

II 848

THE
ŚĀNKHĀYANA ŚRAUTA SŪTRA
TOGETHER
WITH THE COMMENTARY
OF
VARADATTAŚŪTA ĀNARTĪYA

EDITED BY
ALFRED HILLEBRANDT, PH. D.
PROFESSOR OF SANSKRIT IN THE UNIVERSITY OF BRESLAU.

VOL. III.
Adh. IX—XVI.

THE COMMENTARY OF VARADATTAŚŪTA ĀNARTĪYA
NEW SERIES, NOS. 827, 835, 853, 892.

PUBLISHED FOR THE BIBLIOTHECA INDICA

501
CALCUTTA:

PUBLISHED BY THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,
57, PARK STREET.
1897.

PREFACE, VOLUME III.

It is with a certain degree of hesitation that I lay this volume before the public on account of its many deficiencies owing partly to the unsatisfactory state of my manuscripts. Besides the materials described in page 241 of the first volume, I had, through the kindness of the late Dr. Rost, access to the manuscript belonging to the India Office (Eggeling Catalogue No. 261, marked in the present edition with the letter D), but it proved to be of little value and not worthy of careful collation. For it generally agrees with C, and is apparently derived from the same archetype, as will be seen from the selection of various readings, mostly intended to show the close relation of the two manuscripts. Much more trustworthy, and even better than C is the manuscript belonging to His Highness the Maharaja of Alwar, most kindly transmitted to me through His Excellency the Under Secretary of State for India (A). It consists altogether of 506 leaves and contains all eighteen *Adhyāyas*. Though quite modern, it is a very good copy and has, in many cases, rendered me valuable service. I only regret, that I have not been able once more to revise the various readings taken from it, after the original.

Notwithstanding all the labour this work has cost me, I feel that I have fallen short of my own intention to present the text in a most satisfactory condition. Though many difficult passages have been made the object of repeated and careful reflection, I have found it impossible without further materials to offer it in a more satisfactory form. On the other hand, I think that a Commentary like that of *Anārtiga*, is not edited for its own sake, but for the aid which it affords to a proper understanding of the main work. In this respect, I trust my edition will meet all reasonable demands.

BRESLAV,

A. H.

MONHAN STRASSE, 14.

ADDITIONS AND CORRECTIONS.

Page	9	line	12	read	१०. १२१. १ instead of ०. १. ११
"	29	"	11	"	१ " " ५
"	33	"	19	"	०५० " " ०५०
"	34	"	1	"	अयं निषेध इति ०५१०
"	38	"	11	"	प्राज्ञतम्
"	45	"	21	"	०५१०५१०
"	49	note	1	"	, over the line ' instead of , in marg.
"	54	line	13	"	०५१०५१०
"	56	"	14	"	श्रुतत्वात्
"	"	"	18	"	श्रुतेः
"	"	note	1	"	०५१०
"	57	"	"	"	विज्ञानरीयं
"	71	"	4	"	C (orig.)
"	74	"	1	"	C वेतर०
"	75	"	1	insert	, the Visarga '.
"	95	line	17	read	०५१०. १
"	127	"	7	"	०५१०
"	142	"	12	"	चतुर्विंश
"	145	note	1	"	C हर्षास (?)
"	149	"	4	"	पदे०
"	150	"	2	"	०५१०५१०
"	151	"	1	"	११ २१ instead of १. C
"	165	"	2	"	कुर्मयं (?)
"	172	"	4	"	०५१०
"	175	line	6	"	०५१०। रय०
"	190	note	1	insert	C ०५१०
"	192	"	6	read	०५१०५१०
"	199	"	1	"	०५१० instead of ०५१०

Page 204 line 6 read पद्यः instead of पद्यः

„ 208 note 4 „ C चपचपकुचः

„ 210 „ 1 „ CD परिचंख्यापरिमः .

„ 214 line 7 „ •साधमित्ये

„ 220 note 5 „ संभा

„ 223 „ 2 „ •पुरोक्षामा

„ 234 „ 1 „ •इयंतं

„ 236 „ 2 dele (?)

„ 248 „ 2 read युक्तं instead of यत्तं

„ 253 „ 1 insert after कथं instead of उपगतवन्तः विमर्श

„ 254 „ 1 after A the sign ; ,

„ 273 „ 3 read om. in CD

„ 274 „ 1 „ खर्जिः

„ 282 line 18 „ 2

„ 283 note 1 „ C मवाविः

„ 288 „ 3 „ •हितवेतः

„ 289 „ 3 „ धनुष्यः

„ 301 line 16 „ संश्ले

„ 309 „ 6 dele १

„ 310 „ 13 read केषपत्याः and cancel note 1

„ 325 note 1 „ •पिडयानो

„ 328 line 9 „ रोषितो ररणाद् पासः

„ „ note 3 „ •हुरो

„ 335 line 9 „ शब्दः

„ 358 line 3 „ समवेदुन

„ 360 „ 11 „ उरोह .

On pages 26, 131, 156, 214, 319, notes 1, should be cancelled ;
on page 113, notes 1 and 2 ; and on page 164, note 6. In note 1,
page 88, omit the first three words, also the remark with regard
to C in note 3, page 202, and note 1, in page 205.

अथ नवमोऽध्यायः ।

१.

भाष्यकारगिरां यच्च विनष्टं लेखनादिना ।

अक्षरं तद्भाष्यमा मुञ्जसूत्रकल्पयत् ॥

१. यो ऽयं व्याख्यात अलिम्बरणप्रभृत्यदवसानोऽप्यर्थन्त एषो ऽग्निष्टोमसंज्ञः । स वा एषो ऽग्निष्टोम इत्येवमादिश्रुतेः । प्रथमसोम-
सायम् । यो ह वा एतेनानिद्वेत्येवमाद्यर्थवाददर्शनात् । प्रकृतिः ।
चतुःसंख्यो ऽपि । द्वादशाक्षेति द्वादशसुत्यः क्रतुर्द्वादशाक्षवाच्यः ।
तस्य चायं प्रकृतिः । एकसुत्या एकाक्षाः । विषुवदादयः । एतेषां
चायं प्रकृतिः । प्रकृताववगतायां विहङ्गिषु सुखमवगमो भवतीति
प्रकृतिकथनम् ।

२. तस्येत्यग्निष्टोमः परान्तर्यते । तस्याग्निष्टोमस्य प्रकृतिरूपेण
अवस्थितस्य^१ यो विकार उक्त्यादिसंज्ञाविशेषस्तं व्याख्याकाम इति
प्रतिज्ञाचार्यस्य श्रियद्वितीयार्था । प्रकृतिसंबन्धेनेदं तावत्सर्वप्रकृति-
विकृत्यर्थमाह ।

३. प्रकृतैः भवं प्राकृतम् । किं पुनस्तत् । ऽदार्थविशेषाभिधा-
यकं नाम । तद्यथा । पञ्च प्रयोजान्यजति समिधः समिधो अग्नौ
आव्यस्य यन्त्विति प्रथम इत्येवमादि तदेतत्पञ्चवारान्वस्यस्य विभिष्ट-

याव्यासंयुक्तस्य यजेर्नामधेयम् । एतद्विहृतमन्यस्मिन्ध्ये श्रूयमाणम-
न्यसङ्ख्याविशिष्टे षैष्टिककर्तृकालभिक्षमपि पञ्चावेकादश प्रयाजान्य-
जतीति श्रूयमाणं निवर्तयति । न प्राकृतेन सह विकल्पते नापि
संयुच्यते इत्यभिप्रायः ।

४. प्रकृतिं निवर्तयतीति वर्तते । प्राकृतस्य वस्तुनो विहृतौ
प्रतिषेधः श्रूयमाणः प्रकृतिं निवर्तयति । अत्रापि विकल्पप्रक्षान्निवृ-
त्त्यर्थमिदमुक्तम् । उदाहरणम् । उत्सर्गो जपानां न निगदमाहे-
त्येवमादि ।

५. प्रकृतिं निवर्तयतीति वर्तते । प्राकृतो ऽर्थो विहृतौ श्रूय-
माणो विहृतौ भवादर्थान्निवर्तते । तद्यथा । चतुस्त्रिंशदिति पुर-
स्तादङ्गीणमित्यनेन (२. १. २. ५) षड्भूतौ सङ्ख्यार्थकतत्वात् षड्भि-
न्नतिरस्य वङ्ग्यस्ता अनुष्ठोच्चावयतादित्येवं निवर्तते ।

६. प्रकृतिं निवर्तयतीत्यनुवर्तते । प्राप्तस्य पुनर्वचनं परिसङ्ख्या ।
तद्यथा । वास्तोष्यते प्रतिजानीहीत्यनूचं वास्तोष्यते शम्भयेति यज-
नीत्येतावदेव भवति । शिष्टं प्रकृतं धर्मजातं निवर्तयति ।

७. उपजनः प्राकृतस्याभ्यग्निकना । सा न प्रकृतिं निवर्तयतीति ।
वाग्भट्टशब्दस्यार्थः । तस्योदाहरणम् । पञ्चपञ्च सूक्तानि निष्के-
वक्ष्यमहत्वतोययोः शस्यन्त इति । पञ्चसूची इयं विकल्पसमुच्चय-
संदेश्युदासार्थान्ता । इदानीं तस्य विकारं व्याख्यास्याम इत्ये-
तस्मान्नकारं यदुक्तं तदुच्यते ।

८. आग्निमाहतादूर्ध्वं शस्त्रचयसागमादुक्त्याख्यः क्रतुर्भवति ।

९. एकस्य शस्त्रसागमादुक्त्याख्यशस्त्रेभ्य ऊर्ध्वं षोडशी भवति ।

१०. चयोदशानां शस्त्राणां षोडशिनः ऊर्ध्वभागमादतिरा-
चाख्यः क्रतुर्भवति ।

११. यान्येतान्युक्त्यशस्त्रादीन्युक्तानि एतेषामन्तरेणाग्निमारुत-
मनुयाजांश्च स्थानं भवति । ननु उक्तमेवेतदाग्निमारुतादूर्ध्वमित्येव-
मादिभिः सूचैः । सत्यम् । एतत्क्रमनियमो मा भूदित्येवमर्थमेत-
त्सूचम् । तेनात्यग्निष्टोमे आग्निमारुतादूर्ध्वं षोडशिनश्चे स्तुते शस्त्रं
शस्त्रान्तरात् । उक्त्यशस्त्रेभ्यो ऽप्यूर्ध्वं नावश्यं षोडशिनश्चरणम् । अ-
हलापि षोडशिनं चयोदशागमादतिरात्रो भवत्येव ।

२.

१. उक्त्यशस्त्राण्युच्यन्ते । तत्र माकमश्वत्थं स्तोत्रं मैत्रावरुणस्य ।
तस्मिन्सति यच्छस्त्रं भवति तदाह ।

२. एष्टू पु ब्रवाणि ते । अयं दक्षः स्तोत्रियो भवति । अग्न-
नरो ऽनुवृत्तः ।

३. चर्षणीधृतं मघवानमुक्त्यमिति दक्षः । अस्तभाद्यामसुरो
विश्ववेदा इत्ययं च दक्षः ।

४. सूक्तमेतत् ।

५. आ वां राजानावध्वरे वष्ट्यामिति सूक्तम् ।

६. ऐन्द्रावरुणी मैत्रोवरुणस्येति श्रुत्वात् ।

३.

१. सौभरं स्तोत्रं ब्राह्मणाच्छंसिनो भवति । तस्मिन्सति ।
२. वयमु त्वाङ्गिति स्तोत्रियः । यो न इदमिदं पुरेत्यनुरूपः ।
एतौ^१ प्रगाथौ । उत्तमं ककुभः प्रत्यादत्ते सतोष्टहत्या (७. १५.
१५) द्वितौयमिति ।
३. प्र मंहिष्ठाय वृहते वृहद्रथ इति वचः । यो अद्रिभि-
न्मयमजा ष्वतावेति च वचः ।

४. अस्तेव सु प्रतरं लायमस्यमिति सूक्तमुद्धृत्य उत्तमां ग्रंथेत् ।
५. उदप्रतो न वयो रचमाणा इत्येतसूक्तं ग्रन्था ततः ।
६. या पूर्वस्य सूक्तस्योद्धृता तथा परिदध्यात् । वृहत्सतिर्न इति
परिधायेति वक्तव्ये गुरुसूचकत्वं पर्यासानामुत्तमांस्तृषाहोचकाः
ग्रंथनीत्युक्ते (१. १. ३. ९) अन्याप्तिस्य उत्तमाः इयं तु पृथग्भूता
परिधानीयैव इत्येतदर्थस्य ।

४.

१. नार्मेधाख्यं स्तोत्रमच्छावाकग्रन्थस्य भवति ।
२. अधा हीन्द्र गिर्वेण इति स्तोत्रियः । परिशिष्टो ऽनुरूपः ।
३. चतुर्जनिचो तस्या अपसरौति सूक्तम् ।
४. विष्णोर्तु कं वीर्याणि प्र वोचमिति सूक्तम् ।
५. प्र वः पान्तमन्वसो धियायत इति सूक्तम् ।

६. सं वां कर्मणा समिषा हिमोमीति सूक्तम् ।

७. ऐन्द्रावैष्णव्यच्छावाकस्येति (१६.११) श्रुतेः । ऐन्द्राग्रा-
न्युक्थ्योक्त्यानि भवन्तीत्युक्थ्यग्रस्त्येषु ग्रंथनं सामान्येनोक्तम् । विशेषः
ग्राखान्तरात् ।

५.

१. यजमानः षोडशग्रहमुपतिष्ठेतेति सूत्रच्छेदः । षोडशि-
ग्रहाय स्तोत्रं स्तोत्रमाणेषु च्छन्दोगेषु ।

२. यस्माज्जात इत्येवमादिना मन्त्रेण षोडशग्रहमुपतिष्ठेत ।

३. इन्द्र जुषस्तेत्येवमादिकं स्तोत्रियं ग्राह्या । इन्द्र जुषस्त्र प्र
वहा याहि शूर हरिहेत्ययमनुक्तस्य ब्राह्मण-आज्ञातस्य स्तोत्रियस्य
दौर्घपाठः ग्राखान्तरीयत्वात् ।

४. अन्यस्मिन्नपि स्तोत्रिये सति ग्रंथव्या विभक्त्यन्तरनिर्देशात् ।

५. आ त्वा वहन्तु हरयः स्वादोरित्यां विषूवतः । इत्येतौ
दृष्टौ विद्मरेतु । गायत्रं पाङ्क्तं चेति वचनं यथासमाज्जातपक्षे क्रमार्थम् ।

६. प्रथमेन गायत्रेण पादेन आ त्वा वहन्तु हरय इत्यनेन
प्रथमं पाङ्क्तं पादं स्वादोरित्यां विषूवत इत्येतं संधाय अवस्थति ।
पादेन पादमिति वचनं वालखिल्यासु^१ तथाक्रमधर्मार्थम् ।

७. वृषणं सोमपीतये मध्वः पिबन्ति गौर्यः ।

८. इतीधेन गार्ग्येण पादेन इन्द्र त्वा सूरचक्ष इत्यनेन या
इन्द्रेण^२ इतीरित्येतं संधाय अवस्थति ।

८. वृष्णा मदन्ति गोभसे वस्त्रोरनु खराज्यमित्येताभ्यां प्रणौति ।
एवमुत्तराखपि द्रष्टव्यम् । गायत्रीस्य पङ्क्तौस्य विहरतीति श्रुतेः ।

१०. इन्द्राय यमं गायतेत्येतमौष्णिहं ढचं आ मन्द्रैरिन्द्र हरि-
भिरिति बार्हतं च विहरति । उष्णिहस्य वृहतीस्य विहरतीति श्रुतेः ।

११. प्रथमेनौष्णिहेन पदिन इन्द्राय साम गायतेत्यनेन प्रथमं
बार्हतं पादं आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिरित्येतं संधायावस्यति ।

१२. द्वितीयेनौष्णिहेन विप्राय वृहते वृहदित्यनेन द्वितीयं
बार्हतं पादं याहि मयूररोमभिरित्येतं संधाय प्रणौति ।

१३. अष्टाक्षरमौष्णिहस्य पादस्य धर्मकृते विपश्चित इति ।
अष्टाक्षरं बार्हतस्य मा त्वा केचिन्नि यमन्विमिति । एताभ्यामौ-
ष्णिहबार्हताभ्यामष्टाक्षराभ्यां संदृधत् ताभ्यामन्ते ऽवस्यति ।

१४. चतुरक्षरे उभयोरौष्णिहबार्हतयोर्ये अवशिष्टे । पनस्यवे
न पाणिन इत्येते । ते उभे चतुरक्षरे समस्य एकत्र पादरूपे
कृत्वा उत्तममन्त्रं बार्हतं पादं अति धन्वेव तां इहोत्येतं संधाय
प्रणौति । पनस्यवे न पाणिनो ऽति धन्वेव तां इहोऽ इति ।
एवमुत्तराखपि द्रष्टव्यम् ।

६.

१. आ धूर्जस्मै दधातामिति दिपदां विंशत्यक्षरासुहं नो
ऽक्षकमनु नेषि विदामिति षिष्टुभं च विहरति । दिपदां च
विंशत्यक्षरां षिष्टुभं च विहरतीति (कौ० १७.२) श्रुतेः ।

२. प्रथमेन द्वैपदेन पञ्चाक्षरेण आ धूर्ध्वस्मा इति सविकर्षेण प्रथमं चैष्टुभं पादं उहं नो लोकमनु नेषि विद्वानित्येतं संधाया-
वस्यति ।

३. द्वितीयेन पञ्चाक्षरेण दधाताश्चानित्येनेन द्वितीयं चैष्टुभं
पादं सर्वज्ज्योतिरभयं खस्तीत्येतं संधाय प्रणौति ।

४. तृतीयेन पञ्चाक्षरेण इन्द्रो न वज्रीत्येनेन तृतीयं चैष्टुभं
पादं च्छवा त इन्द्र स्थविरस्य बाह्व इत्येतं संधायावस्यति ।

५. चतुर्थेन पञ्चाक्षरेण हिरण्यवाङ्गरित्येनेन चतुर्थं चैष्टुभं पादं
उप स्त्रेयाम ग्ररणा दृहन्तेत्येतं संधाय प्रणौति । इन्द्रो गृहणं अक्षर-
गृहणं च सर्वचापूर्यमाणे विकर्षार्थम् ।

६. एष ब्रह्मेत्येवमादिको द्वैपदस्तृचस्तं च प्र ते महे विदधे
ग्रंसिषं हरी इत्येवमादिकं च जगतां विहरति । द्विपदाश्च षोड-
शाक्षरा जगतीश्च विहरतीति (कौ० १७.२) श्रुतेः ।

७. प्रथमेन द्वैपदेन चतुरक्षरेणैष ब्रह्मेत्येनेन प्रथमं जागतं पादं
प्र ते महे विदधे ग्रंसिषं हरी इत्येतं संधायावस्यति ।

८. द्वितीयेन चतुरक्षरेण य ऋत्विज इत्येनेन द्वितीयं जागतं
पादं प्र ते वप्ते वनुषो हयंतं मदमित्येतं संधाय प्रणौति ।

९. तृतीयेन द्वैपदेन चतुरक्षरेणेन्द्रो नामेत्येनेन तृतीयं जागतं
पादं दंतं यो हरिभिश्चानु सेचत इत्येतं संधाय अवस्यति ।

१०. चतुर्थेन द्वैपदेन चतुरक्षरेण श्रुतो गण इत्येनेन चतुर्थं
जागतं पादमा त्वा विशन्तु हरिवर्षसं गिर इत्येतं संधाय प्रणौति ।

एवमुक्तरास्त्रपि द्रष्टव्यं । इन्द्र त्वद्यज्ञा यं पृणन्ति हरिभिर्न धेनव
(१०.८.६.१) इत्यवसाय तिरातय इति शुद्धेन तिकारेण प्रारम्भः ।
त्वामिच्छ सो अस्म्यन्त्रो हरितो य आयस इत्यवसानम् । विक-
र्षेण द्वैपदं चतुरर्चर्षं वसस्यते (८.६.११) हरिर्निकामो हरिरा-
गभस्वोरिति वकारेण प्रारम्भः ।

११. इन्द्रो दधीर्च अस्त्रभिरित्येतासां तिसृणां गायत्रीणां
शस्त्रधर्म उच्यते । दाभ्यामवसाय पादाभ्यां । इन्द्रो दधीर्चो अस्त्र-
भिर्वृक्षाण्यप्रतिष्कृत इत्येताभ्यां । ततो दाभ्यां प्रणौति । अघान नव-
तीर्नवेच्छस्यस्य यच्छिर इति । दाभ्यामवसाय । पर्वतेष्वपश्रितं
तद्विदेष्वर्च्यणावतीत्येताभ्याम् । ततः । दाभ्यां प्रणौति । अचाह
गोरमन्वत नाम त्वष्टुरपीच्योऽह इति ।

१२. उत्तमेन गायत्रेण पादेन इत्या चन्द्रमसो गृह इत्यनेन
प्रो व्वस्त्रै पुरोरश्चमित्येतस्याः पादं संधायावस्यति ।

१३. द्वितीयद्वितीयाभ्याम् ।

१४. चतुर्थपक्षमाभ्याम् ।

१५. प्रणौतीति वाक्यशेषः । गायत्रीः शंसति सप्तपदां शंस-
तीति श्रुतेः ।

१६. प्र प्र व इत्येवमादिकं द्रष्टव्यं शंसति । अथ नित्या अनु-
ष्टुभः शंसतीति (१७.३) श्रुतेः । नित्या इति वचनात् पूर्वाश्र-
यतोऽनुष्टुभः कचिमा इति ज्ञायते ।

१७. एकाग्रवर्णं द्रष्टाधिकारनिवृत्त्यर्थम् ।

१८. यो व्यतोरफाण्यदित्येतासां तिसृणामुक्तमां परिशिष्य

अर्भको न कुमारक इत्येता । ततो ऽस्य मदे जरितरिन्द्र इति^१
निविदं दध्यात् ।

१८. स्तोत्रिये चाहावः । अग्रव्यादनुरूपे च क्रियमाणे । न तु
क्षत्रुत्या^२ । निविदे च परिधानीयायै च ।

१९. ततो अर्भको नेति परिशिष्टां गत्वा उद्यद्भ्रष्टेत्यनया
परिदध्यात्^३ । उद्यद्भ्रष्टस्य विष्टुपमिति परिदधांतीति (१.७.२) श्रुतेः ।

२०. रोहोभ्यामित्यादिकम् ।

२१. अपाः पूर्वेषां हरिवः सुप्तानामिति यजति ।

२२. इन्द्र जुषस्वेत्येतस्मिन् स्तोत्रिये क्रियमाणे, ग्राह्यान्तरौये
ऽनुरूपे सत्यपि, चत्वारिंशत्संपदानुष्ठुभो भवन्ति । तच्च लीवतः पुरु-
वसो (८.४.१.१) अत्राह गोरमन्थ (१.८.४.१५) प्रो वस्यौ
पुरोरथ (७.६.१.२) मित्येतास्तिष्ठन् उद्धरेदनुरूपाचरपरिमाण-
स्यान्यात् । एतन्नतिरूपसु द्वैके ऽनुरूपं कुर्वन्तीत्याश्रयायनके पठित
एवानुरूपः । स्रग्ग्राह्यां तु तस्मादत्रानुरूपं नाद्रियेतेत्यकरणमेवा-
नुरूपस्य युक्ततरम्^४ ।

२३. विक्रियमाणे स्तोत्रिये ग्राह्यान्तरादन्यस्मिन् क्रियमाणे
अथासमाजातमविद्वतं शस्त्रं भवति । तेनेदं चेत्योलग्निसाम कुर्यु-
रविद्वतः षोडशी ग्राह्या इत्याश्रयायनकम् । अत्र प्रत्यसौ पिपी-

१ C D om. the beginning of the nivid.

२ A adds एतन् प्रतिकर्ष्य द्वैके ऽनुरूपं कुर्वन्तीत्युपक्रम्य तस्मादत्रानुरूपं नाद्रि-
मेवेति श्रुतेः ।

३ C D om. from. ततो up to परिदध्यात् ।

४ U. in marg. युषो वृत्ते मे इत्याद्यः ।

यत इति स्तोत्रिय इममिन्द्र सुतं पिबेद्यनुरूपः । स्वरसाधि दृष्ट-
त्वात् । यद्यनुरूपः क्रियते सर्वमन्यत्तुल्यम् ।

२५. इन्द्रस्य^१ सवाहित्येवमादिना मन्त्रेण यज्ञं भक्षयति ।
शाखान्तरे कचिर्लजमानाय भवाहरणं सोमस्याग्रान्यजमानस्यानेन^२
मन्त्रेण भक्षयति ।

७.

१. पान्तमा वो अन्धस इत्येवमादिकौ^१ दृष्टौ । प्रथमः स्तोत्रिय
उत्तरोऽनुरूपः । होत्वग्रहणं होत्रकाणामपि स्तोत्रियानुरूपग्रहण-
निवृत्त्यर्थम्^२ । प्रथमेषु रात्रिपर्यायेष्विति विशेषणं रात्रिपर्यायेषु
विश्वेव^३ भेदप्रदर्शनार्थम् । ततश्च सर्पणादयः प्रथममध्यमोत्तमाः
पर्यायाः ।

२. उक्तमेतत् प्रथमेषु रात्रिपर्यायेषु गायत्र्याणां स्तोत्रियानु-
रूपाणां प्रथमान्यादान्भ्यस्तौत्येवमादि । तदपवादोऽयमुच्यते ।
प्रथमस्य रात्रिपर्यायस्य प्रथमं पादं नाप्तेडयति । नाभ्यस्तौत्यर्थः ।

३. स्तोत्रियानुरूपपावशिष्टो यः सूक्तशेषस्तदुक्त्यमुखं भवति ।
उक्त्यमुखमिति संज्ञाकरणं शास्त्रसंयवहारार्थम् ।

४. अभि त्वं मेवं पुरुकृतमृगियमिति सूक्तं शंसति । जागत-
मिति संज्ञायाः शास्त्रे संयवहारः प्रयोजनम् । उक्त्यमुखानां जगतीनां
च द्वे द्वे शंस्युरिति ।

५. अध्वर्यवो भरतेन्द्राय सोममित्येतया यजति ।

१ C in marg. सवाधनाय instead of सँ सोमस्याग्रान्य । २ C in marg. हो ।

३ A •यवसा • C •यवसात्रि • D •यवसात्रि • ४ A चिद्वि ।

८.

१. स्तोत्रियानुरूपौ होतुरित्येतस्मात् स्तोत्रियानुरूपविति वर्तते । प्र व इन्द्राय मादनमिति स्तोत्रियः । प्र कृतान्युजौषिण इत्यनुरूपो मैत्रावरुणस्य ।

२. सूरूपकृतमुत्तय इत्येतस्मिन्सुखाख्यं मैत्रावरुणः शंसति ।

३. त्वं सु मेघं महया खर्विदमित्येतस्य सूक्तस्य जागताख्यस्य नवमीं चोत्तमां चोद्धृत्य शंसनत्वेन परिहाय चतुर्दशीं पूर्वां शस्त्वा चयोदशा परिधाय पाता सुतमिन्द्रो अस्तु सोमं हन्ता वृत्रमित्येतया यजति । ननु चतुर्दशीं पूर्वां शस्त्वा चयोदशा परिधायेत्युक्ते सिद्ध एवोत्तमाया उद्धारः । किं वचनेन । उच्यते । अनुरूपपादनन्तराद्येन्द्राणि जागतान्यन्यानीति (१२.१०.२) वचनात्तत्राप्यस्य विनियुज्यमानस्य समान^१ उद्धारः कथं नाम स्यादिति वचनम् । इहैव व्युत्क्रमशंसनं । त्रिष्टुप्भिः परिद्धतीति वचनात् । नवमीं चोत्तमां चेति द्विस्रशब्दात् नवम्युत्तमे महत्वर्थो इन्द्रप्रसादादेवाख्यत्वाभात् । महत्वतीये पुनरनुद्धारः^२ ।

९.

१. पूर्वः स्तोत्रिय उत्तरो ऽनुरूपः ।

२. इन्द्र त्वा वृषभं वयमित्येतत् सूक्तमुक्थमुखाख्यं शंसति ।

१ A समागच्छोत्तमाया उद्धारः । C (orig.) D • युज्यमानस्येति समा ।

२ C • शब्दात् सचत्वतीये पुनरनुद्धारः नवम्युत्तमे महत्वर्थो इन्द्र तत्प्रसादादेशाच्च (orig. इन्द्रप्र०) सभात् D इन्द्रप्रसादाद् • M इन्द्रतत्प्रसादादेशाच्च All MSS. with the exception of A have सचत्वतीये पुनरनुद्धारः immediately after • शब्दात् ।

३. पूर्वेण सङ्घ विकल्पः । उत्तमाया उद्धारो गायत्र्याण्युक्त्यसुखानि
शंसतीति वचनात् ।

४. न्यू षु वार्षे प्र महे भरामह इत्येतत्सूक्तं जागताख्यं शंसति ।

५. वृषा मदं हन्त्रे स्रोक उक्येत्येतया यजति ।

१०.

१. इन्द्राय मदने सुतमिति स्तोत्रियः । इन्द्रमिन्द्राथिनो
वृहदित्यनुरूपः ।

२. इन्द्रमिन्द्राथिनो वृहदित्येतस्य सूक्तस्य यो ऽनुरूपशेषस्त-
दुक्त्यसुखं भवति ।

३. मा नो अस्मिन् मघवन् वृत्संहसीति जागताख्यं सूक्तं
शंसेत् ।

४. इदं त्वत्पात्रमिन्द्रपानमित्येतया यजति ।

११.

१. होत्रवचनमसंदेहार्थम् । मध्यमेषु रात्रिपर्यायेष्विति संज्ञा-
करणं शास्त्रसंन्यवहारप्रयोजनाय । मध्यमान्मध्यमेषु । मेधावहणाय
ब्राह्मणाच्छिर्त्तने च मध्यमानामिति ।

२. उद्देदमि श्रुतामघमित्येतत्सूक्तमुक्त्यसुखं शंसेत् । उत्त-
मासुद्धृत्य गायत्रीसंदेहात् । उत्तमासुद्धृत्यमैत्रार्भवीं इन्द्र इषे ददात
न इत्येतां सूक्तासुद्धृत्य बहिःकृत्वा ।

१. अहं भुवं वसुनः पूर्यत्यतिरित्येतज्जागतं सूक्तं ग्रंथेत् ।
 ४. अपाय्यस्थान्मसो मदायेत्येतथा यजति ।

१२.

१. एतौ स्तोत्रियानुरूपौ मैत्रावरुणस्य यथाक्रमेण ।
 २. एन्द्र सानसिं रयिमित्येतत्सूक्तमुक्त्यमुखाख्यं ग्रंथेत् ।
 ३. प्र वः सतां ज्येष्ठतमाय सुष्टुतिमित्येतत्सूक्तं जागताख्यं ग्रंथेत् ।
 ४. अथ मदे पुरु वर्षांसि विद्वानित्येतथा यजति ।

१३.

१. अभि त्वा वृषभा सुत इति स्तोत्रियो ब्राह्मणाच्छंसिनः ।
 अभि प्र गोपतिं गिरेत्यनुरूपः ।
 २. आ तू न इन्द्र मग्नगिति एतत्सूक्तमुक्त्यमुखाख्यं ग्रंथेत् ।
 ३. तदस्मै नव्यमङ्गिरस्रदर्शतेति जागताख्यं सूक्तं ग्रंथेत् ।
 ४. दीक्षो रथो मनसो जवीयानित्येतथा यजति ।

१४.

१. इदं वसो सुतमन्त्र इति स्तोत्रियः । इन्द्रेहि मत्स्यन्धस्य
 इत्यनुरूपो ऽप्तावाकस्य ।
 २. इन्द्रेहि मत्स्यन्धस्य इत्यस्य सूक्तस्य अनुरूपप्रवक्तुमुखाख्यं
 ग्रंथेत् ।

१. अजातशत्रुमजरा खर्वतीत्येतस्य सूक्तस्योत्तमासुदृष्ट्याग्नि-
लिङ्गात् चिष्टुभं चेति कृत्वा उद्यत्सहः सहस्र आजनिष्टेति परिधाय
ऐन्द्रेषु जागतेष्वजांश्चामिति प्रयुज्यमानमेवं भवति परिधयेति
वचनात् । इदं ते वाचं मनवित्तमिन्द्रेत्येतया यजति ।

१५.

१. एतौ स्तोत्रियानुरूपौ होतुर्भवत उत्तमेषु रात्रिपर्यायेषु
सन्तु । उत्तमेषु रात्रिपर्यायेष्विति संज्ञा शास्त्रसंख्यवहारार्था ।
चिष्वपि पर्यायेषु प्रायशो हेतुः स्तोत्रियानुरूपौ न व्यभिचरत इति
स्तोत्रियानुरूपवचनमधिकारार्थम् ।

२. महौ इन्द्रो य ओजसेत्यस्य सूक्तस्यानुरूपप्रोषमुक्तमुखाख्यं
शंसेत् । उत्तमास्त्रिस्तो दानसंस्तवानुद्विद्यन्ते ।

३. विम्वजिते धनजिते खर्जित इत्येतज्जागताख्यं सूक्तं शंसेत् ।

४. तिष्ठा हरी रथ आ युज्यमानेत्येतया यजति ।

१६.

१. आ त्वेता नि षीदतेति स्तोत्रियः । आ त्वश्रवा
गहीत्यनुरूपः ।

२. यस्य संख्ये न वृणत इत्युक्तमुखाख्यं सप्तमं शंसेत् ।

३. अहं दां गृणते पूर्यं वस्त्रिति जागताख्यं सूक्तं शंसेत् ।

४. प्र आ त्वस्य महतो महज्जीत्येतया यजति ।

१७.

१. योगेयोगे तवस्तरमिति स्तोत्रियो . ब्राह्मणाच्छंसिनः ।
युञ्जन्ति ब्रध्नमरूपमित्यनुरूपः ।

२. युञ्जन्ति ब्रध्नमित्येतस्य सूक्तस्यानुरूपावशेषसुकथमुखात् ।
शंसेत् ।

३. इमां ते धियं ब्र भरे मद्भो महीमिति जागताख्यस्य
सूक्तस्योक्तमासुद्धृत्य शेषमन्यथापि जागतत्वविनियोगे शंसेत् । उक्तमा
चिष्टुप्^१ मिचादिभ्यो वाच^२ षड्भाः कृता इत्येवानैश्रीत्युद्ध्रियते ।

४. तदख्येदं पश्यता भूरि पुष्टमिति चिष्टुभा परिधाप ।

५. प्रो द्रोणे हरयः कर्माग्नमित्येतथा यजति ।

१८.

१. इन्द्रः सुतेषु सोमेष्वित्ययं स्तोत्रियो ऽष्वावाकस्य इन्द्रं
वर्धन्तु नो गिर इत्यनुरूपः ।

२. उष्णिहावेतौ स्तोत्रियानुरूपौ । तयोर्हस्तमानि चतुरस्र-
राख्यभ्यस्त्विति । तथा ह्यानुष्टुभौ रात्रिरिति ष्वन्दसो ऽन्यस्यामूहः^१
कृतो भवति ।

३. रूप नः सुतमा गहि सोममिन्द्र गवाशिरमित्येवमादिक-
सुकथमुखात् सूक्तं^२ शंसेत् ।

१ C D M उक्तमां चिष्टुभं । २ १ A वा D वा वषट्शब्दः कृतः ।

३ C D इन्द्रा चन्द्रा । M. चन्द्रान्यथा । ४ C D om. चक्रं ।

४. प्र ते महे विदधे ग्रंथिषं हरी इत्येतज्जागताख्यं सूक्तं ग्रंथेत् ।

५. प्रोषा पीतिं दृष्ट्वा इयमिं सत्यामित्येतथा'यजति ।

१८.

१. अथशब्दो विशेषाधिकारार्थः । विशिष्टेष्वहीनेषु एकोन-
रेषु भवा आहीनिक्याः^१ अष्ठावाकस्यातः परमुच्यते । चतुरश-
राभ्यामितिदृष्ट्यर्थं पुनरष्ठावाकवचनम् । *

२. प्रथमे रात्रिपर्याये ऽष्ठावाकस्येतौ स्तोत्रियानुरूपौ ।
प्राकृतयोर्मिदृक्त्तिः । श्रूयमाणं प्राकृतं नामधेयमन्यस्मिन्नर्थे प्रकृतिं
निवर्तयतीति वचनात् (८. १. २) । एह हरी ब्रह्मयुजेत्याकारान्तः
पादः एकारादिश्च । तत्र पादाभ्यासे ।

समानाचरे सस्थाने दीर्घमेकमुभे स्वरम्^१ ।

इत्याकारयोरिकदीर्घं कृत्वा^२ तत इकारोदय एकारमिति एह
हरी ब्रह्मयुजेह हरी ब्रह्मयुजा ।

३. उत्तमे रात्रिपर्याये स्तोत्रियानुरूपवाहीनिक्यावष्ठावाकस्य ।

४. आहीनिक्यामितिदृष्ट्यर्थमनुवादः प्राकृतक्रमार्थः ।

२०.

१. आशिमाय स्तोत्र्यमाणेषु च्छन्दोगेषु^१ प्रवृताऽऽती जुहोति ।
संज्ञेषु च्छन्दोगेषु प्रवृताहोमौघे आऽऽती जुहोतीति श्रुतेः प्रवृताऽऽती
जुहो वाचो भूयाममित्येवमादिके ।

१ Rigveda Prāśākhya (ed. Max Müller) 119.

२ A adds होवेति ब्राह्मणभाष्यकारः । तद्युक्तं आश्विनशक्ते होतुरेवाधिकारम् ।
यत् प्रवृतामुपैवेति (१. ८. ११) यत्र च्छापावृतायुक्तं तन्नित्यं ।

१. मध्यमेन स्थानेन ग्रंसेत् ।

२. प्रवर्धमानेन स्थानेनेत्यर्थः । एवं वा आश्विनं ग्रंसेत् ।

४. अतिदेशो ऽयम् । ततश्चन्द्रोऽनन्तरेण वेत्यादि यदुक्तं
(१. १. १७) तदभिव्योषाश्विने^१ ऽपि भवति ।

५. तस्याश्विनप्रकृतेः प्रातरनुवाकस्य यो विकारस्तं व्याख्यास्यामः ।

६. चीणि पदानि समस्य पङ्क्तौनामवस्थेदिति न भवति ।

७. बार्हतश्चन्द्रसां याः प्रतिपदश्चन्द्रोऽगैः स्तुतास्तासां प्रात-
रनुवाकातिदेशात्प्रकृतिवत्प्रयोगे प्राप्ते वचनम् । अथ यद्बार्हतीनां
प्रतिपदां प्रथमप्रथमं प्रगाथं पुनरादायं ककुप्कारं शंसति पुनरादायं
वै सामगाः स्तुवते तस्यैवैतद्रूपं क्रियत इति श्रुतेः । (१८. २) ।

८. अग्निर्हेता गृहपतिः स राज्ञेति प्रतिपदाश्विनस्य भवति ।
भिन्नप्रयोजनत्वाद्भिन्नदैवतत्वाच्च समुच्चये प्राप्ते वचनमापोरेवती-
मुद्धृत्येति ।

९. प्रातरनुवाकवत् प्रतिपत्समारोहणीयानन्तरेण गायत्र्यात्
चन्द्रसस्तुर्दशोद्धरति । अथ एव ताः । तथा प्रकृतत्वात् । उद्धरतीति
पुनर्वचनं पूर्वच स्तानादेशसंबन्धात् ।

१०. आनुष्टुभाश्चन्द्रसो दे ऋचाबुद्धरति ।

११. उद्धरतीत्यनुवर्तते । त्रैष्टुभाश्चन्द्रसस्तयोद्ग्राधिकं शत-
मृचाबुद्धरति ।

१२. नासत्याभ्यामिति चीणि कचीवता दृष्टानि काचीवतानि

^१ A चीणा । C अभिव्योषा alt. to अभिव्याख्या । M चीण्या । See Colson.
on ११.

तानि नित्यानि । अभिष्योषाश्विने^१ ऽपि नोद्धर्तव्यानि नित्यानात् ।
तथा युवो रजांसीति सूक्ते तं युञ्जाथामिति सूक्ते । एतानि चत्वार-
धागव्यानि त्रिष्वपि षष्टिग्रन्तेषु नोद्धर्तव्यानि ।

१३. प्रथमं^२ कैचीवतं नासत्याभ्यामिति सूक्तं ग्रन्था ततः
का राधद्वोचाश्विना वामिति^३ नव ग्रंसेत् ।

१४. सुपर्णमादित^४ आरभ्य अधिकं^५ ग्रतं ग्रंसेत् आगव्येभ्यः
सूक्तेभ्य ऊर्ध्वं । इमानि वां भागधेयानि सिञ्चत इत्येताः सप्त जगत्यो
वसुणेश्चदेवत्याश्च । ततश्च न ग्रन्थस्या आश्विने ।

१५. वाग्रब्दो विकल्पार्थः । अन्यासां वाश्विनीनां सौपर्णव्यति-
रिक्तानां च तावन्मात्रं ग्रंसेत् अधिकं ग्रतं यावत्परिमाणं सुपर्णं ।
आश्विनीनामिति वचनात्^६ उद्धृतानामपि प्रचेपः । आश्विनीनात् ।
चित्रातप्रचेपं वक्ष्यामः । यावाणेष्वष्टौ (२. ३८. १-८) । नासत्या मे
पितरा बन्धुष्वेत्येका (३. ५४. १६) । धेनुः प्रत्नस्य काम्यं दुहा-
नेति नव (३. ५८. १-८) । क उ श्रवदिति चतुर्दश (४. ४२.
१-१४) । प्र वीमवोचमश्विनेत्येका (४. ४५. ७) । अचिर्यदाम-
वरोहसृषीषमित्येका (५. ७८. ४) । स मे वपुश्चदयदश्विनोर्य
इत्येका (६. ४८. ५) । उत त्या मे हवमा जग्म्यातमित्येका
(६. ५०. १०) । सुषे नरा दिवो अस्व प्रसन्नोति विंशतिः
(६. ६९. १-७. १०-२२) । यद्गोदशी प्र दिवो अस्ति भूमेति
(६. ६९. ८. ८) दे उद्धरेत् । प्रति वां रथं नृपती जरथा इति
इयं (७. ६०. १-१०) । वृकाय सिञ्चसंमानाय ग्रन्थमित्यष्टा-

विंशतिः (७. ६८. ८-७२. ५) । उभा उ नूनमित्येकादश (१०. १०६. १-११) । एतच्छ्रुत्वा ततः समारोहणीयं सूक्तं शंसेत् ।

१६. समिद्धस्थित्समिध्यस इत्येतास्त्रिंश उद्धरति । आश्विनप्रकृतेः प्रातरनुवाकात् ।

१७. अयं वां मधुमत्तम इति प्रथमा द्वतीया पञ्चमी चेत्युक्तं । तस्यापवादः । एता अष्टौ यथाक्रमं शंसेत् ।

१८. औष्णिहाच्छन्दस एकादश च च उद्धरेत् । पञ्चमी-निर्देशात् ।

१९. यथा एकादशौष्णिहादुद्धर्तव्यास्तथाग्रेयात् क्रतोर्जाग-ताच्छन्दसः ।

२०. आश्विनप्रकृतेः प्रातरनुवाकस्योत्तमेन पाङ्क्तेन पादेनाश्लो-नादित्योदयं प्रतीचते ।

२१. उदित आदित्ये सौर्याणि वक्ष्यमाणानि सूक्तानि शंसेत् ।

२२. उदु त्वं जातवेदममित्याद्या नवर्चः ।

२३.० चिचं देवानामुदगादनीकमित्येतत्सूक्तम् ।

२४. नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षस इत्येतत्सूक्तम् ।

२५. इन्द्रं क्रतुं न आ भरेत्ययं प्रगाथः शस्तव्यः । प्रगाथवचनं सर्वाग्निप्रगाथान्प्रगाथस्यायतनं इति (१८. २) चोदनार्थम् । तेन चतुःशतमैत्रेः प्रगाथा च्छवेदप्रसिद्धाः ।

२६. मही द्यौः प्रथिवी च न इत्येतास्त्रिंशः शंसेत् ।

२७. विश्वस्य देवौमित्येवमादिका द्विपदा शस्तव्या विंशत्यक्षराः । प्रथमः पादो द्वादशाक्षरो ऽर्थाद्वितीयो ऽष्टाक्षरः ।

२८. वृक्षस्यते अति यदयो अर्हादित्येतया परिदध्यात् ।
वार्हस्यत्यया परिदधातौति श्रुतेः ।

२९. द्विरेवाश्विनावाङ्मयते प्रतिपदे चैव परिधानीयाये
चेति (१८ ४) श्रुतेः ।

३०. तथा ग्रंथेद्यथा तच्छस्त्रमाश्विनं नानाकन्दस्यमपि संपदा
वृक्षतीनां सहस्रं संपद्यते । यद्यप्यन्यच्छन्दस्काः स्तोत्रियाश्चन्दोगानां
तथापि ककुप्कार एव कर्तव्यः सूचारम्भमामर्थ्यात् । अत्र कैश्चि-
दाश्विनपद्वत्यर्थाः सप्त श्लोका उपदिष्टास्ते लिख्यन्ते ।

ज्ञातं तथाश्विनं प्राज्ञैर्यथा सूत्रकृतोदितम् ।

लक्ष्मणमारभ्यते वक्तुं मन्दधीपतिपत्तये ॥१॥

त्वमग्ने ऽग्ने कदागन्म, पुरु त्वेति जनस्य च ।

युवोरित्यन्तरैस्त्रैरभ्योऽथाः प्रागनन्तराः ॥२॥

दशाधिकास्तुर्भिर्दे त्रिंशदभ्यधिका त्रिभिः ।

एकादश दशैकस्यास्तिस्रो दे च पृथक्पृथक् ॥३॥

आश्विनेप्रकृतेरेता यथासङ्गं सुमेधसा ।

अथः प्रातरनुवाकादुद्धर्तव्या यथाक्रमम् ॥४॥

धेनुः सुषे नरेत्या वामतारिभेत्यतः परा ।

यथासङ्गं प्रयोक्तव्या नासत्या मे प्र वामिति ॥५॥

अत्रिर्यदा स मे वपुरुत त्या प्रति वां रथम् ।

हृषो वृकाय भृतांश्च आसामेका यथाक्रमम् ॥६॥

चतस्रो द्वादश ताभ्य एकादश ततः पराः ।

अग्निं समिद्धः कांथं वामिति कांथं यथोदितम् ॥७॥

२१. इमे सोमासस्तिरोऽग्न्यास इत्येवमादिका प्रैषान्तः^१
पठिता पुरोनृवाक्या कार्या ।

२२. होता यत्तदश्विना सोमानामित्येवमभ्दिकः प्रैषो भवति ।
आप्तोर्यामे ऽप्यथमेव प्रैषो ऽतिरिक्तोऽप्येवचाहितः^२ ।

२३. उभा पिबतमश्विनेत्येतयां प्र वामन्धांसौत्येतामथर्धां
संधायोत्तरेणार्धर्षेण वषट्करोति ।

२४. विराजैव यजेदिति ह स्माह कौषीतकिरिति श्रुतेः ।

२५. अश्विना वायुना युवं सुदचेति त्वेव स्थिताश्विनी चिष्टुप्
तिरोऽग्न्यवतीति (१८.५) श्रुतौ विशेषप्रशंसनादियमेव युक्ततरा ।

२१.

१. चिष्टसङ्ख्याको बहिष्यवमानो भवति । अत्यपि ऋन्द्वा-
गानां स्तोत्रे^१ नानारूपे स्वमतप्रकाशनार्थाः षट्सूत्रौ ।

२. सन्धिषाम अश्विनं स्तोत्रं तदपि चिष्टदेव भवति ।

३. आदौ बहिष्यवमानस्तोत्राणि^३ चत्वार्याज्यानि माध्यन्दिनश्च
पवमान इत्येतानि पञ्चदशानि भवन्ति ।

४. रात्रिपर्यायस्तोत्राणि पञ्चदशान्येव । सङ्ख्यासामान्यात् क्रमेण
वचनं सन्धिषामवत् ।

१ CD त्रैलोक्यः ।

२ C अत्र चित्तः in marg. नृ instead of च १) ० च चित्तः ।

३ CD स्तोत्रे स्तोत्रे ।

४ C आदौ बहिष्यवमानस्तोत्राणि । ततोऽनन्तराणि पञ्च स्तोत्राणि । चत्वार्या-
ज्यानि etc. .

५. चत्वारि पृष्ठान्यार्भवस्य पवमानः ।

६. अग्निष्टोमसाम चीष्णुक्त्यानि षोडशौ च ।

७. एष ज्योतिष्टोमो नाम चतुःसंख्यो ऽपि भवतीत्यर्थः । ज्योतिष्टोमचोदनाद्यांसेतस्य ग्रहणं द्रष्टव्यं । सोमयागस्य प्रधानं । इतराणि दौक्षणीयादीनि तदङ्गानि । सोमयागस्य ज्योतिष्टोम-
शब्दवाच्यत्वात् । एतानि ज्योतींषि चिष्टदादयः स्तोमाः यस्मैते भवन्ति स ज्योतिष्टोमः । सोमपणनाच्चेते भवन्ति । तत्संनिधौ अवणात् । यच्च गृहीत्वा समसं सोमं चोक्षीय स्तोत्रमुपाकरोतीति ।

८. एत एव स्तोमा ये चिष्टदादयस्ते ऽभिप्रवस्थापि षलहस्य भवन्ति । एत एवेति वचनास्त्रायमेव क्रमः । प्रथमोक्तमे अहनी ये एवंक्रमेण ।

२२.

१. अग्निरिष्टकाचयः सोमयागाङ्गं द्वितीयादिषु सोमयागेषु । तत्संबन्धेन धर्मविशेषा वक्तव्यास्तदर्थस्तुशब्दः । चेदग्निं चेष्यमाणस्य यदुक्त्या यजमानस्य अदीक्षितस्य प्राग्दौक्षणीयाया इत्यर्थः । इष्टिर्वक्ष्यमाणिका भवति ।

२. एतानि चीणि हव्रींषि भवन्ति ।

३. गुणग्रहण्या संदेशो मा भूदिति सूत्रम् ।

४. ब्रह्म प्रजावदा भरेति पुरोनुवाक्या । ब्रह्म च ते जात-
वेदो नमस्तेति थाज्या । ^१ किमर्थमग्नये ब्रह्मणस्त इत्युच्यते । द्विप्र-

भूतिषु चोदनानुपूर्व्येणेति सिद्धत्वात् । उच्यते । शाखान्तरेण प्रकृत-
गुणमिष्टिचयं समाप्तातं कश्चित्कचिदिष्टिदयं । तस्यार्थस्य प्रति-
पादनार्थमेवमुक्तम् ।

५. अर्चन्तस्त्वा हवामहे अग्नेः चचवतः पुरेनुवाक्या । अस्मा-
कमग्ने अध्वरं जुषस्वेति याज्या । अग्नें द्युन्नेन जागृवे इत्यग्नेः चच-
भृतः पुरोनुवाक्या । खदस्व हव्या समिधो दिदौहोति याज्या ।
उत्तरथोरिति चचवत्चचभृतोः पृथगपीष्टिर्ब्रह्मण्यत एवमिष्टिदय-
मपि शाखान्तरे ऽस्तीति ज्ञायते । खशाखायां तु त्रिहविष्का
एकैवेष्टिः ।

६. इयमिष्टिः संनिवपनप्रयोजना बहूनां श्रेय्यमाणानां भवति ।
ते वै दौचिष्यमाणा अग्नीन्संनिवपन्त इत्येवमुपक्रम्य सर्वमाप्तातं ।
बहूनामिति सत्तिष्ठो ऽभिप्रेत्योक्तम् ।

७. एकस्य चिन्वतः संनिवपनाभावात् उखामंभरणप्रयोजना
इयमेवेष्टिर्भवति । उखा विशिष्टाग्निप्रधारणार्थां खालौविशिष्टप्रमाणा
आध्वर्यवधर्ममुदायवती । तस्या इक्ष्मन्तरं उपकरणानि संनिवप-
तीत्यत्र ब्रह्मणः सादृश्यं वचनम् ।

२३.

१. अग्निचित्यायामयं चापरो धर्मविशेषः । आध्वर्यवाधीतेन
क्रमेण प्राजापत्यः पशुबन्धो भवति । अथेतेन प्राजापत्येन पशुना
यजन्त इति श्रुतेः ।

२. वायव्यो वा पशुबन्धो भवति शाखान्तरात् ।

३. पशुबन्धो भवतीत्यनुवर्तते । वाग्रब्धो विकल्पार्थः । पूर्वसूत्रा-
दनुवर्तमान एवोच्यते । कथं नाम अग्निभ्यः कामाभ्येत्येतच्छास्त्रान्त-
रोक्तमुपसंगृह्येत ।

४. पुरुषो वैश्वो राजन्यो वा । अजः क्वागः । अविर्मेषः ।
गौरश्वश्च । पशुग्रब्धः^१ पुरुषेऽपि द्रष्टव्यः । इति पञ्च पशवः । इति
प्रकारप्रदर्शनार्थः । एवंप्रकारा अध्वर्युशास्त्रासु बहवो विकल्पाः ।

५. अजो वा एक एव पशुर्भवति । त्वपरो विषाणरहितः ।

६. प्राजापत्ये पशौ केचिदायव्यं पशुपुरोलाशं कुर्वन्ति । तद्देवत्यः
पशुर्भवति तद्देवत्यं पशुपुरोलाशमनुनिर्वपतीति प्राप्ते ।

७. वश्यये पशौ एके प्राजापत्यं पशुपुरोलाशं कुर्वन्ति ।

८. अग्नये वा कामायेति यो ऽयमुक्तस्त्रिभेदे वैश्वानरीयं
पशुपुरोलाशं कुर्वन्ति ।

९. प्राजापत्यस्येति वचनात् सर्वत्र ।

१०. प्राजापत्यस्येति वर्तते ।

११. एकया च दशभिश्च स्मृतं । राये नु यं जज्ञात् रोद-
सीने । कुविदङ्ग नमसा ये वृधासः । इत्येताः पुरोनुवाक्या वायव्यस्य
वपापुरोलाशपशूनां । पौवोअज्ञान् रघिवृधः सुमेधाः । प्र याभि-
र्यासि द्वाभ्यांसमच्छ । प्र वायुमच्छां वृहतौ मनोर्वेत्येताः पूर्ववत्
षाड्या वायव्यस्य । नियुत्वतो ऽप्येता एव ।

१२. आ ते वत्सो मनो यमत् तुभ्यं तां अङ्गिरस्तमाग्निः परेषु

१ C D नोशब्दो 'च' च पशुग्रब्धो वापि द्रष्टव्य इति । पञ्च पशव इति ।

धामस्त्रित्येता आग्नेयस्य^१ वपापुरोस्ताग्रपशूनां पुरोनुवाक्याः । वयं ते
अद्य ररिमा हि कामं अश्याम तं काममग्ने तवोती ईहे च त्वा
यजमानो हविर्भिरित्येता याज्याः । अग्नेः शुद्धं स्थाप्येता एवान्या-
संभवात् । आग्नेयस्येति शुद्धं स्थाप्येवं निर्देशात् । १

१२. बज्रवत् बज्रवचनेनेति यावत् । पशुनिगमाः मेधमित्येव-
मादयः पञ्चसु पशुषु क्रियमाणेषु पृथिवीं शरीराणीति यावत् ।
प्राप्तमेवैतदुच्यते संदेहव्युदासार्थम् ।

१४. एकवचनान्तेन पशुनिगमा अत ऊर्ध्वं । चतुर्णामप्यु-
कायप्राप्तं ततो मृदिष्टकार्यापद्येति (का० १६.१.१८) शरीराणां
विनियोगात्^२ । अजेन यज्ञसमाप्तिस्त्रादेकवदत ऊर्ध्वम् ।

२४.

१. अयं चापरो धर्मविशेषः साग्नित्वेति ।

२. एतानि त्रीणि हवींषि दीक्षणीयायां भवन्ति ।

३. त्वान्नु क्षत्रियां अव इति पुरोनुवाक्यादित्येभ्यः । धारयन्त-
आदित्यासो जगत्स्था इति याज्या । इतरयोः पूर्वापदिष्टाः ।

४. पञ्चहविषं दीक्षणीयामिष्टिमेके तत्सत् इति (१८.४) श्रुतेः ।

५. क्रमार्थं वचनं चतुर्थः पञ्चम इति ।

६. एकहविः पञ्चहविर्वातिथ्या कार्या । अथैतामांतिथ्यां पञ्च-
हविषमवेष्टिमेके तत्सत् इति श्रुतेः ।

१. C D om. आग्नेयस्य ।

२ D निवेशात् ।

३ A पञ्चसमाप्तिः ।

७. आग्नेयैन्द्रौ पुरोलाशौ वैश्वदेवबार्हस्पत्यौ चरु वैष्णवस्य
नवकपालः ।

८. शुचिमर्कैर्हस्यतिमिति बार्हस्पत्यस्य पुरोनुवाक्या । तं
ग्रग्रासो अरुषासोऽश्वा इति याज्या । शेषाणां पूर्वोपदिष्टाः ।

९. चितिभ्यः प्रणीयमानाभ्य इत्येवमादिना निगदेन संप्रेषितो
वक्ष्यमाणमनुवचनमाह ।

१०. पुरौष्यासो अग्नयः प्रो त्वे अग्नयो ऽग्निषु विश्वेभिरग्ने
अग्निभिः अग्ने विश्वेभिरग्निभिरित्येता ऋचो ऽनुब्रुवन् इष्टकाः
प्रणीयमानाः पश्चादनुसमेति । अथैता बह्वग्नीरन्वाह बह्वन् ह्यग्नीन्
प्रणयन्ति ता वै चतस्रो भवन्तीति (१८. ४) श्रुतेः ।

२५.

१. संचिते ऽग्निस्थले परिष्ठुते सामभिर्वक्ष्यमाणं कर्म ।

२. प्रजापतिश्चदयसामपरिष्ठवादनन्तरं अग्न्युक्थमनुशंस इति^१
संप्रेषितो ऽग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निरिन्द्रो ज्योतिर्ज्योतिरिन्द्रः सूर्यो ज्योति-
र्ज्योतिः सूर्य इत्याज्येयस्तृष्णीशंस उक्तः । यस्य तृष्णीजपः पिता मात-
रिषेत्यादिस्तेन जपेन सहोक्थं शंसति । आहावस्तान् य उक्तस्तं न
करोति । यस्तत्पक्षणात्स एव क्रमः परिगृह्यते ।

३. वैश्वानरायानुब्रूहीति संप्रेषितः पुरोनुवाक्यामनूच याज्यया^२

१ C D om the Praisha

२ A in marg. आहावाणं and आभि यज्ञानां ।

यजति । प्राप्तस्य पुनर्वचनं परिसङ्ख्यायें । परिसङ्ख्या च प्रकृतिं निवर्तयति ।

४. प्रयाजानुयाजास्वा सुक्ता शिष्टान्यङ्गानि भवन्ति ।

२६.

१. अयं चापरः साग्निचित्ये विशेषः । अग्नीषोमीयस्य पशोः पुरोणाग्रमनुगतानि देवसूभ्यो वक्ष्यमाणाभ्यो देवताभ्यो देवसूखंश्चि-
काभ्यो हवींषि भवन्ति । काभ्यः पुनस्ताभ्य इत्यत आह ।

२. अग्नये गृहपतय इत्येवमादिभ्यो ऽष्टभ्यः सगुणेभ्यो ऽष्टौ हवींषि भवन्ति । ता वा अष्टौ भवन्तीति (१८. ५) श्रुतेः ।

३. अग्निर्होता गृहपतिः सः, राजेत्यग्नेर्गृहपतेः पुरोनुवाक्या । इत्यवालमिरजरः पिता न इति याज्या । त्वं च सोम नो वश इति सोमस्य वनस्यतेः पुरोनुवाक्या । ब्रह्म देवानां पदवीः कवीना-
मिति याज्या । आ विश्वदेवं न प्रमिय इति अर्चितुः सत्यप्रसवस्य क्रमेण याज्यापुरोनुवाक्ये । यथा नो अदितिः करदिति रुद्रस्य पशुपतेः पुरोनुवाक्या । उप ते स्तोमान् पशुपा इवाकरमिति याज्या ।
गृहस्यते प्रथमं वाचो अयमिति गृहस्यतेवांचस्यतेः पुरोनुवाक्या ।
हंसैरिव सखिभिर्वावदङ्गिरिति याज्या । इन्द्रं वयं मृषांधन इती-
न्द्रस्य ज्येष्ठस्य पुरोनुवाक्या । उरुं नो लोकमनु नेषि विदामिति
याज्या । मिचस्य चषणीष्टतो मृषां आदित्य इति मिचस्य सत्यस्य ।
अनभिगच्छसल्लिङ्गे दैवतेन तुष्येदिति वचनात् (१. १७. ५) ।

इमं मे वरुण अधीति वरुणस्य धर्मपतेः पुरोनुवाक्या । यत्किं चेदं वरुण दैव्ये जन इति याज्या ।

४. देवस्य हविर्भ्यां ऽनन्तराणि सर्वपृष्ठानि हवींषि वक्ष्यमाणानि भवन्ति ।

२७.

१. अग्नये वासन्तिकाय गायत्राय त्रिवृते राधन्तरायेत्येवमादिभ्यः सगुणस्यो^१ दश सर्वपृष्ठानि हवींषि । तानि वै दश हवींषि भवन्तीति श्रुतेः ।

२. अर्चन्तस्त्वा हवामहे अग्नेर्वासन्तिकादिगुणयुक्तस्य पुरोनुवाक्या अस्माकमग्ने अध्वरं जुषस्वेति याज्या । इन्द्रस्य पूर्वापदिष्टे । इन्द्रं वो विश्वतो मादयस्व हरिभिरिति गुणविशिष्टलिङ्गानधिगमात् । विश्वे देवासः स्तोत्रं बर्हिषीति वैश्वदेवस्य पूर्वापदिष्टे । अहतेन यावतावृधाविति मित्रावरुणयोः शारदादिगुणयुक्तयोः^२ पुरोनुवाक्या प्र ऋहवा सिद्धतं जीवसे न इति याज्या । बृहस्पतेर्जुषस्व न इति बृहस्पतेर्हर्मन्तिकादिगुणयुक्तस्य पुरोनुवाक्या । एवा पित्रे विश्वदेवाय वृष्ण इति याज्या । अनागसो ऽदितय इति बवितुः प्रैशिरादिगुणविशिष्टस्य^३ पुरोनुवाक्या वाममद्य सवितर्वाससु स इति याज्या । अम्यद्य नो अनुमतिरित्येवमादिकानुमतेः पुरोनुवाक्या अश्विदनुमते त्वमित्येवमादिकः याज्या । वैश्वानरो न ऊतय इत्यग्नेर्वैश्वानरस्य पुरोनुवाक्या पृष्टो द्विवीति याज्या । एते

१ C D सगुणाभ्यो ।

२ C D नृषवेः ।

३ C मरुतुः प्रैशिरादिगुणविशिष्टस्य । D नृषयुक्तं वि० ।

पूर्वोपदिष्टे एव । हिरण्यगर्भः समवर्तताय इति कस्य पुरोनुवाक्या यः
प्राणत इति याज्या । एते अपि पूर्वोपदिष्टे एव । उत त्वामदिते
महीत्यदितेर्विष्णुपत्न्याः पुरोनुवाक्या महीम् पु मातरमिति
याज्या । तल्लिङ्गानधिगमात् ।

२. यच्च तन्वे पशुप्रयुक्तमङ्गजातं तस्मिन्महीषि सोद्यमानानि
प्रधानदेवतासंबन्धेन परतन्त्रोपनिपातीनि निगमान्नावाहनादीन्
लभन्ते ।

४. वपान्तमनूवन्ध्यायाः कर्म परिसमाप्य त्वष्टृदेवताकेन पशु-
नोपांशु पत्नीशाले प्रचरन्ति । नाग्निः प्रणीयते । अथ सुमन्ति
यावदहं कामयन्ते । अथानूवन्धस्य वपायां संस्थितायां त्वाष्ट्रेण पशु-
नेत्येवमाद्युपक्रम्य (१८.५) सर्वमाह्वयतम् ।

५. तं त्वाष्ट्रं पशुं त्वाष्ट्रपशुकर्म पर्यग्निकरणान्तं कृत्वा उत्सृजन्ति
न संस्थापयन्ति । पर्यग्निकृतमुत्सृजन्ति न संस्थापयन्तीति श्रुतेः । न
संस्थापयन्ति वपायाः पूर्वं सकलं कुर्वन्तीत्यर्थः । तत आवाहनं
भवति । इथा च श्रुतिः । तदाह्वयदेते देवते आवाहयति त्वष्टारं
च वनस्पतिं च कास्यैते इष्टे भवत इति प्रयाजेषु वा एते देवते
यजति तच्चैवास्यैते इष्टे भवत इति (१८.१) ।

६. वाशब्दो विकल्पार्थः । पशुधर्मणा आज्येन । न प्रतिनिधि-
विधिविकारः शब्दानां । न च पशुद्रव्यसंबन्धिनो धर्माः कर्तव्याः ।

७. शिवस्त्वष्टरिहं गहीति पुरोनुवाक्या प्रथमभाजं यशश्च
वयोधामिति याज्या । त्वाष्ट्रस्य पशोराज्यपक्षे भवेत् ।

२८.

१. साग्निचित्य एव प्रकरणात् । अथानूवन्ध्यस्य पशुपुरोक्षाग्र-
मन्वच्च देविकाभ्यो हवींषि निर्वपन्तीति (१६. ७) श्रुतेः ।

२. अनुमत्यादीनि पञ्च हवींषि भवन्ति । तानि वै पञ्च
हवींषि भवन्तीति श्रुतेः ।

३. अनुमत्याः पूर्वोपदिष्टे । विभक्तिकृतसु विशेषः । 'राका-
सिनीवालीभ्यां पूर्वोपदिष्टाः ।

४. देविकाहविर्भ्यां ऽनन्तराणि देवीभ्यो हवींषि भवन्ति ।
चकारः पूर्वैः सह समुच्चयार्थः । अत्र ह्वैके देवीभ्यो हवींषि निर्व-
पन्ति । तथा^१ तानि वै दश हवींषि भवन्तीति श्रुतेः ।

५. अद्भ्य इत्येवमादिभ्यो दशभ्यो दश देवीहवींष्युच्यन्ते । तेषां
वक्ष्यमाणिका याज्यानुवाक्याः ।

६. आपो हि ष्टा मयोभुव इत्यपां पुरोनुवाक्या । यो वो
वृताभ्यो अक्ष्णोदु लोकमिति याज्या ।

७. या ओषधीः पूर्वा जाता इत्योषधीनां पुरोनुवाक्या ।
अति विश्वाः परि ष्टा इति याज्या ।

८. यूथं गावो मेदयथा कृशं चिदिति गवां पुरोनुवाक्या ।
न ता भर्वा रेणुककाटो अश्रुत इति याज्या ।

९. प्रति या सूनरी जनीत्युषसः पुरोनुवाक्या । संत्या सत्ये-
भिर्महती महद्भिरिति याज्या ।

१०. राज्ञी व्यस्यदायतीति राज्ञेः पुरोनुवाक्या । ये ते राज्ञि नृषस्तस्य इत्येवमादिका याज्या ।

११. वे ते चक्रं सूर्य इति सूर्यायाः पुरोनुवाक्या । सुकिं-
श्रुतं शस्त्रं विद्युरूपमिति याज्या ।

१२. एन्द्र याहि हरिभिरिति दिवः पुरोनुवाक्या । सखे
विष्णो वितरं वि क्रमस्वेति याज्या ।

१३. स्थोना पृथिवि भवेति पृथिव्याः पुरोनुवाक्या । बलित्या
पर्वतानामिति याज्या ।

१४. देवीं वाचमजनयन्त देवा इति वाचः पुरोनुवाक्या ।
यद्वाग्दन्त्यविचेतनातीति याज्या ।

१५. माता रुद्राणां दुहिता नसूनामिति गोः पुरोनुवाक्या ।
वसोविदं वाचमुदीरयन्तीमिति ध्याज्या ।

१६. देवीभ्यो ऽनन्तरं दिशामवेष्टीर्भवन्ति । चकारः पूर्वैः
सह समुच्चयार्थः । अत्र हैके दिशामवेष्टीः कुर्वन्तीति श्रुतेः तथा
तानि वै ऋक्षुर्वीषि भवन्तीति च ।

१७. अग्नय इत्येवमादिभ्यो देवताभ्यः षड्भ्यः षड्भुर्वीषि ।
तेभ्यः पूर्वोपदिष्टा याज्यापुरोनुवाक्याः ।

१८. अयं चापरः साम्निचित्ये विशेषः । संस्थितायाम्बुदवसा-
नीयायामिष्टौ अग्निहोचहोमान्ते नैचावरुण्या पयस्त्रया द्यागो
भवति । तथा चानिष्टांस्त्रिचिन्मैयुनं न चरेत् । प्राजापत्यपशुधागा-
दारम्भायं प्रतिषेधः । तथैव अतपयश्रुतेः । तच्च हि प्राजापत्यपशु-
प्रकरणोक्तं । तदाङ्गैर्नैतेन पशुनेहोपरि गृहीतं न मांसमश्रीयाच्च

मिथुनमुपेयात्^१ पूर्वदीक्षा वा एव पशुः अनवकृतं वै तद्यद्दीक्षित
 उपरि शयीत यस्मांसमश्रीयाद्यन्मिथुनमुपेयादिति । न त्वेवेषा
 दीक्षा नैव हि मेखलास्ति न कृष्णाजिनमिष्टकां वा एतां कुरुते
 तस्माद् काममेवोपरि शयीतेतद् सर्वमन्नं यदेते पशवस्तदस्याचा-
 समारम्भं भवति तद्यानि कानि चामधुनो ऽशनानि तेषामस्य सर्वेषां
 कामाशनं यदि लभेत । मिथुनं तु नोपेयात्पुरा मैत्रावरुण्यै पय-
 स्स्याया इति । द्विरभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टाचारस्तदाचरणं
 चायुष्यमिति ।

इति शाङ्खायनसूत्रभाष्ये नवमो

अध्यायः समाप्तः ।

अथ दशमोऽध्यायः ।

—*—

१०.

भाष्यकारगिरां यच्च विनष्टं खेचनादिना ।

अक्षरं तद्भाष्यार्थां सुस्मृतुरक्षयत् ॥

उक्तो ज्योतिष्टोमः साग्निसिद्धिः । इदानीं श्रुतिक्रमेण गवाम-
घनप्रकरणाच्चातामि चतुर्विंशतिरहान्यनभ्यावृत्तिरूपाणि वक्तव्यानि ।
तेषां तावदुपदेशसाधवार्यं सप्ताह्वीनोभयप्रकृतिरूपं द्वादशाहमाह ।

१. शुद्धपञ्चविंशिष्ठायामष्टम्यां द्वादशाहाय दीक्षन्ते । तिथि-
निधनमः शाखान्तरात् । प्रक्रमप्रसवोत्पन्नान्येवमेव हि शुक्ले संभा-
ष्यन्ते । प्रकृतिवत् ।

२. दीक्षापरिमाणं शाखान्तरैरत् ।

३. निधनार्थं वचनम् ।

४. सुत्यान्यहानीति सावनमानपरिच्छिन्नान्यहानि द्वादश
भवन्ति ।

५. अतिरात्रसंज्ञं सुत्यानां प्रथममहर्हत्तमं च भवतः ।

६. प्रथमोत्तमयोरहोर्मध्ये दशको, ऽर्गुणो दशरात्रसंज्ञको
भवति । तस्याप्यवयवयो नामान्युच्यन्ते शास्त्रसंख्यवचारात् ।

७. तस्य दशरात्रस्य यः प्रथमः पञ्चहः स पृष्ठयसंज्ञो भवति ।

८. पञ्चस्तनन्तरं तृतीऽहर्विंशेवाह्न्यहोमसंज्ञा भवति ।

९. ह्यहोमेभ्यो ऽगन्तरं दशममहर्भवति । संज्ञा शास्त्रसंख्य-
वचारात् ।

१०. अयं यज्ञो देवया अयंमिधेह इति हा रियोजनस्य थाव्या भवति ।

११. अननुवषट्कृत एव हारियोजने ऽसंप्रेषितो नैत्रावरुणः परा याहि मघवन्ना च याहीत्येतां पुरोनुवाक्यामुक्त्वा जायेदसं मघवन् सेदु धोमिरित्येतां वा । इह मद एव मघवन्निह तेभ्य इत्येवमादिकमतिप्रैषमाह द्वितीयप्रभृतिष्वहःसु ।

१२. प्रायणीयाख्यं प्रथममहरतिरात्रसंख्यं तस्मिन्पत्नीसंयाजान्ते तदहरेवाग्निष्टोमसंख्यमहः प्रारभ्यते । अतः प्रायणीयहारियोजने ऽननुवषट्कृते पुरोनुवाक्यामनूच्यातिप्रैषो विकल्पेन भवति । यदा च प्रयुज्यते तदा यथासमान्नातं भवति । अःशब्दस्य सुत्याभिप्रायात् ।

१३. आग्नीध्रो ऽतिप्रेषिते खस्य धिष्ण्यस्य पश्चादुपविश्याह अः सुत्या वामित्येवमादिकं मन्त्रम् ।

१४. अयं यज्ञ इत्यादि यदनुक्रान्तं तदेतत् प्रागुक्तमादङ्गो नित्यं भवति ।

१५. प्रागुक्तमादङ्गः पत्नीसंयाजान्तान्यहानि भवन्ति ।

१६. प्रागुक्तमादङ्ग इति वर्तते । इत्यासूक्तवाक्योः प्रागुक्तमादङ्ग आग्निषो न निर्वक्तव्याः ।

१७. यजमाननामधेयस्य सूक्तवाके प्रागुक्तमादङ्गो ऽप्यहणम् । अद्वाद्वाहचिकारेष्वप्यहर्गणेषु नित्यमेतत् प्रागुक्तमादङ्ग इत्यादि यदनुक्रान्तं तद् भवतीत्यस्यार्थस्य प्रकाशनार्थस्यकारः ।

१८. प्रायणीयोदयनीययोरतिरात्रयोः प्रउगे सारस्वतसृचो नित्यः । नित्यमेतदित्यधिकारात् । माधुच्छन्दसे वेति विकल्पो मा

भूदिति सूचारम्भः । अन्येष्वहःसु वचनप्रामाण्यात् यथोक्तः सारस्वतः ।

१८. माधुच्छन्दसः प्रउग इत्येवमुच्यमाने अदादशाहविकारे-
व्वहःसु वा सारस्वतस्तृचो भवति ।

२०. अहःसंघातेष्विति द्विराचघट्टणात्सिद्धेः संघातघट्टणं सन्धि-
लोचार्थं । तेनाथमर्थो भवति । द्विराचप्रभृतिषु अतिराचगणेषु
यस्मिन् काले होता आश्विनं शंसेत्तत्समकालमेव नैचाववणः
प्रातरनुवाकमनुब्रूयादहर्गणेषु अग्नीषोमीयान्नं तन्ममङ्गजातं ऊर्ध्वं
चावभ्याद्विभावात् ।

२.

१. चिदृत्स्तोमं सर्वमेवाहः । रथन्तरपृष्ठं नियमतः । अग्नि-
ष्टोमसंघं । प्रथममिति शास्त्रसंख्यवर्णाराथं नाम दशराचिकं तस्येद-
मिति । चिदृत्स्तोमं रथन्तरपृष्ठमग्निष्टोमं इति पूर्वकारिवशादन्य-
थापीति चेत् । सत्यं । तथापि स्मृत्यनुकारेण^१ वचनम् ।

२. ब्रूह इति दशराचस्य विशेषाख्या । समूह इति च । तच्च
ब्रूहपक्षे उपप्रयन्तो अध्वरमित्येतदाख्यसूक्तं भवति । प्राकृतस्याख्य-
सूक्तस्यैव निवृत्तिर्नामधेयात् । प्र वो देवायामय इति समूहपक्ष-
स्याख्यं भवति । तथैव श्रुतत्वात् ।

३. उभयोरपि ब्रूहसमूहयोः सह सारस्वतेन । प्रउगवचनात् ।

४. आ बालिभ्यो ऽवस उप न इति मरुत्वतीयमेतत्सूक्तं भवति ।
प्राकृतस्य सूक्तमात्रस्यैव निवृत्तिः^२ । तथा श्रुत्युपचारात् ।

५. आ न इन्द्रो दूरादा न आसादित्येतत्सूक्तं निष्केवल्यं भवति ।

६. अभ्यर्था उपपन्नमिहाम्ने वर्षस्त्रिभित्येवमादिना मन्त्रेणाति-
ग्राह्यं माहेन्द्रमनुजं^१ भक्षयति । यजमानो मन्त्रक्षिप्त्वात् । भक्षणं
यजमानैरिति च कात्यायनस्य ।

७. युञ्जते मन उत युञ्जते धिव इति सावित्रमिति वच-
नात्प्राकृतनिवृत्तिः । इहेह वो मनसा बन्धुता न इत्याभवं । इयो
न विद्वं अयुजि स्त्रयं धुरीति वैश्वदेवं । देवानां पत्नीरिति हे वा
परिहाय । एवमेव श्रुतत्वात् । इति वैश्वदेवे विकार इति वचना-
च्छेषं प्राकृतम् ।

८. अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमित्येषा पञ्चजनीया परिधा-
नीया । सर्वत्र दादशाहविकारस्वपि^२ कार्या ।

९. विकार इत्यनुवर्तते । स ग्रर्धाद्य मास्ताय स्त्रभानव इत्ये-
तन्माहृतं प्राकृतस्य निवृत्तिं करोति ।

१०. एतावतो ऽग्निष्टोमसंख्यादूर्ध्वं सप्ताहान्युक्त्यसंख्यानं भवन्ति ।

११. दाशरात्रिकं चतुर्थमहः षोडशमं कार्यम् । अथोक्त्या-
न्युपेत्य सप्तौ षोडशिनमुपयन्तीति चतुर्थ एव श्रुतेः ।

३.

१. पञ्चदशशोभं सोचम् । एवमेवाहर्हत्पृष्ठविशिष्टं द्वितीय-
मित्येवमाह्यं भवति ।

२. अग्निं द्रुतं वृषीमह इत्येतन्नाज्यसूक्तं व्यूहपक्षे भवति ।

३. त्वं हि चैतवद्यग्र इत्येतदाज्यसूक्तं समूह्ये भवति । किंतु चैतसूक्तं प्रयुज्यते तत्र सर्वचोत्तमां सुखा प्रयुज्यते ।

४. वक्ष्यमाणः प्रउगो गार्त्समद इत्येवंनामा । शास्त्रसंख्यवचारायं नामकरणम् ।

५. अयं त्वचो वाचयः ।

६. इन्द्रकस्याद्य गवाग्रिर् इत्येका । उभा देवेति. द्वे । इत्यथ-मैत्रवाचवस्तृचः ।

७. अयं वा मिचावरुणेत्येवमादीनि चत्वारि त्वचानि मैत्रावरुणमाश्विनमैत्रं वैश्वदेवमिति ।

८. उत स्या नः सरस्वती घोरा हिरण्यवर्तनिरित्येवमादिकः सारस्वतस्तृचः । इत्येतानि सप्त प्रउगद्वचानि प्राकृतानां निवृत्तिं कुर्वन्ति नान्यस्य । प्रउगद्वचानीति वचनात् ।

९. विश्वानरस्य वसतिमिति मरुत्वतीयस्य प्रतिपत् । इन्द्र इत्योमपा एक इत्यनुचरो मरुत्वतीयस्य शस्त्रस्य । तथैव श्रुतेः ।

१०. 'प्राकृतस्य ब्राह्मणस्यत्यस्य निवृत्तिः । तन्नामधेयस्य ब्रह्म-जारे श्रुतत्वात् ।

११. इन्द्रसोमं सोमपते पिबेमभित्येनसूक्तं मरुत्वतीयं भवति । अर्धाप्राकृतनिवृत्तिः ।

१२. या त ऊतिरवमा या परमेत्येतसूक्तं निज्ज्वेव्यं भयति । तथैव श्रुतेः ।

१३. इन्द्रौजस्विभित्येवमादिना मन्त्रेण यजमानो ऽतिपात्रं भक्षयति । अत्यगाग्रौर्ध्वगात् ।

१४. विश्वो देवस्य नेतुरित्येषा वैश्वदेवस्य प्रतिपद्भवति ।

१५. विश्वो देवस्येत्येतस्या उत्तरे । अस्य हि स्तयग्रस्तारमित्येते भवतः ।

१६. आ विश्वदेवं सत्यतिमित्ययं दृषो ऽतुषरः ।

१७. तद्देवस्य सवितृवीथं महदिति सावित्रं । ते हि द्यावा-
प्रथिवी विश्वग्रंभुवेति द्यावाप्रथिवीयं । यज्ञस्य वो रथं विश्वपतिं
विश्रामिति वैश्वदेवम् । इति वैश्वदेवे विकारः । विकारवचना-
दन्यप्राकृतम् ।

१८. वृषस्य वृष्णो अरुस्य नू सह इति वैश्वानरीयं । वृष्णे
ग्रधाय सुमखाय वेधस इति मारुतं । नू चित्सहोजा अमृतो नि
तुन्दत इति जातवेदसीयमित्थाग्निमारुते विकारो ऽन्यत् प्राकृतम् ।

४.

१. सप्तदश स्तोमाः सर्वेषु स्तोत्रेष्वस्मिन्नहनि तदिदं सप्तदश-
स्तोममहः । वैरूपं पृष्ठमिति वैरूपं नाम निष्क्रेवस्यस्तोत्रस्य साम ।
द्वतीयमिति शास्त्रसंख्यवह्वारार्थं नाम । स्तोमातिग्रंसार्थं स्तोम-
सङ्ख्यावचनम् ।

२. चिक्षय्यहस्तु गाधनाष्टाध्यानि व्यूहपथे । गाधनप्रातः-
सवनो ह्येष अह इति (१९. ३) श्रुतेः ।

३. त्वमग्ने वसूरिहेति समूहपथे आष्वं भवति । अन्यथापि
अपास्य प्रयोगस्तत्र सर्वभोक्तृणां परिरहाय ग्रंथेत् ।

४. औष्णिह आचेष इत्येवंसंज्ञको ऽस्मिन्नहनि प्रउगो वाच-
व्यादिदृक्चसप्तको भवति ।

५. वायव्यस्य दृक्स्थेका भवति ।

६. वायो याहि शिवा दिव इत्येते द्वे पूर्वा चेका एवमसौ
वायव्यसृष्टः ।

७. एवमेव ऐश्रवायवसृष्टः ।

८. आ मित्रे वरुणे वयमिति मैत्रावरुणसृष्टः ।

९. औष्णिह आश्विनसृष्टः समाख्यानात् ।

१०. आ याज्ञद्रिभिः सुतमित्येन्द्रसृष्टः ।

११. सजूर्विश्वेभिर्देवेभिरित्येवमादिको वेददेवसृष्टः ।

१२. उत न प्रिया प्रियास्त्रिणि सारस्वतसृष्टः । इति प्रउग-
दृक्चानीति वचनात् प्रउगदृक्चानामेन निवृत्तिरन्यत्राज्ञतम् ।

१३. तंतमिद्राधसे मह इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदिति श्रुतेः ।
अथ इन्द्रस्य सोमा इत्यनुषर इति च ।

१४. प्रैतु ब्रह्मणस्यतिरित्ययं ब्राह्मणस्यत्यः स्वधर्मेण प्रागायः ।

१५. अथर्मा मनुषो देवतातेति सूक्तं मरुत्वतीयं भवति ।

१६. यद् याव इन्द्रेति वैरूपस्य सोमिषः प्रागायेन धर्मेण ।
यदिन्द्र यावतस्त्वमित्यनु रूपः प्रागायेन धर्मेणैव । वैरूपस्यैतावन्यथा-
प्रुच्यमानौ प्रत्येतयौ ।

१७. इन्द्र चिधातु शरणमिति शिवाश्वामप्रागाय इति श्रुतेः ।

१८. ब्रह्म भुवं वसुनः पूर्वस्यतिरित्येन्द्रसूक्तमिति श्रुतेः । यो

जात एव प्रथमो मगस्त्रानित्येतस्मिंस्त्रैष्टुभे निविदं दधातीति च
श्रुतत्वात् । द्विषक्तं निष्केवक्ष्यं । उपजनश्च प्रकृतिं निवर्तयति । सूक्त-
विवृधावन्ये निविप्रथमे त्वाहाव इत्येतद्यथोक्तं कार्यम् ।

१८. सूर्यं भ्रंजस्त्रिभित्येवमादिना मन्त्रेणातिपाद्यमन्त्रो यज-
मानकर्त्तव्यः । तत्सवितुर्वृषीमह इति प्रतिपदग्निष्टोमस्य ।

२०. अग्निं त्वा देवं सवितरित्यभिवाननुचर इति श्रुतेः ।

२१. उदु स्य देवः सविता हिरण्ययेति सावित्रस्तृषः । हत-
वती भुवनानामभिप्रियेति छावाप्रथिवीयस्तृषः । अगश्चो जातो
अगभौशुरुक्य इत्यार्भवम् । परावतो ये दिधिषन्त आष्यमिति
वैश्वदेवे विकारः । अन्यत्राकृतम् ।

२२. वैश्वानराय धिषणांस्तारुध इति वैश्वानरीयं । धारा-
वरा मरुतो धृण्वोजस इति मारुतम् । त्वमग्ने प्रथमो अग्निरा
अधिरिति जाबवेदसीयं । तथैव श्रुतत्वात् । इत्याग्निमारुते विकार
इति वाक्यशेषः । प्राकृतमन्यद्विकारवचनात् ।

५.

१. एकविंशस्तोममिति समाधो ऽहर्वचनः । स्तोमसङ्ख्या सर्वेषु
स्तोमातिशयने होचकाणांमुपयुज्यते । वैराजष्टुष्टमिति वैराजशब्दो
ऽपि ऋषिस्तस्यात्वेन व्याक्रियते । वैराजास्तृतीयसवनमिति । चतुर्थ-
मिति संज्ञां शास्त्रसंख्यवहारार्थैव ।

२. आग्निं न स्त्रष्टन्तिभिरिति वैमदमाज्यमिति (११. १) श्रुतेः ।

३. अग्निं गरो दीधितिभिररक्षोरिति समूह्ये वेराजमाव्य-
मिति (२२. ५) श्रुतेः ।

४. तथैव श्रुतेः । स उच्यते ।

५. वायव्यस्य प्रथमा ।

६. विश्वि होवा अवीता इत्येते दे । एवं वायव्यसृचः ।

७. इन्द्रस्य वायवित्येवमादिको वायव्यात्परसृच ऐन्द्रवायवो भवति ।

८. यस्मिन्नेत स सुक्रतुरिति मैत्रावरुणसृचः ।

९. आ नो विश्वाभिरित्येवमादिसध्वंस आश्विनसृचः ।

१०. आ त्वा गिरो रथौरिवेत्यैन्द्रसृचः ।

११. अप त्वं वृजिनं रिपुमित्येषा वैश्वदेवसृचस्यैका भवति ।

अप त्वं परिपन्थिनमित्येषा न भवति । यूयं हि छेति साहचर्यात् ।

१२. यूयं हि षा सुदानव इत्येते वैश्वदेवस्य द्वे पूर्वोक्ता सैका ।

एवं वैश्वदेवसृचः । एकयानुष्टुभा कभिन्नायेनान्या श्रुतुष्टुभः ।

१३. इयमददाद्रभसमृण्युतमिति सारस्वतसृचो जागतः ।

जगत्प्रातःसुवनो ह्येष अह इति (२२. ७) श्रुतेः ।

१४. सामूहिके प्रउगे प्र णो देवौति सारस्वतसृचो भवति ।

१५. तं त्वा यज्ञेभिरौमह इति यज्ञवत्या मरुत्वतीयं प्रतिपद्यत

इति श्रुतेः ।

१६. पार्थिकस्य प्रथमस्य अहस्यानुचराः । इदं वसो सुतमन्त्रः ।

इन्द्र इत्योमपा एकः । न्वय इन्द्रस्य सोमा इति । ये च ब्राह्मणस्यत्याः

प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिरुज्जिष्ठ ब्रह्मणस्पते प्रेतुं ब्रह्मणस्पतिरिति उच्यते ।

स्यापि अहस्य यथासङ्गो नैत एव ।

१७. शुधौ हवमिन्द्र मा रिषण्य इति मरुततीयमिति
(२२. ७) श्रुतेः ।

१८. इन्द्र मरुत इह पाहि सोममिति त्वयः । इमं तु मायिनं
जुव इति च । एतौ त्वयौ पूर्वं च सूक्तम् ।

१९. सूक्तविट्पुत्रावन्त्ये निविप्रयमे लाहाव इति यथोक्तम् ।

२०. वैराजस्य पृष्ठस्य पिवा सोममिन्द्र मन्दतु लेत्येतौ स्तोचि-
यानुरूपौ सन्युङ्क्षौ भवतः । न्युङ्क्ष इत्योकारो ऽभ्यस्त उच्यते । तद्धर्म-
युक्तं स्तोचियानुरूपयोः शंसनम् ।

२१. त्रिपादा एता विराजः । तत्र मध्यमस्य पादस्य
द्वितीये ऽचरे यः स्वरस्तस्य दिरोकारः सप्तमे ऽचरे यस्तस्यापि
स्थाने दिरोकारइत्येवंरूप आनुष्टुभाख्यो न्युङ्क्षः । तस्योदाह-
रणम् ।

२२. न्युङ्क्षनीयस्येत्पाद् इत्यादि (१३. १. ७) तत्रैव वक्ष्यामः ।

२३. वैराजाख्यं न्युङ्क्षस्वरूपमुच्यते । इह तावन्मध्यमाख्यस्यैव
पादस्य द्वितीये ऽचरे दादशकल ओकारो ऽभ्यस्यः । तच्च श्रुतत्वात् ।
चिष्कल ओ उच्चार्य तत एकं दीर्घं स्वधर्मण पुनरप्येवं द्विः इति
वैराजो न्युङ्क्षः । अस्योदाहरणम् ।

२४. यं तो ओ ओ ओ ओ ओ ओ ओ ओ ओ ओ ओ ओ ओ ओ ओ
सुषाव इर्यसाद्रिः ।

२५. ओथा मोदैवेति प्रतिगरस्य पञ्चसरस्य द्वितीयचतुर्थयो-

रक्षरयोर्द्विष्यूर्व द्वित्तरमित्यानुष्ठुभः प्रतिगरः । अस्योदाहरणम् ।
ओयो३ ओ२ ओदो३ ओ३ एवेति^१ ।

२६. ओथा मोदैवेत्यस्य वैराजन्यनूपच द्वितीये ऽचरे वैराजः^२
प्रतिन्यूनः प्रतिगरो^३ भवति^४ । आनुष्ठुभप्रतिगरोदाहरणम्^५ ।

२७. वैराजप्रतिगरोदाहरणम्^६ ।

२८. ओयो ओ ओ ओ३ ओ ओ ओ ओ३ ओ ओ ओ ओ३
मोदैव इति ।

२९. इन्द्रमिद्वेतातय इत्यष्टेन्द्रः साधः प्रगायः इति श्रुतेः ।

३०. तुभ्येदिमा सवना शूरविश्वेत्येतासां तिसृणां पूर्वयोन्यूनः
कर्तव्यः । स्तोत्रियानुरूपयोस्त्रैव न्यूनः उक्थमुखौययोस्त्रैव इति श्रुतेः ।

३१. कुह श्रुत इन्द्रः कस्मिन्नयेति सूक्तं । युष्मस्य ते वृषभस्य
स्वरज इति सूक्तं । त्वसु वः सयाग्नाहमिति तिस्रः । इत्येतस्मूक्तद्वयं
द्वयं च निष्कैवल्यम् ।

३२. विश्वो देवस्य नेतुरिति । एषां प्रतिपद् द्वितीयादङ्गः ।
प्रतिपत्तव्या^७ ।

३३. हिरण्यपाणिमूतय इत्युतिमाननुचर इति (२९.८) श्रुतेः ।

३४. आ देवो सविता सुरा इति साविचं । प्र द्यावा यज्ञैः
पृथिवी नमोभिरिति द्यावापृथिवौयं । प्र ऋभुभ्यो दूतमिव वाचमस्य

१ A om. from अस्योदाहरणं up to २९. ०त्यस्य । D om. ओयो०मोदैवेति ।

२ A वैराजन्यनूपच तु ओथा मोदैवेत्येतस्य । ३ C om. प्रतिगरो । ४ D om. 26 27.

५ C अस्य instead of आनुष्ठुभप्रतिगरो । ६ C D om. Sūtra and Text. .

७ D om. C in marg.

इत्यार्भवं । वैष्टुभान्येतानि । त्रिष्टुप् तृतीयसवन इति श्रुतेः । प्र
शुक्रेतु देवी मनोषेति वैश्वदेवे विकारौ अन्यप्राक्तनम् ।

२५. प्र सप्तज्ञो असुरस्य प्रशस्तिमिति वैश्वानरीयम् । क ई
व्यक्ता नरः सनीला इति मासतं । ऊवे वः सुद्योत्मानं सुवृत्तिमिति
जातवेदसौयं । वैष्टुभान्येतानि । त्रिष्टुप् तृतीयसवन इति श्रुतेः ।
इत्याग्निमासते विकार इति शेषः ।

ई.

१. पञ्चममंजकं दाशरात्रिकं पञ्चममहः । चिणवस्तोमं । क्षोम-
सङ्गा होचकाणां स्तोमातिशंसनप्रयोजनार्था । शक्रयो सप्तानाम् ।
तद्योगिकं पृष्ठं सामेत्याहुः ।

२. इमम् धु वो अतिथिसुषुर्वधमिति व्यूहपचे नवर्चमाणा
भवति । जगत्प्रातःसवनो ह्येष अह इति श्रुतेः ।

३. अग्निं तं मन्ये यो वसुरिति समूहपचे आज्यं कार्यम् ।

४. तस्याग्निं तं मन्ये इत्येतस्य प्रथमायै शंसनार्थं प्रकृतिवत्पदं
अवगृह्य पदमवगृह्य अवस्य दे अवगृह्य अवस्य एकेन प्रणौति ।
एवमेतां सचिर्वचनां गृह्णा ततः ।

५. अर्धर्षशो वा प्रातःसवनमित्यस्य निवृत्त्यर्थं वचनम् ।

६. श्रुत्यनुकरणार्थं वचनमवगृह्यतौनां चोद्धारः पचेः ।

७. आ नो यज्ञमिति दे । आ नो वायो महे तन इत्येका ।

इत्ययं वायव्यसूचः ।

८. आ वां सहस्रं हरय इत्यैन्द्रवाद्यवस्तुषः । तिस्रोऽपि गा-
यत्र्यः बार्हतास्थस्तु च्छन्तिन्यायेन ।

९. ऋधगित्या स मर्त्य इत्येते दे । प्र मिचायं प्रार्थयन् इत्येका
मेवावरुणोऽयं त्वष्टः ।

१०. आग्निर्गोऽयं त्वष्टः ।

११. त्वष्टोऽयमैन्द्रः ।

१२. देवंदेवं वो ऽवसे देवंदेवमभिष्टय इत्येवमादिको वैश्वदेव-
स्तृष्टः । यस्तु प्राथम्यादाग्रह्यते देवंदेवं वो ऽवम इन्द्रमिन्द्रं गृणीषणी-
त्यर्थं न बार्हतो नापि वैश्वदेवः । तत्र केचिदाज्जरन्तोऽप्येवमादिको
बार्हतस्य वैश्वदेवस्य शास्त्रान्तरे ऽस्ति । तस्मिन्त्यर्थं विशेषणम् ।

१३. इयमददाद्रभसमृणय्युतमृति सारस्वतस्तृष्टः । एतान्यु-
क्ताणि प्रउगदृष्टानि । पुरोद्वस्तु मित्याः ।

१४. उत स्या नः सरस्वती घोरः क्षिरस्थवर्तनिरिति सामू-
हिके प्रउगे सारस्वतस्तृष्टः ।

१५. यत्पाञ्चजन्यया विभेति मरुत्वतीयस्य प्रतिप्रदिति श्रुतेः

१६. इत्या हि सोम इन्द्र इति मदत्पांक्रमिति (२३.१)
श्रुतेः सूक्तं । अवितामि सुन्वतो वृक्तवर्हिष इति षट्पदा इति श्रुतेः ।
मरुत्वा इन्द्र वृषभो रणायेति विज्ञातचैष्टुभमिति श्रुतेः । अयं च
येन वा इदमिति तिस्रः । एवमेकस्तृष्टः त्रीणि च पूर्वाणि सूक्तानीति
मरुत्वतीयं । सूक्तविष्टुवावन्थे निवितप्रथमे त्वाहाव इति प्रथोक्तम् ।

१७. यज्ञार्थो महानाथ्य इत्यनर्थन्तरं । ता अरण्ये अग्न्याः ।
अतो न प्रतीकयणम् ।

१८. नवानां महानास्त्रीनां ग्रस्यविधिरुच्यते । यथा तिस्रोऽनुष्टुभः ग्रस्यन्ते अर्धर्चश एवमेकैका ग्रस्यते । त्रिभिस्त्रिभिरेकैका भवतीत्यर्थः । ततस्त्रिस्त्रिरुच्यन्ते । ऋगादौ तिस्र आवर्तन्ते । यथातथेति निर्देशात् । महानास्त्रीनां योन्यनुशंसनेऽपि विनियुज्यमानानामयं धर्मः । न^१ निवृत्तिः वैराजन्यद्वानिवृत्तिवत् ।

१९. अयमुत्तमाशब्दस्तृतीये त्वचे वर्तते । तस्या एवंप्रपाया उत्तमाया आन्वायप्रसिद्धाया उत्तमा सा पङ्क्तिरिति । पङ्क्तिधर्मेण ग्रस्यत इत्यर्थः ।

२०. या सा पङ्क्तिरुत्तमा तस्या उत्तमे पादे पञ्च पदानि पुरीषाख्यानि निविच्छंशं शंसेत् । न प्रणवमन्तरा कुर्यादित्यर्थः । तानि चारण्येऽनूच्यानि ।

२१. प्रत्यस्मा इत्येवमादिका यथोपदिष्टास्तयस्तृचा अस्माअस्मा इति दशमी । एवा ह्यामि वीरयुरिति वा दशमी । स एषोऽनु-
रूपः । स इत्यतिरेकात्परोक्षपृष्ठेऽस्य स्तोत्रियत्वेन विनियुज्यमानस्य महानास्त्रीस्तोत्रियवत् प्रथमस्तृचस्त्रिरुच्यते । स इति सादृशार्थं शब्दनिर्देशात् ।

२२. यदिङ् नाङ्गवीक्षेति साम्नः प्रगाथ इति (२३. १) श्रुतेः ।

२३. इन्द्रो मदाय वावृध इति मदत्पांशं प्रेदं ब्रह्म वृचद्वर्ये-
खावियेति षट्पदाः । अभूरेको रयिपते रयीणामिति विज्ञातं-
चैष्टुभं संवन्धरणं^२ तमिङ् वाजयामसीति 'तिस्रः'^३ । गायत्रमध्य-

१ C (orig.) D *नामधेयं धर्मः । १ C (orig.) D om. न ।

२ Om. in A. ३ C D om. तिस्रः ।

न्दिनो ह्येष अह इति श्रुतिवचनादिति (२३. २) निष्केवल्यं ।
सूक्तविष्टुद्धावन्त्ये निविम्रयमे त्वाहाव इति यथोक्तम् ।

२४. तत्सवितुर्वरेण्यमिति वैश्वामित्रो ऽनुचरं इति श्रुतेः ।

२५. उदु स्य देवः सविता दम्ना इति तैत्तिरीयं सवित्रं । मत्तौ
द्यावापृथिवी इह ज्येष्ठे इति द्यावापृथिवीयं षतुर्ह्यम् । अश्विर्विभ्रा
वाज इन्द्रो नो अश्नेत्यार्भवं । को सु वा मित्रावरुणावृतायन्निति
वैश्वदेवं प्र ग्रंतमेति वा श्रुत्यन्तरात् । इति वैश्वदेवे विकारो ऽन्य-
त्याकृतम् ।

२६. हविष्यान्तमजरं स्वर्विदीति वैश्वानरीयं । अश्विन्सूक्ते
एक एवाग्निर्वज्रधा समिद्ध इति खैक्षिकापि सती नोद्धर्तव्या ।
प्रमथ्याकरणयोः साहचर्यात् । वपुर्नु तृच्चिकितुषे चिदस्त्विति माह-
तम् । अग्निर्हीता गृहपतिः स रश्नेति जातवेदसीयं । अश्विंसूक्ते
अग्ने यदद्य विशो अध्वरस्य होतरिति त्रयोदशाक्षरपादः^१ ।

अनुदानं तु पादादौ नोवर्जं विद्यते पदम्^२ ।

इति । होतरित्यनुदानं । इत्याग्निमाहते । विकारं इति वाक्य-
शेषः ।

२७. सामूहिहके पक्षे मूर्धानमित्येवमादौनि सूक्तानि वैश्वा-
नरीयमाहतातवेदसीयानि भवन्ति । तथा च श्रुतावयवसमूह
इत्यारभ्य सर्वमाज्ञातम् ।

१. अध्वरस्येति त्रयोदशाक्षरा ।

२. प्राति० १६. १० ।

७.

१. षष्ठमहव्याख्यातव्यं । तस्य तावत्सामान्यमेतत् स्वरूपं ।
सोमसङ्ख्या होचकतणां सुोमातिशंसनार्था । रैवतपृष्ठमिति स्वमत-
प्रकाशनं । षष्ठमिति संव्यवहारार्थम् ।

२. नित्याभिः प्राकृतीभिर्याज्याभिः पारुष्केपीर्वक्ष्यमाणिकाः
संधाय यजन्ति । होचांदयः । नित्याः पूर्वा याज्याः कृत्वा पारु-
ष्केपीभिर्यजन्तीति श्रुतेः । पारुष्केपीभिरिति समानेषु प्रतीनेषु
नियमार्थम् ।

३. आ त्वा जुवो रारहाणा अभि प्रयः आ वां धिषो ववृत्यु-
रध्वराँ उपेत्यैन्द्रवायवस्य पुरोनुवाक्ये भवतः । श्रुत्यन्तरात् नित्याभ्यां
सह संधाय । नेदच्युतं यज्ञस्य प्रियं देवानामन्तरयामेति चार्थ-
वादस्य सूच्यत्वात् ।

४. स्त्रीर्णं बर्हिरूप नोँ याहि वीतये आ वां रथो नियुक्ता-
न्वक्षदवस इति याज्ये नित्यथोरुत्तरे । तद्यदाभिस्तदहर्नं वषट्कुर्व-
न्तीति (९३: ४) श्रुतेः ।

५. सुषुमा यातमद्रिभिरिति नित्याया उपरि मैत्रावरुण-
सहस्य पुरोनुवाक्या कार्या । उत्तरा याज्या । इम आ यातमिन्द्रव
इत्येषा नित्याया उपरि उत्तरा याज्या ।

६. युवाँ सोमेभिर्देवयन्तो अश्विनेत्येषा अश्विनस्य सहस्य
पुरोनुवाक्या नित्याया उपरि । उत्तरा याज्या अश्वेति दक्षेत्येव-
मादिका ।

७. वृषभिन्द्र वृषपाण्या इन्द्रव इति होतुः प्राकृताया उपरि ।

तां वां धेनुं न वासरोमिति मैत्रावरुणस्य नित्यानन्तरा । विशेषे
हि त्वा सवनेषु तुञ्जत इति ब्राह्मणाच्छंसिनो नित्यामुक्त्वा । सो षु
वो अस्मदमितानि पौष्ट्येति पोतुर्नित्या च पूर्वा । आ यमः पत्नी-
र्ममयच्छेति नित्याया उपरि द्विपदा । ततस्ता सो रासजातिषाचो
वसूनीति नेष्टुः । यथासङ्ख्याभावाच्चेष्टुर्वचनम् । द्विपदा चिष्टुप् चेति
च^१ समुच्चयार्थः । अग्निं होतारं मन्ये दास्यन्मिताग्नीध्रस्य नित्या
च पूर्वा । दध्यङ् ह मे जनुषं पूर्वा अङ्गिरा इत्यच्चावाकस्य नित्याया
उपरि । प्रातःसवने प्रस्थितानामेता याज्याः ।

८. तुभ्यं हिम्वानो वसिष्ठ गा अप इति षष्ठ्यचयोः सूक्तयो-
रेकैका होत्रादीनामृतुप्रैषादूर्ध्वं याज्या भवति । नित्याम्पूर्वानृतु-
याज्यान् कृत्वा गार्हमर्दैर्यजन्तीति (१३. ४) श्रुतेः ।

९. होतरेतद्यजेत्यध्वर्युराह गृहपतिष्येत्यस्यापवादः । ऋषि-
वैश्वथोरपि स्वयंक्रिया स्वयमिति वचनम् ।

१०. अग्निचित्ये^१ कर्मणि चित्यस्याग्नेः पश्चादुपविष्टाध्वर्यु-
र्यजति । अग्निके उत्तरवेदेः^२ ग्राह्यामुखीयस्याग्नेः पश्चादुपविष्ट
गृहपतिर्यजति ।

११. पिबा सोममिन्द्र सुवानमद्रिभिः इन्द्राय हि सौरसुरो
अनन्त । त्वया वयं मघवगूर्ध्वं धेने । पाहि न इन्द्र सुष्टुत स्विधः ।
नू इत्या ते पूर्वया च प्रवाय्यं । अवर्मह इन्द्र दादृहि अधी नः ।
वनीति हि सुन्वन् वयं पदौणसः । इत्येता माथन्दिने सवने होत्रा-
दीनां प्रस्थितयाज्याः । यागी युक्तसङ्ख्येन नित्यानामुपरि ।

१ D om. च, C has it in marg. २ C D अग्निक्ते । ३ A ins. पश्चात् ।

१२. न पारुष्येपीसंधानं । किर्यास्तु विकारः । उत माता
वृद्धिवा इष्टणोतु न इति नित्या अमेव न इति. निवर्त्य^१ प्रस्थित-
याव्या भवति ।

१३. अनवांशान्तो धर्चैस्वनवस्थानः । चिध्वपि सवनेषु प्रस्थितानां
दिदेवत्यर्तुयाजानां च^२ यजन्ति ।

१४. तदे खल्वैकाहिकौभिरेव यजेयुरिति (२३. ५) श्रुतेः ।
अस्मिन्नपि पक्षे ऽनवानन्त एव ।

८.

१. अयं जायत मनुषो धरीमणीत्याज्यमिति श्रुतेः । पद-
विधायनेमेकस्मिन्पादे ।

२. वक्ष्यसाणकः । श्रुत्यन्तरं विशेषवचनात् ।

३. स्त्रीर्षं बर्हिरुग्रं नौ याहि वीतय इति वायव्यस्तृचः ।

४. आ वां रथो नियुत्मान्वत्तदवस इत्येन्द्रवायवस्तृचः ।

५. अर्थं मित्राय वरुणाय ग्रन्तम इति मैत्रावरुणस्तृचः ।

६. युवां स्तोमेभिर्देवयन्तो अश्विनेत्याश्विनस्तृचः ।

७. वृषस्त्रिंश्र वृषपाणास इन्द्रव इत्येका ऐन्द्रस्य वृषस्य ।

८. अवर्मेह इन्द्र दादृहि शुधी न इत्येते दे^३ पूर्वथा सदैन्द्र-
स्तृचः ।

९. ओ पू णो अग्ने इष्टणुहि त्वमीक्षित इति वैश्वदेवस्तृचः ।

^१ A निवर्त्य C नित्या निवर्त्ये प्र० D नित्या निवर्त्ये प्र० । २ CD 'तु
instead of च ।

१०. इयमददाद्भसमृण्युतमिति सारस्वतसूत्रः । इति प्र-
उगद्वचानि । पुरोहचस्तु नित्याः ।

११. उत नः प्रिया प्रियास्त्रिति, समूहपंचे सारस्वतसूत्रो
भवति ।

१२. स पूर्व्या महानामिति महत्त्वतीयस्य प्रतिपदिति श्रुतेः ।

१३. थं त्वं रयमिन्द्र मेधसातये । स यो वृषा वृष्येभिः
समोकाः । महत्त्वा इन्द्र मौद्व इति तिष्ठ इति एतन्महत्त्वतीयं ।
सूक्तविष्टुद्धावन्थे निविप्रथमे त्वाहाव इति यथोक्तम् ।

१४. रेवतीर्नः सधमादे रेवां इद्रेवतः स्तोतेति रैवतस्थान्य-
चापि सत एतौ स्तोत्रियानुरूपौ भवतः ।

१५. मा चिदन्यदि शंसतेति सृष्टः प्रगाथ इति श्रुतेः ।

१६. एन्द्र याङ्माप नः परावत् । प्र घा न्वस्य महतो महानि ।
उप नो हरिभिः सुतमित्येतास्तिष्ठ इति निष्कवेवन्थं । सूक्तविष्टुद्धा-
वन्थे निविप्रथमे त्वाहाव इति यथोक्तम् ।

१७. अभि त्वं देवं सवितारमोण्योः । कदिकृतुमित्यति-
ष्णन्द्वा वैश्वदेवं प्रतिपद्यत इति (२३. ८) श्रुतेः ।

१८. तस्या इत्यन्यत्रापि शंसने सति प्रतिपत्वे वर्तमानाया
एष एव धर्मः । षोडशाक्षरेण प्रतिपत्पदविग्रहणं । ततो ऽष्टादशा-
क्षरेण प्रणवः । पुनः पञ्चदशाक्षरेणावमानं । पञ्चदशाक्षरेण प्रणवः ।

१९. अस्य हि म्रुयग्रस्तरमित्येवमादिके प्रतिप्रद उक्तरे
भवतः ।

२०. अभिवाननुषर इति श्रुतेः ।

२१. उदु अ देवः सविता सवायेति सावित्रमिति श्रुतेः ।

२२. कतरा पूर्वा कतरापरायोरिति द्यावापृथिवीयमिति
(२३. ८) श्रुतेः ।

२३. किमु मेष्ठः किं यविष्ठो न आजगन्धित्यार्भवमिति श्रुतेः ।

२४. इदमित्या रौद्रं गूर्तवचा इति वैश्वदेवं । तस्य द्वे उत्तमे
परिशिष्ये ये यज्ञेन दक्षिण्या समक्ता इत्येतं नाराशंसं समावपतीति
श्रुतेः । परिशिष्टे इदमित्येत्यस्य सूक्तस्य ये सुक्ते तस्मिन्मने शंस-
तीति वैश्वदेवे विकारोऽन्यत्प्राकृतम् ।

२५. अहस्य कृष्णमहरर्जुनं चेति वैश्वानरीयमिति श्रुतेः ।

२६. प्रयज्यवो मरुतो भ्राजदृष्टय इति मारुतमिति श्रुतेः ।

२७. इमं सोममर्हते जातवेदस इति जातवेदसीयमिति
श्रुतेः । इत्याग्निमारुते । विकार इति वाक्यशेषः । विकारवचना-
दन्यत्प्राकृतम् ।

२८. मध्यमर्हस्यस्यतुर्थपञ्चमषष्ठान्यहानि । तत्र ये उक्ता निष्के-
वक्ष्यमर्हतीवयीरुसमास्तानुत्पृजति समूल्हपचे । व्यूल्हपच एव
गायत्रमध्यन्दिनत्वं युज्यते । अन्यत्प्राकृतवत् चैष्टुभं माध्यन्दिनसवन-
मिति ।

२९. व्यूल्हपचे^१ धान्युक्तानि वैश्वदेवानि मध्ये अष्टे तानि
शस्त्रा तदग्ने समूल्हपचे^२ स्तसि नो मिमौतामिति च तिस्रः ।
चकारः समुच्चयार्थः । एतास्तिस्रः प्राक् पञ्चजवीयायास्त्रिष्यहसु
साकक्षेण व्यवस्थिताः करोति । सथास्रं ।

१ C in marg. ससु ।

२ C D om. समूल्हपचे ।

३०. समूह एव क्रियमाणे ऽयमपरो विशेषः । तत् मे अप-
स्तु तावते पुनरित्येतच्चतुर्थस्याह्नो आर्भवं भवति । प्र ऋभुभ्य इत्ये-
तन्निवर्तते ।

३१. चतुर्थ एवाहनि चम्रब्दात् । चतुर्थे ऽहनि यन्मासतमुक्तं क
हं व्यक्ता इति तस्यान्ते समाप्तावित्यर्थः । प्र यन्तु वाजास्तविषौभि-
रग्नय इति तिस्रः करोति शंसतीत्यर्थः । प्र यन्तु वाजास्तविषौभि-
रग्नय इति तिस्रो ऽधिकाः समूह्या इति^१ (२९. ८) श्रुतेः ।

३२. चतुर्थस्य समूह इति वर्तते । वसुं न चिचमहसं गृणीष
इत्येतच्चतुर्थे ऽहनि समूहे जातवेदसौयं भवति । ऊवे वः सुद्यो-
त्मानमिति निवर्तते ।

३३. वैयूहिकात्षलहात्सामूहिके यो विशेषः स उक्तः ।
परोक्षपृष्ठादिषु तु ऋन्दोगवशेन स्तोत्रियानुरूपान्मामप्रगाथांसु
क्षुर्यात् । तच्च हि सामपरोक्षे एतेष्वेव स्तोत्रियेषु अन्यानि सामानि
क्रमात् सामपरोक्षे ऽनुरूपेष्वन्यानि तत्रानुरूपे ऽपि वैराजे क्रिय-
माणे न्यूह्ये भवत्येव । वैराजस्येति सामाश्रयत्वात् । यदि पुनर्वि-
राट्सु सामान्तरं भवति ततो न न्यूह्यः । न हि वैराजं तत्प्रधान-
मन्यूह्यन्नायेति श्रुतेः । शाकरं तु गान्यास्त्रुचु न शकरीष्वन्यसामेति
समास्थानात् । बृहद्रथन्तरमितरे । अथ कस्मादन्वहं बृहत्क्रियत
इति श्रुतेः । दशमे वाहनि स्वयोनौ रथन्तरं । उपाङ्गपृष्ठ आपर्क-
पृष्ठे तनूपृष्ठे ब्रह्मसामांति ऋन्दोत्तुप्तोमे व्यूह्याः स्तोमा इति
ऋन्दोगवार्त्ता ।

३४. उक्तानां वल्लहानां ये विशेषा उक्तास्तद्व्यतिरिक्तमन्यत्पुं-
समूह्येन । ततश्च समूह एषां प्रकृतिः^१ । उक्त्यमुखीययोस्तु न्यूङ्गो
भवत्येव होतुः । यस्माच्छ्रन्दोगवशेन स्तोत्रियानुरूपामप्रगाथा-
स्तेति वचनं । अतर्थादस्यानुगृहीतो भवति । अथ कस्माच्चतुर्थे
'ऽहमि न्यूङ्ग्यतीत्येवमादिकः ।

३५. विश्वजिदपि 'परोक्षपृष्ठो बृहद्रथन्तरपृष्ठ उपाङ्गपृष्ठ आ-
पर्वपृष्ठस्तनूपृष्ठश्चन्द्रोदृत्तोम इत्येतेः प्रकारैर्भवति । तस्यापि तथैव
भवति यथा वल्लहस्य च्छन्दोगवशेन स्तोत्रियानुरूपक्रिया साम-
प्रगाथक्रिया च । अग्निं नर इत्यग्निष्टोमसाम्नः स्तोत्रियानुरूपा-
वित्येतदसंयुज्य विधीयमानत्वात्सर्वत्र साधारणम् । बृहद्रथन्तरपृष्ठ-
योर्थेदि भवति बृहत्प्रत्यक्षपृष्ठस्तथापि^२ त्वं हि चैतवद्यश्च इत्येतदाज्यं
भवति । उभयसामापि बृहत्पृष्ठो भवत्येवाथ कस्मादन्वहं बृहत्क्रियत
इति लिङ्गात् । तनूपृष्ठस्य सामप्रगाथांश्चस्त्वा योनीं परोक्षपृष्ठे ।
न^३ कण्वबृहद्रथन्तरयोर्थेनी । खस्ति नो मिमीतामिति च तिस्रो
ऽन्ते वेषदेवानां करोतीत्येतत्समानमन्यत्समूह्येनेति वचनाद्विश्वजि-
त्यपि सर्वेषु^४ भवति । परोक्षपृष्ठे ऽपि न होतुः प्रतिग्निस्यक्रिया
होचकाणां तत्राधिकारात् ।

६.

१. मध्ये दशरात्र इति प्रकृतम् । तस्य पृष्ठवल्लह उक्तः ।
यद्यस्य च्छन्दोमा वक्तव्याः । तत्र तावच्छ्रन्दोमिकं अथममवर्द्ध-
-

१ C D प्रकृतिः ।

२ C वृहत्प्रत्यक्षः D वृहत्प्रत्यक्षपृष्ठः ।

३ C D om. वृहत् ।

४ C सर्वेषु पक्षेषु ।

राक्षस्य सप्तमं तदुच्यते । चतुर्विंशस्तोमं सर्वमष्टः । होचकाणां
स्तोमातिशंसनार्थं वचनं । दृष्टपृष्ठमिति स्तुत्यभिप्रायः । दृष्ट-
चत्तरपृष्ठे ऽपि दशरात्रे यच्च दृष्टदयुच्च रथकारमेवं प्राप्ते ऽप्यस्य
सप्तमस्याङ्गो दृष्टपृष्ठतैव वचनात् ।

९. प्र वः शुक्राय भानवे भरध्वमित्याज्यामिति (१६. ८) श्रुतेः ।

१. वक्ष्यमाणकः ।

४. प्र वीरया शुचयो दद्मिरे वामिति वायव्यमिति श्रुतेः त्वचम् ।

५. ते सत्येन मनसा दौधाना इत्यैन्द्रवायवस्तृषः ।

६. उदां चतुर्वरुण सुप्रतीकमिति मैत्रावरुणमिति श्रुतेः ।

७. आ गोमता नासत्या रथेनेत्याश्विनम् ।

८. आ नो देव श्रवसा याहि शुभ्रिन्नित्येन्द्रम् ।

८. प्र वो यज्ञेषु देवयन्तो अर्चन्ति वैश्वदेवम् ।

१०. प्र सोदसा धायसा सस एषिति सारस्वतम् । इत्येतानि
प्रउगहचानि ।

११. ये पार्थिकस्य प्रथमस्य अहस्य प्रतिपदनुचराः ब्रह्माद्याण-
स्तथासोक्रास्ते कन्दोमेषु भवन्ति । स्वरसामानस्य वक्ष्यन्ते तेषु च
त एवं भवन्ति । अभिप्लवे च षष्ठ्ये आष्टम्या^१ त एवं भवन्ति ।
एवमतिदिष्टानां विशेषविनियोग उच्यते ।

१२. पार्थिकाग्रथमादङ्गः प्रथमस्य क्कान्दोमिकस्याङ्गो भवन्ति ।

१३. द्वितीयात्यांष्टिकात् द्वितीयस्य क्कान्दोमिकस्याङ्गो भ-
वन्ति ।

१४. तृतीयात्पाठिकात् प्रतिपदनुचराः सम्राट्पणस्यत्यासृती-
यस्य खान्दोमिकस्याहो भवन्ति ।

१५. एवमेवेति पाठक्रमेण अहस्य पूर्वस्याभिन्नविकस्य पाठिकाः
प्रतिपदनुचराः सम्राट्पणस्यत्याः प्रथमश्च होक्ता भवन्ति ।

१६. आभिन्नविकस्येति वर्तते । येन क्रमेण पूर्वस्याभिन्नविकस्य
अहस्य तेनैव क्रमेणोत्तरस्यापि । ये अहस्य प्रथमस्य प्रतिपदनुचराः
सम्राट्पणस्यत्यास्ते खन्दोमेवमादियत्तदोर्निर्देशं^१ कुर्वन्नेकाहिकानां
पक्षे प्राप्तिं दर्शयति ।

१७. इत्थं खान्दोमिकेनैव क्रमेण खरसाम्नामपि पाठिक-
प्रथमश्च होक्ताः प्रतिपदनुचराः सम्राट्पणस्यत्याः । खरसामभ्यः श-
स्त्राणैत्यत्र प्राकृतविकल्पार्थमेतमित्यतिरेकवचनं । व्युत्क्रमाद्युपदेशः
खन्दोमानामभिन्नवस्य च वैश्वदेवसाहचर्यार्थं ।

१८. कथा शुभा सर्वयसः सगौलाः । त्वं सु मेघं महद्या
स्वर्विदमिति चैष्टुभजागते सूक्ते मरुत्वतीयम् एवमेव श्रुतत्वात् ।

१९. तस्य^२ दुहि यो अभिभृत्यो जा अभि त्वं मेघं पुरुहूत-
मृग्मियमिति चैष्टुभजागते सूक्ते उभे अभिवती । तद्वाचनं रूपं
देहे सूक्ते निष्केवक्ष्यमरुत्वतीययोः शस्येते इति (१६.८) श्रुतत्वात् ।

२०. यद्यु कण्ठरथन्तरं कुर्युर्मास्य योनिमनुशंसेत् इति श्रुते ।

२१. ये प्रथमयोः प्रथमद्वितीययोरित्यर्थः । अहोः पाठिकयो-
रेवंनामत्वात् । प्रथमे ऽहनि खान्दोमिके प्रथमात्पाठिकात् ।

द्वितीये दितौयात् । द्वितीये प्रथमात् । रायन्तरं ग्रहमिति श्रुति-
शिङ्गात् । एवमाभिन्नविके प्रथमे प्रथमात्पार्थिकात् द्वितीये दितौ-
यात् द्वितीये प्रथमादित्यादि ज्ञेयम् । • •

२२. तत्सवितुर्वरेण्यमिति साविचं दृचं सूक्तं । प्रेतां यज्ञस्य
ग्रंथुवेति द्यावापृथिवीयं दृचं सूक्तं । अयं देवाय जन्मन इत्यार्भवं
दृचं सूक्तं । दृचयहणात् । अजुनीती नो वरुण इति पञ्चर्चं वैश्व-
देवं । आ याहि वनसा सहेति दृचं सूक्तं । सूक्तसङ्ख्यावचनादाप्ता-
नाञ्च । हन्धोविचितौ च पितृभ्यतो न तन्नुमिदित्युदाहृतत्वात्
चतुष्पदा । ओमासश्चर्षणीष्टत इति तिस्रः । इत्येष वैश्वदेवे
विकारः ।

२३. वैश्वानरो न ऊतय इभि कल्पजा पुनराधेयपठिता ।
वैश्वानरो न आ गमदित्येवमादिहि गायत्र्याविह पठिते । एतत्तृचं
वैश्वानरीयं सूक्तं । प्र यदस्तिष्टुभमिति पञ्चदश नव वेति मारुतं ।
अर्चन्तस्त्वा हवामह इति जातवेदसौयं । इत्याग्निमारुते विकारः ।

१०.

१. दत्तयाचन्याष्टममहश्चतुश्चत्वारिंशस्तोमै । स्तोमसङ्ख्या होच-
काणामेकथ द्वाभ्यां वा स्तोममतिग्रंसतीत्येवंप्रयोजना । रायन्तर-
ष्टममिति स्त्रश्रुतिप्रकाशकम् ।

२. अग्निं वो देवमग्निभिः मुञ्चोषा इत्याज्यमिति श्रुतेः ।

१ C (orig.) D एते द्वे वैश्वानरीयं सूक्तं ; C (by alt.) एतद्वैश्वानरं सूक्तं ।

३. वक्ष्यमाणकः ।

४. कुविदङ्ग नमसा ये दृधाम इत्येते प्रथमादतीये द्वे वाच-
व्यस्य दक्षस्य ।

५. आ वायो भूष इक्षिपा उप न इत्येका । पूर्वाभ्यां सह
समुच्चयार्थश्चकारः ।

६. यावत्तरस्तस्यो यावदोज इत्यैन्द्रवायवः ।

७. प्रति वां सूर उदिते सूक्तैरिति मैत्रावरुणमिति श्रुतेः ।

८. अप स्तसुरूपसो नग्निहीत इत्याश्विनमिति श्रुतेः ।

९. अयं सोम इन्द्र तुभ्यं सुख इत्यैन्द्रमिति श्रुतेः ।

१०. प्र ब्रह्माणो अङ्गिरसो नचन्तेति वैश्वदेवमिति श्रुतेः ।

११. उत स्या नः सरस्वती जुषाणेति सारस्वतमिति श्रुतेः

(१६. ११) । इत्येतानि प्रउगदक्षीनि ।

१२. मह्यं इन्द्रो नृवदा चर्षणिप्रा इति त्रैष्टुभानां प्रथमं
मरुत्वतीयानामित्येवमारभ्य सर्वमाज्ञातं श्रुतौ । क स्य वीरः को
अपश्यदिन्द्रमितीह सूक्ते भद्रमिदं रुशमा अग्ने अक्रभिति सतसः
सर्वचोद्धर्तव्याः । श्रुत्यन्तरात् । नरस्तुतेर्देवतासंदेहाच्च ।

१३. त्वं मह्यं इन्द्र तुभ्यं ह वा इति त्रैष्टुभानां प्रथमं निष्के-
वक्ष्यानामित्येवमनुक्रम्य श्रुतौ सर्वमाज्ञातम् ।

१४. सतुर्ष्वचमेतस्याविचम् ।

१५. महौ द्यौः पृथिवी च न इति द्वयं सूक्तं द्यावापृथिवी-
यम् । युवाना पितरा पुनरित्यार्भवम् ।

१६. देवानामिदवो महदिति नवर्ष वैश्वदेवमिति श्रुतेः ।

१७. इमा तु कं भुवना सीषधानेति द्विपदा इति श्रुतेः ।

१८. विश्वे देवा अतावृध इत्येतास्त्रिः । सूक्तविष्टुद्वावन्धे निविदस्मिग्रथमे त्वाहावो देवानामिद्वो ममदित्यस्मिन् । इति वैश्वदेवे विकारः ।

१९. दे इह पठिते कल्पजे हन्तीया चाप्युपदिष्टाभ्युद्गृह्याया-
मिति वैश्वानरीयम् ।

२०. मास्तमेतच्छ्रुतेः ।

२१. द्रुतं वो विश्ववेदसमिति जातवेदसीयम् । इत्याग्निमा-
हते विकारः ।

११

१. दशरात्रस्य नवममहर्ष्यमाहं तदष्टाचत्वारिंशसोमं ।
होचकाणां सोमातिशंसनार्था सोमसङ्ख्या । दृष्टपृष्ठमिति स्मृत्य-
भिप्रायः ।

२. अग्नौ महा नमसा यविष्ठं सोमस्य मा तवसं वक्ष्यामि इत्येते
उभे तदाव्यमिति श्रुतेः ।

३. अग्नौ महा नमसा यविष्ठं सोमस्य मा तवसं वक्ष्यामि इत्ये-
तयोर्द्वयोर्व तदेव केवलमात्रं भवति । तथा च श्रुतेः ।

४. वक्ष्यामि एकः ।

५. आ वायो भूष शुम्निषा उप न इति पञ्चकस्य सूक्तस्य
प्रथमाद्वितीयं दे अचौ उत्तमा चैवं वायव्यसूक्तैः ।

६. आ वायो भूषेत्यस्येव सूक्तस्य द्वितीयाचतुर्थाष्टौ । अर्वन्तो न अवसो भिन्नमाणा इति च तृतीयेत्येवमैश्वरायवस्तृचः ।

७. दिवि चयन्ता रजूमः पृथिव्यामिति मैत्रावरुणमिति श्रुतेः ।

८. आ विश्वंश्चैराश्विना गतं न इत्याश्विनमिति श्रुतेः ।

९. इन्द्रं नरो नेमधिता हवन्त इत्येन्द्रमिति श्रुतेः (२६. १५) ।

१०. ऊर्ध्वं अग्निः सुमतिं वस्वो अग्नेदिति वैश्वदेवमिति श्रुतेः ।

११. प्र चोदसा धायसा सस्र एषेति सारस्वतमिति श्रुतेः । इत्येतानि प्रउगद्वचानि ।

१२. अर्यमा मनुषो देवतातेत्येवमनुक्रम्य पञ्च सूक्तानि मरुत्वतीये ग्रन्थन्त उत्तमे कन्दोम इति श्रुतेः ।

१३. आ सत्यो यातु मरुक्वाँ चज्जीषीति जैष्टुभानां प्रथमं निष्कवेष्ट्यानामित्येवमाद्यनुक्रम्य^१ षष्ठ्यन्ततो निष्कवेष्ट्य इति (२६.

१६) वचनात् षट्सूक्तं निष्कवेष्ट्यम् ।

१४. अभिं त्वा देव सवितरिति साविचं त्वचं सूक्तं । प्र वां महि शवो अभीति श्वावाष्ट्रिवीयं त्वचं सूक्तम् ।

१५. इन्द्र इषे ददातु न इत्येका । ते नो रत्नानि धत्तनेति द्वे इत्यार्भवमिति श्रुतेः ।

१६. अग्निस्त्वये पुरोहित इत्येवमादीनि पञ्च सूक्तानि । सप्त तृतीयेन सूक्तेन तेषां तृतीयं वा कश्यप इति सविकल्पेन ।

१७. ये चिंशति चयस्वर इत्येतत्सूक्तमुपोक्तमासुद्धृत्य ।

१८. सूक्तमिदृत्त्यर्थमेकाग्रहणम् ।

१९. आ शर्म पर्वतानामित्येताश्चतस्रः ।

२०. बभुरेको विषुणः सूनरो युवेति चैतत्सूक्तं भवति । वाग्रब्धः पूर्वेण सह विकल्पार्थः । मनुप्रवर्हवचनादुभयपक्षे ऽपि भारद्वाजस्तृचो भवति । उभयोः पक्षयोस्तुत्यात् । ये चिंशतीत्युपोक्तमासुद्धृत्य न हि वो अस्त्यर्भक इत्येका शर्मेति चतस्रो बभुरेक इति वा मनुप्रवर्ह । मनोः प्रवर्ह इति वृह उद्यमन इत्यस्य प्रपूर्वस्याजन्तस्य^१ रूपं । प्रकर्षोद्यतसार इत्यर्थः । यस्माञ्चायं सार-स्तस्मान्न किञ्चिदुद्धर्तव्यम् । तेन चितृद्गारापक्षे एकैकामितरेषां सूक्तानामित्युद्गारवचनामनुप्रवर्हपक्षो न भवति ।

२१. विश्वे देवास आ गतेत्येतद्भारद्वाजं त्वं ग्रन्थान्यं भवति । इति वैश्वदेवे विकारः । अभि त्वा देवेत्यत आरभ्य भारद्वाज-त्वचावधिकः ।

२२. दिवि पृष्ठ इत्येवमादिके द्वे कल्पे । तृतीया च सार्व-कामिका । इत्येतत्तृचं वैश्वानरीयम् ।

२३. मरुतो यस्य हि चय इति मारुतमिति श्रुतेः ।

२४. अग्निर्होता पुरोहित इति जातवेदसौधमिति श्रुतेः ।

२५. विकार इति वाक्यशेषः । व्यूहपक्षे छन्दोमासां यद्वक्तव्यं तदुक्तं । समूहपक्षे इदानीमाह ।

१६. ^१ब्रूहपचे यानि अहस्य प्रथमस्य प्रातःसवनद्वतीयसवना-
न्युक्तानि तानि समूहपचे हन्दोमानामिति^२दिश्यन्ते । किंचान्यत् ।

१७. यानि च बिष्केवल्यमहत्वतीययोः हन्दोमगतयोर्जाग-
तानि ब्रूहे ऽभिहितानि तानि समूहपच उत्सृजति । चशब्दात् ।

१८. स यो वृषा वृष्येभिः समोका इत्येताः पञ्चदश कथा-
शुभीयादूर्ध्वं भवन्ति ।

१९. यो जात एव प्रथमो मनस्वानित्येतत्सूक्तं तसुष्टुहोया-
दूर्ध्वं भवति ।

२०. ^३वृहद्रथन्तरपृष्ठो दशराचः पाक्षिको ऽस्ति । तस्मिन्निथ-
भाणे सर्वे हन्दोममध्यन्दिना होतुर्दिषूक्ता भवन्ति । सर्व इति
वचनात् संचातप्रयुक्ताः नैकैकत्वेन प्रयुज्यमानाः^४ ।

१२.

१. दशममहरिदानीं वक्तव्यं । तदेवंसंज्ञकं न विवक्तव्यमित्य-
विवाक्यं^१ । केचित्तु मन्थन्ते न नामधेयमित्येतत् संव्यवहाराभावात् ।
अविवाक्यमिति गुणविधानमेतत् । नात्र विचारयितव्यमिदं साधु
कृतमिदमसाध्विति । चतुर्विंशस्लोमं । स्तोमसंज्ञा होचकाणां स्तोमा-
तिशंसनार्थं । अत्यग्निष्टोमो ऽविवाक्यं दशममहरिति कात्यायनस्य ।

२. चयस्त्रिंशमग्निष्टोमसामाग्निमारुतस्लोचं भवति ।

३. मानसं स्तोचं चिक्रं भवति । "

१ C D om. ब्रूहपचे । C has ब्रूह in marg. १ C चतिदिश्यन्ते ।

२ A ins. साध्वन्दिनसवनानि वृहद्रथसुक्तावि भवन्ति । ३ C (orig.) D • नामात् ।

४. वामदेवस्य साधो या धोमिस्तस्यां रथन्तरं पृष्ठं । रथ-
न्तरपृष्ठे गीतिर्भवतीत्यर्थः । एवं च सति यः ग्रस्यकृतो विशेषः स
उपरिष्ठादव्यस्यते ।

५. यदि चेत्कस्यचिच्छंसतः^१ प्रतिभाहानिः स्यात्ततो ऽज्यो
ऽविनियुक्तस्तदुपदेशार्थं स्नाध्यायवदनुब्रूयात् । नन्दति ह वै यज्ञो
विदुषागच्छता^२ यतो ऽसम्बद्धं भविष्यत्ययं मे तत्समर्थयिष्यतीति ।
यदि कश्चिन्नमस्त उपहन्याद्यस्तदधीयात् स तं देशं पार्श्वतः स्नाध्या-
यमधीयीतेति (१०. १) श्रुतेः ।

६. उद्धृत्यानुष्टुभं कृन्दो यत्प्राकृतमितरेषामनुष्टुप्पविवर्जितानां
कृन्दसामनुष्टुप्संपदं संपाद्य पञ्चदशं सहस्रं कार्यमेकस्मिन्सवनौघे^३ ।
यथा सहस्रं च पञ्चदशं चानुष्टुभः स्युस्तथैतदहः संपादयेदिति
वचनात् । तच्च तावद्यदेतस्मिन्नहनि ग्रस्यमनुप्रयोज्यम् तप्ताव-
दुच्यते । आपो रेवतीः जयया हि वस्वं इति चिरुक्तायां तिस्रः ।
उपप्रयन्तो अध्वरमिति नव । स हि यो मानुषां युगेति चतस्रः ।
अग्निं मरो दीधितिभिररण्योरिति तिस्रः । असस्य युदियुता
सस्मिन्नूधमिति पञ्च । अगन्म महेति तिस्रः । एना वो अग्निं
नमसेति प्रगाथाः^४ । अयमग्निः सुवौर्यस्येति प्रगाथाः^५ । त्वामग्ने
मनीषिण इति^६ दृष्टौ मध्यमं विना । ईक्षिष्या हि प्रतौर्बमिति
दृष्टा दश । पुंस ला दास्यान्वोच इति च तिस्रः । वेदिषदे प्रिय-

१ A C (orig.) D कृन्दसः । २ A om. the passage from कृन्दता to नृवेः ।

३ C (sec. h.) adds सति । ४ C (in marg.) जयः ।

५ C (in marg.) जयः ।

धामाय सुद्युत इति सप्त । जनस्य गोपा अजनिष्ट जागृविरिति षट् । अग्निं तं मन्ये यो वसुरिति दश । कस्त उषः कधप्रिय इति तिस्रः । थावयदेवसं लेति चतस्रः । प्रति यथा सूनरौ जनौति तिस्रः । 'उपो रुरूपे युवतिर्न योषेति षट् । प्रति स्तोमेभिरुषसं वसिष्ठा इति तिस्रः । प्रत्यु अदर्शायतीति षट् । उषो यदद्य भानुनेति दे । उषस्तच्चिचमा भरेति तिस्रः । एता उ त्या इति चतस्रः । मष्टे नो दश । अश्विना यज्वरौरिष इति तिस्रः । आ मे एवं नव । आ शुभ्रा यातमिति तिस्रः । आ भातीति दे । उप त्या वज्री इति दे । इमा उ वां दिविष्टय इति षट् । अयं वां मधुमत्तम इति प्रगाथौ । युवोरू षू रथमिति तिस्रस्त्रिस्त्रिंशो अथेति तिस्रः । क स्विदथ कतमास्त्रिनेति चतस्रः । प्रति प्रियतममिति ज्व । चिरुत्तमथा परिधाय एकादश । एष प्रात-रनुवाकः ।

प्रशास्तुः स्तोकीयाः । जुषस्व सप्रथस्तममिति प्रथमा त्रिः । इमं नो यज्ञमित्येका । अभि प्रवन्तेति दे । तुभ्यं श्रोतव्यमग्निगो शचीव इति त्रिर्द्वितीया ।

अष्कावाकस्य । अष्का नः ग्रीरगोक्षिमिति तिस्रः । यजमान श्रोतरध्वर्यौ इत्यादिको निगदः । उक्तीयमानाय प्रति श्रुताय वो ध्रुवदिति तिस्रः । अस्माअस्मा इदन्मस इति चतुर्थी । गणधर्मस्तु प्रकृतिवत् ।

आज्यमुच्यते । श्रौ० अग्निर्द्वातिरित्यारभ्य प्रकृतिवत् । सो

अध्वरा करति जातवेदोऽग्ने तमसः । अश्वं न सोमैः क्रतुं न मद्रं । इदित्यृग्विष्ट्याम त ओहोऽग्ने अधा ह्यग्ने इत्यादि । श्रो० श्रिवा नः सख्या सन्तु भ्राजेति । माधुष्कन्दसः प्रजगः । विश्वे देवास्तो अस्मिन् इति परिधानीया ।

मैत्रावरुणस्याज्यं । श्रो० ता नः शक्रमिति स्तोत्रियः । श्रो० आ नो मित्रावरुणेत्यनुरूपः । श्रो० आ नो गन्तं रिशादसेत्येका । प्र वो मित्रायेति पञ्च । प्र मित्रयोरित्यष्टौ शस्त्रा श्रो० ते स्याम देव परिधानीया ।

ब्राह्मणाच्छंसिन् आज्यम् । श्रो० युञ्जन्ति ब्रह्ममिति स्तोत्रियः । श्रो० आ याहि सुषुमा हि त इत्यनुरूपः । उक्त्वा मन्दन्तु सोमा इति तु 'छन्दोगाः स्तोत्रियं कुर्वन्ति । तचायमेवानुरूपः । उदयनीये परे । सुरुपकजमुतय इति सहाव्रते^१ । तच् याहि सुषुमा हि त इति द्वादश । प्रहृतं ब्रूमः । श्रोमावो आ नो याहि सुता-
वत इति दश । इन्द्र त्वा वृषभं वयमिति द्वे । उद् घेदभि सुता-
मश्वं । श्रोमावो स न इन्द्रः श्रिवः सखेति परिधानीया । अश्व-
वाकस्याज्यं । श्रोमावो ता हि शश्वन्त ईलत इति स्तोत्रियः । श्रोमावो इन्द्राग्नी आ गतं सुतमित्यनुरूपः । श्रोमावो तोशा वृ-
क्षणा ऊव इति षट् । इन्द्रेन्द्राग्नी उप ऋय इति पञ्च । इन्द्राग्नी
अवसा गतमिति द्वे । श्रोमावो गोमद्विरण्वदस्त्रिणि परिधानीया ।
समाप्तं प्रातःसवनम् ।

^१ D छन्दोगाः । C (orig.) इन्द्रो आः स्तो० ।

^२ C D सहाव्रते परे । परे seems to be strack out in C.

मृजानो वारे पवमानो अव्यय इत्येता यावस्तुतः । उत्तिष्ठञ्जी-
जसा सह आतं हविरिति समानं ॥ मरुत्वतीयं । अध्वर्यो ग्रींसावो
चिकद्रुकेषु महिषो यवाब्धिरं तुविशुश्र इत्येका । तुविशुश्र इति द्वे ।
ग्रींसावो इदं वसो सुतमन्ध इत्यनुचरः । ग्रींसावो इन्द्र नेदीच
एदिहीति प्रगाथः । ग्रींसावो प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिरिति प्रगाथः ।
ग्रींसावो अग्निर्नेतेत्येका । ग्रींसावो त्वं सोम क्रतुभिरित्येका ।
ग्रींसावो पितृन्त्यप इत्येका । हृदिन्द्राय गायतेति प्रगाथः । तथा
प्र व इन्द्राय हृदत इति । ग्रींसावो अनिष्टा उयः सहस इत्यादि
प्रकृतिवच्छेषं ।

निष्कवेव्यम् । अध्वर्यो ग्रींसावो कया नश्चिच आ भुवदिति
स्तोत्रियः । ग्रींसावो कया त्वं न जत्येत्यनुरूपः । ग्रींसावो यदा-
वानेति धाम्ना । ग्रींसावो पिबा सुतस्य रसिन इति प्रगाथः ।
अभि त्वा सूर नोनुमः । अभि त्वा पूर्वपौतये । सखाय आ
ग्रिषामहीति नव । आ धूर्ध्वस्मै दधातायान् । वज्रमेको विभर्ति
हस्त आहितं । तिग्ममेको विभर्ति हस्त आयुधं^१ । ग्रींसावो इन्द्रस्य
नु वीर्याणि प्र वोचमित्यादि प्रकृतिवत् ।

नैषावरुणस्य षष्ठं । अध्वर्यो ग्रींसावो मा चिदन्यदि ग्रंसतेति^२
स्तोत्रियः प्रगाथः । मा भेम मा अमिमेत्यनुरूपः । कस्तमिन्द्रेति
खामप्रगाथः । अप प्राच इन्द्रेत्युक्थमुखीया । आ धूर्ध्वस्मै दधाता-
यानिति द्विपदा । सद्यो ह जात इति सूक्तं । एवा त्वामिन्द्र

१ तिग्ममेको विभर्ति हस्त आयुधम् is struck out in C.

२ —marg. नैषावरुणस्य ।

वज्रिमिति सूक्तं । आह्वयोत्तमया परिधानीया । स्तोत्रिये लिखित
एवाहावः । अनुरूपे श्रोसावो इति । तथा सामप्रगाथे तस्य चान-
न्तरं परिधानीयाये चेति । उक्तं मेत्रावङ्गणस्य पृष्ठम्^१ । ब्राह्मणा-
च्छंसिन उच्यते । अध्वर्या श्रोसावो तं वो दक्षमिति स्तोत्रियः^२
प्रगाथः । श्रोसावो तत्त्वा यामि सुवैर्यमित्यनुरूपः प्रगाथ एव ।
श्रोसावो कं नथो अतसीनामिति दे । श्रोसावो ब्रह्मणा त इति
चोक्थसुखीया^३ । कन्दोगवशादेवं । स्वशाखाभिप्रायस्तु । उदु त्वे
मधुमत्तमा इति स्तोत्रियः । उदित्वस्य रिच्यत इत्यनुरूपः । यदा
चिकद्रुक्तेषु महिषो यवाशिरं त्विष्म इति स्तोत्रियः । तव त्वं नर्थ
नृतो ऽप इन्द्र । तमिन्द्रं जोहवीमि । विश्वाः पृतना इत्यनुरूपः ।
ततः कदान् । तत उक्थसुखीया । ततो रायस्कामो वज्रहस्तमिति
दिपदा । तत इन्द्रः पूर्वमिदातिरदिति सूक्तं । तत उदु ब्रह्माणीति
अथोक्त आहावः शस्त्रशेषश्च ।

अच्छावाकस्य पृष्ठम् । अध्वर्या श्रोसावो तंरोभिर्वा विददसु-
मिति स्तोत्रियः प्रगाथः । श्रोसावो तरणिरिसिषात्सतौत्यनुरूपः
प्रगाथ एव । श्रोसावो कद्रु अच्छाकृतमिति कदान्^४ प्रगाथः ।
श्रोसावो उहं नो लोकमनु नेषि विदामित्येका^५ । अथा वाजं
देवहितं सनेमेति^६ दिपदा । भूय इदावृधं वीर्यायेति सूक्तं ।

• १ D om. the text from परिधानीया up to अन्तरं । २ O D om.
प्रगाथः । ३ A एकद instead of उक्थसुखीया । C एकद over the line. ४ C D
om. कदान् । ५ C उक्थसुखीया instead of एका । C एक over the line.
६ The MSS. differ as to the length of the quoted Pratikas. I have
not registered these minutiae.

अभि तष्टेव दीधया मनीषामित्यस्योत्तमया आहावपूर्वथा
परिदधाति ।

वैश्वदेवम् । अध्वर्या ॥ श्रोसावो अभि त्वं देवं सवितारमोष्णोः
कविकृतुमित्येका । अस्य हि स्वयशस्तरमिति द्वे । इति वैश्वदेवस्य
प्रातिपदिकस्तृचः । श्रोसावो अभि त्वा देव सवितरित्यनुचरस्तृचः ।
श्रोसावो अभ्यदेवः सविता वन्द्यो नु न इति सनिवित्कं सूक्तं ।
श्रोसावो एकया च दशभिश्च स्वभूते । श्रोसावो प्र द्यावा यज्ञैः
पृथिवी अतावृधेति सनिवित्कं सूक्तं । श्रोसावो सुरूपकानुमृतये ।
श्रोसावो तच्चक्षथं सुवृतं विद्वानापस इति सनिवित्कं सूक्तं । श्रोसावो
अयं वेनस्योदयत्पृश्निगर्भाः । श्रोसावो येभ्यो माता मधुमत्पिन्वते
पयः । श्रोसावो एवा पिबे त्रिष्वदेवाय वृष्णे । श्रोसावो प्र शुक्रैतु
देवी मनीषेति सूक्तं । आ त्ते भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वत इति
सूक्तं सनिवित्कं । श्रोसावो अदितिर्द्यौरदितिरन्नरिचमिति परि-
धानीया । उक्थवीर्यं याज्या च प्रकृतिवत् । द्वितीया घृतयाज्या
भवा मिचो भ श्रेय इति ।

आग्निमारुतं । अध्वर्या श्रोसावो वेद्यानराय पृथुपाजसे विप
इति सनिवित्कं सूक्तं । श्रोसावो आ ते पितर्मरुतां सुवमेतु^१ ।
श्रोसावो प्रत्वक्षमः प्रतवम इति सनिवित्कं सूक्तं । श्रोसावो अग्निं
नरो दीधितिभिररण्योरिति स्तोत्रियः । श्रोसावो प्र ते अग्नयो
ऽग्निभ्यो वरं निरित्यनुरूपः । श्रोसावो प्र तव्यसीं नव्यसीं धीति-

मग्नय इति सनिवित्कं सूक्तं । श्रोसावो आपो हि हा मयोभुव
इत्यादि प्रकृतिकण्डेषम् ।

अथ समूह्ये ऽतिरिक्तोक्तम् । अध्वर्यो श्रोश्रोवो आचं गौः
प्रन्निरक्रमीदिति स्तोत्रियः । श्रोसावो मही^१भ्यौः पृथिवी च न
इत्यनुरूपः । श्रोसावो तं प्रदद्या पूर्वथा विश्वेमेवेति चयोदश ।
श्रोसावो यज्ञो बभूव स आबभूवेति परिधानीया । प्रजापते न
त्वदेतान्यन्य इति याज्या ॥ इति प्रातरनुवाके शतद्वयं पञ्चदशा-
धिकमनुष्टुभां संपन्नं । तत्पूर्वलिखितमेवानुष्टुभां प्रातरनुवाकः पञ्च-
दशे शते इत्यत्र सूत्रे । अष्टौ शतान्यन्यान्यनुष्टुभां । तच्च गायत्रीणां
शतद्वयं पञ्चाशदधिकं षोडशोष्णिहः । अष्टौ विराजः । चित्रत्वारिं-
शद्वृहत्यः । षोडश पङ्क्तयः । शतद्वयमेकषष्टिषु चिष्टुभः । अशीति-
र्जगत्यः । द्विपदाः षड्विंशतिः । दे० गृक्षर्यौ । षलष्टय इति ।

अथ गायत्र्यस्त्रिंशो ऽपोमघ्नीये । एकचत्वारिंशत्पञ्चकर्मणि
वपान्ते द्वे हविष्यंक्तां । द्विदेवत्येऽष्टौ । चयोदशोऽनीयमानसूक्ते ।
षट् प्रस्थितयाज्याः^१ । प्रति श्रुतायेति पञ्च । प्रालयांश्चभिरित्येका ।
द्वादशर्तुयाज्याः । चयोविंशतिः प्रउगे स्याज्ये । षड्विंशतिः षड्विंशति-
र्होत्रकाणामाज्येषु । त्रयस्त्रिंशदभिषवे । एका दधिघर्मे । पञ्च मर-
त्ततीये । अष्टौ निष्केवल्ये । षड्विंशदेवे । तिस्र आग्निमासते । द्वे
पञ्चीसंयाजेध्विति गायत्र्यः ।

अथोष्णिहः । तिस्र्वे ऽभिषवे । षतस्रो मरत्ततीये । नव
निष्केवल्ये इत्युष्णिहः ।

अथ विराजः । आज्यनिष्केवल्ययोर्थाज्ये । अग्निष्टोमसाधस्य
सोचियानुरूपयोः षलिति ।

अथ वृहत्यः । नव बहिःकर्मण्यच्छावाकस्य । चतस्रो मरुत्वतीये ।
तिस्रो निष्केवल्ये । नवनव शस्त्रेषु होचकाणामिति वृहत्यः ।

अथ पङ्क्तयः । स्तोकीयासु तिस्रः । एकाच्छावाकस्य बहिः-
कर्मणि । एकैवाभिषवे । द्वे मरुत्वतीये । तिस्रो निष्केवल्ये । एकैका
होचकाणां शस्त्रेषु । तिस्र आग्निमारुते इति पङ्क्तयः ।

अथ त्रिष्टुभः । अपोनग्रीये विंशतिः । पशुकर्मणि वपान्ते
चयोविंशतिः । सप्ताभिषवे । द्वे दधिघर्मे । चतस्रः पशुपुरोडाशे ।
द्वे हविष्यंतां । चतुर्दशोक्षीयमानसूक्ते । सप्त प्रस्थितयाज्याः । द्वे
मरुत्वतीयगृहे । शस्त्रे षोडश सयाज्ये । अष्टादश निष्केवल्ये ।
विंशतिर्मैत्रावरुणस्य शस्त्रे । एकविंशतिर्मातृणाञ्छंसिनः । एकोन-
विंशतिरच्छावाकस्य । द्वे आदित्यगृहे । सप्तदशकं मनोतासूक्तं ।
षट् पशुयागे । चयोदशोक्षीयमानसूक्ते । इन्द्राविष्णू पिबतं मध्ये
अस्येति त्रिष्टुभं प्रस्थितयाज्या । सावित्र्यहस्य च पुरोतुवाक्या ।
सूक्तस्य च सावित्र्याद्योत्तमे । एकया च दशभिस्त्रेति वायव्या ।
अशुर्भराय सं शिश्रातु सातिमित्यार्भवस्योत्तमा । अयं वेनस्योद-
यत्पृश्निगर्भाः^१ । एवा पित्रे विश्वदेवाय वृष्णे^२ । ता नो रासन्नाति-
पाचो वसूनीति चतस्रः । षष्ठी चानोभद्रीयस्य । भद्रं कर्णेभि-
रिति च । विश्वे देवाः शृणुतेमं हवं मे । हतं मिमिचे हतमस्य

१ C D ins. एका । C sec. h. इति ।

२ C D ins. इत्येका ।

द्योनिः^१ । त्वं सोम पिबहिः संविदानः^२ भवा मिषो न ग्रेव्यो हता-
स्रुतिः । ऐभिरग्रे सरथं पाद्मर्वाङ् । आ ते पितॄर्मरुतां सुवसेतु ।
अप्रयुष्कन्नप्रयुष्कन्निरग्रे । उत नो ऽहिर्धुध्नः षट् णोतु । उत ग्रा
व्यन्तु देवपत्नीः । पैत्र्यस्तिस्रः । स्वादुष्किलीयास्तिस्रः^३ । ययोरोजसा
स्कमिता रजांसि । विष्णोर्नु कं वीर्याणि म्र वोचम् । एवा न इन्द्रो
मघवा विरप्स्यीति तिस्रः । तिष्ठा सु कं मघवन्मा परा गाः ।
अतिप्रैषस्य पुरोनुवाक्या । परा याहि मघवन्मा च याहीति पञ्च
पत्नीसंयोजेत्विति त्रिष्टुभः ।

अथ जगत्यः । एका अपोनद्नीये । षोडशाभिषवे । पिबन्त्यप
इत्येका । द्वे हविष्यंत्वां । षट् प्रस्थितयाज्याः । सावित्रपक्षस्य च
याज्या । चतस्रः सावित्रे सूक्ते । पञ्च सावाष्टयिवीये । चतस्र आर्भवे ।
येभ्यो मातेत्येका । षष्ठानोभद्रीकैः । वैश्वानराय अथुपाजस इति
चयोदश । प्रलक्षसः प्रतवसो विरप्सिन् इति षट् । प्र तव्यसीं
नव्यसीं धीतिमग्रय इति सप्त । देवानां पत्नीरित्येका । राका-
महमिति द्वे । तन्तुं तन्वन्नित्येका । अग्रे मरुद्भिः शुभं धन्निरित्येका ।
युनज्म ते ब्रह्मणा केशिनेत्येका । पुनस्य देवानां पत्नीरिति ।

अथ द्विपदाः । द्वे निष्केवस्ये । एकेका होचकाणां शस्त्रेषु ।
एकविंशतिर्वैश्वदेव इति । अथाष्टयः । चिकद्रुकेषु महिषो यवा-
ग्निरं त्विश्वस इत्येषा त्रिः । अभि त्वं देवं सवितारमोष्योरित्येषा
चिरिति ।

१ C D in 8. इत्येका ।

२ C D ins. इत्येका ।

३ C (orig.) D om. स्वादुष्किलीयास्तिस्रः । • • C D इत्येषाषो वीर्याः ।

अथ शक्रयौ । तच्छंयोरा वृणीमह इति शक्रौ दिः प्रयुज्यते ।
एवमेतद्यथोपन्यस्तद्वृत्तीकरणाय संपत्त्यर्थः श्लोकैरनुद्यते ।

शतद्वयं सप्तश्राग्नमप इत्येतत्तः परम् ।

गायत्रमुष्णिहस्यात्र षोडशाष्टौ विराजकाः ॥१॥

वृहत्यो ऽपि भवन्त्यत्र चत्वारिंशत्त्रिभिः सप्त ।

एकषष्ट्यधिकं विद्वि चिष्टुभां च शतद्वयम् ॥२॥

पङ्क्तयः षोडशाष्टौतिर्जगतौनां सुनिश्चिता ।

द्विपदा विंशतिः षट् च द्वे शक्रयौ षलष्टयः ॥३॥

उक्ता एवं पृथग्भूताः क्रियन्ते ऽनुष्टुभो यदा ।

तदानेन प्रकारेणान्यथा वा यथेच्छया ॥४॥

शक्रयौ^१ वृहतोरष्टौर्गायत्रीणां गणे क्षिपेत् ।

अनुष्टुभस्तथेताः सुस्त्रिष्टुवेकातिरिच्यते ॥५॥

त्रैष्टुभात्पूर्वसंख्यातादेकषष्ट्याः कृतद्वयात् ।

अष्टानवतिरश्वेति चतुरश्रवर्जिता ॥६॥

चतुरश्रवर्हीनानि शतानि त्रैष्टुभानुष्टुभाम् ।

संपन्नान्यूनषष्टानि त्रिष्टुभस्यपि न संग्रहः (२५६) ॥७॥

उष्णिहस्य विराजस्य पङ्क्तयश्चेकधा कृताः ।

द्विचत्वारिंशदेताः स्युः श्रुतेरन्या अनुष्टुभः ॥८॥

जगतौनामश्रौतिर्या तद्विंशतिशतं भवेत् ।

संपदा षोडश ज्ञेया द्विपदोत्या अनुष्टुभः ॥९॥

सप्ताग्रीतानि सप्तैव (७८७) पूर्वोक्तानि ह्यनुष्ठुभाम् ।

द्वादशाग्रे तमित्वष्टेः^१ संपन्नाः स्तुतिचोदिताः ॥ १० ॥

^२गायत्र्यादिगणास्त्रिष्टुप्पादश्च द्विपदोत्थितः ।

चतुरचरमादाय पूरयेत्त्रिष्टुभं ततः ॥ ११ ॥

शेषैरनुष्ठुभं कुर्यादेवमष्टौ शतानि तु ।

षोडशैवातिरिक्तानि^३ अचराणीह योजयेत् ॥ १२ ॥

त्रिष्टुभश्च द्विरुक्तेयं^४ द्वादशाचरहीनिका ।

तुभ्यं श्रोतवन्ति तिसृभिरेवं षोडश योजयेत् ॥ १३ ॥

सहस्रमेतच्छ्रुत्युक्तं^५ पूर्णं पञ्चदशाधिकम् ।

सहस्रातरनुवाकं संपदानुष्ठुभमिह ॥ १४ ॥

अग्निस्त्रामिनोक्ता अत्रैव श्लोका लिख्यन्ते ।

अथान्यानुष्ठुबुद्धारः स हि सर्वत्र चोदितः ।

न यथर्थाप्रियाभावे नोद्धारः^६ स्यादनुष्ठुभाम् ॥

प्रजाकामवशाद्यागः सिनीवाल्याः क्रियेत चेत् ।

नात्र तत्र तु कर्तव्ये स्त्रे खल्वस्या^७ अनुष्ठुभौ ॥

उद्धृत्यानुष्ठुभं यस्माच्छन्दसां संपदुच्यते ।

शतातिरात्र उच्यथादेस्तस्मान्नानुष्ठुभस्यजेत् ॥

उच्छ्रथस्वेति न त्याज्यां सप्तानां चोदनारम्भात् ।

ये ऋचास इति तेषां त्यक्त्या तद्विचारितम् ॥

१ A चाव्ये । २ C सप्तात् । ३ A षोडशैवा । ४ C त्रिपदोत्थितः । D भ विज्ञे ।

५ C एतच्छ्रुत्युक्तं D प्रपुनः । ६ I am not able to make out the meaning of this and several other passages in these verses. I have given the text as it is in the MSS. ७ D सखल्य च ।

देवो ऽग्निस्त्वभिष्टतिरेषा पृथक्त्वादिगच्छताम् ।
 इति स्यान्नेतरः शुद्धसुखप्रत्यायको ह्ययम् ॥
 सर्वा दाश्रुतयौखेता उत्तरास्तु सुभेषजः ।
 अनेन व्यपदेशेन चक्षयस्या अतुल्याता ॥
 चिकद्रुकेष्वभि त्वं च शंयोवांके तथैव च ।
 द्वावतिच्छन्दसां वर्गावतिवर्गोत्तराभ्यात् ॥
 अतुल्या इति चेत्तच्च प्रतिपत्संपदश्रुतेः ।
 सर्वार्था वेतरच्छन्दो^१ विराजस्तेन न त्यजेत् ॥
 विराजन्तुषुभोरैक्यादुद्विषेरन्मिराजो ऽपि ।
 संपत्त्याच्छन्दसामच्च सवनौयविशेषणात् ॥
 अतिरिक्तक्रियायां हि संपन्नैवेति^२ चेद्भवेत् ।
 एकस्मिन्निति वारम्भाद्धिकेषु तनादरः ॥
 एकस्मिन्नित्यस्येतदाक्यं स्यादविवक्षितम् ।
 इति स्यात्तच्च येनोक्तमनारम्भो भवेद्यस्य ॥
 आर्ज्यभागौ विकल्पेन शंयोवांकस्य यः परः ।
 ब्रह्मसामपरात् स्वा च सिनीवासी च राका च ॥
 तथा पशुपुरोक्षाशः स्निष्टकृतस्य यो भवेत् ।
 एकाहेन च विद्यन्ते तायमानस्य रूपाणि ॥
 पूर्वकारिवशात्कर्म स्वशास्त्रे यदि कल्पितम् ;
 क्रियेताभ्यधिकं किञ्चिदूनं वापि कदा चन ॥

^१ C चेतश्चन्दो D चेतश्चन्दो । ^२ A संपन्नैवेति C संपन्नैवेति ; over the line
 रि D संपन्नैवेति ।

स्त्रग्राहविहितं वा स्यात् पूर्वकारी न चेत् कुर्यात् ।
 संपत् तच्चापि संपाद्या तदारम्भः^१ प्रयोजनम् ॥
 अथार्थाग्नीप्रयोगेन क्रतुयाज्या निकल्पने ।
 न चेत्तथापि पूर्वैत संपत्तत्रावपेदिह ॥^२
 तथाकामी प्रकरणे ज्ञापकं परमेवेति ।
 ऊर्ध्वं चोक्थमुखीयाया आवापो ऽचापि चोदितः ॥
 अथवोखीयमानेषु सूक्तानां परिमाणतः ।
 श्रुतेः संपत्सु संपाद्या श्रुतिवृष्टा क्रिया यदि ॥
 अष्टुष्टं तु यदस्माकं क्रियेताभ्यधिकं रुचितम् ।
 संपत्तच न संपाद्या ज्ञापकं पशवो ऽधिकाः ॥
 वाजिनं च न संख्येयं तद्वास्माकमचोदितम् ।
 पयसागमिदं ह्येति स्याद्विद्यं कस्य चिन्नतिः ॥
 साकमेधेषु तच्चापि प्रतिषेधार्थं युज्यते ।
 गण्यते चातिरिक्तोक्थे समाख्या. हितयोस्तथा ॥
 अत्यन्तं चैव भेदाभ्यासंपदा विषमे हिते^३ ।
 सोमातिरेकशस्त्रं च वै ताभ्यामुक्तकारणम् ॥
 शस्त्रं कस्यशभेदे यद्वावभेदे च युज्येत् ।
 संपत्तंचापि संपाद्या तच्चेत्साक्षि कारणम् ॥
^४क्षीमारम्भाच्चितृत्स्तोमेन संपाद्या भवेत्संपत् ।
 कार्यस्वनुष्ठुबुद्धिरः सूचारम्भात्पुनः पुनः ॥
 उक्तारम्भो विशेषार्थो न तेषां साक्षि चोदेना

कुर्युरित्युपदेशाद्वि तस्मान्नेषु न संपत्त्यात् ॥
 अतुष्टुसंपदमत उच्यमानां निबोधत ।
 द्वे प्रातरसुवाके ह्यु श्रुते पञ्चदशाधिके ॥
 जगत्येकापीनम्रीये चिष्टुभां विंशतिसिखः ।
 गायत्र्यो यस्य पीलेति न संख्या निगदा गण्याः ॥
 संपदानुष्टुभो ह्येषा एकविंशत्संपादिका ।
 यत्परिच्ययणीयादि सवनीयान्तमत्र तु ॥
 आञ्ज्यभागावसंख्याय संख्यायैकं पशु^१ तथा ।
 आप्रियस्त्रिष्टुभः संख्य^२ (?) सर्वेषां संपदस्तथा ॥
 प्रजाकामवदाग्रीणां नाराग्रंस्तपि वासिष्ठी ।
 गायत्री वा भवेन्मत्वा संपद्गण्या ऋचो ऽत्र तु^३ ॥
 सतोऽहृत्यस्त्रिखो ऽत्र त्रविंशतिस चिष्टुभः ।
 तुभ्यं श्रोतन्ति वाषेष्वा विराटरूपाष्टकोत्तमा ॥
 चत्वारिंशच्च तिस्रस्य गायत्र्यः स्युरनुष्टुभाम् ।
 अष्टम्वष्टिस्तु^४ संपत्ताः षोडशाक्षरवर्जिताः ॥
 द्विदेवत्यादि चाज्यात् प्रागृत्याज्या ऋचो^५ ऽत्र तु ।
 दृहत्यो नव गायत्र्यः चत्वारिंशच्च पञ्च च ॥
 एका सतोऽहृत्य च संपदानुष्टुभः पञ्च ।
 चत्वारिंशच्च ताः सार्धं चतुर्भिः स्युरिहाक्षरैः ॥
 संपदानुष्टुभस्याज्ये दग्ग तिस्रस्य लिखिताः ।

१. C D पशुषु । २. C D संख्या । ३. C seems to read ऋचो ऽत्र तु ।

४. D • द्विष C द्विष्टु । ५. C D ऋचो ।

सयाज्ये प्रउगे च स्रुः संपदा दग्ध सप्त च ॥
 होचाज्येषु सयाज्येषु षष्टिरध्वर्यथा विना ।
 सवनेऽनुष्टुभां संपञ्चत्वारिंशश्च पञ्च च ॥
 श्रतानि पञ्च चत्वार्यचराणि च विंशतिः ।
 यावत्सोषे तु गायत्र्यस्त्रयस्त्रिंशन्तयोष्णिहः ॥
 तिस्रः सतोदहत्येका जगत्यः षोडशैव तु ।
 चिष्टुभः सप्त संपञ्चा दिवष्टिः स्यात्सपादिका ॥
 दधिघर्मादिशस्त्रात् प्राक् स्याच्चेत्पञ्चपुरोक्षाग्रः ।
 तत्स्त्रिष्टुक्तपृथक्ते तु चिंशत्सैकाच चिष्टुभाम् ॥
 गायत्र्येका च संपञ्चास्यत्वारिंशदनुष्टुभः ।
 अधिका तिसृभिर्ज्ञेया अचराणि च द्वादश ॥
 एका महत्त्वतीये तु सयाज्ये जगत्यस्त्रिः ।
 अष्टयः पञ्च गायत्र्यस्यतस्रः ककुभस्तथा ॥
 दहत्यः सतोदहत्यस्त्रिष्टुभः षोडशैव तु ।
 चत्वारिंशत्स्य संपञ्चाः पादवर्जिताः ॥
 निष्केवज्ये सयाज्ये तु गायत्र्योऽष्टौ विरालेका ।
 तिस्रः सतोदहत्योऽत्र दहत्यस्त्रि एव च ॥
 चिष्टुभोऽष्टादश ज्ञेयां दिपदे द्वे नवौष्णिहः ।
 चत्वारिंशत्सहाष्टाभिः संपञ्चाः स्युरनुष्टुभाम् ॥
 मैत्रावरुणस्ये तु सयाज्ये दिपदैकिका ।
 एका सतोदहत्यच चिष्टुभो दग्ध सप्त च ॥

त्रिष्टुभस्त्रिविराट्स्थानाम्बुस्थात्याश्रवको^१ नव ।
 वृहत्याः संपदा तु स्यात्स्वारिंशदिगोष्णिहः ॥
 ब्राह्मणाच्छंसिनः^२ शस्त्रे वार्हते सोचिये कृते ।
 एका सतीवृहत्या च सयाज्ये द्विपदा तथा ॥
 वृहत्यो नव विज्ञेयाः त्रिष्टुभस्यैकविंशतिः ।
 संपदानुष्टुभस्त्रेतास्वारिंशत्सोष्णिहा ॥
 अष्ट्वावाकस्य त्रिष्टुभः शस्त्रे एकान्नविंशतिः ।
 एका सतीवृहत्येका सयाज्ये द्विपदा तथा^३ ॥
 वृहत्यो ऽनुष्टुभां त्रिंशत्साष्टा सप्ततुरश्वरा ।
 सवने ऽनुष्टुभां संपञ्क्तानि त्रीणि पञ्च च ॥
 ज्ञेयानि दशभिः सार्धमचराणि च षोडश ।
 स्याच्छ्रुत्वादैश्वदेवात्प्राशदादित्यगहादि तु ॥
 जगत्यो ऽत्र नव द्वियास्वारिंशच्च त्रिष्टुभः ।
 अभृद्देव इति त्रिष्टुभेवमन्यस्याशुचिज्ञता^४ ॥
 संपदानुष्टुभो ज्ञेता अष्टावष्टिः सप्तार्धेन ।
 वैश्वदेवादि संख्याय परीज्या^५ साग्निमारुतम् ॥
 त्रिष्टुभो विंशतिस्तच्च जगत्यस्यैकविंशतिः ।
 षट् गायत्र्यो ऽष्टयस्त्रिस्तो द्विपदास्यैकविंशतिः ॥
 संपञ्जानामशीतिः षट्विंशत्यश्वरसंयुता ।
 एकत्रिंशज्जगत्यः स्युः सयाज्ये त्वग्निमारुते ॥

१ A मुञ्जाला D • मुञ्जाला स्यान्मुञ्जाला सात्र • ।

२ C न७ ।

३ A • चिद्वेता C • चिद्वेता ।

४ C D पराज्या ।

यास्ते राके सुमतय एषोपजगती स्वता ।
 त्रिष्टुभोऽष्टादश ज्ञेयास्तिस्रश्चाक्षरपङ्क्तयः ॥
 विराजः षट् च गायत्र्यस्तिस्रः स्युः संपद्य त्विह ।
 अनुष्टुभां त्र्यशीतिः स्यादधिकाष्टाभिरक्षरैः ॥
 ग्रंथोर्वाकादि ग्रन्थन्तं ग्रन्थुः स्युः(?) स्यादिहोत्तरः ।
 सिनीवाली च राका च क्रियेयातां न चेदिह ॥
 गायत्र्यौ द्वे जगत्येकां शक्यौ द्वे तथैव च ।
 उपत्रिष्टुप् च विज्ञेयायं यज्ञ इतीयमृक् ॥
 त्रिष्टुभोऽष्टौ तु संपन्नाः स्युः षोडशभिरक्षरैः ।
 अधिका दशभिः सार्धं सदा ज्ञेया अनुष्टुभः ॥
 सवनेऽनुष्टुभां संपञ्क्तान्यर्धद्वितीयानि ।
 द्वे चैवात्रापरे ज्ञेये चतुरम्बरवर्जिते ॥
 यास्ते राके जगती वा ज्ञेया त्रिष्टुवयापि वा ।
 एवं संपादिता संपद्युक्ता ब्राह्मणकल्पयोः ॥

७. उपप्रयन्तो नव स हि यो मानुषा युगेति चतस्रः कस्त
 उषः इति तिस्रो यावयदेषसं त्वेति चतस्रौऽग्निना यज्यरीरिष
 इति तिस्र आ मे एवं नवेति ।

८. अग्निन्नरो दौधितिमिररण्योरिति त्वंचमाग्नेये । प्रति स्या
 सूक्तरी जनैत्युषस्ये । आ शुभ्रा यानमग्निना स्तथेत्याग्निने ।

९. आपो रेवती? उच्यथा हि वस्त्र इति त्रिः सप्तस्य यद्वि-
 युता सप्तिसूधमिति पञ्चाग्नौ महेति तिस्र उपो ऋषे षट् प्रति ।
 स्तोमेभिरिति त्वंच । आ भात्यग्निरुषसामनौकमिति द्वे उप त्या

वक्त्रो गमतो विशं न इति द्वे इति चतुर्विंशतिं चिष्टुभो
ऽनुब्रूयात् ।

१० वेदिषद् इति ऋषे जनस्य गोपा इति षट् एता उ त्या
इति तिस्रः चिष्टिभ्यो अथेति चतस्रः क स्विदथ कतमास्वश्विनेति
चतस्र इत्येताश्चतुर्विंशतिं जगंतोरनुब्रूयात् ।

११ एना वो अग्निं नमसेति चयः प्रगाथाः । अयमग्निः
सुवीर्यस्येति चयः प्रगाथाः । प्रत्यु अदर्शयतीति चयः प्रगाथाः ।
उषो यदथ भानुनेत्येकः प्रगाथः । इमा उ वां दिविष्टय इति चयः
प्रगाथाः । अथं वां मधुमत्तम इति द्वौ प्रगाथौ । एतान्यसृदश
प्रगाथाननुब्रूयात् ।

१२ त्वामग्ने मनौषिण इति तिस्रः । अग्ने यजिष्ठो अध्वर
इति तिस्रः । ईलिष्वि हि प्रतौष्यमिति दश दृषाः पुरु त्वा दाश्वि-
न्वोच इति तिस्रः । उषस्तुच्चिचमा भरेति तिस्रः । युवोरू पू रथं
ऊव इति तिस्रः । तथा च श्लोकः ।

त्वामग्ने मनौषिण इत्युद्धार्यो मध्यमस्तृचः ।

दृषोपदेशात् कर्तव्यास्तिस्र उष्णिह आश्विने ॥

१३ सर्वाण्येव भवन्ति । संख्यार्थं वचनं । सृष्टिर्वचनेनैक-
चिंशत्पङ्क्तयः ।

१४ यः पूर्वमुक्तः प्रातरनुवाको द्वाचिंशतं गायथ्य इत्येवमादिः
सो ऽनुष्टुभं द्वे श्रुते पञ्चदशाधिके संपद्यते । तत्संपत्त्यर्थाः श्लोकाः ।

द्वाचिंशदेव गायथ्यः षड्विराजस्तथैव च ।

भवन्त्यनुष्टुभस्त्रिंशत्संपन्नास्ता यथा श्रुतिः ॥

चतुर्विंशतिं चिष्टुभो जगत्यस्य तथैव याः^१ ।
 अनुष्टुभे ऽपि संपन्ना ऊनसप्ततिरेव ताः ॥
 पृथक्कृत्य प्रगाथेभ्यो वृहत्यो दश पञ्च च ।
 ताः सप्तदश संपन्नाश्चतुरचरवर्जिताः ॥^२
 य उक्ताः परिसंख्याय तृचाः पञ्चदशौष्णिहः ।
 त्रिंशज्जव च संपन्ना अधिकद्वादशाक्षराः ॥
 सतो वृहत्यः पञ्चदशैकत्रिंशश्च पङ्क्तयः ।
 प्रति या मूनरी तिप्चो द्वादशाक्षरमौष्णिहम् ॥
 अनुष्टुभस्तु संपन्नाः षष्टिरेताः समामतः ।
 चतुरचरमत्येति तत् चिपेत् वृहतीगणे ॥

इति समाप्ता संपत् । ननु मिद्धैवाच्चेतावत्यनुष्टुभसंपत् । उच्यते ।
 ज्ञापयत्याचार्यो जपानामत्र नोद्धारो न संपत् । तथा च वृद्धश्लोकाः ।
 या प्रातरनुवाकस्य संपत् मिद्धैव चोदिता ।
 जपालेन न संख्ययाः संपदद्धारयोरिह^३ ॥
 यज्जपेन्नोत्तरेलां वै जपमन्त्राणि चोक्तवान् ।
 आष्यायनादयस्ते न करणे अपधर्मिणः ॥
 अनुद्रवो ऽपि तद्धर्मा प्रायश्चित्तश्रुतिवर्तः ।
 वाक्यभेदादनित्यत्वाच्चतुर्थत्वादपि च ॥
 यावभेदो ऽर्बुदः शुद्धो यदन्तदङ्गवेदिदम् ।
 इति स्यात् तन्मोमार्थं विकल्पतो^४ यतः स्मृतौ ॥
 यदद्य होतृवूर्याद्य इन्द्रमन्त्रारभामहे ।

C. over the line च instead of य . . . १ D विश्वस्यते ।

इदमाप षष्ठस्तिस्त्रो दधिक्राव्णो अकारिषम् ॥

समुद्रं वो नि वर्तध्वं नेतास्याज्या अनुष्टुभः ।

अपत्वात्करणत्वाच्च तथानुद्रवणादपि ॥

१५. स्त्रोक्तौघांतां हतौयाचतुर्थ्यावनुष्टुभौ । ते उद्धृत्याभि

प्रवन्त समनेव योषा इत्येते द्वे प्रयोक्तव्ये ।

१६. अश्वा नः श्रौरशोचिषमित्येतास्तिस्त्रो ऽश्वा वो अग्नि-

मवस इत्येतासां तिसृणां स्थाने ।

१७. प्रति श्रुताय वो धृषदित्येतास्तिस्त्रः । प्रत्यस्मै पिपीषत

इत्येतासां तिसृणामनुष्टुभां स्थाने ।

अस्माअस्मा इदित्येषा गण्योद्धारो ह्यनुष्टुभाम् ।

तेनैतासामिति प्राक् सूक्तमेतद्विचोदितम् ॥

—•—

१३.

१. तदेतत्सृष्टं दशमायाक्ते न संपादयेन्नाद्रियेतात्रैव संपन्न-
मिति (२७. २) श्रुतेः ।

२. चिध्वपि वचनेषु उष्णिगुदेतीति मेनिमहे (२७. १) ।
गायत्री वेति श्रुतावुक्तं । तदिहाज्ययाज्यासंबन्धेन पूर्वार्थायुक्तं लि-
ख्यते श्लोकेः ।

अग्निं नरस्तृचे चीष्णा शुभ्रेति हचे तथा ।

स्त्रोचिये चानुरूपे च षट्सु चैवाग्निमारुते ॥

एकं चाज्यस्य याज्यायां निष्केवस्यस्य चापरम् ।

राथा क्षिरस्थेतासां पादयोरचरत्तयम् ॥

सुते अध्वर इत्यस्यां चिह्नकावचरदयम् ।
 अभूदेव इत्युभये अधिके द्वे तथाचरे ॥
 अचरे अधिके अन्ये स्यातामचुरपङ्क्तिषु ।
 पादयोरधिके चान्ये अया वाजं रथा इव ॥
 आ नो यज्ञाय पादे ऽस्मिन्नेकं चाधिकमचरम् ।
 चतुयाजेषु चत्वार्यचराण्यधिकानि तु ॥
 उष्णिष्ठा कलशोदितोऽदिता तद् द्वाधिकाचरा^१ ।
 चतुयाजेषु^२ चत्वार्या नो यज्ञाय चापरम् ॥
 एतानि नातिरिच्यन्ते शाकलानामियं ततः ।
 तेषामेतेन गायत्रौ उदिता अचराधिका ॥
 तां प्रातरनुवाके वे वचनासंपदं विदुः ।
 अनुष्टुपि न त्याज्या या पञ्चम्यत्र षट्पदा ॥
 अतैर्यस्माच्च विहिता सूत्रे ऽनुष्टुप् चतुष्टयदा ॥

३. सद्यः सारस्वतेनेति कृत्स्नार्थं आरम्भः^३ ।

४. पूर्वोक्तस्य विकल्पार्थं वचनं । आरम्भसामर्थ्यात् गायत्र्य इति वचनमस्मिन्पक्षे संपदनुष्टुभांमिति ज्ञापनार्थं ।

संपदर्थे च कर्तव्ये गण्ठा नात्र पुरोहचः ।
 प्रकृतौ या श्रुता संख्यासंख्या सा चेह चोदिता ॥
 त्याज्या सारस्वते संख्या गायत्रौणामयं भवित् ।
 पुरोहचो ऽपि नैवात्र गण्ठाः सूत्रमिदं तथा ॥

१ A तद्वाधिकाचरा C जेषो—orig. तद्यचराधि०, in marg. तद्वा D तद्वा
कलशे जेषोदिता तद्यचराधिका । २ C तद्वा instead of तद्वा ।

५. मृजानो वारे पवमानो अय्य इत्येवं यावस्तुतः स्तोत्रे यथाकाम्यं । यथाकामत्वेनेत्यर्थः^१ ।

६. उत्तिष्ठताव पश्यत्येतस्याः स्थाने उत्तिष्ठन्नोजसा महेत्येतामभिष्टयात् । :

७. त्रिकद्रुकशब्दो यस्यां विद्यते सा त्रिकद्रुकीया । त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाग्रिरं तुविशश्च इत्येषा मरुत्वतीयस्य शस्त्रस्य प्रतिपद् भवति ।

८. त्रिकद्रुकीयायां चत्वारः षोडशाक्षराः पादाः^२ । तत्रैकेन पादेन षोडशाक्षरावधिना^३ विग्रहणं । द्वितीयेन प्रणवः तृतीयेनावसानं । चतुर्थेन प्रणव इति शस्यम् ।

९. तुविशश्च तुविक्रतो इत्येते त्रिकद्रुकीयाया उत्तरे भवतः ।

१०. बृहदिन्द्राय गायत प्र ब इन्द्राय बृहत इत्येतौ जनिष्ठा-उगीयात् सूक्तात् पूर्वौ प्रगाथौ पितृन्वपीयया संशंसति । समित्येकीभावे । एकीभावंश्चाचाहावेनाव्यवच्छेदः । तत एतदुक्तं भवति । पितृन्वपीयायासां हवं कृत्वा ततः सूक्ते करोति । इति मरुत्वतीयमिति नियमार्थम् । ततः सत्यामसत्यां वा संपदि सर्वत्रैवं भवति । त्रिवृद्ग्ररात्रेऽपि ।

११. निष्केवत्येऽयं संशंसनक्रमः । वामदेवस्य स्तोत्रियानुरूपौ शस्त्रा कथा नक्षिच आ भुवत्कया त्वं न ऊत्येत्येतौ धाय्यां च तत

१ A adds : इन्द्रायैवो मरुत्वत इत्युक्तं अभि ता देवत्यादिकं प्राकृतं शस्त्रा मृजान इत्येतास्त्रिषु इत्येवमिति भावः । २ C D om पादाः । ३ C (orig.) D अधिकविग्रहणं ; C alt. क to ना ।

ऊर्ध्वं धाय्याया राधन्तरं प्रगाथं पिबा सुतस्य रसिग इत्येनं
स्तोत्रियानुरूपौ च राधन्तरौ शंसेत्' ।

१२. राधन्तरादनुरूपादनन्तरम् ।

१३. आ धूर्ध्वस्मै दधातायान् वज्रमेको विभर्ति हस्त आहि-
तमित्येते द्विपदे शंसेत् । चकारः समुच्चयार्थः ।

१४. इन्द्रस्य नु वीर्याणीत्येतत् ।

१५. धाय्यानन्तरौ यः प्रगाथ उक्तचाक्षावं कृत्वा हैरण्य-
स्त्रपौषादौ करोतीत्यर्थः ।

१६. इति यदेतदुक्तं । एवं नियमतो निष्केवन्धं भवति ।
यदापि स्वयोनौ रथन्तरक्रिया तदापि मखाय आ शिषामश्नोत्येता
नव भवन्त्येव द्विपदे च । त्रिवृद्गुराचे । तत्र हि मंपदमंभवात्^१
अभाव आशङ्क्येत । तत्संपन्नमिति श्रुतेरत्रेव स्यात् ।

१७. अभि त्वं देवमित्येवमादिकौ ।

१८. अयं चापरो विशेषः । एकपातिनीनामुपयांक्षावं^२ कृत्वा
पुरस्ताच्चानोभद्रौयात्प्रशुकीयं शंसेत् । एतावान्चैश्वदेवे विकारः ।
विकारवचनं मंभवे विहव्यनिवृत्त्यर्थम् ।

१९. उरु विष्णो वि क्रमस्तेत्येतां दृतयाज्यामुद्धृत्य भवा मित्रो
न श्रेष्ठो ह्यस्मतिरित्येतया यजति ।

२०. अग्निं नरो दौधितिभिररण्योरित्यग्निष्टोममाह आग्नि-
मारुते स्तोत्रियानुरूपौ ।

१ C D om शंसेत् । २ C D मंपदा । ३ C आयानामुपयांक्षावं D om.
this passage.

यश्चायश्चीयथोनिस्तु विकल्पेनात्र शस्यते ।

संपत्तवान्यथा गण्ठा वृहत्त्यः^१ संभवे तथा ॥,

२१. अतिरिक्तोक्थमिदानीमुच्यते । आद्यं गौः पृश्निरक्रमी-
दित्ययं स्तोत्रियः । मुक्षी द्यौः पृथिवी च न इत्यनुरूपः ।

२२. तं प्रज्ञया पूर्वथा विश्वथेमथेत्येता चयोदश शस्त्वा ।

२३. यज्ञो बभूव स आ बभूवेत्यनया परिधाय तेनैव खरेण ।

२४. प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इत्येतया यजति ।

२५. चतुराहावा होत्रका होता चातिरिक्तोक्थेऽस्त्विति । तत
उक्थेर्याख्यातसौस्तुल्य इत्यर्थः ।

२६. इति यदेतदुक्तमेतत्समूहे ऽतिरिक्तोक्तं भवति । अति-
रिक्तोक्तवचनास्माच्च संपदः कार्याः । उत्तरमण्यतिरिक्तोक्तमेवा-
विशेषात् ।

२७. प्राक् पत्नीसंयाजेभ्यः । संस्थिते दशमे ऽहनि पुरा
पत्नीसंयाजेभ्य इति श्रुतेः । संस्थाप्य वा पत्नीसंयाजान् । संस्थितेषु वा
पत्नीसंयाजेऽस्त्विति श्रुतेः । गार्हपत्ये जुहोतीति श्रुतेः । अन्वारभ्येऽस्त्विति रतिरिति
जुहोतीति कात्यायनस्य । पूर्वथा द्वारा सदः प्रपद्य नियमतः स्वस्य
धिष्ण्यस्य एकैकः पश्चादुपविशेत् । ब्रह्मा तु स्वदेशे एव धिष्ण्यवचनात् ।
मानसेन स्तुत इति वचनं स्तोत्रप्रसवे मानसो व्यापार इत्यस्य

१ C (in marg.) न instead of त्वः । १ This Sūtra is in the text edi-
tion erroneously counted as No. 22. It ought to be No. 23 and
the following Sūtras numbered accordingly.

भावार्थम् । आद्यं गौरित्येतास्मिन्सूत्रेः सर्पराशौ रित्येवं संज्ञिता ।
पराङ् अनादृश्या । चिर्वचनरहिता उपास्यप्रणवन् । आदेति वाक्यशेषः ।

१८. मानसेन स्तुते शोभावा । इत्यनेनैवाध्वर्योरामन्त्रणम् ।
आज्ञावप्रकरणे^१ शस्त्रादावित्यतिरिक्तवचनात् न तस्य सर्पराशौ शस्त्र-
नादनन्तरमध्वर्यो इत्यामन्त्रितो ऽध्वर्युरेतेषां वा गृहपतिना वा
होद होतरिति प्रतिगृह्णाति । प्रत्याभाषं सर्वत्र करोति । सर्वत्र-
ग्रहणाद्यथान्यायं^२ होद गृहपत इति गृहपतेः ।

१९. ओ होतरित्येकस्मिन्भवमाने^३ तथा होतरित्यपरस्मिन्नेवं
वक्ष्यमाणमर्थमाचक्षणे होतरि गृहपतौ वाध्वर्युरनुगृह्णाति । गृहण-
मर्थविशेषानुसृजन्तमनुकूलयतीत्यर्थः ।

१४.

१. दृशहोता नाम यज्ञस्तत्र वादेव्यन्नेवमामन्त्रयेत् । न केवल-
मत्र कर्मणि । पृथग्यतस्मात्कर्मणः । चरकश्रुतेः । यः प्रजाकामः स्वात्सो
ऽरुणं प्रतिपरेत्य ब्रह्माणं दक्षिणत उपवेश्य दृशहोतारं निगदेत् ।
अयजमानस्यापि शौनःशेषाख्यानवचने यद्वत्प्रतिगृह्यदर्शनादत्र
समविच्छेदा इत्यन्ते । तान् पूर्वाचार्यैरुक्ताननुब्रूमः ।

२. एतावानयमेकास्त्रिंशदक्षरो विच्छेदः ।

३. एकास्त्रिंशतिरक्षराख्यं विच्छेदः ।

४. इतिशब्देनान्तरं निर्दिश्यते । उक्तेति भर्कौर्तनविनाश
आदृत्यर्थः । अयोपांश्चित्ययशस्त्रादनन्तरमुपांसनुद्वेत् ।

५. त्र्यक्षरो विच्छेदः । अध्वर्यादि वदित्यन्तमित्युक्त्वादिषलक्षरं
इत्युपांशु तथातीतमन्यत्सर्वमिहोच्यते^१ ।

६. चतुरक्षरो विच्छेदः^० ।

७. त्र्यक्षरो विच्छेदः ।

८. पञ्चाक्षरो विच्छेदः ।

९. चतुरक्षरो विच्छेदः ।

१०. पञ्चाक्षरो विच्छेदः ।

११. षलक्षरो विच्छेदः ।

१२. षलक्षरो विच्छेदः ।

१३. चतुरक्षरो विच्छेदः ।

१४. चतुरक्षरो विच्छेदः ।

१५. पञ्चाक्षरो विच्छेदः ।

१६. चतुरक्षरो विच्छेदः^२ ।

१७. नवाक्षरो विच्छेदः ।

१८. चतुर्दशाक्षरो विच्छेदः ।

१९. एकाक्षरो विच्छेदः ।

२०. पूर्वोक्तमुपांशु तत् उच्चैरित्यर्थः ।

२१. त्रयोविंशत्यक्षराण्ययं विच्छेदः ।

२२. त्रयोदशाक्षरो विच्छेदः ।

२३. चतुर्दशाक्षरो विच्छेदः ।

१ I propose वदित्यन्तमित्युक्तं C D अनुच्यते । २ C D चतुरक्षरः । विच्छेद इति
अधो सर्वत्र संबध्यते, they omit from here in this chapter the word विच्छेदः ।

२४. षड्विंशत्यचराण्यं विच्छेदः^१ ।

२५. पूर्वोक्तमुपसंहृतम् ।

१५.

१. चतुर्होतरि वक्ष्यमाणे वदित्यन् अर्धयो^२ इत्यामन्त्रयेत ।

२. सप्तदशाचरः ! विक्वर्षणाष्टादशाचरो ऽयं विच्छेदः ।

३. पञ्चविंशदचराण्यं विच्छेदः^१ ।

४. एकविंशत्यचरो ऽयं विच्छेदः^१ ।

५. सूत्रमेतदुक्तार्थम् ।

६. पञ्चाचरो ऽयं विच्छेदः ।

७. चतुरचरो ऽयं विच्छेदः ।

८. त्र्यचरो ऽयं विच्छेदः ।

९. षलचरो ऽयं विच्छेदः ।

१०. पञ्चाचरो ऽयं विच्छेदः ।

११. चतुरचरो विच्छेदः ।

१२. अष्टादशाचरो ऽयं विच्छेदः ।

१३. चतुर्दशाचरो ऽयं विच्छेदः ।

१४. नवाचरो ऽयं विच्छेदः ।

१५. एकादशाचरो ऽयं विच्छेदः ।

१६. यत्पूर्वमुक्तम् ।

१७. चतुर्विंशत्यचरो ऽयं विच्छेदः ।

^१ C D परिच्छेदः । ^२ C D ०चरो विच्छेदः । ^३ C D om. from here in this chapter अयं विच्छेदः (with the exception of Sūtra 22.)

१८. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १९. एकादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 २०. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 २१. पञ्चदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 २२. सप्तविंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 २३. परिसमाप्तं पूर्वमुक्तम् । .

१६.

१. अनुगारार्थमामन्व्य वक्ष्यमाणमुपन्यस्यति । पञ्चहोतरि वदित्यस्मिन्ति^१ ।

२. अष्टादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः^१ ।
 ३. विंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ४. प्राग्व्याख्यातम् ।
 ५. चतुरक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ६. षलक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ७. त्र्यक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ८. अष्टाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ९. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १०. चतुरक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ११. चतुर्दशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १२. द्वादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १३. प्राग्व्याख्यातम् ।

^१ Dom. the Comm. on this Sūtra. १ C D त्रयो विच्छेदः om. in this Sūtra.

- १४. अष्टादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
- १५. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
- १६. द्वादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
- १७. पञ्चविंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
- १८. परिषमाप्तं पूर्वमुक्तम् ।

१७.

- १. अध्वर्या३ इत्यनुगरार्थमामन्व्य षड्भूतोरि व्याख्यातव्य इत्यर्थः ।
- २. चतुर्दशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
- ३. अष्टादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
- ४. पूर्ववद्वाख्यानम् ।
- ५. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
- ६. चतुरक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
- ७. षलक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
- ८. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
- ९. त्र्यक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
- १०. षलक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
- ११. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
- १२. चतुरक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
- १३. षोडशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
- १४. पञ्चदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
- १५. कृतव्याख्यानमेतत् ।
- १६. एकादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

१७. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १८. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १९. सप्तविंशत्यक्षराण्यं विच्छेदः ।
 २०. एतावत्पूर्वोक्तम् ।

१८.

१. सप्तश्रोतरि विषयभूते वदित्यन्ध्वर्युमामन्त्रयेत् ।
 २. एकोनविंशत्यक्षराण्यं विच्छेदः^१ ।
 ३. विंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ४. कृतव्याख्यानम् ।
 ५. षलक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ६. सप्ताक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ७. सप्ताक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ८. नवाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ९. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १०. षलक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ११. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १२. त्र्यक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १३. धनुर्दशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १४. अष्टाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १५. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

१६. सप्तदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १७. पूर्वोक्तं उपांशु ब्रूयात् ।
 १८. अष्टाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १९. द्वादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 २०. अष्टाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 २१. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 २२. द्वादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 २३. चतुर्दशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 २४. त्रयोविंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 २५. षट्त्रिंशदक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 २६. 'प्रागुक्तं यत् ।

१६.

१. वक्ष्यमाणिकास्तन्वः । अतो वदति । प्रजापतेः प्रत्यक्षं तन्वस्ता होता वदेदिति श्रुतेः । अतो वदतीत्यतः शब्द आनन्तर्ये । ततो नान्तरा यागः । अतो ऽन्ये वापि कामं यजेयुरिति श्रुतिः । विकल्पो न सूत्रितः । उपरिष्ठादुपदेशात् ।

२. अध्वर्यो इत्येको विच्छेदो द्वितीयः शेषेण । एवमुत्तरांस्त्रयस्त्रिंशदक्षराः । उत्तमा तु व्यवसाना^१ ।

३. परिष्माप्तास्तन्वः ।

१ Omitted in D and (orig.) in C. २ A ins. ३४ ।

३ There is no commentary on Sūtra 3-13.

२०.

१. वक्ष्यति गृहपतिसप्तदशाः सत्तमासीरभिति । श्रुत्यन्तरे दीक्षाक्रमविधौ तेषां गृहपतिः प्रथमो दीक्षित^१ इति । स गृहपतिः सत्तमभूते दादशाष्टे तनूवदनादनन्तरं वदति । असत्तमभूते लेकएक^२ एव यजमानः । सोऽपि गृहपतिरित्युच्यते । गृहपतिवदनं वक्ष्यमाणकम् ।

२. अध्वर्या इत्येको विच्छेदः । येषां वै गृहपतिर्गृहपतिं विद्वान् गृहपतिर्भवतीति द्वितीयो विच्छेदः ।

३. तृतीयो विच्छेदः ।

४. चतुर्थो विच्छेदः ।

५. गृहपतिवदनस्य पञ्चमो विच्छेदः ।

६. षष्ठो विच्छेदः ।

७. सप्तमो विच्छेदः ।

८. अष्टमो विच्छेदः ।

९. समाप्तं गृहपतिवदनम् ।

२१.

१. प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति मनसा यजति ।

२. उच्चैस्तरामित्यस्य प्रतिषेधार्थं मनसा वषट्करोतीति वचनम् ।

३. प्रसिद्धम् ।

४. यद् गृह्णाति प्राजापत्यं वायुं पृथिव्या पात्रेण ग्रहणसादन-
स्तोत्रोपाकरणहोमभक्षाहरणभक्षणानि मनसेति कात्यायनस्य^१ ।

^१ A दीक्षते ।

^२ CD लेकभू एव ।

^३ ११. ४. १६ ।

५. तार्तीयसवनिक एव भक्षमन्त्रः । प्रकरणात् ।

६. श्रौदुम्बरीं यजमाना अन्वारभन्ते । सात्त्विके द्वादशाहे^१
श्वलिज इति तस्मिन् अग्रेण धिषण्यान्यरीत्यासीनाः । सामर्थ्यात् ।

७. अपरेण धिषण्यान् ये नातिक्रामेयुस्ते ऽप्यासीनाः पलाश-
शाखाभिः स्पृशेयुः ।

८. तेषां स्पृशतामुत्तमौ हस्तौ होता कुर्यात् ।

९. अनेन कामेन । इति मनसा संकल्पेदित्यर्थः^२ ।

१०. अपिधाय सदसो दारावित्यस्मिन्नवधौ पत्न्यो ऽपि
शालायामासते । शालायाश्चेति वचनात् । कृते वागुपाकरणे वाग्यमनं
नेत्रसंमीलनं च ।

११. नक्षत्रेषु दृश्यमानेषु सत्सु मार्जालीयदेशे स्थिताः ।
तच्चतुर्द्विचतं शुक्रमुच्चरदित्यनयर्चा नक्षत्रेषु विषयभूतेषु यजमाना-
श्चतुर्विंशजन्ते । सूर्ये चतुर्विंशर्गः शतातिरात्रे नक्षत्रासंभवात् ।
सौर्यलाक्षा^३ मन्त्रस्य ।

१२. वे ऽपरया दारा हविर्धाने प्रपद्यन्ते । अथाध्वर्युस्तत्तरस्य
हविर्धानस्य कूबरीमभिपद्याह सत्तस्यर्धिं गायेति गाद्यति सत्तस्यर्धिं
तत्सत्तस्यर्धिमाप्नुवन्ति सर्वे सास्त्रो निधनमुपधन्नीति (२६.२) श्रुतेः ।
उत्तरस्य हविर्धानस्याधोऽच्चं यजमानाः सर्पन्ति ।

१३. उत्तरेणागारं यजस्थानुसंचरन्त इति श्रुतेः ।

१४. युवं तमिन्द्रापर्वता पुरोयुधेत्येतामतिच्छन्दसं जपन्तो
ऽधोऽच्चं मूर्धन्ति । उत्तरेण वा गच्छन्तो ऽच्चवेलायां तदद्देशे

१ C in marg. यजमाना । २ C D have only अनेन कामेन । ३ A. सूर्योक्षा ।

इत्यर्थः । ततो ऽप्येण हविर्धाने समुपविश्य । संशब्दादेकप्रदेश
आसीनाः कामान्व्यायन्ते यत्कामाः सन्निधः ।

१५. ये ब्रह्मकामाः सन्निधो ऽनेककामाः पृथक्कामा इत्यर्थः ।
भूर्भुवः स्वरित्येतांस्ते व्याहृतीर्न तु प्रतीकग्रहणात् सुप्रजा इत्येव-
मादिकं मन्त्रम् ।

१६. ते यजन्तो यजमानास्ते वाञ्छन्तिजः असन्ने । ग्राह्या-
न्मरोपदेशात् । ते प्राञ्च उदञ्च उत्क्रम्य वाचं विह्वयन्ते विस्पृष्ट-
मुच्चैराह्वयन्त इत्यर्थः । कथम् । वागैतु वागुपैतु वागुप मैतु वागिति ।

१७. सुब्रह्मण्याप्रतीकं सुब्रह्मण्योमिति^१ चिरुपांशुक्ता वाचं
विस्पृजन्ते ये पूर्वं वाग्यताः ।

१८. केचिन्मानसमहरन्तरं^२ वदन्ति । केचिदुदयनीयान्ते ।
अपरे दशमाहरं । तदभिप्रायं सूत्रमेतत् । तन्निराकरणायेद-
मारभ्यते ऽनन्तरं सूत्रम् ।

१९. कालवाद एषः । यो ऽयं पुरा पत्नीसंयाजेभ्यः संस्त्राय
वेति (१०. १३. २७) । यथा दिवि देवनादीनामभिषेचनीयमध्ये
पठितानामपि नाभिषेचनीयाङ्गत्वं । कालमात्रवादो ऽस्मिन्नवधौ ।
पष्ठौहीं दीव्यति राजन्वं जिनातीत्येवमादयो ऽभिषेचनीयमध्ये ऽपि
क्रियमाणा राजसूयाङ्गं एवं सत्त्वोत्थानं दशमे ऽप्यहनि क्रियमाणं
द्वादशाङ्गमिति । अतो वाग्रब्धः पराभिप्रायनिवृत्त्यर्थः ।

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्ये दशमोऽध्यायः समाप्तः ।

^१ १ C D •दिको मन्त्रः । १ C D सुब्रह्मण्यात् । A मानसमहरन्तरं (२१?)
C (orig) मानसमहरन्तरं; alt. by marg. add. of २. to मानसमहरन्तरं D
मानसमहरन्तरं ।

अथ एकादशोऽध्यायः ।

१.

भाष्यकारगिरां यच्च विनष्टं लेखनादिना ।

अक्षरं तद्भाष्यशर्मा^१ मुञ्चसूत्रुरकल्पयत् ॥

शाङ्खनयनसूत्रोक्त[स्य] एकादशाध्यायस्य भाष्यं लिख्यते^२ । व्याख्यातो ऽग्निष्टोमः प्रकृतिर्द्वादशाहस्यैकाहानां चेति सूत्रितत्वात् पूर्वकारिवशाच्च द्वादशाहः सत्तमहीनश्चेत्युभयरूपस्यापि द्वादशाहस्य श्रुत्यन्तरात् धर्मान् विधाय यथाप्राप्ते च हौत्रयाजमाने^३ । अथेदानीं स्मृत्युत्क्रमेण चतुर्विंशतीन्यहानि वक्तव्यानि । तेषां च श्रुतौ हौत्रमेवोक्तं । न होत्रकाः । पुनश्च पृथक्प्रकरणे होत्रकाणां कर्मविधिः । तेनैव न्यायेन द्वादशाहःशेषं परिभाषां चोक्त्वा प्रक्रमते ततो भगवान् सुयज्ञः सूत्रकारः ।

१. सत्ताहीनानामन्ये ऽपि द्वादशाहाः सन्त्येव तदर्थं व्याख्यात इति विशेषणं । न्यायप्राप्तं चैतत् । बह्वचो धर्मज्ञातस्य विधानाद्यमेव प्रकृतिः सत्ताहीनानां युज्यते ।

२. स्तोत्रियानुरूपौ तृतीये ऽहनीत्येवमादिकं वचनं । लक्षणं च स्तोत्रिया होत्रकाणां प्रातःसवने समसङ्ख्याकाः । एवमादिको वचनलक्षणो विधिः । सो ऽस्यैव द्वादशाहस्य विशेषः सकलीकरणत्वेन वेदितव्यः । शाखान्तरीयश्च मध्याशयेत् घृतं वेत्येवमादि ।

१ D मुञ्च० ।

२ A om. from शा० to लिख्यते ।

३ C (sec. h.) याज० A C D यज० ।

३. दिराचप्रभृतयः अहीना इत्युच्यन्ते । एकोत्तरास्तु याजन इति प्रतिषेधार्थं. प्रथमभिधास्यन्ते ।

४. न तु प्राक् दादशाष्टात्रायः ।

५. उभयतोरुत्तराचं सप्तमुपरिष्ठादहीनस्येति तन्मान्तरम् ।

६. अहीनेषु न विद्यन्ते ।

२.

१. चतुर्विंशस्तोममित्येवमादिः स्वमतपरिग्रहः । चतुर्विंशमित्याचक्षत इति संज्ञार्थम् ।

२. होताजनिष्ट चेतेन इत्यष्टर्चमाज्यमिति (१८. ८) श्रुतेः ।

३. सह सारस्वतेन तृतेन ।

४. आ त्वा रथं यथोतग इत्येवमाद्यनुक्रम्य श्रुतत्वात् ।

५. अतुत्तमा ते मघवन्नकिन्वित्येषा परिधानीया कर्तव्या । न स्वक्रमेण किं तर्हि उत्तरा या एकस्य चित्रे विभक्त्योज इत्येवमाद्याः षट् पूर्वाः शस्त्रा यचास्मिन् धीयते निवित् । अन्यचापि यचयचैतस्मिन्निविद्धानं भवति तत्तत्तथायं धर्मः ।

६. तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठमिति बृहद्भिवो निष्केवस्यमिति श्रुतेः ।

७. तद्देवस्य ते हि द्यावापृथिवी इति ।

८. द्वितीयादेव पार्थिकात् यज्ञस्य वो वृष्णे शर्धाय ।

९. किमु अष्ट इति ।

१०. वैश्वानराय धिवणामृतावृध इति ।

११. यज्ञेन वर्धत जातवेदसमिति जातवेदसौथं भवति ।

१२. चतुर्विंशे ऽन्यत्र वा यो विशेषस्तं वक्ष्याम इति वाक्य-
शेषः । अनारभ्यवादस्यायं । तथापि ऋन्देगानामस्त्रिंशद्विंशति प्रायेण
पाठादिहैवोच्यते ।

१३. यज्ञा यज्ञा वो अग्नय इत्यन्वाहावं ज्ञत्वा ततो ऽस्य
स्तोत्रियानन्तरमेष्टुं पु वयसु त्वामधा ह्येतानुकथ्यस्तोत्रियान्
संशस्य तत आहावः ।

१४. उक्त्यग्रहणमनुवर्तते यज्ञायज्ञियग्रहणं च ।

१५. अग्ने मरुद्भिरित्येवमादिका कल्पजा । आग्निमास्तोकथ्य-
शस्त्रदेवतान्तराङ्गा । एतां शस्त्रा तन्तुं तन्वन्नित्येतस्या अनन्तरमा-
हावमेकैकस्यास्यैकपातिन्या इति (८. ७. ८) वचनात् । ततो यथो-
क्त्या परिदधात्यन्यथा ।

१६. यशान्तरुक्त्यो ऽप्यनारभ्यवाद एव । तत्रायं विशेषः ।
अग्ने मरुद्भिर्ऋकभिरित्येतथैव यथोक्तस्थानशस्तया यजेत् । एता-
मेव याव्यां कुर्यादित्यर्थः । स्तोत्रियानुरूपप्रतिषेधार्थमेतथेत्यति-
रिक्तवचनम् ।

३.

१. एकचिको ऽप्यनारभ्यवाद एव । तत्रायं विशेषः । द्वैचकृतं
शस्त्रं वक्ष्यमाणेन विधिना ।

२. यथास्तुतमिति ऋन्देगापेक्षा । तदपेक्षया स्तोत्रिया-

वृक्षा । तृषान्वा सकलां योनिमित्यर्थः । शस्तेतिवचनादविशेषेण
होतृर्होचकाणां चयमुपदेशः ।

२. यादृक्संख्याका स्तोत्रियास्तादृक्संख्याकानुरूपान् कुर्यात् ।
अहर्गणे तु तृषानेव । ताद्यमानरूपत्वात् ।

४. क्रमार्थं वचनम् ॥

५. पर्यासा इत्यन्यानां सूक्तानामाख्यां वक्ष्यति । तेषामुत्तमा-
स्तृषान् होचकाः शंसन्ति ।

६. उत्तमानेव तृषान् होता शंसति । उत्सृज्यन्त एवान्यानि
सूक्तानि वृजसूक्तेषु ।

७. उक्ताद्यदन्यत्तत्सर्वं प्रकृत्या भवति । तद्यथा । प्रतिपदनु-
चरेऽग्निहवब्राह्मणस्यैकपातिनीधाय्यापोहिष्ठीयादेवपत्नीराकाचर-
पत्नीपैचीयामीखादुष्किलीया इति ।

४.

१. वक्ष्यमाणः शलहो ऽभिज्ञवाख्यः पृष्ठ्यविकारो भवति ।
ततस्तृतीये ऽहनि सावित्रैश्चानरीये षष्ठे चार्भवं सिद्धं भवति ।

२. यानि पाठिकस्य प्रथमस्य अहस्याज्यानि सामूहिके षष्ठे
तानि पूर्वेषामाभिज्ञविकानां त्रयाणां यथासंख्येन भवन्ति ।

३. प्रथमे ऽहनि रथन्तरं द्वितीये वृहत्तृतीये रथन्तरमित्यनेन
क्रमेण विपर्यासमेते षष्ठे भवतः ।

४. ज्योतिःसंज्ञकमग्निष्टोमसंख्यं प्रथममहर्भवत्युत्तमं च षष्ठम् ।

५. प्रथमोत्तमयोरङ्गोर्मध्ये चत्वार्युक्थ्यसंस्थानि वक्ष्यमाणसंस्थानानि भवन्ति ।

६. गां द्वितीयमहरूपयन्ति । गां चतुर्थमहरूपयन्तीति श्रुतेः ।

७. आयुस्तृतीयमहरूपयन्ति । आयुः पञ्चममहरूपयन्तीति (२०. ४. २ १. ३) श्रुतेः ।

८. इन्द्रो रथाय प्रवतुं हृषोतीति मरुत्वतीयमिति श्रुतेः ।

९. आ याङ्गवाङ्मुप वन्धुरेष्टा इति निष्केवल्यमिति श्रुतेः ।

१० कथा देवानां कतमस्य यामनोति वैश्वदेवम् । अत्र पञ्चमे वाहनि ।

११. मारुतं सूक्तमेकसुत्याहादग्निष्टोमाङ्गवति ।

१२. एति प्र होता व्रतमस्य माययेति जातवेदधीयं भवति ।

१३. यदिह नोक्तं तत्पार्थिवैः प्रथमेनाङ्गा समानम् ।

५.

१. इमा उ त्वा पुरतमस्य कारोरित्येतन्मीरुत्वैथ द्वितीय-
स्थाभिन्नविकस्य भवति ।

२. सुत इत्वं निमिष इन्द्र सोम इति निष्केवल्यमिति श्रुतेः ।

३. अभृद्देवः सविता वन्द्यो नु न इति सावित्रसुददिति श्रुतेः ।

४. तर्त मे अपस्तदु तायते पुनरित्यार्भवमित्युददिति (२०. ३) श्रुतेः ।

५. ततं म इत्येतदेवार्भवं पञ्चमे चाभिन्नविके ऽहनि । साय-
वार्धमिहोक्तम्

६. देवाण्येव दृष्टव्यः स्वस्व इति वैश्वदेवमुददिति (२०.

२) श्रुतेः । विषुवति चेति नोक्तमसंमोहार्थम् ।

७. यज्ञेन वर्धत । जातवेदसमिति जातवेदसौयमिति
(२०. २) श्रुतेः ।

८. यदिह नोक्तं तद्वितीयादङ्गः पार्थिकात् यहीतयं । तथा
च गां द्वितीयमहुरपयन्तीत्यत आरभ्य सर्वमेवास्मात् ।

ई.

१. वक्ष्यमाणकः^१ प्रउग औष्णिहो वैश्वमनस इत्येवंसंज्ञकस्तृती-
यस्याभिन्नविकल्पाद्भो भवति । तथैव श्रुतत्वात् । स उच्यते ।

२. वायो याहि शिवा दिव इति दृष्टो वायव्यः ।

३. आ वां सप्तसं हरत इत्यैश्वरायवः ।

४. ता वां विश्वस्य गोपेति मैत्रावरुणः ।

५. आ वां वाहिष्ठो अश्विनेत्याश्विनः ।

६. इत्यैश्वरसूचः ।

७. इति वैश्वदेवसूचः ।

८. उत नः प्रिया प्रियास्त्रिति सारस्वतसूचः ।

९. वायो याहि शिवेत्येवमादीनि सप्त धान्युक्तानि ।

१०. तिष्ठा हरौ रथ आयुज्यमानेति प्रहृतौयमिति श्रुतेः ।

११. इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र-वोचजित्येतत् ।

१२. छतेन द्यावापृथिवी अभौष्टते इति द्यावापृथिवीयं ह्यं
लिङ्गात् श्रुतेः।

१३. छतेन द्यावापृथिवी इत्येतदेव षष्ठे आभिन्नविने
द्यावापृथिवीयं प्रसङ्गादिहोक्तम्।

१४. एकाहात्प्राकृतादार्षवं तच्च न्यं सुष्टुतं विद्मनापस इति।
वैश्वदेवं चा नो भद्राः कलवो यन्तु विश्वत इति।

१५. आ रुद्रास इन्द्रवन्तः सजोषस इति मास्तमिति
श्रुतेः।

१६. तामग्नं क्षतायवः समीधिर इति जातवेदसीधमिति
श्रुतेः।

१७. एवं विशिष्टमाग्निमारुतम्।

७.

१. होताजनिष्ट चेतन इत्येतदाज्यं चतुर्थस्याङ्गः आभिन्नवि-
कस्य भवति।

२. मैधातिथ इत्येवंसंज्ञः प्रउगो भवति। नामधेयविज्ञान-
मपि फलाय।

३. ये गार्हमदे प्रउगे वायस्यैन्द्रवायवे ते अत्रापि भवतः।
किंयास्तु विशेषः। तच्च गार्हमद्यः पूर्वा मैधातिथ्य उच्यते।
तद्यथा। वायो ये ते सवस्त्रिण इति दे त्रीनाः सोमास आ
गहीत्येका शक्रस्याद्येत्येकोभा देवा दिविसृष्टेति दे (१०.३.५)।

इह तु मैधातिथ्यः पूर्वास्तीव्राः सोमास आ गहीत्येतां शस्त्रा
ततो वायो ये ते सहस्रिण इति दे । एवमुभा देवा दिविसृशेति
दे शस्त्रा ततः शुक्राद्याद्येत्येकां शंसेत् ।

४. मिचं वयं हवामह इति मैचावरुणः ।

५. प्रातर्यजा वि बोभयेत्याश्विनम् ।

६. आ त्वा वहन्तु हरय इत्येन्द्रम् ।

७. ऐभिरग्ने दुवो गिर इति वैश्वदेवसृचः । इति हचानी-
त्यसंदेहार्यम् ।

८. अतिदेशो ऽयं सारस्वतानां प्रउगहचानां । ततः प्र णो
देवीति चतुर्थं । उत स्या नः सरस्वती घोरेति पञ्चमे । उत नः
प्रियेति षष्ठे ।

९. एकाह्यात् प्राज्ञतादग्निष्टोमादित्यर्थः । तच्च जनिष्ठा उयः
सहसे तुरायेति ।

१०. उयो जज्ञे वीर्याय स्वधावानिति निष्कैवल्यम् ।

११. पार्ष्टिकस्य द्वितीयस्याहो द्वितीयमिति संज्ञा । तस्मा-
त्सावित्र्यावाष्टयिवीये इह भवतः । तद्देवस्य सवितुर्वार्यं महदिति
सावित्रम् । ते हि द्यावाष्टयिवी विश्वशंभुवेति द्यावाष्टयिवीयम् ।

१२. द्वितीयसंज्ञकात् पार्ष्टिकादार्भवं भवति । अनशो जातो
अगभीशुहवस्य इत्येतत् ।

१३. अग्निरिन्द्रो वरुणो मिचो अर्यभेति वैश्वदेवं भवति ।

१४. वैश्वानराय पृथुपाजसे वृक्षस्य वृष्णो वैश्वानराय धिष-
णाम् ।

१५. प्र ये शुक्लन्ते जनयो न सप्तः इति मासतम् । जनस्य
गोपा अजनिष्ट जागृविरिति जातवेदस्योयम् ।

८.

१. अग्न ओजिष्ठमा भरेत्येतदाज्यं पशुमस्याभिस्त्रिविकस्य भवति ।

२. यत्रयत्राग्न ओजिष्ठमा भरेति ग्रस्यते तत्रतत्रोक्तमां
परिहाय ग्रस्यते ।

३. निश्चातिनामधेयः ग्रस्तव्यः । श्रुत्यनुकरणात् ।

४. वायव्य इति वाक्यशेषः । अयं पिबा मधूनां तव वाय-
व्यतस्यते स त्वं नो देव मनसा इति ।

५. ग्रतेना नो अभिष्टिभिरित्यैन्द्रवायवस्तृचः^१ ।

६. इति मैत्रावरुणस्तृचः^२ ।

७. आ नो गोमन्तमश्विनेत्याश्विनः ।

८. अतस्त्रिदिन्द्र ए उपेत्यैन्द्रः ।

९. विश्वे देवा इत्येवमादिवैश्वदेवः । इत्येतानि यथोक्तानि
प्रउगदृष्टानि बान्यानि । भिक्षांभिर्ह्विग्निरिति^३ क्रमसमाहरणाग्रह-
मा भूत् ।

१०. ज स्य वीरः को अपशदिन्द्रमिति मरुत्वतीयं भवति ।

११. एतायामोप गन्धन्त इन्द्रमिति निष्क्रेवस्यं भवति ।

^१ C D om. लघुः ।

^२ C D om. लघुः ।

१२. ततोऽथात्पादिकात् सावित्रद्यावापृथिवीये सूक्ते भवतः ।
उदु अ देवः सविता हिरण्येति सावित्रम् । दत्तवती भुवनामा-
मभिञ्जयेति द्याक्पृथिवीयम् ।

१३. प्र वः स्फुल्लक्रमुविताय दावन् इति मारुतम् । शिच
इच्छिशोस्तारुणस्य वक्षथ, इति जातवेदसीयम् । वैश्वानरीयमच
पृक्षस्य वृष्णो अरुषस्य नू सह इति । इत्याग्निमारुतम् ।

६.

१. षष्ठ्याभिज्ञविकस्य सखायः सं वः संयञ्जमित्याज्यम् ।
२. यजयचेतच्छ्रुते ।
३. श्रुत्यनुकरणं प्रउगनाम् ।
४. इति वायवम् ।
५. इत्यैन्द्रवायवः ।
६. अन्यतरन्ध्रैवावरुणम् ।
७. पुरुप्रिया ण ऊतय इत्याश्विनम् ।
८. उप नो हरिभिः सुतमित्यैन्द्रः ।
९. विश्वे देवाश्च आ गतेति वैश्वदेवं भारद्वाजं न तु गार्ह-
मदम् ।
१०. एतानि दक्षानि प्रउगे शंसेत् । सह सारस्वतेन यानि
आहस्योत्तरस्येद्येवमाद्यतिदिष्टेन ।
११. मह्यं इन्द्रो नृवदा चर्षणिप्रा इति मरुत्वतीयं भवति ।

१२. यो जात एव प्रथमो मनस्त्रानिति निष्केवच्छं भवति ।
 १३. द्वितीयात्पार्थिकात्साविचं तद्देवस्थेतत् ।
 १४. अबुधसु त्व इन्द्रवन्तो अग्नय इति वैश्वदेवं भवति ।
 १५. वैश्वानराय धिषणामृतावृध इति वैश्वानरीयं । यानि
 अहस्य पूर्वस्य वैश्वानरीयाणोत्थेवमादिवंशनात् । धारावरा मरुतो
 धृष्टो जस इति मारुतम् । त्वमग्ने शुभिस्त्वमाशुः शुचिणिरिति जात-
 वेदसीयम् । इत्याग्निमारुतम् । एतावता विकारेणाग्निमारुतं षष्ठे
 अभिष्वविके ।

१६. इन्द्र इन्द्र मघवन् त्वावदिहृज इति वैश्वदेवं भवति षष्ठ-
 स्त्राग्ने अभिष्वविकस्य द्वितीये ऽभिष्ववप्रयोगे ।

१७. उषासानक्ता वृहती सुपेयसेति वैश्वदेवं षष्ठे अभिष्व-
 विके तृतीये^१ ऽभिष्ववाभ्यासे ।

१८. अग्निरिन्द्रो वरुणो मित्रो अर्यमेति वैश्वदेवं षष्ठे अभि-
 ष्वविके चतुर्थे ऽभिष्ववाभ्यासे ।

१९. शं न इन्द्राग्रौ भवतामवोभिरित्येतद्वन वैश्वदेवं भवति
 षष्ठे अभिष्वविके चतुर्थे ऽभिष्ववाभ्यासे । ननु कायमभिष्ववाभ्यासो
 यत्तैतानि वैश्वदेवान्यन्वायात्यन्ते । उच्यते । पृष्ठपञ्चमांस्तुरो ऽभि-
 ष्ववानुपयन्तीति समास इति वक्ष्यति गवामयने (१२.१६.८) ।
 तत्तैतानि वैश्वदेवान्यन्वायात्यन्त इति ।

२०. अग्निरिन्द्र इति चतुर्थे शं न इन्द्राग्रौ इति वेत्यंतयोर्वा
 व्यवस्थितो विकल्पः । प्रथममग्निरिन्द्र इत्येतत्पूर्वस्मिन्पठले । प्राग्भिषु-

वत इत्यर्थः । द्वितीयं शं न इन्द्राग्नौ इत्येतदुत्तरे पटले । ऊर्ध्वं विधुवत इत्यर्थः । •

२१. पराव्रतौ ये दिधिषन्त आप्यमिति वैश्वदेवमाभिष्वविकस्य षष्ठ्याङ्गः पञ्चमेऽभिष्ववप्रयोगे । षष्ठ्याभिष्ववःस्थाने तदभिष्ववा-
यनमित्यत्रावकाशः (१ वृ. १८. २०) ।

१०.

१. षष्ठ्याभिष्ववयोरनन्तरं श्रुतिक्रमेणाभिजितमाह । अभि-
जिज्ञामैकाहः । सर्वसोमस्त्रितृप्सदशसप्तदशैकविंशच्छिण्वचयस्त्रिंशेषु
सर्वशब्दो ऽयं । उभयसामा वृहद्रथन्तरसामेत्यर्थः । प्रत्यचं वृष्टं वृह-
द्रथन्तरं वृष्टं वास्य भवति संस्थया चाग्निष्टोमः । पूर्वकारिणामाय-
नमपि सदेतदुक्तं स्वमतप्रकाशनार्थम् ।

२. प्र वो देवाग्नाग्रय इति सूक्तं । यद्वाहिष्ठं तदग्रय इति
वचमित्येतदाख्यं भवति ।

३. माधुच्छन्दसरा गार्त्समदस्य द्वौ प्रउगौ संप्रवयेदिति ।

४. शंसनक्तमो ऽयं । तथैव श्रुतिः । वायव्यां पुरोरुचं शस्त्राथो
उभे वायव्ये वचे इत्येवभाषाह ।

५. माधुच्छन्दस एव प्रउगे सति गार्त्समदं वैश्वदेवमुपरिष्टा-
न्माधुच्छन्दसस्य वैश्वदेवस्य पर्याहरेदित्युक्त्वाथ माधुच्छन्दसं वारस्वत-
मिति शस्त्रक्रमः श्रुतेः । •

६. ऐकाहिकं च अथोक्तं वा । ऐकाहिकं प्रातःसवनं स्यादिति
वा स्थितिरिति श्रुतेः । हेतुरेव प्रकरणात् ।

७. माध्यन्दिने सवने ऽयं विशेषः । ऐकाहिकं जनिष्ठाद्यपीयं
शस्त्रा ततस्तस्योर्ध्वमिन्द्र पिव तुभ्यं सुतो मदायेति ग्रंथेत् ।

८. ऐकाहिकादूर्ध्वमित्यनुवर्तते ।

९. बृहस्पृष्टपचे ऽभिजिति । इन्द्र पिव तुभ्यमित्यस्योर्ध्वं जनि-
ष्ठाद्यपीयं । या त ऊतिरित्यस्योर्ध्वं हैरणस्तूपीयम् ।

१०. एकसूक्ते वा निष्कवेद्यमरुत्वतीये भवतः । तस्मिन्पचे पिवा
सोममभि यमुय तर्द इति मरुत्वतीयं शुद्धमेव । तथा तसु शुद्धि
यो अभिभृत्योजा इति निष्कवेद्यं । पूर्वस्य पिवा सोममभि यमुय
तर्द इत्येतस्योत्तमासुसृजति दिपदेति कृत्वा अथा वाजमिति ।

११. प्राकृतादग्निष्टोमात् । अथ नित्यमेवैकाहिकं तृतीयसवने
स्यादिति सा स्थितिरिति श्रुतेः ।

११.

१. अभिजितो ऽनन्तरं श्रुतिपाठक्रमेण स्वरसामानो ऽवसर-
प्राप्ता उच्यन्ते । सप्तदशस्तोमा इति स्तोमातिशंसनार्थं । स्वरसामान
इति नामधेयं शास्त्रसंन्यवहारार्थं । एवं स्वरसामानां (१०. ८. ११)
ते कन्दोमेषु (५) स्वरसामस्थित्वेवमादौ ।

२. एवमेव श्रुतत्वात् ।

३. स्वरसंज्ञानि षष्ठान्येषामिति स्वरषष्ठाः कौषीतकेर्भगवतो
मतेन । स्वरानि त्वेष षष्ठानि स्थिरिति ह स्माह कौषीतकिरिति
(२४. ८) श्रुतेः ।

४. त्रयाणामपि^१ खरसाक्षां यथानिर्दिष्टे बृहद्रथन्तरे पव-
मानेषु गीयेते । न पृष्ठमाने^२ । तथापि योन्यनुशंसनं यथोपदिष्टं
भवति । खमतोपदेशार्थं^३ वचनम् ।

५. अग्निष्टोमा इति पैङ्गं ब्रह्मवर्चस्विनो^४ भवन्ति ये अग्नि-
ष्टोमानुपयन्तीति श्रुतेः ।

६. उक्थ्याः स्युरिति ह स्माह कौषीतकिरित्येवमादि अथो
विराजो ऽन्नाद्यस्योपास्या इति (१४. ८) श्रुतत्वात् ।

७. आ यज्ञैर्देव मर्त्य इति प्रथमस्य खरसाक्ष आज्यमावद्राथ-
न्तरं बृहदयो हि भानव इति द्वितीयस्य बृहद्गर्हतमग्न ओजिष्ठमा
भरेति तृतीयस्यावद्राथन्तरमिति (१४. ५) श्रुतेः ।

८. यथोक्तानामाज्यानामेकैकस्योत्तमां चोत्तमां चेत्युत्तमाः
परिहाय शंसनं सर्वत्र ।

९. माधुष्कन्दसः प्रथमस्य खरसाक्षः प्रउगो गार्त्तमदो द्विती-
यस्यौष्णिह आत्रेयस्तृतीयस्येति (१४. ५) श्रुतेः ।

१०. कस्य वीरः को अपश्यदिन्द्रमिति प्रथमस्य खरसाक्षो
मरुत्वतीयं क्वेति कदत्कया शुभा सवयसः सनीला इति द्वितीयस्य
कथेति कदत् गायत्साम नभन्यं यथा वेरिति तृतीयस्य ता कर्मा-
घतराक्षा इति कर्मेति कददिति श्रुतेः (१४. ५) ।

११. एकस्यैव सामप्रगाथस्यावृत्त्यपेक्षं बहुवचनं । प्राकृतसाम-
प्रगाथशंसनादनन्तरं वक्ष्यमाणकान् कदतः प्रगाथसंज्ञकान् प्रगाथान्
शंसेत् ।

१ A त्रयाणामपि C त्रयाणामपि । २ D बृष्ठमाने । ३ A ०वर्चस्विनो ।

१२. कं नव्यो अतमीनामिति करान्पुगाथ इति प्रथमे श्रुतत्वात् । तथा कदू न्वस्याकृतमिति कद्वान् प्रगाथ इति द्वितीये श्रुतत्वात् । तथा इमा उ त्वा पुरुवसो इति प्रगाथः पावकवर्णाः कवर्णा इति कद्वानिति तृतीये खरसाक्षि (१४.७) श्रुतत्वात् । कद्वप्रगाथादनन्तरं दृहतस्य योनिं शंसेत् ।

१३. यस्ते साधिष्ठो ऽवस इत्येतस्मृत्सुत्तमाष्टुचं परिहाया-
र्वायथं विश्ववारं त उयेति च प्रथमे खरसाक्षि शंसेत् ।

१४. गायन्ति त्वा गायत्रिणो ऽपादित उदु नश्चित्तम इति अनुष्टुभत्रैष्टुभे^१ द्वितीये खरसाक्षि ।

१५. इन्द्रं विश्वा अवीवृधन् सं च त्वे जग्मुर्गिर इन्द्रं पूर्वो-
रित्यानुष्टुभत्रैष्टुभे तृतीये खरसाक्षि निष्कोवस्यसूक्ते भवतः ।

१६. यो ऽयमुक्तो विधिरित्येष दृहद्रथन्तरपृष्ठानां खरसाक्षी
भवति नोत्तरः ।

१७. यज्जायथा अपूर्व्येत्येष स्तोत्रियः खरपृष्ठानां । खरपृष्ठाः
कौषीतकेरिति य उक्ताः खरसामानस्तेषां चयणामप्यविशेषेण ।

१८. द्वे अनुष्टुभौ तृतीया दृहती ।

१९. वाग्रब्धो विकल्पार्थः । पूर्वोक्तेन सह द्वितीयस्य खरसाक्षो
मत्स्यपायि ते मह इति वा स्तोत्रियो भवति । एतामेव प्रथमां
दृहतीं तृतीयां करोति । द्वितीयतृतीये अनुष्टुभौ शंस्वा ।

२०. मत्सि न इत्यदिक्ते द्वे अनुष्टुभौ । वयं घ त्वा सुता-
वन्म इति दृहती^२ तृतीयानुरूपस्य कार्या ।

११. प्रत्यस्मा इत्येवमादिके द्वे अनुष्टुभौ शस्त्रा द्वतीयानुष्टुभ्य
ततो अस्मा अस्मा इदंभ्य इति वृहतीं द्वतीयां करोति । एष
स्त्रोचियस्तृतीयस्य स्वरसार्धो ऽनुरूपस्य वक्ष्यमाणो यज्मायथा इत्येव-
मादिना सह विकल्पो ऽर्थात् ।

१२. इममिन्द्र सुतं पिबेति द्वे अनुष्टुभौ । क ईं वेद सुते
सचेति वृहती द्वतीयानुरूपस्य कार्या ।

१२.

१. आदिवृहतीको मध्यवृहतीको ऽन्तवृहतीको वा यतोवृह-
तीकः स्त्रोचियस्ततोवृहतीक एवानुरूपो ऽपि कर्तव्यः ।

२. धाव्यामन्तरं चिष्वपि स्वरसामसु कदतो यथोक्तान् शंसेत् ।
ततो रथन्तरस्य योनिं प्रथमे वृहतो द्वितीये वृहद्रथन्तरयो-
स्तृतीये ।

३. 'यच्चयचोभयोपदेशस्तच्चतच पूर्वां रथन्तरस्य शंसेत् ततो
वृहतः ।

४. योन्यनुशंसनानन्तरं यमिन्द्र दधिषे त्वमिति वृषः प्रथमे
स्वरसाञ्चि । स्वरन्ति त्वा सुते नर इति वृषो द्वितीये स्वर-
साञ्चि । दाना मृगो न वारण इति वृष एव द्वितीये स्वरसाञ्चि ।
तथैव श्रुतत्वात् ।

५. इन्द्र तुभ्यमित्येवमादीनां नवानामृषां प्रत्यहं तिस्रस्त्रिंश-
त्तचः शंसेत् । पूर्वाणि च सूक्तानि । तद्यथा । यस्ते साधिष्ठ इति

प्रथमे । गायन्ति त्वा गायन्ति इति द्वितीये । इन्द्रं विष्वा इति
तृतीये ।

६. इन्द्रं तुभ्यमित्येवमादीनि द्वाविनि न वाऽंशेत् । कथं
कुर्यात् । इष्टानन्तरमुभयानि सूक्तानि शंसेत् । तद्यथा । यस्ते साधिष्ठ
इत्युत्तमां परिहाण्यार्वायमिति च प्रथमे । गायन्ति त्वापादित
उदु नक्षिचतम इति द्वितीये । इन्द्रं विष्वाः सं च त्वे जग्मुरिति
तृतीय इति ।

७. अयमेव शंसनक्रमः खरयोनिषु बृहद्रथन्तरयोऽन्धोऽनेः
प्रापितयोः ।

८. एकस्मिन्पक्षे प्रागानुष्ठुभात् अपरस्मिन्पक्षे प्राक् दद्यात्
यदुक्तं तत्प्रगाथेन शंसन्ति । नान्तराक्षयत इत्यर्थः ।

९. प्रथमात् अहात्पार्ष्टिकाद्यंयासङ्गां तृतीयसक्तानि बृहद्रथ-
न्तरपृष्ठानां खरसाक्षां भवन्ति ।

१०. खरपृष्ठानां^१ खरसाक्षां पृष्ठस्य षडहस्य समुल्लस्य याः
पूर्वस्य अहस्य वैश्वदेवानां प्रतिपदस्ताः प्रतिपदो भवन्ति ।

११. खरयोनीनां च^२ खरसाक्षामेवं प्रतिपदः ।

१२. यान्युत्तरस्य अहस्य तृतीयसक्तानि तानि तृतीयसव-
नानि सानुचरणेति (२४.८) श्रुतेः ।

१३. तुशब्दो मध्यमात्प्रहादित्यस्य विशेषणार्थः । तच्च यानि
वैश्वदेवानि शस्त्रान्युक्तानि तेषामुत्तमानि सूक्तान्युद्धृत्य । सस्ति
नो मिमीतामिति च तिष्ठोऽन्ते वैश्वदेवानां करोतीति

(१०. ८. १७) यस्तु उक्तं चोद्धृत्य प्र वः पान्नां रघुमन्यवो ऽन्ध इति प्रथमे स्वरसामि वैश्वदेवं करोति । तं प्रकथा पूर्वथा विश्वधे-
मधेति द्वितीये । कर्दित्या नृः पाचं देवयतामिति तृतीये ।
तद्यानि तच्च वैश्वदेवानि भवन्ति (१४. ८) इति प्रकृत्य श्रुतौ
सर्वमाज्ञातम् ।

१४. वाग्रब्दो विकल्पार्थः । अग्निरिन्द्रो वरुणो मित्रो अर्य-
मेति वा^१ वैश्वदेवं प्रथमे स्वरसामि भवति ।

१५. प्रथम एव स्वरसामनि । यस्मिन्कल्पे ऽग्निरिन्द्रो वरुण
इति वैश्वदेवं तस्मिन्नेव कल्पे प्र ये शुक्लान्ते जनयो न सप्तय इति
माहृतं भवति ।

१६. देवान्धुवे दृष्टव्यः स्वरसाम इति द्वितीये स्वरसामि
वैश्वदेवं भवति ।

१७. उषासानक्ता दृष्टी सुपेशसेति तृतीये स्वरसामनि
वैश्वदेवं भवति । तदे खलु प्रत्यचं वैश्वदेवान्येवावधीयेरन्नित्येव-
मादि (१४. ८) प्रकृत्य कल्पान्तरं श्रुतौ सर्वमाज्ञातम् ।

१३.

१. स्वरसामानन्तरं श्रुतिपाठक्रमेण विषुवान् वक्तव्यः । तदर्थ-
मेकविंशस्तोममिदमर्हत्पृष्ठं पचे^२ मद्यादिवाकीर्त्य वा । अग्नि-
ष्टोमो विषुवामिति शास्त्रसंन्यवहारार्थं संज्ञाकरणम् ।

२. नियमार्थमेतद्वचनं । पुरादित्यस्य स्तमयादेतदहः संस्त्रा-
पयिषेयुरिति (२५. १०) श्रुतेः ।

३. अस्मिन्नहनि उदित आदित्ये प्रातरनुवाकः कार्यः ।
अप्रातरनुवाकमेतदहर्दिवाकीर्त्य भवति । सप्रातरनुवाकेन सपत्नी-
संयाजेनैतेनाह्ना पुरादित्यस्यास्तमयात्समीपेयुरिति (२५. १०)
श्रुतेः ।

४. मन्त्राराधे प्रातरनुवाको^१ भवति । तद्यु ह स्नाह कौषी-
तकिः प्रजापतिर्वै प्रातरनुवाको न तमस एव तद्यथायथमेव तमुपा-
कुर्यादिति (२५. १०) श्रुतेः ।

५. यस्मिन्न्यचे उदिते प्रातरनुवाकस्तस्मिन्न्यचे अग्निं मन्ये ऽपि
पितरमग्निमापिमित्येका प्रतिपद्भवति* ।

६. अस्मिन्नहनि प्रातरनुवाकस्य नियमत इमे सङ्ख्याविकल्पाः ।
शतं दशशतं विंशतिशतं वेति । अनुब्रूयादिति प्रत्येकमभिसंबध्यते ।
वाग्वद्भवति ।

७. वसिष्ठेन दृष्टं वासिष्ठं । जुषस्व न इत्येतदश्रीसूक्तं भवति ।

८. सूर्यदेवत्यः पशुः सवनीयस्य पशोरुपासकस्यो न प्रधानः
उपशब्दात् ।

९. चित्रं देवानामुदगादनीकमिति तिस्रो वपायाः पुरो-
क्षाग्रस्य पशोः पुरोनुवाक्या भवन्ति । तिस्र उत्तरा ग्राह्या अने-
नैव क्रमेण । सौर्यस्येति वचनाच्चेतरस्य सावनस्य ।

१०. सौर्यस्य पशोरुपांशुः प्रदानं भवति । तथा च श्रुतिः ।

ते वा एते चत्वार एव पशव उपांशु भवन्ति । सौर्यः सावित्रः
प्राजापत्यो वाग्देव्य (२५.१०) इति ।

११. समुद्रादूर्निर्मधुमां उदारदित्याज्यसूक्तं भवति ।

१२. वक्ष्यमाणकः ।

१३. प्रथमे वायव्यैश्रवायवे उत्तमं सारस्वतमिति मध्यमा-
च्छन्दोमात् । तथा चैव श्रुतिः । कुविदङ्ग नमसा ये वृधास इति
वायव्यमत एवोत्तरं त्वष्टमैश्रवायवसुत स्या नः सरस्वती जुषाणेति
सारस्वतमिति ।

१४. प्रथमाच्छन्दोमाक्षीणि त्वष्टानि भवन्ति । मैत्रावरुण-
माश्विनमैन्द्रं । तथा चैव श्रुतं । उदां चतुर्वरुण सुप्रतीकमिति.
मैत्रावरुणम् । आ गोमता नासत्या रथेनेत्याश्विनम् । आ नो देव
श्रवसा याहि शुभ्रिस्त्रित्यैन्द्रमिति ।

१५. आश्विने त्वयं विशेषः । क्रमप्राप्तां तृतीयासुतृज्य वि-
चेदुच्छन्यश्विना उषास इति भानुशब्दवती तृतीया कर्तव्या । तस्योर्ध्वं
भानुं सविता देवो अश्वेदिति भानुमती तृतीयेति (२५. २) श्रुतेः ।

१६. प्र ऋक्षैतु सदनादृतस्येति वैश्वदेवमिति (२५. २) श्रुतेः ।

१७. वाशब्दो विरुत्त्यर्थः । अस्मिन्नहन्त्यैकाहिकं प्रातःसवनं
भवति पूर्वोक्तं वा । तदाङ्गर्न चेष्टुभं प्रातःसवनं स्थान्मोहयति कृत्स्न-
च्छन्दसो यज्ञसुखमैकाहिकमेव स्यादिति (२५. ३) श्रुतेः ।

१८. तस्य प्र वो देवायाग्नये त्वं हि चेतवद्यग्न इत्येते उभे
तदाज्यमिति (२५. ३) श्रुतेः । तच्छब्दादयमिष्टतरः पक्षः ।

१८. तस्मिन्कल्पे माधुच्छन्दसस्य प्रउगं भवति । माधुच्छन्दसे^१
वेति सारस्वतस्य विकल्पः । एवमेतत्पञ्चपथ्युक्तं प्रातःसवनमुक्तम् ।

२०. कथा शुभा सवयसः सनीला इति महत्तृतीयम् । त्वं
सु मेघं महया स्वर्विदमिति जागतमिति श्रुतेः । अनिष्टा उयः
सहसे तुरायेत्येतस्मिंस्त्रैष्टुभे निविदं दधातीति श्रुतेः । ता वा
उभयस्त्रैष्टुजगत्यः ग्रस्यन्त इति (२५. २) च श्रुतत्वात् ।

२१. आयन्त इव सूर्यमित्येष स्तोत्रियो भवति । वक्ष्यति ।
एकशतं निष्केवल्यमिति । तच्च तावदयमस्त्रयोनौ बृहति गीयमाने
आयन्तीयः स्तोत्रियो भवति । न चेत्त्रयोनौ आयन्त इव सूर्य-
मिति सूर्यवान् स्तोत्रिय इति (२५. ६) श्रुतेः ।

२२. यद् द्याव इन्द्र ते शतमित्यनुरूप इति श्रुतेः ।

२३. अस्त्रयोनौ बृहति^२ महादिवाकीर्त्यं वा वक्ष्यमाणकं पृष्ठं
भवति^३ ।

२४. चित्रं देवानामुदगादनीकमिति स्तोत्रियो महादिवा-
कीर्त्यस्य पृष्ठस्य ।

२५. चित्रं देवानामित्यस्य बृहत्स्य ये उत्तरे बृहत्^४ तत्सूर्य-
स्येत्येवमादिके ते चानुरूपार्थत्वेन ग्रस्येते ।

२६. उत्सूर्या बृहदस्यैत्यश्रेदित्येषा तृतीयानुरूपस्य कर्तव्या ।

२७. वण्महां असि सूर्येति स्तोत्रियः । उदु त्वर्हन्तं वपुर्गित्य-
नुरूप इत्येतौ महादिवाकीर्त्यस्य स्तोत्रियानुरूपौ प्रगार्थौ वा भवतः ।

१ C acc h. • सो ।

२ C D बृहत्; see h. वा इ • ।

३ C D om. पृष्ठं भवति ।

४ C D om. बृहत् ।

२८. विभ्राड् वृत्तिवत् सोमं मध्विति स्तोत्रियसृष्टः ।
वि सूर्यो मध्ये असुषद्रथं दिव इत्यनुरूपः । 'एतौ' वा स्तोत्रियानु-
रूपौ महादिवाकीर्त्यस्य पक्षे भवतः ।

२९. विश्वाहां त्वा सुमनसः सुषक्षस इत्यनुरूपो वि सूर्यो
मध्य इत्यनेन सह विकल्पते ।

३०. अस्त्रयोनी वृहति महादिवाकीर्त्यपक्षे ब्रह्महां अग्नि
सूर्येति सामप्रगाथो भवति ।

३१. सामप्रगाथः पूर्वेषा सह विकल्पते ।

३२. स्वयोनपक्षे वृहतः स्तोत्रियानुरूपौ गृह्णा सामप्रगाथं
च बार्हतं ततो रथन्तरस्य योनिं ग्रंसेत् । वृहत् आतानं गृह्णा.
रथन्तरस्य योनिं ग्रंसेतीति (२५. ५) श्रुतेः ।

३३. अस्त्रयोनिवृहत्पृष्ठपक्षे सामप्रगाथादनन्तरसुभयोर्वृहद्रथ-
न्तरयोर्द्योनी ग्रंसेत्^१ । अथ वृहद्रथन्तरयोर्द्योनी ग्रंसेतीति श्रुतेः ।

३४. महादिवाकीर्त्यं पृष्ठं चेत् सामप्रगाथानन्तरं वृहद्रथ-
न्तरयोर्द्योरपि सास्त्रोर्द्योनिं स्त्रीयांस्त्रीयां होता ग्रंसेत् महादिवा-
कीर्त्यपृष्ठपक्षं प्रकृत्यापि । अथ वृहद्रथन्तरयोर्द्योनिं ग्रंसेतीति श्रुतेः ।
तस्य च महादिवाकीर्त्यस्य^२ चयः पक्षाः । तद्वैके त्रिष्टुपसु कुर्वन्ति
तथा वृहतीषु स्यादिति हैक आहुः तथा जगतीषु स्यादिति त्वेव
स्थितमिति पक्षचयं (२५. ४) श्रुतेः ।

^१ C D om. वृहत्पृष्ठ । ^२ C D om. the text from अथ to Sūtra 34
ग्रंसेतीति श्रुतेः C in marg. महादिवाकीर्त्यं च । निष्पद्यस्त्रयोनी वृहद्रथन्तरयोर्द्योनी
.. नतः । ^३ महादिवाकीर्त्यस्य om. C D. .

१४.

१. यद्येने 'वृहद्रथन्तरे माध्यन्दिने' पवमाने सामगाः कुर्युः
ततो योन्यनुग्रसनम् ।

२. अथमप्युद्धृतवृहद्रथन्तरपचः । एवमेते षट् पचाः । अस्त्र-
थोनिपच एकः । महादिवाकीर्त्यपचास्त्रयः । स्त्रथोनिपच एकः ।
उद्धृतवृहद्रथन्तरपच एकः । एते सूत्रकारेण सूचिताः । कन्दोग-
वशात्तु बहवो ऽपि संभाव्यन्ते । तदप्युक्तमेव^१ स्तोत्रिये कन्दो-
गमित्यादि ।

३. इन्द्रः किञ्च श्रुत्या अस्त्र वेदेत्युक्तमुखीया । त्रिषु कल्पेषु
स्त्रयोनी अस्त्रयोनी उद्धृतवृहद्रथन्तरे च ।

४. ग्रं नो भव चक्षसा ग्रं नो अङ्गेति महादिवाकीर्त्यपचे
इयमुख्यमुखीया ।

५. द्यौर्न य इन्द्राभि भूम्यार्य इति च्योदशकं सूक्तं त्रैष्टुभं
स्त्रयोनी वृत्ति सति ।

६. य एक इद्व्यस्र्षणीनामित्यस्त्रयोनिपर्चे एकादशर्चं त्रैष्टुभं
सूक्तम् ।

७. य एक इद्व्य इत्येतदेव सूक्तं भवति ।

८. तसु त्रुष्टि यो अभिभूत्योजा इत्येतत्सूक्तं त्रैष्टुभं पञ्चदशक-
मुद्धृतवृहद्रथन्तरपचे ग्रंसेत् ।

९. त्रैष्टुभादनन्तरमभि त्वं मेघं पुरुहूतमृगमियमित्येतज्जागतं
सूक्तं पञ्चदशर्चं ग्रंसेत् ।

१०. अतुर्जनिचो तस्या अपस्यरीत्येतस्य चयोद्ग्रस्यस्य नव
ग्रस्त्वा सर्वहरेर्वा प्र ते अहे विदधे ग्रसिषं हरीं इत्येतस्य चयो-
द्ग्रस्यस्यैव पूर्वेण सह विकल्पितस्य नवैव ग्रस्त्वा ततो निविदं ग्रसेत् ।

११. आ सत्यो यातु मघवां अजीषीत्येकविंशतिमृषो
निविद्धानानन्तरं ग्रसेत् ।

१२. विश्वजिते धनजिते खर्जित इत्येतस्य षट्स्य सूक्तस्यो-
त्तमां परिहाय पञ्च ग्रस्त्वा ततः ।

१३. विश्वजित इत्यस्य पञ्चर्चस्थानन्तरमाह्वय दूरोहणं रोहति ।
ग्रसनप्रकारमेवंसंज्ञकं करोति । तस्य स्वरूपमाह ।

१४. हंसः शुचिषदसुरन्तरिचसदित्येतामृचं सप्त वाराञ्छंसेत्
पञ्चो ऽर्धर्चश्चिपञ्चो ऽनवानं चिपञ्चो ऽर्धर्चश्चः पञ्च इति ।
अस्या दूरोहणसंज्ञा ग्रास्त्रसंख्यवद्धारया ।

१५. विश्वजित इत्यस्य या उत्तमा शिष्टा^१ तां दूरोहणा-
नन्तरं ग्रसेत् ।

१६. एषं प्र पूर्वैरिव तस्य चक्षिष इति जागतं षष्ठ्य-
मिति (१५.७) श्रुतत्वात् ।

१७. पतङ्गमङ्गमसुरस्य माययेति तिस्र इति श्रुतेः ।

१८. उहं नो लोकमनु नेषि विद्वानिति त्रिःशस्तथा परि-
धानीययेत्यादि (१५.८) श्रुतेः ।

१९. इति यदेतदुक्तं पूर्वोक्तया रचनया निष्केवल्यमेतत्पेङ्गं
मतमिति पैङ्गी संपदिति (१५.७) श्रुतेः । संपदुपेतं च श्रुत्युक्तम् ।

२०. अथशब्दो विशेषार्थः । अविशेषोऽपि विधीयते ।

२१. स्तोत्रियप्रभृति सर्वेषु पक्षे पूर्वोक्तेन तुल्यमोक्ष-
मुखीयायाः ।

२२. य उद्धृतश्च द्रव्यन्तरपक्षस्तस्मिन् अतुर्जनिचौयं चयोदशर्च
शंसेत् ।

२३. अतुर्जनिचौयस्यैव एकादश शंसेत् । स्वयोनौ दृष्टश्च ।

२४. अतुर्जनिचौयस्य नव शंसेत् । अन्यत्र पूर्वोक्ताभ्याम् ।

२५. सव्येन दृष्टं साव्यं । अभि तं मेवमित्येतदुद्धृत्यैव याहि
चरिभिरिति पञ्चदश शंसेत् ।

२६. प्र ते महे विदये अधिर्नामा सूक्तं । अधिर्वहः । तस्यै-
कादश^१ शस्त्रा निविदं दध्यात् ।

२७. अभूरेको रथिपते रथीणामिति चेष्टुभं पञ्चर्चमेव प्र
पूर्वोरित्येतस्य साव्यस्य स्थाने ।

२८. त्वम् पु वाजिनं देवजुतमिति तार्क्ष्यः । पन्थमक्रमसुरस्य
माधेयेत्येतस्मात्पूर्वः शस्यः ।

२९. एकाधिकं शतं निष्क्रेवस्यं पैश्रमतेन कौषीतकिमतेन
च श्रुतिरेव सूचीकृता ।

३०. प्रथमादङ्गः पार्ष्टिकास्ताविचं । युञ्जते मन् उतेत्येतत् ।

३१. द्वितीयात्पार्ष्टिकाद्यावाष्टयिवीयं भवति । ते हि द्यावा-
ष्टयिवी इत्येतत् ।

३९. षष्ठात्पार्थिवीदामेवमारुते भवतः । किमु श्रेष्ठ इत्याभवं प्रयज्यव इति मारुतम् ।

३२. देवान् ऊवे वृहच्छ्रवसः खस्तय इति वैश्वदेवं भवति ।

३४. तृतीयात्पार्थिकाद्वैश्वानरीयं ग्राह्यं । वैश्वानराय धिषणा-
मृतावृध इत्येतत् ।

३५. मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या इत्यग्निष्टोमसाम्नः
सोचियः । मूर्धा दिवो नाभिरग्निः पृथिव्या इत्यनुरूपः ।

३६. वेदिषदे प्रियधामाय सुद्युत इति जातवेदसीयं भवति ।

३७. गवामयनप्रयोगे विषुवतो जनन्तरमावृत्ताः खरसामानः
कार्याः । यस्तृतीयः स प्रथमो यो द्वितीयः स मध्यमो यः प्रथमः
स तृतीय इत्येवमावृत्ताः । अथ चीन् खरसाम्न आवृत्तानुपयन्तीति
(२५. १०) श्रुतेः ।

१५.

१. विश्वजित्शङ्क एकाहः । सर्वस्तोमस्त्रिवृदादिभिस्त्रयस्त्रिं-
शतिः स्तोमैर्युक्तः । सर्वपृष्ठो रथन्तरादिभिः पृष्ठैः रैवतीतिर्युक्तः ।
वृहत्पृष्ठो वा विकल्पेन । अग्निष्टोमः । त्रयोदशं वा एतं मासमाप्नु-
वन्ति यद्विश्वजितसुपयन्तीति प्रक्रम्य (२५. ११) श्रुतौ सर्व-
माप्नातम् ।

२. तस्याग्निं नरो दीधितिभिररथोरिति वैराजमाज्यमिति
श्रुतेः ।

३. त्वं हि क्षेतवद्यज्ञ इत्येतदाज्यं भवति । वृहत्पृष्ठस्य विश्व-

जितः । अग्निं नर इत्येतत्संयोगविहितं^१ प्ररोचपृष्ठादिषु भवति ।
 बृहद्रथन्तरपृष्ठस्य यदि बृहत्प्रत्यक्षं ततस्त्वं हि जैतवदित्येतदाण्यम् ।

४. सह सारस्वतेन भवति । सूचारम्भात् ।

५. चतुर्विंशदङ्गो मध्यन्दिनो भवति । मध्यन्दिनग्रह्णेन
 निष्क्रेवस्यमरुततीये उच्यते ।

६. वैराजस्य साक्षो यौ स्तोत्रियानुरूपौ सन्यूङ्गवुक्ताौ तौ
 तथैव ग्रह्या सर्वपृष्ठे विश्वजिति नेतरस्मिन् तनूपृष्ठे ब्राह्मणाष्टसिन्धो
 ऽपि स्तोत्रियत्वविशेषात्^१ । सन्यूङ्गवैराजयोनिगतस्य वैराजस्य^२ न्यूङ्गो
 भवति । स्तोत्रिय एव न्यूङ्गस्थोपदेशात् । तत्तत्स्थाने तु भवत्येव ।
 न हि वैराजं तत्स्थानमन्यूङ्गनायेति (२५. ११) श्रुतेः । प्रगाथं
 चाग्निष्टोमपक्षे ऽपि नियमतः ग्रंसेत् । तनूपृष्ठे ऽपि तथा रथन्तरस्य
 योनिं बृहतस्य ।

७. अनुचरादारभ्य षष्ठात्पार्श्विकाद्वैयूल्हिकाभ्यामूल्हिकाद्वा
 तृतीयसवनं भवति ।

८. कथा देवानां कतमस्य यामनीति वैश्वदेवं भवति ।
 सात्त्विकस्य विश्वजितो बृहत्पृष्ठस्य । उभयपृष्ठे ऽपि बृहति प्रत्यक्षे ।
 दक्षस्य न निवर्तते षष्ठाङ्गिकः^३ ।

९. आ नो भद्रीयं वैश्वदेवसेकाहस्य विश्वजितः ।

१०. सर्वपृष्ठे विश्वजिति यो विशेषः स उच्यते । पुरसा-
 न्नाहतस्य सूक्तस्य होता प्र वो महे मतय इत्येवमादिकमेवयामरुतं

१ A इत्येतन्नु च० C is not quite legible; but it seems to agree by
 alt. (असं) with A. २ A ताविशेषात् । ३ A ओ. वैराजस्य । ४ C (orig)
 D षष्ठाङ्गः ।

ग्रंसति । तत्तत्पृष्ठे ऽप्यं धर्मो^१ विश्वजिति सर्वपृष्ठस्याविशेषत्वात्^२ ।
तत्पृष्ठपरौचपृष्ठे अष्टावकस्य ग्रिह्यत्वात् । विश्वजितौत्यतिरेको न^३
ऐकादिकसाधिकादीनिकार्थत्वाद्विश्वजिह्वणस्य^४ । मारुतस्य सूक्तस्येति
सूक्तग्रहणात् अष्टावोत्तरकासमेवयामरुतं । तत्राग्निमारुते रौद्रीं
ग्रह्णा होतैवयामरुतं पङ्क्तिग्रंसं ग्रंसतीति (१५. १३) श्रुतेः ।

११. जगतीग्रंसं पङ्क्तः ग्रस्यमित्यर्थः । अतिजागतत्वाच्च स्यात् ।
अन्युज्जमिति न्युज्जस्य प्रतिषेधाच्चित्यो ऽस्य न न्युज्ज इत्येतत्
ज्ञापयति ।

१२. पङ्क्तिग्रंसं वा ग्रंसेत् । सह न्युज्जनेन ।

१३. पङ्क्तिग्रंसमेव ।

१४. त्वमग्रे यज्ञानां होतेति क्रमेण द्वौ दृष्टावग्रिष्ठोमयाचः
सोचिधानुरूपौ भवतः । द्विरम्बांसो ऽध्यायपरिसमाप्तौ ग्रिष्टाचार-
स्तदाचरणं चायुष्यमिति ।

इति शाङ्खायनसूत्रभाष्ये एकादशो

. अध्यायः समाप्तः ।

शाङ्खायनसूत्रस्य समं ग्रिह्यदितेच्छया ।

वरदत्तसुतो भाष्यमानतीर्थो ऽकरोन्नवम् ॥

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

१.

१. अतिक्रमेण येषामङ्गां होचमुक्तं तेषामेव होचकाणां यद्वक्तव्यं तदुच्यते । तच्च होचकाणामित्ययमधिकारो यदिदं ऊर्ध्वमनुक्रमित्याम आ द्वादशाध्यायपरिसमाप्तेः तत्सामान्यमुच्यमानं होचकाणामेव भवतीति ।

२. अयमयधिकारः । आ माध्यन्दिनेषु विकार इत्यतः (१२. १.) । अतश्च स्तोमातिशंसः प्रातःसवन एव । तथा च अतिः । स्तोमातिशंसं प्रातःसवनेषु ग्रस्तेति कर्मवचनादेतावत्कर्म यदिहोच्यते । तेन बोध्यमुखानि न भवन्ति ।

३. आ नो मिचावरुणा मिचं वयं हवामहे । मिचं ऊवे पूतदचं । अयं वां मिचावरुणा । पुरुवरुणा चिह्नास्त । प्रति वां सूर उदिते । प्र वो मिचाय गायत । ईदद्य सूर उदिते प्र मिचयोर्वरुणयोः । ता नः शक्तं पार्थिवस्येति स्तोत्रिया मैचावरुणस्य भवन्ति । ननु कैते भवन्तीति । उच्यते । द्वात्रात्रे । कुत एतत् । आ नो मिचावरुणा मिचं वयमिति प्राकृतयोरुपदेशात् । तथा हि द्वात्रात्रामङ्गां द्वात्रे स्तोत्रिया यथासङ्गेन भवन्ति । तथा शोक्तं । वचनसङ्गणो विकार इति । तेन ग्रयणीधीदयनीययोः प्राकृतक्रिया ।

४. आ याहि सुषुमा हि ते । इन्द्रमिन्द्राथिनो वृहत् । इन्द्रेण
 वं हि वृक्षे । इन्द्रो वैधीचो अश्वभिः । उत्तिष्ठओजसा सह ।
 भिन्धि विश्वा अप द्विषः । प्र ससाजं चर्षणीनां । तमिन्द्रं वाजया-
 मसि । मह्यं इन्द्रो य ओजसा । युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषमिति ब्राह्मणा-
 ष्कंसिनः स्तोत्रिया दशरुचे यथासंख्येन ।

५. प्रातःसवने स्तोत्रिया अष्वावाकस्य दशानामङ्गां । तमौ-
 लिष्व यो अर्चिषा ता हि शश्वन्त ईलत इत्येतयोर्विकस्यो दशमे
 ऽहनि ॥

२.

१. द्विराचप्रभृतिषु द्वादशाहविकारेषु अद्वादशाहविकारेषु
 च । पृष्ठस्य पञ्चमं चतुर्थमहः इत्येवमादिषु अहःसंघातेषु सप्ता-
 हीनादिषु अनुरूपाः शोभाविसुत्ये ऽहनि ये स्तोत्रियास्ते भवन्ति ।
 यदि पुनः समानस्तोत्रियं स्वस्तनमहस्ततः^१ परस्मिन्नहनि ये स्तोत्रि-
 यास्ते ऽनुरूपाः कर्तव्याः । अपिशब्दात्परतरे ऽप्यहनि ।

२. परे ऽहन्यसमानस्तोत्रिये ।

३. नित्यानवशंभाविनो ये ऽप्येष्वपि स्तोत्रेषु न ह्रसन्ति^२
 तानन्याच्छस्त्राणां पर्यासा इत्येवमाचक्षते याज्ञिकाः । संज्ञाकरणं
 शास्त्रसंबन्धव्यवहारार्थं^३ । स्तोत्रियानुरूपौ च नित्यौ । कन्दोगानुविधा-
 नात् । ततः^४ स्तोत्रियानुरूपपर्यासानां नास्ति ह्रासः ।

१ C चःसमादिषु ततः प०; over the line सदे (?) D यथादिषु न ततः ।

२ M ते भवन्ति । ३ M om. शास्त्र । ४ C D M om. ततः ।

४. प्रति वां सूर उदिते मिषं गृणीष इत्येवमादिकसूचः पर्यासो मैत्रावरुणस्य भवति ।

५. यदा प्रति वां सूर उदिते इत्ययं दृषः स्तोत्रियत्वे वा विनियुक्तो ऽनुरूपत्वे वा तदा काव्येभिरदाभ्येत्ययं दृषः पर्यासो भवति ।

६. विद्यमाने श्वस्तनस्तोत्रिये काव्येभिरदाभ्येति वा पर्यासो भवति ।

७. उच्छेदभि श्रुतामघमित्ययं दृषः पर्यासो भवति ब्राह्मणाच्छंसिनः । यद्यपि विधुवति च्छन्दोगाः स्तोत्रियमेतं कुर्वन्ति तथाप्ययमेव पर्यासो भवति ।

८. इन्द्राग्नी श्रवसा गतमित्येष दृषो ऽष्कावाकस्य पर्यासः ।

९. अन्तरेणानुरूपं पर्यासं च कथ्यमाणं आवापस्थानं भवति । आवाप इति वक्तव्ये स्थानग्रहणं सर्वेण ग्रन्थेण स्तोममतिशंसेत् ।

१०. एकयर्चा दाभ्यां वा यथासंख्याविशिष्टं स्तोमं चिददादिकमतिशंशन्ति होचकाः । न स स्तोमो देवान् गच्छति यो नातिशस्यत इति श्रुतेः । ^१ अदृष्टत्वान्मैत्रावरुणस्तोमातिरेकः वाचस्तोमे ऽप्येवमेव^२ ।

११. भयसा ग्रन्थेन चिदृति स्तोमनिशंसनं । ननु स्तोत्रिया-
नुरूपपर्यासान् नित्यत्वादर्थसिद्धमेतत् । सत्यम् । चिदृतो ऽन्तराः
स्तोमास्त्रिद्विकाराः । कुतो ह्यन्यं स्तोममाहरिष्यन्निति श्रुति-
वचनात् । चिदृत्येवायं धर्मो नान्येषु चिदृदिकारेषु सूच्यारम्भात् ।

१ A चय इ० । २ C (orig.) D अदृष्टत्वात् C (acc. h.) adds दृष
M. अदृष्टत्वाद्दृषस्तोम० ।

१२. वक्ष्यति विंशजिति सर्ववृष्टे महानासीनां मिचावरुण इत्येवमादि । तस्मिन्विंशजिति सर्ववृष्टे भूयसा सोममतिशंसन्ति । तत्र शस्त्रस्य विहितत्वाभूचारम्भो नियमार्थः ।

१३. एकयः^१ सोमातिशंसनं होचकाणां दशमे ऽहनि । अन्येषु चिद्वह्नराचादयं नियमः ।

१४. युवं दचं धृतव्रता । आ नो बर्ही रिशादसः । यं रक्षन्ति प्रचेतसः । कथा राधाम सखायः । ऋजुनीतौ नो वरुणः । मा कस्याहुतक्रतु मित्रो नो अत्यंहति । महि वो महतामवः^२ । सोमस्य मिचावरुणा । ते नः सन्तु युजः सदा । प्र यो वां मिचावरुणा । महि चीणामवो ऽस्तु । एता एकपातिन्यः । सूक्तादिप्रदिष्टत्वात् सूक्तनिवृत्त्यर्थमेकपातिनीयवृणम् ।

१५. काथेभिरदाभ्येत्ययं वचः । आ नो गन्नं रिशादसेत्ययं वचः । एवमेतौ वचौ ।

१६. यथा नो मिचावरुणा यथा नो मिचावरुणेत्येते वर्जयित्वा । सप्तषष्ठादिंशमिचावरुणदेवत्यो गायत्र्यो दाशतयीषु सर्वास्वेव वक्ष्यशाखासु । दाशतयीषवणं काथयोरानेस्वेवमादिनिवृत्त्यर्थं । सङ्ख्यायवणं सूत्रणठकमार्थं । तेन सोमातिशंसने सोचिया-मुक्ताभ्यधाक्रमं प्रक्षिप्यैकपातिनीसतस्तृचौ । तासां मिचावरुण इति तासां मध्ये धाम्बन्दोरूपयुक्ता अङ्गो रूपसंपन्ना मिचावरुणस्ता आवपेत् मिचावरुणः स्वेषु शस्त्रेषु ।

१७. दाशतयीष्विति वर्तते^१ । सोमातिशंसनाधिकार एव ।
 सर्वास्तपि दाशतयीषु निपुणमन्विष्यमाणाणि चतुश्चत्वारिंशदैन्द्राणि
 गायत्राणि । तेषां यथोपयोगं यथाहन्दो ऽनुरूपं सोमातिशंस-
 नार्थमावापस्थाने शंसेत् । अत्र चाग्निस्वामिना तत्प्रख्यापनाय श्लोकाः
 कृतास्त उच्यन्ते ।

सङ्ख्यामेषां प्रवक्ष्यामि वेदास्त्रायकसेण तु^२ ।

इन्द्रा याज्ञीति तिस्रः स्युः सूक्ते च दे सुहृपेति ॥१॥

युञ्जन्तीति तृषो ज्ञेयः सूक्तानि चीष्येद्विद्वन्मिह ।

सूक्तमा त्वा वहन्तु स्यादा व इन्द्रं विपश्चकम् ॥२॥

तत्र इन्द्रो दधीचः स्यादिन्द्रो अङ्ग महन्तृषः ।

वार्चस्त्याय दशकमिन्द्र त्वा चीणि सूक्तानि ॥३॥

इदं ह्यन्वोजसा तिस्रो धावन्तस्यतस्वसु ।

चीणि स्युर्नकिरिन्द्रेति तेभ्यः षष्ठ्यसुहृरेत् ॥४॥

वामं वाममथेतद्वेत्कनीनकेषु बह्वृषम् ।

अपोषा इति चोषस्ये दे निरुक्ते यतः प्रोक्ते ॥५॥

य आनघत्परा चिंशत्प्र^३ व इन्द्राय मादनम् ।

इदं वसो सुतं सूक्तं दे अन्धे अत सुहृरेत् ॥६॥

एका न्व स्वादवः सोमा मह्यं इन्द्र इति सूक्तम् ।

तत्र च विनान्धं यदिन्द्राहं प्र सप्तजं ततः सूक्ते ॥७॥

१ M om. दाशतयीष्विति वर्तते ।

२ I am not able to account for all the readings in these partly obscure verses.

३ C D य आनघत्परा ।

आ याहि सुषुमान्याभ्यां^१ प्र कृतान्यथ सूक्ते दे ।

चेतस्सस्त्रावतः पुर उत्ता मन्दन्तु सूक्ते दे^२ ॥८॥

अभि.प्र गोपतिं दृष उन्तिष्ठन्नोजसा तिस्रः ।

अतः पञ्च नवर्षानि ।

जज्ञानः पुरोहीग्रं स्यान्नक्षत्रं वला तु नः ॥९॥

आ प्र द्रवेत्यन्तिमैषां पुरुङ्गतं पुरुष्टुतम् ।

दाक्षिण्यसूक्तमुद्देत्या जनं तेष पञ्चकम् ॥१०॥

ईङ्गयन्तीर्भवेत्सूक्तं स्यात्त्वं त्यमिततस्तथा ।

आ यदिन्द्रश्च ददहे न हि वस्तव नो मम ॥११॥

सङ्ख्यानासिङ्गभेदाच्च दक्षौ त्याज्यौ मतौ मम ।

इयमु ते चतुर्ध्वं सूक्तले गण्यतामिदम् ॥१२॥

यस्य ते स्वादु च दक्षमिति स्यात्कस्य चिन्मतिः ।

ताराघे अतु हि देदे यम्रगाथोक्तरं ततः ॥१३॥

पान्नामित्युक्तरं तस्य गच्छे गायत्री चान्धे दे ।

गायत्रीवचने कार्यं प्रतिषिद्धो यतो ज्यासः ॥१४॥

तिस्रो मरुत्वतीयास्तु मरुत्वन्तं इवामहे ।

न गच्छा मिप्रदेवत्या न वा चेमं तु मायिनं ॥१५॥

षड्वादहेति मारुत्य ऐन्द्रमध्यात्तदुद्धृता ।

क्रियन्ते रात्रिपर्याया इति स्याद्वचनं तु तत् ॥१६॥

^१अन्तध्वनिं त्यजेत्तस्मादितो वा सतिमित्येका ।

१ C D सुषुमेताभ्यां D प्राकृतान्याससूक्ते दे M सुषुमेताभ्यां प्राकृतान्यासाये ।

२ D चत० ।

इन्द्र सोमं पिबाध स्या पिशङ्गं ब्राह्मणानि तु ॥१७॥

इन्द्र^१ विश्वानि गवेषु विश्वामिभो अध प्रियर्ग^२ ।

दश ग्वावास्त्वमिन्द्रं वं नृणांती^३ याथ सैव च ॥१८॥

वह ऊरुभ्य उदगिति सैका सैकपातिन्यः ।

तद्वधान्य^४ इति सैषा^५ मरुत्वत्येवपातिनी ॥१९॥

तं त्वा मरुत्वती परीतीयमपि स्थात्पतिर्नु^६ तत् ।

वात्याविशेषणमिदं तदानीं द्रोवन्योच्यते ॥२०॥

यो यजातीति चोत्तमं तु तुविशुश्च न यस्य ते ।

स्यादियमु ते तथा चाभिष्टये सदा ॥२१॥

देवा^७ एते च संत्याव्याः सूक्तानां चोदना यतः ।

जागतेषु हि सूक्तेषु क्रियन्ते नुष्टुभो यतः ॥२२॥

गायत्रमध्ये चानुष्टुप्सामांमपि न त्यजेत् ।

अर्थवादे यतश्चाह गायत्रीलभमनुष्टुभः ॥२३॥

इत्यामन्त्रगायुष्यार्थप्रायाद्वोचकतुल्यत्वात् ।

पर्यायेषु प्रयत्नान्तु या गवेषु तथा भवेत् ॥२४॥

अर्थवादान्न तत् कुर्यात् गायत्र्या अपि संपदम् ।

दशमे ऽहनि सुख्यार्थं तव सेत्यादिहापि सः ॥२५॥

मध्यादोद्विद्यमाणार्थमेकमेव भवेत्सूक्तम् ।

शापकं त्वं सु मेघं जागतं नवमं विना ॥२६॥

१ C D इन्द्र । २ A इन्द्र वं नृणांती या, C इन्द्रं वं नृणांतीया,
D इन्द्र वं नृणांतीया । ३ C D तद्वधान्य । ४ C सैषा, C D त्येकपा ।

५ A पतिर्नु । ६ C D देव । ७ C D इत्यामन्त्रगायुष्यार्थप्रायोद्वोचक ।

८ C मध्यादोद्विद्य, D मध्यादोद्विद्य । ९ C (in marg.) नर्ग ।

उद्धृत्याग्न्या ऋषः सर्वगायत्र्यो चैष मध्यमा^१ ।

यैथान्तरेषु शस्यन्तामिति चेत्तच्च युज्यते ॥२७॥

वशो हि विविधच्छन्दा^२ यत आरण्यके श्रुताः ।

वाज्येद्ग इव इत्येषा पर्याये यत उद्धृता ॥२८॥

आर्भवे शस्यते चापि वचनं कार्यवद्भवेत् ।

सूक्तेकदेशाः कर्तव्याः संख्याने तत्प्रयोजनम् ॥२९॥

रैवतस्य तु हत्वाः स्याद्यै अपेतो जन्य इत्यपि ।

इन्द्रस्य नः शुभासीरीये तास्य दासतस्यो^३ हि ॥३०॥

वाचःस्तोत्रे प्रयोक्तव्याः सर्वशब्दो यतस्तच्च ।

दद्योर्होचकयोर्यच्च प्रोक्तं दाशतयीष्विति ॥३१॥

छन्दोरूपाश्विता आहं कर्तव्याः श्रुत्यनुपपन्नात् ।

विमुक्तान् हत्तर्विशत्या प्रयोज्यामां शतानि षट् ॥३२॥

१८. इन्द्रेन्द्राग्नौ तोश्रैत्येवमादिके षष्ठ्ये स्तोमातिशंसनाया-

च्छावाकस्यावापे भवतः ।

१९. यत्सोम आ सुते नर इत्येते द्वे भवतः ।

२०. उप सूक्तेषु वक्षत इत्येका भवति । एकेति नियमार्थं ।

ततो यद्यपि छन्दोगा सहाव्रत आ सुते सिञ्चत अयमिति स्तोत्रिभ्यं कुर्वन्ति तथाप्येकैवावापे प्रयोक्तव्या ।

२१. जुषेथां यज्ञमिष्टय इति सप्तावापिक्यः ।

२२. षट्पत्नारिंशत्सर्वास्त्रपि दाशतदीक्षेन्द्रान्यो गायत्र्यस्तासां यथास्तोमातिशंसं छन्दोरूपसंपन्ना आवपेदच्छावाकः । इन्द्रे अग्नेषं

वामस्य वामस्य ता ऊवे ता हि शस्यन्त इत्येताः सहासकङ्गस्थाः
सङ्क्षोपदेशात् ।

२३. 'तस्य ता नः शक्तं पार्थिवस्य युञ्जति ब्रह्मरूपं ता
हि शस्यन्त ईक्षते तमौलिष्व यो अर्चिषेति वा स्तोत्रिया इति
(२५.१५) श्रुतेः । तनूष्टे परोक्षष्टे चैव एव ।

२४. षष्ठ्याङ्गः पार्थिवस्य स्तोत्रियास्नानतुरूपान् कृत्वा तत
इतरेषां पञ्चानां प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चमानां^१ ये स्तोत्रिया-
स्नानावापे शंसन्ति । इतरे पञ्च तदुक्तमिति (२५.१५) श्रुतेः ।

२५. आवृत्तास्तृचेष्वावृत्तस्तोत्रेषु विश्वजित्येवावृत्तेषु स्तोत्रिये-
ष्वित्यर्थः । तस्मात्स चतुरावृत्त्युदयो भवतीति श्रुतेः ।

२६. एकाहभूतस्य^२ विश्वजितः^३ आवृत्तस्तोत्रेष्वपि ऊर्ध्वानेव
शंसेत् ।

२७. चिकैः पर्यासैः परिदधति । एवमेव श्रुतेः ।

३.

१. माध्यन्दिन इति माध्यन्दिनानि सवनानि, चतुर्विंशतेरे-
वाङ्गां वक्ष्यमाणानि तेषु विकारो ऽत उच्यते । विकारवचनादनुक्तं
प्राकृतम् ।

२. शस्त्राणां यान्यन्यानि सूक्तानि तानि पर्याससंज्ञानि भवन्ति ।
उत्तरयोरित्यप्राकृतस्यापि द्वितीयसवनस्य ग्रहणं यथा स्यादिति ।

१ A शीघ्रावापित्यनुवर्तते तस्य । २ C D पञ्चानां । ३ D M om. C in marg.

३. द्वे द्वे सूक्ते होत्रकाणां माध्यन्दिने सवने भवत इत्यर्थः ।
प्राक्तानां निवृत्त्यर्थं वचनम् ।

४. उक्त्यानि तृतीयसवनेषु होत्रकाणां शस्ताणि । तानि चतुः-
सूक्तानि भवन्ति । प्राक्तानि च निवर्तन्ते सूक्तानि । चतुःसूक्तान्ये-
वेत्यारम्भसामर्थ्यात् । ५

५. अप प्राच इन्द्र विश्वां अमित्रानिति सौकीर्ती मैत्रावरुण
इति (१८. ४) श्रुतेः ।

६. शंसा महामिन्द्रं यस्मिन् विश्वा इति सूक्तं । यस्म इन्द्रो
जुजुषे यस्म वष्टीति सूक्तं । विश्वामित्रस्य च वामदेवस्य च मैत्रावरुणः
शंसतीति श्रुतेः ।

७. युष्मस्य ते वृषभस्य क्षराज इति सूक्तं । कथा महामवृधत्
कस्य होतुरिति सूक्तं । विश्वामित्रवामदेवौ पूर्ववत् ।

८. प्र वो महे महिवृधे भरध्वं यजामह इन्द्रमिति त्वष्टौ ।
वक्ष्यति । मध्यमे अहे त्वष्टाञ्चिक्वानीत्याचक्षत इति १४ । तच्च
इमौ शिष्पत्वष्टौ । विराजस्य वै मध्यस्य चतुर्थे ऽह्निति श्रुतेः ।
सद्यो ह जातो वृषभः कनीन इति सूक्तम् । आ न इन्द्रो
कूरादा न आसादिगि च सूक्तम् । एतच्चतुर्थे ऽहनि सूक्त-
द्वयम् ।

९. प्रो अस्मा उपसृतिम् । उभे यदिन्द्र रोदसी । इत्येतौ
शिष्पत्वष्टौ । पङ्क्तयस्य महापङ्क्तयस्य पञ्चमे ऽह्निति श्रुतेः ।

१०. गर्भे नु सन्नन्वेषामवेदमिति सूक्तं । का सुष्टुतिः श्रवसः
सुष्टुमिन्द्रमिति सूक्तम् । एते पञ्चमे ऽहनि भवतः ।

११. इन्द्राय हि द्यौरसुरो अनन्ततेति शिष्यद्वयमतिच्छन्दसः
षष्ठे ऽहमिति (१८.५) श्रुतेः ।

१२. आ नः सुत इत्येवमादिकं सूक्तम् । आ सत्यो यातु
मघर्वां ऋजौषीति सूक्तं षष्ठे ऽहनि ।

१३. तदिति सर्वनाम्ना अनन्तरस्य नियमः । तेन आ सत्यो
यात्यहीनसूक्तं भवति । अहीनसूक्तमिति च शास्त्रसंयवहारार्थं
संज्ञाकरणम् ।

१४. दशराचस्य मध्यमे अहे चतुर्थपञ्चमषष्ठेऽहस्तु होचकाणां
यानि दृषानि तानि शिष्यानीत्याचक्षते याज्ञिकाः । आख्यातवचनं
संज्ञार्थम् । अथेतानि शिष्यानि मध्यमे अहे शस्यन्ते । तथा तानि
वै दृषानि भवन्तीति (१८.५) श्रुतेः ।

१५. प्रदेशो ऽतिदेशः । 'अन्त्योपदिष्टस्यान्यत्र वचनं । तस्मि-
न्प्रदेशे सति यदन्यत्सोचियानुरूपाभ्यां दृष्टेभ्यश्च तद्भवतीति विद्यात् ।
शस्त्रप्रदेशो ऽनन्तरमेवोदाहरणमस्य ।

१६. प्रथमद्वितीययोरङ्गोर्यच्छस्त्रं होचकाणां तदेकीकृतं प्रथमे
कन्दोमे भवति । यदन्यत् सोचियानुरूपाभ्यां दृष्टेभ्यश्चेति पञ्चपञ्च
सूक्तानि मैत्रावरुणः ग्रंसति सर्वेषु कन्दोमेऽप्येति श्रुतेः ।

१७. सर्वेषामिति वर्तते । तृतीयपञ्चमयोरङ्गोः^१ सर्वेषां होच-
काणामात्मीयमात्मीयं शस्त्रं सोचियानुरूपदृष्टवर्जितं तन्मध्यमे
यथास्त्रं भवति ।

१८. सर्वेषां होत्रकाणां^१ यच्चतुर्यषष्ठयोरङ्गोः शस्त्रं तदुत्तमे
हृन्दोमे यथास्त्रं^२ भवति ।

१९. त्वं महां इन्द्र तुभ्यं ह वा इत्येतत्सूक्तं मैत्रावरुणस्याहीन-
सूक्तस्थाने भवति । यत्र यस्मिन्नहनि होताहीनसूक्तं शंसेत् ।
तद्यथा । नवमे ऽहनि विषुवन्महाव्रतयोश्च । यद्यपि च चतुर्विंशे
ऽभिजिति विषुवति विश्वजिति महाव्रतोये ऽह्निति श्रुतेस्तथा-
प्यविरोधः अहीनसूक्तानि शस्त्रैकाहिकानि शंसन्तीति श्रुतेः ।

२०. त्वेह यत्पितरस्त्रिन्न इन्द्रेत्येता एकविंशतिर्ध्वचम्बुन्दोमेषु
चिच्चपि पुरस्तात्पर्यासस्य मैत्रावरुणः शंसेत् ।

२१. मा चिदन्यद्दि शंसतेति स्तोत्रियः प्रगाथः । मा भेम
मा अभिमेत्यनुरूपः प्रगाथः । एतौ दशमे ऽहन्यस्य मैत्रावरुणस्य
भवतः । अथेति वचनात् स्त्रियोनौ रथन्तरक्रियायां वामदेवमेवास्य
भवति ।

२२. आ धूर्वस्मै दधाताशानिति चास्य मैत्रावरुणस्य द्विपदा
भवति ।

४.

१. उक्तं दशानामङ्गां मैत्रावरुणस्य माध्यन्दिनमनन्तरं ब्राह्म-
णाच्छंसिन उच्यते । कं नव्यो अतसीनामित्थयं प्रगाथो ब्राह्मणा-
च्छंसिनो माध्यन्दिनेष्वनुरूपादनन्तरो नान्यस्मान्तेन न द्विम्बुन्दो-

नेषु । कदागिति तस्य संज्ञा । ऐकादिकस्य स्थान इत्यैकादिक-
निवृत्त्यर्थं वचनम् ।

२. ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजा युज्यन्तीत्युक्त्युत्खीया भवति । चन्द्रो-
दनन्तरमेव । तत इयमपि तद्विशिष्यते । ह्रन्दोमेषु यदार्धे सूक्ते
तदार्धे उक्त्युत्खीये इतरयोरिति (२८. ४) श्रुतेः । इतीयमेव
युक्ता वचनाच्च ।

३. उदु ब्रह्माण्डैरत अवस्थेत्यहरहः पर्यास एव भवति । ह्रन्दो-
मेषु तद्विशिष्यते । सदैवास्य पर्यासत्वे^१ विनियोगत्वात् ।

४. वयं घ त्वा सुतावन्तः क ईं वेद सुते सचेति स्तोत्रियानु-
रूपौ द्वितीये ऽहनि भवतः ।

५. पूर्वोक्तावेव स्तोत्रियानुरूपौ प्रथमद्वितीययोश्च ह्रन्दोमयोः ।

६. तुग्रह्दो विशेषार्थः । सो ऽयं विशेषः । मध्यमे ह्रन्दोमे
पूर्वोक्तावेव स्तोत्रियानुरूपौ विपर्यस्तौ भवतः^२ ।

७. यदिद् प्रागपागदगिति वा स्तोत्रियः प्रगाथः^३ औपरिष्ठो^४
ऽनुरूपः । एतौ वा स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ मध्यमे ह्रन्दोमे भवतः^५ ।
स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथाविति स्तोत्रियानुरूपपदद्वयमविपर्ययार्थम्^६ ।

८. अध्वर्यवो भरतेन्द्राय सोममित्येता एकादश ग्रंथे^७ तृतीये
पार्थिवे ऽहनि^८ । तृतीयवचनादयं^९ विधिर्मध्यमे ह्रन्दोमे न भवति ।
पूर्वं एव तु भवति ।

१ C (orig.) D पर्यासे, A औगात् । २ A ऊपरि० M ऊपरिष्ठा० D om.

३ C om. मध्यमे ह्रन्दोमे भवतः D om. the whole passage. ४ C विपर्ययार्थं,

M विपर्ययार्थम् । ५ C D om. पार्थिवे ऽहनि । ६ C D तृतीयवचनाद् ।

८. विश्वाः पृतना अभिभूतरं नरमिति चतुर्थे ऽहनि स्तोत्रियः
कार्यः । \ . . . ।

१०. तस्मिन् जोहवीमि मघवानमुयं मत्स्यपायि ते महः
अस्माअस्मा इदंभस इति संहार्यो ऽनुरूपः ।

११. कदा वसो स्तोत्रं ह्येत आ यो वाचा विवाचो मृध-
वाचः । एतौ शिष्यद्वयौ भवतः ।

१२. य एक इद्व्यस्वर्षणीनामितेतत्सूक्तं चतुर्थे ऽहनि ।

१३. इन्द्रो मदाय वावृधे मदेमदे हि नो ददिरित्येतौ
स्तोत्रियानुरूपौ पञ्चमे ऽहनि भवतः ।

१४. आ याहि कण्वाम ते । यो न इन्द्राभितो जन इत्येतौ
शिष्यद्वयौ पञ्चमे ऽहनि भवतः ।

१५. यस्तिग्मशृङ्गो वृषभो न भीम इत्येतत् स्तोत्रियादारभ्य
पञ्चमे ऽहनि भवति ।

१६. सरूपकनुमृतय इत्येतौ स्तोत्रियानुरूपौ षष्ठे ऽहनि भवतः ।

१७. त्वया वरं मघवन्पूर्य धन इत्येतत् शिष्यद्वयं षष्ठे ऽहनि
भवति ।

१८. अस्मा इदु प्र तवसे तुरायेति सूक्तमित्येतत् सरूप-
कनुमृतय इत्यत आरभ्य षष्ठे ऽहनि भवति ।

१९. तदेतदस्मा इदु प्र तवस इत्युक्तम् ।

२०. आयन्त इव सूर्यं शग्धूः खित्येतौ स्तोत्रियानुरूपौ
प्रगाथा उत्तमे कन्दोमे । यत्प्रथमयोरङ्गोः शस्त्रं तच्च समानम् ।

२१. त्वं महौ दग्ध यो ह शुभैरित्येतत्सूक्तमहीनसूक्तस्य^१ स्थाने
ग्रथ्यते ।

२२. दग्धं स्तवा नृतमं यस्य मज्जेत्येतत् सूक्तं त्रिष्वपि ष्कन्दो-
मेषु पुरस्तात्पर्यासस्य भवति ।

२३. उदु त्वे मधुमत्तमाः उदिग्मस्य रिष्यत इत्येतौ स्तोचि-
यानुरूपौ प्रगाथौ दशमे ऽहनि क्रियेते ।

२४. चिकद्रुकेषु महिषो यवाग्निरं तृविशुष इत्ययं वा
स्तोचियो दशमे ऽहनि ब्राह्मणाष्कंसिनो भवति ।

२५. उत्तमा च चिकद्रुकीयस्य । तमिन्द्रं जोहवीमि मघ-
वानमुषं । विश्वाः पृतना अभिभूतरं नरमित्येष संहार्याः अनु रूपः ।

२६. रायस्कामो वज्रहस्तं सुदक्षिणमित्येषा । द्विपदायहणा-
द्योन्यनुशंसनयोग्यत्वे ऽपि नापरा प्रवेक्ष्या ।

५.

१. कद्रु स्वस्थाकृतमित्ययं कदाग्रगाथो ऽष्वाककस्थानुरूपोद-
नन्तरो भवति । अष्वावाकाधिकारोऽन्तरेण प्रायणीयोदयनीया-
विति यावत् ।

२. उदं जो लोकमनु नेषि विद्वानित्युक्तं मुखीया भवति ।

३. अग्निं तष्टेव दीधया मनीषामित्यहरहः पर्यासः ।

४. त्वामिदा ह्यो नरो वयमेनमिदा ह्य इत्येतौ स्तोचियानु-
रूपौ प्रगाथौ भवतः ।

५. अपूर्णां पुरतमान्यसा इति सूक्तं द्वितीये ऽह्नयेतच्छस्यम् ।

६. तेष्विन्द्रिस्त्रिषासतीति स्तोत्रियः । तरोभिर्वो विददसु-
मित्यनुरूपः ।

७. य ओजिष्ठ इन्द्र तं सु नो दा इत्येतत्सूक्तं यथोक्तेन ग्रन्थेन
सह तृतीये ऽहनि भवति ।

८. यो राजा चर्षणीनामिति स्तोत्रियः । नकिष्टं कर्मणा
नगदित्यनुरूपः ।

९. सचायोरिन्द्रस्रक्षीष इति ऋचः । इन्द्र सोममिमं पिबेति
ऋचः । एतौ शिष्यऋचौ ।

१०. सं च ले जग्मुर्निर इन्द्र पूर्वोरित्येतत्सूक्तं चतुर्थे ऽहनि
पूर्वोक्तेन स्तोत्रियादिना सह भवति ।

११. स्वादोरित्या विषूवत इति स्तोत्रियः । इत्या हि सोम
इन्द्रद इत्यनुरूपः ।

१२. युच्चिद्धि सत्य सोमपा इति ऋचः । अय यत्नं शतक्रत-
विति ऋचः । एतौ शिष्यऋचौ ।

१३. कदा भुवन्थयथाणि ब्रह्मेति पञ्चमे ऽहनि
भवति ।

१४. उभे यदिन्द्र रोदसी इत्येतौ आभायक्रमेण स्तोत्रियानु-
रूपौ भवतः । उभे यदिन्द्रेति स्तोत्रिय उत्तरो ऽनुरूप इत्येवं
बोक्तम् । कचं नाम हन्वोगानां स्तोत्रियक्रमान्यले तथैव ग्रन्था
शेषो ऽनुरूपः स्यादिति ।

१५. विदुष्टे अस्य वीर्यस्य पूरव इत्येतादिसप्तः शिष्यम् ।

१६. शासदङ्गिर्दुहितुर्नष्टं गादिभ्येतसूक्तं च शिष्यं षष्ठे ऽहनि भवति^१ ।

१७. शासदङ्गिरित्येतत् ।

१८. नकिष्टं कर्मणा नश्रदिति स्तोत्रियः^२ न त्वा दृष्टानो अद्रय इत्यनुरूपः । एतौ प्रथमे छन्दोमे भवतः ।

१९. उभयं षट्पणवचन इति स्तोत्रियानुरूपौ मध्यमे छन्दोमे भवतः ।

२०. यत इन्द्र भयामह इति स्तोत्रियानुरूपौ उत्तमे छन्दोमे भवतः ।

२१. त्रिष्वपि छन्दोमेषु यथोक्ताः ।

२२. इच्छन्ति त्वा सोम्यासः^३ सखाय इत्येतसूक्तं त्रिष्वपि छन्दोमेषु पुरस्तात्पर्यासस्य भवति ।

२३. अथा वाजं देवहितं सनेर्मेत्येषा दिपदा दशमे ऽहनि भवति ।

२४. ऐकाहिकमाग्निष्टोमिकं भूय इदावृध इत्येतत् पूर्वं द्वयो-
रैकाहिकयोः । अशब्दाद्विपदाया अनन्तरं प्राक् पर्यासात् ।

ई.

१. कुर्यादिति वाक्यशेषः । सर्वे चकाराः साहचर्यसमुच्चयार्थाः ।

२. अन्तरेणोक्तसुखौघा^४ प्रतिशोभनं सूक्ते च प्रसेपः पर्यास-
स्वावापस्य स्थानम् ।

२. होचकाधिकारो^१ ऽनुवर्तते । पृष्ठ्याङ्कोचकविहितात् सूक्तानि माध्यन्दिने ऽसवने ऽभिज्ञवे ऽतिदिश्यन्ते । अभिज्ञवः पल्लवः पृष्ठ्य-
विकार इत्येतन्नु होतुरुक्तं । तेनेह न सिध्यति । यदन्यत् स्तोचि-
थानुरूपाभ्यां तदर्थेभ्यश्च तत्प्रदेशे प्रतीयेतेति परिभाषणमिहापि
समानं । सूक्तपक्षणात् प्रातःसवने पार्थिकाणां स्तोचिथानुरूपाणां
सिद्धिश्चान्दोग्ये ऽप्येवमेव ।

४. यान्यहीनसूक्तानि संज्ञाविशिष्टानि षष्ठे ऽभिहितानि तेषां
स्थाने द्वितीयादङ्गः सूक्तानि भवन्ति ।

५. शंसा मह्यं यज्ञ इह इति द्वयोर्यदुत्तरं तन्मैत्रावरुणस्या-
हीनसूक्तस्थाने भवति ।

६. प्रथमात्प्रहात्यार्षिकात् खरसामसु होचकाणां शस्त्रं भवति ।

७. चतुर्विंशतिषु षष्ठात्^२ शस्त्रं भवति पूर्वसूचयोरपादानं
प्रथममधिकरणमुत्तरम् । इह तु तद्विपरीतं क्रियते कार्यार्थे तच्चै-
तत्कार्थं । प्रातःसवने न षष्ठात् स्तोचियाः ।

८. इत उत्तरं सद्युच्यते तद्विश्रजिति सर्वषष्ठे भवति । परोक्ष-
षष्ठे ऽपि वक्ष्यमाणं भवत्येवोद्धृत्य वास्तविक्या इति सिद्धवदुप-
देशात् । उपाङ्गषष्ठानि प्रयुज्यन्ते । तत्राप्येतद्भवति ।

९. शंसतीति वाक्यशेषः ।

१०. ब्राह्मणाण्यसौ वैरूपस्य स्तोचिथानुरूपौ कङ्कनं च प्रगाथं
शंसति ।

१ C D होचधिकारी ।

२ C D षष्ठकं instead of षष्ठात् २०, M षष्ठाप्रकं ।

११. रेवतीसंज्ञिकानां यौ क्षोचियानुरूपौ तावच्छावाकः
कदन्तं च शंसति ।

१२. वासखिख्या अभि प्रवः सुराधसमित्यारभ्य षट् सूक्तानि
इन्द्र नेदीय एदिहीतीन्द्रनिहवं प्रगाथं^१ परिहाया नो विसे
सजोषस इति च प्रगाथं परिहाय त्रैपा अविहता मैचावरुणः
शंसति । इह विहारप्रतिषेधादन्यत्र विहृतानामेव शंसनम् ।

१३. वृषाकपिं वि हि सोतो रसृचतेत्येतदृते कुन्तापेनेत्यर्थः^२ ।
सृते कुन्तापमिति च ब्रुवन् वृषाकपेः सर्वत्र कुन्तापसाहचर्यं दर्श-
यति ततो यत्र वृषाकपेरुद्धारस्तत्र कुन्तापस्यापि भवति । अन्युल्ल-
मिति च ब्रुवन् वृषाकपेर्नित्यं न्युल्लं दर्शयति । एवंलक्षणं ब्राह्मणा-
च्छंसी शंसति ।

१४. द्यौर्न य इन्द्राभि भूमं^३ इति विष्णुन्यङ्गाख्यमच्छावाक
एवयामरुतः स्थाने शंसति ।

१५. अभूरेको रयिपते रयीणामिति सामसूक्ताख्यं मैचा-
वरुणस्य भवति ।

१६. यो जात एव प्रथमो मनस्वानित्येतस्मिन् ब्राह्मणाच्छंसिनः
सामसूक्ताख्यं ग्रन्थं भवति ।

१७. प्र घा न्वस्य महतो महानीति सामसूक्ताख्यमच्छावाकस्य
ग्रन्थं भवति ।

१०C D M om. प्रगाथं ।

१ A ०त्येतत् सृते कुन्ताप विना इहं जगत् सृतेनेत्यर्थः । सृते०

१८. 'शामसूक्तादगन्तरमहौगसूक्तानां शंसनं कृत्वा ततो होचका
ऐकाहिकौधिर्ह्यग्निः परिदधति । या एकाहे परिधानीयास्तामिः
परिधानं कुर्वन्तीत्यर्थः ।

१९. एकाहभूतस्य विश्वजितः सर्वपृष्ठस्यैकाहिकान्ययासान्
सकलानेवोर्ध्वमहौगसूक्तेभ्यः शंसेयुः ।

७.

१. विश्वजिदधिकारो ऽनुवर्तते । विश्वजित्युक्तेषु क्रियमाणेषु
माध्यन्दिने सवने वालखिल्या वृषाकपिं विष्णुन्यङ्गमित्येतदुद्धृत्य
यथोक्तान्परिशेषान्माध्यन्दिने सवने होचकाः शंसन्ति ।

२. विश्वजिति^१ षष्ठादङ्ग उक्त्यानि भवन्ति ।

३. प्रदेशान्तरार्था अपि परिभाषेयं । तदर्थो ऽयशब्दो विशेष-
वाधिकारार्थः । यदिशब्दो ऽपि तृतीयसवनातिदेश एवेत्येतत्
ज्ञापयितुं नाङ्गः पृष्ठ्याहान्यनुपूर्वमित्यादौ (१४. ६८. २) । षष्ठा-
ङ्गिकं तृतीयसवनं असर्वपृष्ठे ऽहनि अन्यस्मिन्नहनि प्रदिष्टं । तद्यथा
वाजपेये पुरुषमेधे गर्गचिराजे पञ्चरात्रादिषु द्वितीयादङ्ग उक्त्यानि
भवन्ति ।

४. परोऽपृष्ठे विश्वजिति प्रतिशिक्ष्यानि वक्ष्यमाणानि क्रियन्ते ।

५. शंसतीति नैचावरुणस्य प्रतिशिक्ष्यक्रियोच्यते^२ । उद्धृत्य
वालखिल्याः पिबा सुतस्य रसिन इत्येन्द्रान् प्रगाथाञ्जं सति । यावत्

१ M. ऋतमंसनाद. २ C D विश्वजिदिति । ३ C D. शंसन्ति ।

अङ्घ्रियन्ते प्रगाथर्षो ऽपि तावत्यः प्रतिग्रिष्पवचनात् । ततो माध-
न्दिने सवने षड्विंशतिं प्रगाथाञ्जसन्ति । द्वातीयसवने च षड्विंश-
तृषान्^१ तत्परिमाणत्वात् । पिबा सुतस्य रसिन् इति पञ्च । यदिष्ट-
प्रगपागुदगति सप्त । वासोप्यते भुवा स्तूपेत्येकः । उभयं द्रष्ट-
वच्चन इति नव । तरोभिर्वः सप्त । यो राजा वर्षणीनामिति अथः^२ ।
विश्वेस्ता विष्णुरित्येकः । बार्हताः प्रगाथाः प्रतिग्रिष्पत्वात् ।

६. वृषाकपिं सकुन्तापमुद्धृत्य वृषाकपिसंमिता एव न्यूञ्ज-
वर्जिता इन्द्रो मदायेत्येवमाद्याः पङ्क्तिरैन्द्रैः ग्रंसति^३ । इन्द्रो मदा-
येति चतुर्दश स्त्रादोरित्येति तिस्रः अस्माकमिन्द्रेहि न इत्येका
अस्मा इत्काव्यं वच इत्येका प्रो अस्मा उपस्तुतिमिति षट् उज्जात-
मिन्द्र ते शव इति तिस्रः आ तू रुग्निप्र दंपते कन्या वारवाच-
तीति द्वे नकिर्देवा मिनीमसीति 'ह नूनं तं नम्यमिति च । उक्तमा
था पङ्क्तिरिति व्यपदेशात् ।

७. अष्टावाकस्तु प्रतिग्रिष्पक्रियायां विष्णुन्यङ्गमेतु ग्रंसति ।

८. इति यदुक्तमेतत्परोक्षपृष्ठे भवति ।

८.

१. अथामन्तरं विश्वजिष्कित्ये यो विधिः स उच्यते ।

२. ऐकांक्षिकाग्रगाथाञ्जस्त्वा ततो ऽनन्तरं नैत्रावदणो
वाकखिल्याः ग्रंसति । ब्राह्मणाङ्क्षी वृषाकपिं । अष्टावाको

१ छ दृश्यते । २ C (orig.) D तिस्रः ।

३ G (orig.) D_{om}, the text from वृषाकपिं ७, ग्रंसति ।

विष्णुन्यङ्गमिति । होता नाभानेदिष्टं । ऐकादिकवचनमग्निष्टोमस्यैव विश्वजितोऽधिकारार्थं । यद्यपि श्रुतौ सोचिथानुरूपौ शस्त्रा वालखिल्याः शंसतीत्युक्तं तथापि पूर्वकालमात्रं तद्विश्वजितप्रकारा-
दूर्ध्वं प्रगायेभ्यः* शिल्पविधानं । अहर्गणे चोर्ध्वमुक्तमुखीयायाः परिभाषितत्वात् । तच्चाग्नि वालखिल्यादीन् शंसेत् ।

२. तच्चपक्षे वालखिल्यानां चतुर्ध्वं भवति ।

४. प्रत्येकं सामसूक्तादीनां चयस्तृचास्तृचासदृशं वीष्मा । हो-
चका विश्वजिति सामसूक्तादीनां^१ चोर्ध्वीस्तृचान् शंसन्ति । होच-
काधिकारे पुनर्होचकग्रहणं होतुर्नाभानेदिष्टार्थम्^२ ।

५. य एष विश्वजिति चोर्ध्वीस्तृचान् होचकाः शंसन्ति साम-
सूक्तानां यथायथं तच्चशंसनेन चयस्तृचा एवमहीनसूक्तानां पर्या-
सानामित्येष विकारो नियमतः । उत्तरस्तु विकल्पेन । विश्वजि-
त्विष्यग्रहणं होतुरपि यथा स्यात् ।

६. येषु निविद्धीयते तान्निविद्धानीयास्तृचान् होता शंसेत् ।
आ यद्ववस्याद् दुवसे न कारुरिति^३ अनुत्तमा ते मघवन्
नकिर्षित्येका कयाशुभौया एवं तच्चः क्रियते । अनुत्तमा त इति
परिधानौद्योत्तराः पूर्वाः शस्त्रा यथास्मिन् धीयते निविदित्य-
विश्लेषणोक्तत्वात् ।

७. युवोर्यदि सख्यायास्ते इति नाभानेदिष्टस्य यस्तृचस्योदितः
सोऽयमेव कर्तव्यो निविद्धानौय इति ।

८. ये यज्ञेन दक्षिणया समक्ता इत्येतत्सूतं नियमतो न ह्यः ।
युवोर्धदीत्येकां^१ शस्त्रा तत एतत्सूतं ततः परिशिष्टे श्रंति ।

९. स्वस्ति गो मिमीतामग्निना भग इत्येतत्सूतं^२ सामूहिणे
वैद्युत्सिद्धे वा तृतीयसवने निविद्धानीयं कर्तव्यम् । तेष्ववषणं विकल्प-
बाधनार्थं क्रियते ।

१०. प्र वो मह इत्येवयामस्तसूतं श्रंसेत् । अकारो मास्ता-
न्तरेण सह^३ समुच्चयार्थः ।

११. प्रातःसवने यदुक्तं विश्वजित इतरेषां पश्यानां स्तोत्रिया-
ष्कंसन्ति तस्यापवादः । यथास्तोमं कन्दोगवशेन होतुर्होत्रकाणां च
प्रातःसवनं भवति । पश्चात्प्रातःसवनस्य वषणं विकल्पनिवृत्त्यर्थम् ।

८.

१. होत्रकाधिकारोऽनुवर्तते । तत आग्न्यधेयिकं तेष्वसूत्रमिह
न भवति । चितृद्गशरात्रस्य विधिं वक्ष्याम इति वाक्यशेषः । तेष-
कृतं शस्त्रं भवति वक्ष्यमाणेन विधिना ।

२. निविद्धानवचनसामर्थ्यादौ परिशिष्टसूत्रे^४ होता होत्रकाश्च
आव्यानामाद्यांस्तृचान् श्रंसेयुः ।

३. निविद्धानानां सूक्तानामुक्तमांस्तृचान् होता श्रंसेत् ।

४. यानौतराणि निविद्धानव्यतिरेकेण सूक्तानि तेषां कर्तव्या
श्रंसेयुः शिष्यदृष्टानां च ।

१ M युवोर्धदीति अक्षरैका ; om. तत एतत्सूतं । २ M inserta नियमतः ।

३ C D om. सह । ४ A C D परिहृ० ।

५. षष्ठ्याऋः समानं विश्वजिच्छित्येन ग्रहं शिष्यानाम् ।
षष्ठ्यष्ट्यादत्यचापि षष्ठे ऽन्यग्निष्टोमसंख्ये शिष्यानामेव भावार्थः^१
आरम्भः । सपेक्षे दशरात्रे चाहीने अदशरात्रे ऽपि षष्ठे तु श-
ब्दात्पृष्ठशिष्याविधौ नो न्यायः^२ ।

६. समानमेव विश्वजिच्छित्येन हौत्रत्वादारम्भः^३ ।

७. समानं विश्वजिच्छित्येन ।

८. यदि पूर्वकारिणो गवामयने ब्राह्मणाच्छंसिने तदीयाद्य
शस्त्राय प्राग्निषुवत ऐन्द्रेषु प्रगाथेषु अभौवतांख्यमन्वायातयेयुस्ततो
ब्राह्मणाच्छंसिनो यो विशेषः स उच्यते । यस्मिन् सुवते कन्दोगाः
स एव स्तोत्रियः कार्यः सः स्तोत्रियो ऽतुरूपः कार्यः^४ । न पृष्ठे^५
ऽन्वायातनं तच्च स्तोत्रियानुरूपाणां प्रत्यक्षशिष्टत्वात् । एकाक्षविंश-
तेरेवाऋतमन्वायातनम् तच्च चतुरक्षरं शतं प्रगाथानामैन्द्रा^६ बार्हताः
प्रगाथा दाशतयौष्विति च्छन्दोगानां ।

त्वमैकस्ततः^७ सप्त स्युस्त्वामिद्वि हवामहे ।

चयोदश च, मो षु त्वा द्वितीयां त्वत् उद्वरेत् ॥

उदु त्वाद्दशतं त्वेको द्वौ तु मा चिदिति स्मृतौ ।

पिबा सुतस्तेति दश यदिन्द्र प्रागपाक्सप्त ॥

वास्तोष्पते भुवेत्येको न हि ते शूर चापरः ।

न भागे^८ द्वितीये तु तरोभिर्वा विदत्सप्त ॥^९

१ A एवंभावात् । २ CD न्यायः । ३ A हौत्रत्वात् CD हौत्रत्वात् M हौत्रः ।

४ CD कर्तव्यः । ५ A षष्ठे CD षष्ठे । ६ M प्रगाथानामैन्द्राणां विषये । चतुः-
शतमैन्द्राः । ७ CD त्वमस्य प्र संसिच इत्येकः । ८ CD भागः ।

षो राजेति चयो ज्ञेया विज्ञेया विष्णुरित्येकः ।
 तं वो देसं तु पञ्च स्युरा नो विश्वास्विति च॥
 त्वामिदा ह्यो ऽथ चत्वारः स्यादेको बण्महीमिति ।
 सं मा तपन्ति^१ कवयो^२ विज्ञेयाः सप्ताविंशतिः ॥
 वाङ्मखिच्छे प्रगाथा ये षड्विंशेन विवर्जिताः ।
 नकिः सुदास इत्येको द्वौ चापि वृहदिन्द्राय ।
 एवं^३ मरुत्वतीयेषु न हि ते विपरीतातः^४ ॥
 सूर्यदेवौ च विज्ञेयावुदु त्वं बण्मही^५ अग्नि ।
 सर्व एते ऽपि कर्तव्या नान्यथास्ति चतुःशतम् ॥
 अन्यशाखाश्रयाभावा क्कान्दोग्ये गणना भवेत् ।
 अथर्ववेदे त्वपरे ज्ञेयाः पञ्चदशाधिकाः ॥

८. एतदपि परमतमेव । यंदिवाग्रब्दात् कदाचिच्छन्दोगा
 गवामयने तत्प्रकृतिषु च संवत्सरसंज्ञेषु प्राप्तिषुवृत्तः षट्प्रगाथेनेयुः ।
 द्वादशभिरेतथ्यमिति^६ क्कान्दोगानां वचनम् । तस्मिन्त्येवैव्यमाणाः
 षट्प्रगाथा अन्ये संप्रयोक्तव्याः^७ ।

१०. यदि गवामयन इत्यस्मिन्नपि कल्पे तृतीये ऽहनि
 वृहत्यो भवन्ति । विकल्पार्थं सूत्रम् । न चान्न शःसोत्रियक्रिया ।
 वृहत्य एवानुरूपः । एवं सति पृष्ठस्यापि विकल्पेनान्वायातनम् ।
 नित्यमभिज्ञवे^८ ऽन्वायातनम् । तृतीये ऽहनि वृहतौविकल्पः ।

१ C मरुत्यंति कवयो विज्ञेया ; in marg. मा as insertion between म and त
 D मतयंति कवयो वि० । २ A कवयो । ३ C D एव । ४ C D परितातः ।
 ५ C D बण्महीमिति । ६ M क्कान्दोग्ये प्रयोक्तव्याः । ७ C D अभिज्ञेयः ।

चतुर्विंशे ऽभिजिति स्वरसामसु नित्यमन्वायातनम् । न प्रायणीये ।
प्रायणीयमस्तिराचसुपेत्येति सूचातिरेकात् (१३. १८. ७) न
च्छन्दोमेषु प्रदेशे तु नित्यमेव च ।

११. तं वो दस्मष्टीषहमिति स्तोत्रियः प्रगाथः । तत्त्वा
यामि सुवीर्यमित्यनुरूपः^१ । अभि प्र वः सुराधसमिति स्तोत्रियः
प्रगाथः । प्र सु अतं सुराधसमित्यनुरूपः । आ त्वा सवस्समा शत-
मिति स्तोत्रियः प्रगाथः । आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिरित्यनुरूपः । यो
राजा चर्षणीनामिति स्तोत्रियः प्रगाथः । नकिष्टं कर्मणा नश-
दित्यनुरूपः । न त्वा वृहन्तो अद्रय इति स्तोत्रियः प्रगाथः ।
त्वमिन्द्र यशा असीत्यनुरूपः । त्वमिन्द्र प्रवृत्तिंश्चिति स्तोत्रियः
प्रगाथः । पिबा सुतस्य रसिर्न इत्यनुरूपः । षडेते प्रगाथाः ।

१२. विषुवति यदि च्छन्दोगा आदित्यव्रताख्यं साम कुर्युः
तत उत्तमे स्वरसान्नि विषुवतः स्तोत्रियानुरूपः कर्तव्यः ।

१३. च देवानामुदगादनीकमिति स्तोत्रियः । उत्तरे
चोत्तूर्यो वृहदर्चोषीति हतीयानुरूपस्येति (११. १३. २५. २६)
तत् पूर्ववत् द्रष्टव्यमविशेषात् ।

१४. विषुवति । ब्राह्मणाच्छंसिनो गवामयने यदि विकर्ण-
मन्वायातयेयुः, चित्रं देवानामित्यनयोरेवान्वायातयेयुः । प्रकृतत्वात् ।
तत्र प्रकृतमेव शस्यम् ।

१५. बण्महो असि सूर्येति स्तोत्रियः प्रगाथः । उदु त्यद्दर्शत-
मित्यनुरूपः । विकर्णस्येत्यनूच्यमाने^२ पूर्वसूत्रस्यायमर्थ इति विज्ञायते ।

१६. प्रगाथयष्टणमनुवर्तते । इन्द्र क्रतुं न आ भरेत्यथं स्तोत्रियो विकर्णस्थान्यस्य दोर्ध्वं विपुवतः । भेदेनोपदेशात् । इन्द्र ष्येष्टं न आ भरेत्यनुरूपः ।

१७. पौरुमील्लादीनि सामानि नामविशिष्टानि यदूर्ध्वं विपुवतो ऽभीवर्तस्थाने ऽप्यायातयेयुः सन्द्भोगा इन्द्र क्रतुं न आ भरेत्यथैव कुर्युः तत्रायमेव स्तोत्रियो भवति ऊर्ध्वं विपुवतः ।

१०.

१. होचकाणामिति वर्तते । उक्तो माध्यन्दिनेषु सवनेषु विकारो होचकाणाम् । अथेदानीमवसरप्राप्त उक्थेषु यः प्राकृतादिकारः स उच्यते । तार्तीयसवनिकान्युक्थ्यसंबद्धानि होचकाग्रस्ताण्युक्थ्यानुच्यन्ते । साकमश्वं मैचावरुणस्येत्येवमादिषां सूत्रजातेन । तद्विषयो विकारः । विकारवचनादनुक्तं प्राकृतं । चतुर्थं ऽहनि ब्राह्मणाच्छंसिनः स्तोत्रियानुरूपौ प्रयोजनम्^१ ।

२. अन्येषां जागतानां पचे विधानार्थं भूचम् = द्वितीयं नित्यवचनं नित्यपरिमाणान्येवेत्यवधारणार्थम् । तत्र प्राकृतेभ्यो ऽन्यानि वृद्धसंप्रदायानुगमादैर्द्राणि जागतानि लिख्यन्ते । एवा पतिं द्रोणसाचं सचेतसमिति मैचावरुणस्य द्वितीये ऽहनि वृषायस इति वृषस्यत् । तृतीये अश्ववति प्रथमो गोषु गच्छतीत्यश्ववत् । चतुर्थं अश्वानं एव व्याधतः सृध इति जातवत् । पञ्चमे अन्नानुदो वृषभो दोधतो वध इति वृषभवत् । अष्टमे तुभ्येदमिन्द्र परि विच्यते

मभ्विति स्त्रजितं महीति महदत् । नवमे एवेवापागपरे सन्नु दूक्ष
इति द्यौः कन्ददिति दिव इति तदमुष्य लोकस्य रूपम् । चतुर्विंशे
आदङ्गिराः प्रथमं दधिरे वय इति समविन्दन्त भोजनमिति
संवत् । प्रथमे स्त्रसाक्षि यो न इन्द्राभितो जन इति वृकायुरिति
कदत् । द्वितीये स्त्रसाक्षि उभे यदिन्द्र रोदसौ इति तमौ ह्यधीति
कदत् । तृतीये स्त्रसाक्षि अव यत्नं शतक्रतो इति कदत् । अथ
ब्राह्मणाच्छंसिनः । ऐन्द्राणि जागतानि । प्र वः सतां ज्येष्ठतमाय
सुष्टुतिमिति त्वं द्वितीये ऽहनि हस्ते वज्रं भरतीति वज्रवत् ।
तृतीये ऽहनि त्रिविष्टिधातु प्रतिमानमोजस इति चिवत् । चतुर्थे
यो नो दास आर्यो वा पुरुष्टुतेति परि कुत्सादिहा गहीति परि-
वत् । पञ्चमे विषे ह्यसौ यजताय धृष्णव इति वृषभायेति वृष-
भवत् । अष्टमे नाना हि त्वा हवमाना जना इम इति धिषणा
तिलिषे महीति महदत् । नवमे अस्य अवो नद्यः सप्त विभ्रती-
त्यस्माकमंशुदवा भरेभर इति निवृत्तिः । चतुर्विंशे प्र ते नावं
न समने वचस्युवमिति संवाधादिति संवत् । प्रथमे स्त्रसाक्षि
क्षेहान उय धृतना इति एकराक्षिति कदत् । अथाच्छावाकस्त्रेन्द्राणि
जागतानि । द्वितीये ऽहनि अभि त्वं मेघं पुरुङ्गतमृगमयमिति
चयोदश त्वं यदिन्द्र शवसावधीरहिमिति वृषवत् । तृतीये त्वं सु
मेघं महया स्त्रविंदमित्यष्टौ द्यौस्त्रिदस्यामवां अहेः स्त्रनादिति च
पक्ष हवनस्तदं रयमिति रयवत् । चतुर्थे अहं भुवं वसुनः पूर्वस्य-
तिरित्येकादश । एता विश्वा सवना तलुमा ह्य इति द्वे । चिताय गा
अजनयमिति जातवत् । पञ्चमे ऽहं दां गृणते पूर्व्य वस्त्रित्येकादश ।

प्र वो महे मन्दमानायान्स इति च दे स्याहं गवामूधःस्विति
 पशुमत् । सप्तमे तदस्मै नव्यमङ्गिरस्वदर्चतेत्यष्टौ । अजातशत्रुमजरा
 स्वर्वतीति पञ्च महिमानमातिरदित्यावत् । अष्टमे प्र ते महे
 विदथे शंसिषं हरौ इति त्रयोदश मह इति महदत् । नवमे
 अर्चा दिवे वृहते शूयं वच इति नव दिवसिदस्य वरिमा वि
 पप्रथ इति चतस्रो दिव इति तदमुथ लोकस्य रूपमिति । चतु-
 र्विंशे न्यू पु वाचं प्र महे भरामह इत्येकादश । मा नो ऽस्मिन्
 मघवन् प्रत्वंहमीति द्वे । समिन्द्र रायेति संवत् । प्रथमे स्वरमानि
 अश्वा म इन्द्रं मतयः स्वर्विद इति नव । अत्ते दधामीति चतस्रः ।
 त्वे इत्काममिति कदत् । द्वितीये स्वरमानि स इन्द्राहानि समिथा-
 नीति चतस्रः । एष प्र पूर्वोरिति षट् । युनजि ते ब्रह्मणेत्येका
 इमां ते धियमित्येका । महः सं वो अरमिति चैका कृणोति
 युध इति कदत् । तृतीये स्वरमानि तमस्य चात्राष्ट्रिवौ मचेतसेति
 द्वे । जज्ञान एवेति पञ्च । तव त्व इन्द्र सख्येषु वरुण इति षट् ।
 कृण्वान इति कदत् । सप्तमे ऽहनि मैत्रावरुणस्य ब्राह्मणाष्वांसिन-
 सैकाहिके । तत्रैव च यत्नात् । पृष्ठे यानि तान्येवाभिप्रवे । अभि-
 जिद्विषुवद्विश्वजिन्महाव्रतेषु चातुर्विंशिकाभ्येव तद्धितोपदेशात् ।
 पृष्ठ्याभिप्रवप्रथमयोर्दशमे चाहन्यैकाहिकानि । उत्तमे चाभिप्रविके
 द्वितीयात् तांतीयकानि । यत्तदित्यारम्भात् । विश्वजिति सर्वपृष्ठे
 परोक्षपृष्ठे च नैव विद्यते । पृष्ठे ऽहन्यभावात् । वृहत्पृष्ठपरोक्षपृष्ठेभ्य-

स्वन्यप्रकारे^१ विश्वजिति द्वितीयादेव । उक्थविकार^२ उक्थवचनात् ।
अन्यस्मिन्नहनि संघातमापद्यमाने जागतविशेषः । स्तोमातिशंसने
प्राकृते एतेषां^३ त्वङ्गामेकाहौभवतामपि^४ अहःसवनोपदेशे (१४.
१. २) च सहौषं । तदित्यारम्भात् । शस्त्रातिदेशो^५ ऽपि यदा
सहौषस्य प्राप्तिः ।

२. उक्थेऽस्विति वर्तते । प्र वो वाजा अभिद्यव इति स्तोत्रियः ।
प्र वः सखायो अग्रय इत्यनुरूपः । गायत्रीषु मैत्रावरुणाय प्रणयन्तीति
श्रुतेः । अनुरूपादनन्तरमेवा पतिं द्रोणसाचं सचेतसमिति दृष्टः ।

४. प्र सखाजे दृष्टदर्शा गभीरमिति सूक्तं । इन्द्रा को वां
वरुणा सुखमापेति च । मैत्रावरुणघृणमितरयोर्निदृश्यर्थं । अहनि
द्वितीय इति नियमार्थम् ।

५. आ वां राजानावध्वरे वदृत्यामित्यर्थं पर्यासस्तृतीयपञ्चम-
धोरजोर्मध्यमे च ऋन्देमे । न तु द्वितीये ऽहनि सूक्तं क्रमभेदात् ।
६. मैत्रावरुणस्येत्यनुवर्तते^६ । पुनीषे वामरक्षसं मनीषामिति
पर्यास इतरेष्वहंस्तु द्वितीयचतुर्थषष्ठसप्तमनवमेषु ।

७. ककुषु मैत्रावरुणाय प्रणयन्ति द्वितीये ऽहजिति श्रुतेः ।
अनुरूपादनन्तरं अत्रावति प्रथमो गोषु गच्छतीति दृष्टः ।

८. धीरा त्वस्य महिना जनुषीति सूक्तम् । इन्द्रावरुणा युव-
मध्वराय न इति च^७ द्वितीये ऽहनि ।

१ M •स्वनप्र• C D •स्वनप्रकारि• । २ M उक्थविकारे उक्थव ।

३ A रेखाचिकीर्णे भवति तामपि C D रेखाचिकीर्णे भवतामपि चरः । सवने
(D चरः सव•) । ४ A शस्त्रातिदेशो C शस्त्रातिदेशो D शस्त्राति देशो ।

५ com. in C D M. ६ A ita. ततः पर्यास इति ।

८. गायत्रीषु मैत्रावरुणाय प्रणयन्ति चतुर्थे ऽह्निति श्रुतेः ।
अनुरूपादनन्तरो जज्ञान एव व्यबाधत स्यूध इति दृष्टः ।

१०. रदत्पथो वरुणः सूर्यायेति सूक्तम् । भृष्टौ वां यज्ञ
उद्यतः सञ्जोषा इति च । ततः पर्यास इति चतुर्थे ऽह्नि ।

११. आ ते अग्न इधीमहीत्येका । सो अग्निर्यो वसुरित्येका ।
अग्निं तं मन्ये यो वसुरित्येका^१ । अयं क्रमः सोचियः ।

१२. आ ते अग्न ऋचा हविरित्यनुरूपः । पक्षिषु मैत्रावरु-
णाय प्रणयन्ति पक्षसे ऽह्निति (३०. ३) श्रुतेः । अनुरूपादनन्तरो
अग्नानुदो वृषभो दोधतो वध इति दृष्टः ।

१३. प्र शुन्ध्युवं वरुणाय प्रेष्ठा इन्द्रावरुणा युवमध्वराय नः ।
ततः पर्यास इति पक्षसे ऽह्नि ।

११.

१. द्विपदाः षष्ठे सोचियानुरूपतया सर्वेषां होचकाणां न
केवलं मैत्रावरुणस्य ।

२. अग्ने त्वं गो अन्तम इति सोचियो द्वैपदसूचो भवति
मैत्रावरुणस्य ।

३. आह्वयक्रमेण या चतुर्थी तां तृतीयां करोति ।

४. अग्ने भव सुपमिधा समिद्ध इत्ययमनुरूपो भवति ।

५. वासुधित्या अचो ऽभि प्र वः सुराध्वमित्यष्टौ सूक्तानि ।

तच्छंसनं विहारश्चेति विधीयते । स्तोत्रियानुरूपौ शस्त्रा वाक्-
खिल्याः शंसतीति श्रुतेः ।

६. विश्वतो नाम अन्यदीयस्य सूक्तस्य अन्यदीयेन पादादिना
संधायाम्नाम^१ । तस्यानियमे प्राप्ते नियम उच्यते । पञ्चः प्रथमे
इत्यनेन प्रथमद्वितीये उच्यते । प्रथमद्वितीये सूक्ते पादंपादं वि-
हरन् शंसति ।

७. अर्धर्चमर्धर्चं विहरन् तृतीयचतुर्थे सूक्ते शंसति ।

८. षष्ठमृचं विहरन् तृतीये सूक्ते शंसति । द्विवापेचं तृती-
यत्वं । पञ्चमषष्ठे इत्यर्थः ।

९. उत्तमसूक्ते उत्तमोपोत्तमे सप्ताष्टमे विपर्यक्षेत्^२ । अष्टमं
शस्त्रा सप्तमं शंसेत् ।

१०. विहृतास्त्रन्यत्राप्येवमेव प्रतिगृणन् प्रतीक्षितव्य इति
सूत्रारम्भः ।

११. वाक्यद्वयं प्रतिगृह्यते । तत्रायं विभागविनिधोगः । ओथा
मोदेव मदे इत्यवसाने मोदा मोदैवो यो ३ इति प्रुतान्तं प्रणवे ।

१२. त्वम् पु वाजिनमिति तार्क्ष्यं तस्यानुवादेन शंसनं विधा-
योत्तमां परिशिष्येवमादि विधीयते । उत्तमां मुक्ताहारं करोति ।
ततो दूरोहणं हंसः शुचिषदिति । यथा विषुवति शंसनमस्यास्त-
याचापि शंसति । यथा विषुवतीत्युक्तमाहारवस्य नित्यार्थम् ।

१३. तार्क्ष्यः प्रकृतस्तस्योत्तमामृचदुपमंशस्य तत एकादिकौ

१ C संधाय नाम । २ C in marg तस्माद्विपर्यक्षा गमे आचक्षते इति श्रुतेरन्यः ।

द्वयोः शंसति । ऐकाहिकौ प्राकृतावित्यर्थः । तौ चर्षणीधृतमस्तम्भाद्
द्यामिति ।

१४. ऐकाहिकाभ्यां दद्याभ्यामनन्तरास्तिष्ठच्छापो ऽस्माकमत्र
पितर आसन्निति ।

१५. इन्द्रावरुणा युवमध्वराय न इति सूक्तं शंसेत् । ततः
पर्यामिति षष्ठे इत्युपसंहरन्नेतद्दर्शयति । नात्र चतुःसूक्तान्युक्त्या-
नीति नियमः ।

१६. आ ते वत्सो मनो यमदिति स्तोत्रियः । अग्निरगामि
भारत इत्यनुरूपः । एतौ प्रथमे कन्दोमे भवतः ।

१७. पर्यामं चोणि च पूर्वाण्यैकाहिकान्यन्तरेणोमानि वां
भागधेयानि मिस्रत इति पञ्च शंसेत् । युवां नरा पश्यमानास
आयमिति पञ्चैव । षट्चिंशतं मन्त्रावरुणश्चतुर्विंशे शंसतीति (२०.
१०) श्रुतेः । चतुर्विंशे शस्त्रं प्रथमाः कन्दोमादित्यतिद्वेष्टः ।

१८. प्रेष्ठ वो अतिथिमिति स्तोत्रियः । प्रियो नो, अन्तु दिव्य-
तिरित्यनुरूपः । मध्यमे कन्दोमे कन्दोमाधिकारात् । ततो ऽनुरूप-
पादनन्तरं जागतं तुभ्येदमिन्द्र परि पिच्यते मध्विति ।

१९. भद्रो नो अग्निराहुत इति स्तोत्रियः । यदौ ह्येतेभिराहुत
इत्यनुरूपः । पुगाथौ काकुभौ । उत्तमे कन्दोमे कन्दोमाधिकारात् ।

२०. पूर्वाभ्यां सह विकल्पः । ततो जागतमेवैवापागपरे सन्तु
दूव्य इति ।

१ A has वा instead of आयमिति and inserts [after पश्यमानास] चर्षणी-
धृतमित्यादौ चोणि शस्त्रं मानि वामिति पञ्च दृष्टं नरेति वा पञ्च शस्त्रा पश्यामस्तम्भं
शंसेदित्यर्थः ।

११. न हि ते चर्चं न सद्यो न मन्युमित्युभयोऽह्न्दोमयो-
र्मध्यमोक्तमयोः सूक्तशेषो दशर्चः ।

१२. इहो को वां वक्ष्या सुक्तमापेति मध्यमे ह्न्दोमे ।

१३. युष्टी वां यज्ञ उद्यतः सजोषा इत्येतत्सूक्तमुक्तमे ह्न्दोमे ।

१४. इमा उ वां भूमयो मन्यमाना इति तिस्र उभयो-
ऽह्न्दोमयोः । उक्तान्युक्त्यानि मेचावक्ष्याम । ब्राह्मणाच्छंसिन् इदानीं
वक्तव्यानि । तदर्थमाह ।

१२.

१. एवा ह्यसि वीरयुरिति स्तोत्रियः । एवा ह्यस्य सूनुते-
त्यनु रूपः । गायत्रीषु ब्राह्मणाच्छंसिने प्रणयन्ति द्वितीये ऽह्निति
युतेः । अनु रूपपादनम्नरं जागर्तं प्र वः सतां छेष्टतमाद्य सुष्टुति-
मिति । एवैगपागपरे सन्तु दूक्य इति केचित्^१ । तद्विशयम् ।

२. अग्निसम्भ सद्यसा वि ओ अन्तामिति षड् द्वितीये ऽह्निति ।
ब्राह्मणाच्छंसिन् इत्यधिकार आ अन्तावाकशब्दात् ।

३. यसासम्भेति वसुन्तरयोरपि अह्न्दोमयोः सूक्तानां मध्ये
भवन्ति ।

४. यो अद्विभिन्नयमजा अतावेति सर्वत्र पूर्वं पर्यासाह्न्तेत् ।
ह्यपहर्षं षष्ठे चोर्ध्वं ह्येभ्य इत्यथोपयुज्यते ।

५. यजेव सु प्रतरं सायमस्यमिति अर्धसिद्धातीयपञ्चमयोरह्न्दो-
र्मध्यमे च अह्न्दोमे भवति ।

६. अष्टा म इन्द्रं मतयः स्तुर्विद् इति पर्यास इतरेष्वसु
द्वितीयचतुर्थषष्ठसप्तमनवमेषु ।

७. तं ते मदं गृणीमसीति स्तोत्रियः । तम्बाभि प्र गायते-
त्यनुरूपः । उष्णिह एताः । ककुषु मैत्रावरुणाय प्रणयन्ति द्वितीये
ऽहंसेनो य ब्राह्मणाष्मंसिनो वशमेतौति (३०. ८) तुल्यच्छन्दसः
ग्रंसनं वशगमनम् । अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं । चिविष्टिधातु
प्रतिमानमोजस इति केषित् । तदपि विचार्यम् ।

८. अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वमिति सूक्तं द्वितीये ऽहनि भवति ।

९. उदप्रतो न वयो रक्षमाणा इति सूक्तं चतुर्थे ऽहनि भवति ।
स्तोत्रियानुरूपावच नोक्तौ उक्त्येषु विकारवचनात्^१ (१२. १०. १) ।
प्राकृतौ वयमु त्वामपूर्य्य यो न इदमिदमिति (८. ३. २) । उष्णिषु
ब्राह्मणाष्मंसिने प्रणयन्तीति चतुर्थे ऽह्निति श्रुतेः । उष्णिक्ककुभ-
स्तुष्टाचरत्वात् । अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं । गो गो दास आर्यी
वा पुरुषुतेति । परि कुत्सादिहा गहीति परितत् । अपरं ज्ञानं
एव श्वाधत्त, स्पृध इति वदन्ति ।

१०. उदप्रत इत्येव ।

११. प्र मंहिहाय यो अद्रिभिद्व द्रष्टु इत्येतेभ्यः ।

१२. इन्द्रीय साम गायतेति स्तोत्रियः । तम्बाभि प्र गायतेत्यनु-
रूपः । अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं विधे स्तुतौ यजताय धृष्णव इति ।

१३. यज्ञे दिवो नृषद्वने प्रथिव्या इति सूक्तं पञ्चमे ऽहनि
मध्वने च चन्द्रोमे यज्ञे दिव इति ।

१४. इमा नु कं भुवना सौषधामेति द्वैपदः स्तोत्रियः कार्यः ।

१५. इतीयमनुरूपकृत्तिः । इमा नु कमिति द्वैपदस्य त्व-
स्योत्तरे द्वे श्रेया वाजं देवहितं सनेमेति तृतीयानुरूपस्य कार्या ।

१३.

१. अप प्राच इन्द्र विश्वां अभिचानिति सूक्तं सुक्रीर्तिसंज्ञितं
ग्रस्त्वा पङ्क्तिशंसं वृषाकपिं शंसेत् । वृषाकपिर्नाम वि हि सोतो-
र-
सृचतेति सूक्तमृषिनाम्ना निर्दिश्यते । तं पङ्क्तिशंसं न्यूङ्गयति ।
कथमित्याह । मध्यमस्य पादस्य द्वितीयोत्तमयोरचरयोर्न्यूङ्गं
विशेषयन्नाह ।

२. वैराजः पूर्वस्मिन्निति । वैराज उक्तस्वरूपस्यतुर्थं इहनि । स
पूर्वस्मिन् न्यूङ्गस्थाने द्वितीये ऽचर इत्यर्थः^१ । द्वितीयस्थाने^२ स्वरूपं
उदाहरत्यन्यत्रापि ध्वञ्जनान्ते सन्धिविशेषज्ञापनार्थं । मद्वृषाकपो ३
ओ ३^३ अयः पुष्टेषु मत्स्रस्वेत्युत्तरस्मिन्निति पूर्वाभिप्रायम् ।

३. प्रतिगृणति यावत्तावत्प्रतीचते शंसिता । तदुभयमुदा-
हरति ।

४. वैराजं द्वादशोकारं न्यूङ्गयुक्ता ततो मदेय मदैवो ओ
ओथा मोदैव एवं प्रतिगृणति ।

५. तदिति वाक्योपादाने । यत्र शाखान्तरीयमहः^४ सर्वाह-
न्यूङ्गपक्षे उपद्रुतसन्धियुक्तमचरं तस्मात् यथा चतुर्थमहसैत्तिरीयाणां

१ M om. द्वितीये ऽचर इत्यर्थः द्वितीये स्थाने । २ A द्वितीये । ३ C D कपो
ओ ओ ; sec. h. कपो ३ ओ ओ । ४ C M D सर्वाहन् A सर्वाहन् ।

सर्वन्यूङ्गम् । उपद्रुतो नाम सन्धिर्वाष्कलानां प्रमिद्वस्तस्योदाहरणं ।
 न ष्वते श्रान्तस्य सख्याय देवा इति । अभिनिहित उक्तः सन्धिः
 प्रातिशाख्ये । अथाभिनिहितः सन्धिरित्येवमादिना ग्रन्थेन (२. १३) ।
 तस्योदाहरणं । परे ऽवर उभया अभिचा इति संसवे प्रयोगः ।
 प्रसिष्ट उक्तः । समानाचरे सख्यान (२. ६) इत्येवमादिना ग्रन्थेन
 प्रातिशाख्ये प्रतिपादितः । तस्योदाहरणं । माशेषसो ऽवीरता परि
 लेति । अथ क्षिप्रसन्धिः । समानाचरमन्तःस्थां (८) स्वामित्येवमादिना^१ ।
 तस्योदाहरणं । स्वयासः सुचेतुनेति प्रगाथे^२ । सन्धिवचनं क्वचिम-
 स्वाभाविकयोर्भयोर्यहणार्थं । न्यूङ्गनीयस्य पादस्यादाविति^३ न
 मध्ये । उपातीत्यातिक्रम्य तदुपद्रुतादिमन्धियुक्तं । द्वितीये प्रदर्शनार्थं
 द्वितीयवचनं । ह्यश्वाद्रिरित्युदाहरणं^४ ज्ञापकं । आ स्यो इति
 क्षिप्रस्योदाहरणम् । क स्यो इति स्वाभाविकस्य प्रदर्शनार्थम्^५ ।
 क्वचिमस्योदाहरणस्य द्वित्वं तु विशेषणार्थम् । तत्संस्तृतीये ऽप्यचरे
 मन्धे एव^६ (?) । यस्येदमप्यमिति । यथा त्वं देव मघवद्वाः मधूद् इति
 वाष्कलिकायां^७ लक्षणमुक्तं तस्य परिहरणार्थम् मन्धिपातमन्धियो-
 गयोः सन्धि^८ व्यूहेदिति ततो ऽत्र दकारे न्यूङ्गः स्यात् । शौनकेन

१ A ins. उक्तः । २ A प्रगाथः । ३ C (orig.) D पादस्योदाविति ।

४ C D ष्वरेण ५ A ० दर्शनार्थं । द्वित्वं तु मध्यमस्य पादस्य द्वितीयेत्यस्येति
 (१०. ५. १०) सिद्धे द्वितीये ऽचरे इति पुनर्द्वित्वं तु क्वचिमस्य विशेषणार्थं । तेन चाप्यस्य
 यस्येदमित्यादौ द्वितीयस्यापि सन्धिं कृत्वा द्वितीयत्वं संपाद्य तच्च च ? न्यूङ्गयेत् त्वं
 देवेत्यत्र तु लक्षणान्तरात् त्वं देव इति व्याभाष इति दकार एव द्वितीये इति फलितः
 ऽर्थः विशेषणार्थम् । तत्संस्तृतीये ऽप्यचरे मन्धे एव न्यूङ्गयेत् । यस्येद ० । ६ C D मन्धेव
 ७ A C D वाष्कलिकायां M वाष्कलिकायां C in marg. वाष्कलि । ८ C D लक्षण-
 युक्तम् । ९ C D मन्धे व्यूहेदिति ।

अविशेषेण व्यूहस्य उक्तत्वात् वकारे प्राप्नोति^१ तच्च न युक्तं कस्यो
इत्युदाहृतत्वात् ।

६. अथ यच्च स्यादिति ब्रुवन् कश्चिच्छाखान्तरे पञ्चालपद-
वृत्त्याख्या विवृत्तिर्नास्तीति ज्ञापयति । तथा च नो इत्युदाहरण-
पाठः । शाकलाभिप्रायेण विवृत्तिप्रत्यये विवृत्तेः प्रत्युदाहरणं^२ ये
अस्या आचरणेषु दध्निरे इत्यकारे न्यूङ्क्षः । ननु अकार एवात्र
द्वितीयः तत्रैव न्यूङ्क्षेन भवितव्यं । किमर्थं सूचयेत् । उच्यते ।
सूचारम्भादेवं^३ ज्ञायते । सन्ध्यचरणामपि न्यूङ्क्षेन^४ पादे विकर्षो
भवति । तेन एकार एव द्विधाकृते तृतीये भागे न्यूङ्क्षः प्राप्नोति ।
स मा भूदिति विवृत्तिप्रत्यये न्यूङ्क्ष्येदित्युक्तं । यत्नेदमयं हविः
यदायुक्त तन्नेत्युभयोः पदयोः सन्धिं कृत्वा न्यूङ्क्षः स्यात् नो इत्युदा-
हरणमुच्यत्वात् । मुष्को ओ इदं स्या एजत इत्युक्तत्वा^५ सन्धिं उप-
द्रुतादिपरिसंख्यानात् । विश्वश्चाविति सानुनासिकेन^६ प्रत्यादानं
प्राप्नोति^७ । प्र गो ओ ओ ओ इ ओ ओ ओ ओ इ ओ ओ
ओ ओ इ धीपेति रेफस्वरभक्तिदकारेण पराङ्गपच्चे तु लोपः ।
विष्णो ओ ओ ओ इ इत्येवमादिषु तु लोप^८ एव पराङ्गत्वात्^९ ।

७. तं वृषाकपिं प्रस्था कुन्तापं शंसति । तमिति साहचर्यार्थम् ।

१ C D अभिप्राप्नोति । २ A •प्रत्यये हने ययुंङ् M •इ उदा• । ३ A •भावेत-
ततचकारौतित् । ४ A न्यूङ् । ५ C D त्वान सन्धिः । ६ A नामनासिकेन ।
७ C D M पदान्नाम्नात् । ८ C D लोप M फलोः । ९ C D M पदान्नाम्नात्
C (in marg.) प्रत्यादानं पदान्नाम्ना देव प्र गो ओ ओ इ धीपेति कारः क्रमजः
पूर्वाचरस्य ... ततो लोपः ।

१४. १५.

. Without commentary.

१६.

१. उक्तानां च तिस्रो नाराग्रंथः । ततस्त्रिस्रो रैभ्यः ततः कारव्यास्तिस्र एव । ततस्त्रिस्र इन्द्रगाथास्तिस्रश्चामन्तरा भूतेकदः ।

२.^१ शस्त्रा ततो जनन्तरं वक्ष्यमाणस्य तसः पारिचित्यसाधनं द्वितीये पादे प्रथमचतुर्थयोरचरयोर्वैखर्यं कुर्यात् । उदात्तानुदात्त-स्वरितप्रचितानां स्वरान्तरैः ।

१७.

१. एतास्तसः पारिचित्यः । .

२. वैखर्यान्तरमेव प्रतिगृह्यतेत्यर्थः^१ ।

३. पारिचित्यः शस्त्रा तत एतश्रप्रस्तापो वक्ष्यमाणो विंशति-पदः । तमेतश्रप्रस्तापं निविच्छंमं शंसति ।

१८.

१. इत्येतश्रप्रस्तापः ।

१९.

१. षट्पदेयं तस्यां दाभ्यां दाभ्यामवसाय दाभ्यां प्रश्नैति ।

२. त्रिष्टुबेषां ।

१. M inserts भूतेकदः ।

२. M. नकारे जमाज इत्यर्थः ।

३. पङ्क्तिरियं द्वाभ्यामवसायद्वाभ्यामवसायैकेन प्रणौति ।

४. इयं गायत्री ।

५. इत्येतोऽस्तस्य आदित्या अङ्गिरस्यः ।

६. एवाह *जरितरोथा मोदैवेत्यवसाने तथा ह जरितरोथा
मोदैवेति प्रणवे भुतान्ततान्येषां पाठात्^१ । अन्ये तु प्रकृतिदृष्टत्वात्^२
भुतं न पठन्ति ।

२०.

१. दिशां कृप्तीः शंसतीति श्रुतेः ।

२. एताः पञ्च दिशां कृप्तायः संज्ञया ।

२१.

१. जनकस्याः शंसतीति श्रुतेः । षलिति संदेहव्युदासार्थम् ।
अत इति क्रमार्थम् ।^३

२. एता जनकस्याख्याः ।

३. अतस्तः प्रवर्त्तिकासंज्ञा अतस्तयस्य प्रतीराधा अनन्तरं^४
तन्निविष्टं शंसेत् ।

१ M भुतान्ततान्येषां ।

२ C प्रकृतिदृष्टे D प्रकृतिदृष्टत्वात् (?) ।

३ C D अनन्तरमनन्तरं ।

२२.

No commentary.^१

२३^१.

१. इति चतस्रः प्रवल्हिकाः ।

२. एतास्त्वयः प्रतीराधाः ।

३. अस्माबूनि जरितरित्येवमादीनामेकैकमुक्त्वा नित्यं प्रतिगरं
अथा मोदैव इति ब्रूयात् । अध्वर्युः प्रतीक्षितव्यः ।

४. इयमतीवादा । प्रवल्हिकाः प्रतीराधानतीवादामाह्नस्या
इति श्रुतौ संज्ञाकरणात् ।

५. पक्षी यियष्यमाना^२ जरितरोथामोदैवेत्यवमाने । होता
विद्धी मे जरितरोथा मोदैवेति पुनरैव एवमस्यामतीवादायां प्रति-
गृहणन् प्रतीक्षेत ।

२४.

१. अतीवादाया अनन्तरं वक्ष्यमाणा दशह्नस्यासंज्ञाः संमतिः ।

२. अष्टौ एताः । ता वा अष्टौ भवन्तीति श्रुतेः ।

३. कष्टन्नरः कष्टयभुद्धानन । यद्ध प्राचीरजगन्तेति द्वे इति
श्रुतेः । एवमेतद्वः पूर्वाभिरष्टभिः सह दश ।

४. तासामाह्नस्यानां तृतीये पादे न्यूनः कर्तव्यो यथा वृष्णा-
कपावुक्तः ।

^१ vers ४ is left out in all MSS. ^२ C (in marg.) कश्चिदसमेधादो

कुर्यादभिमेषमध्वर्युप्रत्ययाद्यदा तदर्थमिह पाठः । ^३ C ययस्ती० ।

५. कष्टश्रः कष्टयमुद्धातनेत्येतस्या द्वितीयदशमयोरश्रयो-
र्यथा वृषाकपौ तथा न्यूहः कर्तव्यः ।

६. इतरासामाह्ननस्थानां द्वितीये ऽशरे वैराजन्यूहमुक्त्वा
द्वितीयस्य पादस्थान्ते आनुष्टुभेन न्यूहोनावसाय तत उपरितनं पादं
शंसेत् । चतुर्थः पादः संतानायोत्तरस्या ऋचः कर्तव्यः^१ ।

७. अत्र प्रतिगरे विप्रसृतयः^२ त्रय इकारा ब्रह्मास्तुर्थः
भुतः । एवमपरौ द्वौ चतुष्कौ । ततः किमयमिदमाहो ओ ओथा
मोद्वेवेति प्रतिगृणाति ।

२५.

१. आह्ननस्थानन्तरं दधिकाव्यो अकारिषमित्येकां शंसेत् ।
द्वाधिकीं शंसेतीति (३०. ८) श्रुतेः । एकाग्रहणं दद्याद्वानिरा-
चार्यम् ।

२. सुतासो मधुमत्तमा इति दृचं । प्र मंहिष्ठाय दृहते दृह-
द्रय इति दृचं । यो अद्रिभित् प्रथमजा ऋतावेति दृचं । अत्र
द्रष्टो अश्रुमतीमतिष्ठदिति दृचं । एतानि^३ पूर्वं च यदुक्तमिमा
सु कमित्यारभ्य एतत्पठे भवति ।

३. त्वं न इन्द्रा भरेति स्तोत्रियः । तदिन्द्राव वा भरेत्यनुरूपः ।

४. स्तोत्रियानुरूपपादनन्तरं प्र मंहिष्ठाय दृहते दृहद्रय इत्ये-
तदेव पञ्चमं सूक्तमैन्द्रं जागतं भवति । न विकस्यो ऽग्रेण सङ्ग । प्र

^१ C D ऋचोवर्तव्यः M ऋचधर्तव्यः । ^२ C D om. अत्र प्रतिगरे विप्रसृतयः ।

^३ M ins. दद्याद्वानि ।

नन्तरस्य । अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं । अभि त्वं मेघं पुरुङ्गत-
मृगिमयमिति त्रयोदश । वृत्रं यदिन्द्र श्रवसा वधौरहिमिति
वृत्रहवत् ।

२. नू मतेी दयते सनिष्यन्नित्येतत्सूक्तमष्वावाकस्यैन्द्रादनन्तरं
द्वितीयचतुर्थयोरङ्गोः प्रथमोत्तमयोश्च च्छन्दोमयोः शस्यम् ।

३. विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचमित्येतत्सूक्तमष्वावाकस्यैन्द्रा-
दनन्तरं तृतीयपञ्चमाष्टमेषु^१ ।

४. उरुं यज्ञाय चक्रयुक्तं लोकमित्येतत्तृचं पर्यासात्पूर्वं भवति
सर्वेष्वहःसु । सर्वग्रहणमितरेषु इत्यस्यः नृवृत्तिर्मा भूत्^२ ।

५. स वां कर्मणा समिषा हिनोमौत्येष सर्वदाष्वावाकस्य
पर्यासो भवति । अत्र सर्वदाग्रहणादुक्तं यज्ञायेत्यस्य कश्चिदग्रसन-
मपि । तथा च षष्ठे ऽहनि परां माचयेत्यत्र विनियुक्तस्य न पुनः-
ग्रसनम् ।

६. शुधी ज्वं तिरस्त्रा इति स्तोत्रियः । आश्रुत्कर्णं शुधी
ज्वमित्यनुपस्तृतीये ऽहनि । अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं त्वं सु
मेघं महया सुर्विदमित्यष्टौ । द्यौश्चिदस्यामवाँ अहेः स्त्रनादिति
पञ्च । ज्वनस्यदं रथमिति रथवत् ।

७. इममिन्द्र सुतं पिबेति स्तोत्रियः । पिबा सोमं मदाय
कमित्यनुरूपः चतुर्थे ऽहनि । अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं । अहं
भुवं वसुमैः पूर्यस्मतिरेकादश । एता विश्वा सवना त्वतुमा कष
इति द्वे । चिताय गा अजनयमिति जातवत् ।

८. अथावि सोम इन्द्र त इति स्तोत्रियः । इममिन्द्र सुतं
पितृत्यनुरूपः पञ्चमे ऽहनि । अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं । अहं
ह्यं गृणते पूर्वं वस्त्रित्येकादश । प्र वो महे मन्दमानायात्सव इति
दे स्थाहं गवामूधःस्त्रिति पशुमत् ।

९. प्र व इन्द्राय वृषहन्तमायेत्यारण्यकपठितः स्तोत्रियः ।
अनुरूपो विश्वतोदावन्विश्वतो न आ भरेति षष्ठे ऽहनि ।
षष्ठ्यहणमुपरिष्ठादिह चोच्यमानमतिरिच्यते । तस्य प्रयोजनं
इन्द्रमीशानमोजसेति द्वितीय एवाहनि (२६. १) । अना-
रभ्यवादाशङ्काच्च न कार्या । सर्व्वध्वंसु स्तोत्रियानुरूपवि-
धानात् ।

१०. एवयामहतं^१ प्र वो महे इति यथा वृषाकपिमेव शस्त्रा
ततो ऽनन्तरं । यथा वृषाकपिमिति मध्यमस्य पादस्थेत्येवमाद्यति-
दिश्यते (१३. १) ।

११. इह मदो ओ ओ ओ३^२ ओ ओ ओ ओ३ ओ ओ
ओ ओ३ मदे मधीर्मदस्य मदिरस्य मदैवे३ ओ ओ३ मोदैव
एवं प्रतिगृणात्यध्वर्युः प्रतीक्षितव्यः ।

१२. अतुर्जनित्री तस्या अपत्यरीति^३ सूक्तमेवयामहतो ऽन-
न्तरं ग्रंसेत् ।

१३. तमस्य द्यावापृथिवी सचेतसेति सूक्तमृतुर्जनित्रीयानन्तरं
ग्रंसेत् ।

१ A. ३. ३. इन्द्रं विना ।

२ M तु ।

३ A. ३. ३. एवयामहतं ।

४ C adds one ओ more.

१४. विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र बोचमिति सूक्तं तमस्य द्यावा-
पृथिवी इति शस्त्रा ।

१५. प्र वः पान्तमन्वसे धिया यत इति सूक्तं विष्णोर्नु-
कीयादनन्तरं शंसेत् ।

१६. प्र वः पान्तमन्वस इत्येतसूक्तं ह्रन्दोमेषु च शस्यते न
केवलमत्र ।

१७. प्र वः पान्तमन्वस इत्येतस्य तिस्रः शंसेत् प्रथमे ह्रन्दोमे ।
तुशब्दो नियमार्थः । ततो न सूक्तं विकल्प्यते ।

१८. उरुं यज्ञायेत्यस्मानृचात्पूर्वं भवामित्रीयमुत्तरयोश्चन्द्रो-
मयोर्भवति । तत्रैव नोच्यते । षष्ठे ऽप्यहनि भवामित्रीयं कथं नाम
स्यादिति । तच्च शाखान्तरादिकल्पेन प्रकरणपाठस्य^१ कारणाच्चेहा-
पि सूचितमेव ।

१९. नू मर्ते द्यते सनिष्यन्निति सूक्तं । परो माचया तन्वा
वृधानेति सूक्तं उत्तमाष्टचसुद्रुत्य शस्यते । उरुं यज्ञायेत्यस्य
सूक्तस्य^२ शंसनं कृत्वा न पुनरिति (26. 5 Comm.) । षष्ठ इत्युपसंहारात्
विष्णोर्नु कमितीतरेष्वित्यस्य^३ विशेषेणाप्युक्तं^४ भवति । ननु^५
भवत्येव नू मर्तः परो माचयेति । 'सत्यम् । सोदनाक्रमेणानुरूप-
दनन्तरं पुनर्तां' भूत् ।

१ CD. पाठाकरवाचेः; C in marg. स्य । M पाठाच । २ A ऋचस्य परो
माचयेत्यस्य सूक्तस्य । ३ A. रेखेत्यवि, C रेखित्यस्य वि. ४ A. युक्तं जायते
च । ५ A न ननु । ६ A माचयेति नू मर्तेऽस्मिन् सति कृते विष्णोर्नु कमिति
चेत् । सत्यम् । ७ A पुनर्विष्णोर्नु कमिति सा भूत् । पर्याप्तं भवति सदापचवात्
चक्षुतपर्याचेः शोवाकरति कृतेच ।

२०. यदिङ् शिष मेहनेति श्लोचियः । यदिङ् ते चतस्र इति अनुरूपः । प्रथमे कन्दोमे । अनुरूपादनन्तरमैङ् जागतं । तदस्मै नयमङ्गिरस्वदर्शतेत्यष्टौ । अजातशत्रुमजरा स्वर्वतीति पञ्च । ओजो मिमानो महिमानमतिरदित्यावत् ।

२१. पुरां भिन्दुर्यवा कविरिति श्लोचियः । अस्यैव चः पूर्वसृचः सो ऽनुरूपः । तृतीया तु प्रथमा । उत्तरयोरात्मायक्रमः । मध्यम इति मध्यमे कन्दोमे कन्दोमाधिकारात् । अनुरूपादनन्तरमैङ् जागतं । प्र ते महे विदये शंसिषं हरी इति चयोदश । मह इति महदत् ।

२२. गायन्ति त्वा गायशिण इति श्लोचियः । अगन्तर एवानुरूपः । उत्तमे कन्दोमे कन्दोमाधिकारात् । अनुरूपादनन्तरमैङ् जागतं । अर्षा दिवे^१ हृते शूयं वष इति नव । दिवसिदस्य वरिमा वि पप्रथ इति चतस्रः । दिव इति तदसुष्य लोकास्य रूपम् ।

. २७.

१. उक्तेषु विकार इत्यनुवर्तते । द्वितीयप्रभृतीनां पञ्चानां पार्थिकानां कन्दोमानां शोपदिष्टान्युक्त्यानि । तान्येवेतरेषामुपदिश्यन्ते । चतुर्विंशे ऽहनि प्रथमात्, कन्दोमाच्छसं सर्वेषां शोचकाणां भवति । षट्चिंशतं मैत्रावरुणश्चतुर्विंशे शंसति चत्वारिंशतं ब्राह्म-

णाच्छ्वी चतुस्त्वारिंशतमष्ठावाक इति (३०. १०) लिङ्गात् ।
ग्रस्तग्रहणात्मकस्त्रानि स्तोत्रियानुरूपौ चानुवृत्तेः^१ । सर्वग्रहणमष्ठा-
वाकाधिकारनिवृत्त्यर्थम् ।

२. यस्तुर्णां द्वितीयप्रभृतीनां पार्थिकानां ग्रस्तं तद्वशिष्टं
चतुर्णामभिज्ञविकानां द्वितीयप्रभृतीनाम् ।

३. द्वितीयप्रभृतिभ्यः पार्थिकेभ्यः स्वरसामसु यथासंज्ञेन
ग्रस्तम् ।

४. अभिजिदादीनि यदि परमतेनोक्त्यसंस्थान्यहानि कुर्यु-
स्तस्यातुर्विशिकानि सहेन्द्रेभ्यः जागतेभ्यः सकलान्येवोक्त्यानि
कार्याणि । अन्यसंस्थेष्वेक्यवत्सु न्यायकल्पितानि । नैकाहिकान्युत्तर-
नैकाहिकवचनात् । न्यायकल्पे वृद्धसंप्रदायो लिख्यते । जागत-
विशेषपर्यासवैष्णवविपर्यासः^१ । वैष्णवे विपर्यासो^२ योऽत्रिभूयोर्द-
यज्ञायशिक्षानि^३ चतुःसूक्तान्येव । जागतपर्यासयोर्मध्ये मैत्रावरु-
णस्य मध्यमे द्वे जागते । ब्राह्मणाच्छंसिन् उद्भृतीयं योऽत्रि-
भूयात् पूर्वं । अष्टावाकस्य न्यायकृतमेव महाप्रतीयमहरिति वा ।
अहर्वचनस्य कृतार्थस्य पुरुषमेधीयमध्यमे प्रतिषेधार्थं आरभ्यः । स
हि षोडशिसंस्थो दिवसः संज्ञापकज्ञापितत्वात् । अन्यसंस्थस्य न्याय-
कल्पनात् ।

५. अथ यदीति वचनात् अत्रापि परमतमेव । नैकाहिका-
न्येव न न्यायकृतानि । प्राप्तेषु पुनर्वचनात् ।

१. C D • रूपपावनवृत्तेः । १ A वैद्युतपर्यासः । २ C विपर्यासो M विपर्ययेति ।

३ C (orig) • रंयःज्ञापानि D • रंयःज्ञापानि ।

~~ततो ऽथ यदीत्यनुवर्तत एव । अथ यद्युत्तममाभिन्नविक-~~
~~सुक्क्यं कुर्युः ततो द्वितीयस्याङ्गः पार्थिकस्य यत् द्वितीयसवनं होच-~~
~~काणां होतुस्योक्तं तदुत्तमस्याभिन्नविकस्य भवति । द्विरभ्यासो~~
 ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टाचारस्तदाचरणं चायुष्यमिति ।

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्ये द्वादशो

ऽध्यायः समाप्तः ।

—

अथ वयोदशोऽध्यायः ।

१.

१. अभिजिदादयो ऽग्निष्टोमाः स्वश्रुतावुक्तास्तेषां स्वश्रुतिं परित्यज्य किमर्थमुक्त्यानुपदिष्टानीति । यत इदमाह । पूर्वकारिणश्चान्दोगा अध्वर्यवः । उत्तरकारिणो बह्वृचा इत्यर्थाद्गम्यते । न हि ग्रहग्रहणं^१ स्तोत्रस्तवनं च ग्रस्तमन्तरेण परिणमायते श्रुतेर्न्यायाच्च ।

२. एवं तावदुपदिष्टं युज्यते कर्तुं । यदि पुनस्ते चान्दोगाध्वर्यवो ऽस्मच्छ्रुतिकल्पानुपदिष्टं कुर्युस्ततः कथमिति । उक्त एव न्यायो यथास्तुतमनुग्रहं^२ कल्पग्रहैरप्युत्तरकारिभिर्भवेदित्यर्थः^३ । शाखान्तरविहिते तदा कल्प्यं^४ वा स्यात् । सूचारमयत्नात् । अत्रोदाहरणं । यदि त्रिकद्रुकीयास्त्रैषत्वारिंशेन दृष्टता तदा रात्रिपरिशेषं च ग्रंसति असंख्योपुय ऐश्वरी त्रिष्टुभभवति । याज्या पिवा सोमं महत इन्द्रियाथेत्युत्तरा वा मदती भवति । यानि शोक्तमथ चान्दोगिकस्य^५ निष्केवलसूक्तानि तानि वा ग्रंसेत् अष्टात्वारिंशस्तोमसामान्यात् । पूर्वैव तु याज्या । यदोक्तममतिरिक्तं तदा कुर्युरिति भारद्वाजकानां । तत्राश्विनौभिः स्तोममतिग्रंसेदाश्विनौयाज्या जगत्सु कर्तव्याः । सवनश्चान्दोगवशात् । तत्र त्रिषु षष्टिशतेषु या न प्रयुक्तास्ताः कार्याः । संभवे सकृत्क्रियान्याया । आ वां रथं

१ C D om. ग्रह ।

२ A कल्पग्रहैरेव ।

३ D वशि० ।

४ A • विहिते तदा कल्प्यं च ऽस्यात् ।

५ C D om. स्य ।

पुरुषमायं मनोजुवमिति दश। अबोधग्रिर्गम उदेति सूर्य इति
 षतस्रः। अभृदिदं वयुनमो षु भृषतेति पञ्च। कः स्निहृषो
 निष्ठितो मध्ये अर्णस इत्येका। अर्वाञ्चमद्य यय्यं नृवाहणमित्येका।
 एष स्य भानुहृदियति युज्यत इति षट्। यदिङ्ग्रेण सरथं याथो
 अश्विनेत्येका। उभा हि दसा भिषजा मयोभुवेति पञ्च। यो वां
 परिज्मा सुवदश्विन रथ इति पञ्च। भुज्यमंहसः पिष्टथो गिर-
 श्विनेत्येका। एता वा याज्ञाः। अर्वाञ्चमद्य यय्यं नृवाहणमिति
 याज्ञ्या। उत स्या वां मधुमन्त्रचिकारपदिति वा मदती।

१. इष्टीनां शब्द्व्यंतादिनि^१ क्रियमाणे हविषां यागक्रमेण
 दैवते शब्दे सगुणनिर्गुणे उच्चैरुपांशुतायां च मन्त्रादेः शब्दस्य।
 एतेष्वध्वर्युमनुविदधीत। तदुक्तं। कृयादात्मौयमुपदिष्टमप्युपेचेत।
 यजमानो ऽन्यो वाध्वर्यवत्वादस्य।

४. स्तोत्रियादिषु ऋन्दोगमनुविदधीत। उपदिष्टमयात्मौयं
 नाद्रियेत तत्प्राधान्यात्।

५. ऋन्दोगानुविधानस्यायमपवादः। अन्नोदाहरणं। सुरुप-
 क्तमुतये सुदुघामिव गोदुष्टे जह्मसाह द्यविद्यवाद द्यविद्यवाद
 द्यविद्यवाद^१।

६. पूर्वपक्षमादरे^२ प्राप्ते विशेषे ऽनुविधानं। ऋष्यां विपर्यास-
 मनुविदध्यादेव।

७. येन वृक्षाणि ह्वर्युष हंसौत्येवमादिको न्यूक्तौयः पादो

१ D शास्त्राणि क्रि० U in marg. यतावन्तः। वेदां परि।

२ A om. द्यवि सुवाद।

३ A उवादे।

विकर्षेण पूर्येत । ततस्तस्य विकर्षस्य द्वितीयं भागं गणयित्वा न्यूङ्गनीयं संपादयेत् । तथा निश्चिद्यः पुत्रमा च्चावयोतय इति । संख्यानमात्रमेव विकर्षस्यात्र विधीयते । न तु विहृष्टप्रयोगः । ननु न्यूङ्गगधिकार एवास्य विधानं युक्तं । उच्यते । इह विधानस्यैतत्प्रयोजनं न्यूङ्गनीयपादव्यतिरेकेणान्यत्र न्यूङ्गने पादे कन्दोर्गैर्विहृष्टे तदनुविधानाधिकारात् विकर्षप्रयोगेणापि पादपूरणं तथा स्यादिति । अत्रोदाहरणं । मा नो अज्ञाता वृजना दुराथ इति ।

८. अयं च न्यूङ्गसंबन्धो विशेषः प्रसङ्गादिहोच्यते । न्यूङ्गनीयात्स्वरादूर्ध्वं यानि समानि ऋन्दोमानानि तेनैव स्वरेण तुल्यं ऋन्दोमानं कुर्वन्ति । तदङ्गानीत्यर्थः । तानि लुपेरन् अदर्शनं तेषां कार्यमित्युक्तं भवति । व्यञ्जनपक्षणादनुस्वारस्य लोपो भवति । अस्योदाहरणं । चतुर्थे ऽहनि न्यूङ्गे प्रातरनुवाके तपूंष्यग्रे जुह्वा पतङ्गानिति ।

२.

१. अथ यदि पशुरानीतो ऽनुपाकृतो विद्येतत्विग्भ्यसं कारयेदिति श्रुतेः । पशुत्विग्भ्य एव तत्प्रकृतत्वात् ।

२. यद्युपकृतः पशुः कल्पते तत आख्याङ्कतिं होता जुहुयात् यस्माद्द्वीषावेपिष्ठा इत्येवमादिना मन्त्रेण ।

३. उपाकृते वाय्ममाने यस्माद्द्वीषावाग्निष्ठास्ततो न इत्येवमादिना मन्त्रेणाख्याङ्कतिं जुहुयात् ।

४. पक्षाचितुं प्रवृत्ते ।

५. उपाकृते-पञ्चावुपविष्टे ।

६. यस्माद्वीणा संज्ञप्ता ततो न इत्येवमादिना मन्त्रेणाव्याज्जतिं कुर्यात् । उपाकृते स्तथंभृते पञ्चौ ।

७. यद्रूपः यदेवत्यो पशुः पूर्वः । पशुशब्दे ऽनुवर्तमाने पुनः-पशुशब्दात् शास्त्रापशुव्ययेतन्मैमित्तिकं न वेपमानाद्याव्याजतयः ।

८. उपाकृतस्य मृतस्यायं विनियोगो वचनात् ।

इ.

१. प्रवृत्तेषु प्रयाजेषु मृते पञ्चौ तेनैव संस्थाप्यं कर्म । यदि तस्यैकैवामिषा प्रीतः स्यान्तेनैव प्रचरेयुरिति वा स्थितिरिति श्रुतेः (१८. १९) ।

२. अवदाने जिह्वादी नष्टे अनुपसंभ्यमाने । दुष्टे ग्रिहभक्षणायोगे । विमथिते । उपलभ्यमान^१ एवाप्राप्ये भ्रंसिते वाच्यं प्रतिनिदध्यात् । इति प्रतिनिधेयनियमः ।

३. पूर्वसूच्येकदेशस्थायमपवादः । इदयस्य नाग्रे ऽन्यमाक्षभेत । न तु दुष्टविमथितयोः । तच्च हि आच्यं प्रतिनिधानमेव । अन्य-वचनात्^२ पूर्वसूच्येकदेशं वक्तुं ह्यगमिति । आक्षभेत प्रतिनिदध्या-दित्यर्थः । प्रतिनिध्यधिकारादाक्षभतिः^३ प्रतिनिध्यर्थः । श्रुतो नाग्निप्रणयनादीनामावृत्तिः । वपापशुपुरोवाशयोर्न पुनःक्रिया

१. C. सम्माना । २. A. वाच्यवचनात् ।

३. A. वाक्षभति, C D. भति ।

कृतत्वात्^१ । सर्वेषामवदानानां परित्यागो भारद्वाजवचनात् । अग्नि-
गोरावृत्तिः संश्रासनत्वात् उपप्रेषस्य च तादर्थ्यात् । मनोतापर्यग्नि-
करणानामावृत्तिः । संनिपातात् ।

४. यदीच्छेद्यजमानो ये मे पशुप्रध्वंसितारस्त त आर्तिं प्रा-
प्नुयुरिति ततः कुविदङ्गं यवमन्नो यवं चिदित्यनेन मन्त्रेणाग्नीध्रीये
आज्याहुतिं^२ जुहुयात् । होता च कुर्यादनादिष्टमिति परिभाषि-
तत्वात् ।

५. अष्टापथां गर्भिण्यामित्यर्थः । वशायामनूबन्धायामिति
विशिष्टोदना । ओदितायामष्टापथां सत्यामेतद्गर्भस्य^३ त्वचो
वपारूपं फलीकरणानां फालीकरणान् । फलीकरणा मध्यमास्त-
दुल्लासो हि स्वविष्टाफलीकुर्वन्ति तेषां ये फालीकरणा अवकणा^४
इति प्रसिद्धासागर्भं च । इतिशब्दस्य स्वार्थः । ग्रामिणे ऽग्नौ अप-
धिलेतरस्य तपाप्रधानस्त्रिष्टुक्कृदादेराहुतिजातस्य वषट्कारेषु वपा-
द्युपजुहुयात् ।

४.

१. अनपठत्ते यूपकर्मणि स्वरहोमे यदि यूपविरोक्षणं स्यात्त-
तस्माद् बज्ररूपमनेकवर्णं पशुमालभेत । पशुबन्धं कुर्यादित्यर्थः ।
अहर्गणेष्वन्ये ऽहनि स्वरहोमस्तत्रोर्ध्वं स्वरहोमकालादिविरोहणे उत्तरे
पश्चादवस्थापयितुम् ।

१ A तत्कृ० ।

२ A ins होमा ।

३ A एतद्गर्भस्य, C च एतद्गर्भस्य, D न तद्गर्भस्य । ४ D अवकणा M om.

२. वपायाः पुरोक्षाग्रस्य पशोः पुरोमुवाक्या यथासङ्ख्येन ।

३. प्र सू महे सुग्ररणाय मेधामिति वपाया याज्या । प्रथम-
भाजं यग्रसं वधोधामिति पुरोक्षाग्रस्य याज्या देव त्वष्टरिति
पशोर्याज्या ।

५.

१. क्रियमाणकर्मज्ञानगोचरे देवयजमानर्घ्यं विद्विषाणघोर्यज-
मानयोः सुत्ययोरङ्गोर्यः संनिपातः । एककालोपनिपातः पदा-
र्थानां । तं संसव इत्याचक्षते याज्ञिकाः ।

२. इतरापेक्षं^१ पूर्वत्वम् ।

३. याः काश्चिदाहुतौः ।

४. प्रातःसवनादावाज्याहुतौर्जुहोति संवेणायेत्येवमादिना म-
न्त्रेण ।

५. माध्यन्दिने सवने एतावान्मन्त्रविकारः ।

६. त्रिष्टुभे जगत्या इति नोक्तमदित्यर्थं कृकारस्य ।

७. इतरयज्ञकारिणमध्वर्युमितरेऽध्वर्युर्मृतमिच्छन्प्राजापत्या-
भित्तिस्तुभिरर्च्यग्भिः प्रातःसवने आज्याहुतौर्जुह्यत् । अस्माभ्यो
ऽपि वचःफलवचनात्^२ ।

८. होतारं मृतमिच्छन् होता माध्यन्दिने सवने प्राजापत्या-
भित्तिस्तुभिराज्याहुतौर्जुह्यत् ।

८. उद्गातारं मृतमिच्छन् द्वितीयसवने उद्गाता प्राजापत्याभि-
स्तिष्ठभिराव्याज्जतीर्जुञ्जयात् ।

१०. ब्रह्माणं मृतमिच्छन् प्राजापत्याभिस्तिष्ठभिराव्या-
ज्जतीरनुसवनं ब्रह्मा जुञ्जयात् ।

११. यजमानं मृतमिच्छन् प्राजापत्याभिस्तिष्ठभिराव्या-
ज्जतीरनुसवनं यजमानो जुञ्जयात् ।

१२. सर्वानितरानृत्विज इतरयज्ञस्थान् मृतानिच्छन्तः सयज-
मानकान् सर्वे सयजमानकाः^१ । प्राजापत्याभिस्तिष्ठभिराव्या-
ज्जतीरनुसवनं जुञ्जयुः ।

१३. संसवे उभे वृहद्रथन्तरे कुर्यादिति वचनात् । संसवा-
पक्षाः कुर्युः ।

१४. आभीकादीनां साक्षात्पदेशः । एतेषु सप्तसु कथाशुभी-
यादीनि कथं नाम स्मरिति ।

१५. कथा शुभा सवयसः सनीला इति मरुत्वतीयं भवति ।
प्रक्रान्तनिवृत्त्यर्थं मरुत्वतीयादीनां ग्रहणम् ।

१६. यो जात एव प्रथमो मनस्वानिति ।

१७. ममाग्रे वर्ष इति ।

१८. यदि प्रथमाः संस्थापयेयुरितरे तत उक्तारां संस्थां
कुर्यात् । अग्निष्टोमे प्रक्रान्ते उक्थ्यादिकम् ।

१ A inserts between स and यजमानकाः the following passage: पूर्वे प्रातरनुवाकमिति संसवदे।वनिवृत्त्यर्थं । प्रथमारम्भकाः सपसां वदन्तान् पूर्वेप्रातरनुवा-
कारम्भकाःप्रक्रान्तौ विहितवस्तिन् इत्यारः प्रातरनुवाकारम्भं वरिष्यतीति मत्वा ततः
पूर्वमेवमहानिभि प्रातरनुवाकारम्भं कृत्वा समापनकालान् पूर्वमेव समापयेयुः ।

१८. तस्यैवाङ्गो ऽभ्यासेन हिराचकरणम्^१। विशेषणानुपदे-
शादन्यः सोमः क्लेत्यो ऽहरन्तरत्वात्। तत्रानुक्तयस्याप्याचनप्रणयनानि
सांनिपातिकानि कर्तव्यानि सप्तैवाष्टकतत्वात्। सोमस्यैव केवलस्य
प्रणयनं। तत्राग्नेयैरूप प्रियमिति चोदुरेत्^२।^३ यथासवनविधि
पश्चाद्वाग्नीध्रप्रणयने^४ सोमो जिगाति गार्तुर्विदित्येवमादिनां प्राक्य-
रिधानीयायाः उद्धारः। तत्र चाग्नीध्रसमीप एव परिधानं प्राप्नु-
ष्यार्थं परिमामन्तत्वात्। एवमिहापि यावदर्थं कर्म। नैवाचाह-
र्गणधर्मा भवति निमित्ते कर्मान्तरत्वात्। आग्निषां निर्वचनमेव
समाप्यपेक्षितत्वात्। समिष्टयजुरन्तं च पूर्वपूर्वमहरङ्गत्वात्^५।

२०. संसवधर्मरहितं प्रकान्तशब्दाभिधायकमहरभ्यासेनाहर-
न्तरं मुख्यद्रव्याभावे प्रतिनिधनुद्धेये संसवाहनि तस्याभ्यासः तादृश-
स्यैवाभ्यासो न युज्यते। प्रतिनिधौ तत्कासादिति न्यायात्। तेन
पूतीकैरनुष्ठीयमाने संसवाहनि तस्याभ्यासः सोमेनैव न पूतिकैः।

२१. वाग्रब्दः पञ्चान्तरे। तस्यामग्निष्ठोदादिकायां संक्षिपतायां
संख्यायां भूयसीः संक्षिपतयज्ञसोदिताभ्यो बज्ररादक्षिणा दद्यात्।

२२. स्रवण्यो वा विहरन्ति। स्रवण्य आपो नदीतडागादिस्थाः
संस्रवण्यो विहरन्ति। विष्किन्दन्तीत्यर्थः। वायुर्वान्तरावती विहर-
त्याकाग्रस्येति वा संख्यानं भावयेत्। चकारः सर्वेषु विदिषाणां-
मित्यस्य प्रापणार्थः।

१ A G D M • रात्रं क०। २ C M वे०। ३ A यथासवनविधि०
M यथा स.च विधिरप०, C D यथासववि०। ४ C पूर्व, D om' once पूर्व०।

ई.

१. क्रीत इति विशेषणादक्रीतापहारे चोदितकालस्याति-
नयनमपि^१ । सोममात्रे सर्वास्त्रवस्थासु करिष्यमाणप्रयोजने । अपहृत
इत्यपशब्दादवृक्षमाने विनाय्यपहरणेन । अमेध्यसंस्पृष्टे^२ तु शक्ये
अमेध्यापनयने शुद्धिः कौर्या ।

यावन्नापैत्यमेध्याक्ताङ्गन्धो लेपश्च तत्कृतः ।

तावन्मृदारि वादेयं सर्वासु द्रव्यशुद्धिषु ॥ इति

सर्ववचनात् । अभिषुतेषु दुष्टे परित्यागो ऽपहृतवच्च कर्म ।
अन्यमाहृत्येत्यन्यस्याहरणमाचम । न क्रयः । अभिषुण्यादिति प्राग-
भिषवात्क्रीतापहृतस्य सन्ध्यापि तेन सह समुच्चयः । उभयोः
संस्कृतत्वात् ।

२. सोमाहरणशालिने मूल्यानिरपेक्षयापि सोमविक्रयिणे वा
मूल्यार्थिने किञ्चिद्दद्यात् । न तु शास्त्रीयम् ।

३. यजेतेति वाक्यशेषः । अभिषुण्यादिति यागचोदनानुवर्तत
एव । अनुपलभ्यमाने सोमे पूतीकादीनभिषुत्य यजेत^३ । पूतीका
रोहितद्वणापाणि^४ । अर्जुनो ऽपि द्वणजातिरेव । तत्पुष्पाण्यपि
शुक्लानि ।

४. द्वणानां पूर्वोक्तानां यागसाधनानामभिषुतान्ममयं संस्कारः ।
प्रतिदुहा क्षीरेण सद्योदुग्धेन प्रातःसवने श्रीणीयात्^५ । मिश्रयेत् ।
शृतेन कृतातच्चनेन माध्वन्दिने श्रीणीयात् । दध्ना तृतीयसवने ।

१ All MSS. काशाप्या० or काशाप्या० ।

२ A • स्पृष्टे तु मन्वेद्य

३ A वा यजेत ।

४ M रोहिण्य०, C रोहिण्य० (F) D रोहिण्य० ।

५. एका स्त्रीगौर्दद्या । दक्षिणाग्रहणात् प्राकृतस्य दाक्षिण्यस्य निवृत्तिः । अवष्टयादुदेत्य तदन्तं कृत्वा पुनर्दोक्षेत तादृशेनैव कल्पेन ।

६. तच्च तस्मिन् पुनर्यज्ञे प्रक्रान्तक्रतुदक्षिणा दद्यात् । पुनर्यज्ञो ह्येष तच्च क्रतुप्रायश्चित्तिरिति^१ शतपथश्रुतेः (४. ५. १०. ६) । एकस्यामपि त्वाहुतौ पूतीकादिभिः *हतायामेतप्रायश्चित्तम् । अनेकयागाभ्यस्ते ह्येतदेकमपूर्वं सोमेन यजेतेति चोदनेक्यात् ।

७. दुष्टे ऽपि कुर्यादिति वाक्यशेषः ।

८. सोमाभावे पूतीकादि यदुक्तं तच्च दाहेनाभावे । पञ्च गा दक्षिणां दद्यादित्ययं विशेषः । शेषं पूर्ववत् ।

७.

१. प्रातःसवनात्सोमो ऽतिरिच्येत । ततो वक्ष्यमाणं कर्म ।

२. अस्ति सोमो अयं सुत इति शौचियः । *आन्वायकमेण उत्तरो ऽनुरूपः । होतृग्रहणं पूर्वचाधिकारविच्छेदात् ।

३. वक्ष्यमाणाभिरन्याभिस्त्वेवंदेवताभिः^१ ईह सोचियानुरूपाभ्यां स्तोमातिशंसनम् । ऐन्द्रावैष्णवीभिरिति सहार्थं तृतीया ।

४. विष्णोः कर्माणि पश्यतेति नेघण्डुके^२ ऐन्द्रावैष्णव्युक्ता । अन्यत्राप्येवं स्त्रीरूपस्य परिग्रहः । कथं नाम स्यादिति ।

५. इन्द्रमिन्द्राग्निनो दृष्टसूक्तम् । अतो देवा अवन्तु न इति वल्लभः एताः सूक्तासंभवात्^३ ।

१ A om. ऋतुः । २ C D *भिस्त्वेवंदेवताभिः । ३ A ins. येन्द्रे । ४ A सूक्तार्थः ।

६. अतो देवा अवन्तु न इत्येतस्य वक्ष्यस्योक्तमथा परिधाद्य
विष्णोः कर्माणि पश्यतेत्येतथा यजति ।

८.

१. वक्ष्यमाणं कर्म । सोमाधिकारो होतृग्रहणं चानुवर्तते ।

२. वण्मर्षाँ अग्निं सूर्येति स्तोत्रियः प्रगाथः । उत्तरो ऽनु रूपः ।

३. त्रिष्टुबर्थं वचनम् । अस्थेदु मातुः सवनेषु सद्य इत्येका ।
दिवो न तुभ्यमन्विन्द्र सचेत्येका । सं वां कर्मणा समिषा हिनो-
मीत्यष्टौ । उरुं यज्ञाय चक्रयुक् लोकमिति तिस्रः । सूक्तमेव
गायथ्यः । एताः क्वचिवत् । व्यर्थमा वरुणश्चेति पन्थामित्येका ।
वर्धान्यं विभे मरुतः सजोषाः । प्रोतये वरुणं मित्रमिन्द्रमित्येते
विकल्पिते ।

४. या विश्वासाँ जनितारा मतीनामिति यद्वा इन्द्राविष्णू
तत्पनथार्थं वामित्येतयोरन्यतरा^१ ।

९.

१. यथा पूर्वयोः सवनयोः शस्त्रं तथेहापि द्रष्टव्यम् । आशि-
नादतिरिक्त इति विशेषारम्भात् ।

२. प्र. तत्ते अद्य शिपिविष्ट नामेति स्तोत्रियः । प्र तद्विष्णुः
क्षवते वीर्येणेत्यनु रूपः ।

३. जगत्यर्थ आरम्भः । प्र वः पाकमन्त्रस्यो धिषाचत इति तिष्ठः सूक्तं वा । आ यो विवाय सचपाय दैव्य इत्येका । सखे विष्णो वितरं वि क्रमस्वेत्येका । तमस्य विष्णुर्महिमानमोजसेत्येका सूक्तं वा । मरुत्तिसिद्धान् परित्यजेदग्न्याश्च ।

४. त्वेषमित्या समरणं श्रिमौवतोरिति ।

१०.

१. सोम इति वर्तत एव । आश्विनं शस्त्रं समाख्यानात् । तस्मात्सोमे ऽतिरिक्ते वक्ष्यमाणं शस्त्रम् ।

२. अथ स्तोत्रियानुरूपौ प्र तप्ते अथ श्रिपिविष्ट प्र तद्विष्णु-रिति तृतीयसवनत्वाविशेषात्^१ । स्तोत्रातिशंसनायाश्विन्यः^२ प्रचुरा एव ।

३. अविशेषाद्या काचित् ।

४. पर्यायैरस्तुते यद्यादित्य उद्दिष्टास्ततः पञ्चभिः स्तोमैः पञ्चकैः स्तोमैर्होचकेभ्य इति तादर्थ्यं चतुर्थी । स्तुतते ईन्द्रो गः ।

५. आदितो ऽवच्छेद इति न्यायात्^३ आद्ये के चक्षौ । जाग-तानामिति नोक्तं क्षिष्टुप्परिहारार्थम् । ततो मा धुरिन् नामा देवतेत्युद्धार्या^४ ।

६. कर्तव्या इति वाक्यशेषः । अग्रस्थापि चतुर्दशी च योदश्या परिधानं नित्या इति वचनात् ।

१ C D • नवाविशेषात्. A M • नवाविशेषात् । २ A स्तोत्रातिशंसनेनू नाश्विनः ।

३ A आयात् ।

७. छन्दोगाः स्तुवते तथैव ग्रन्थम् ।

८. होत्रे वा प्रथमानां स्तोत्राणां कृतं भवति । तथैव^१ ग्रन्थम् ।

९. कृत्स्नस्तवनं शंसने कर्तव्ये ।

१०. कृत्स्नस्तवनं शंसनं च ।

११. आश्विनमथेतावत्परिमाणमभिव्योषे कार्यम् ।

ग्रतानि चीणि घञ्वा च^२ व्युष्टायामश्विनं भवेत् ।

प्रत्यक्षाणामृचां नाच दृष्टीनां च संपदा ॥१॥

प्रतिपत्तिर्नवोपेत्यग्निमीले पुरो नव ।

ता राजानां चतस्रस्तु ज्ञेया अग्ने कदाचन ॥२॥

यो मर्त्यश्चिति चेका स्यादगन्तेति दृषः स्मृतः ।

प्रगाथो ऽग्ने विवस्वत्स्यादृष एव ककुपकृतः ॥३॥

एते द्वे अथमग्निः षट् त्वामग्ने द्वे दृषं पुर ।

सप्त वेदिषदे ज्ञेयास्तृचे मेति^३ जनस्य च^४ ॥४॥

अग्निं तं दश तिस्रः कः पञ्च चोत् सखासीति ।

उषो भद्रोभर^५ सूक्तमेकोपो रुहचे तथा ॥५॥

प्रति स्तोमेभिरुषसं सूक्तमुषो यदद्य द्वे ।

उषस्तान्तिस्व एता उ चतस्रः स्युर्महे दश ॥६॥

अश्विना यज्वरीरिषस्तिस्र एका न यत्परः ।

दूरादिहेव षट्चिंशदुदीरायां दशाष्टौ च ॥७॥

आ मे हवं नवैका नः को वामद्य चतस्रस्तु ।

१ A तथैव । २ A घञ्वा, C घञ्वा, M घञ्वाणि । ३ C व्युष्टे मेति, A व्युष्टे मेति ।

४ A जनस्य षट् ।

एका भात्यग्निरुषसां नासत्याभ्यां सूक्तं तथा ॥८॥
 का राधस्रव मध्वस्तु सूक्ते सूक्ते युवोस्तथा ।
 तं युञ्ज्वाथां नवा मे हवं नासत्या पञ्चपञ्च^१ ॥९॥
 युवोरु षू रथं त्रिष्विदेका तिस्रः समानसु ।
 नव प्रति प्रियतमं तुष्यं सूर्यादि यत्परम् ॥१०॥
 अकूभिषेत (?)^२ ता ज्ञेया गायत्र्येकोष्णिहा परे^३ ।
 अनुष्टुबुष्णिहौ च द्वे दृष्ट्युष्णिगनुष्टुभः^४ ॥११॥

११.

१. सत्रे गणयज्ञे वा । यदि दीक्षितो विधेत कथं स्यादित्यत आह ।

२. दग्ध्वा निर्मग्न्येन ग्रामिचाह्वा आहतेन लौकिकेन वा शाखान्तरात् । अस्त्रीन्युपनञ्ज ततः पुचं^१ भ्रातरं वा दीक्षयित्वा सांनिपातिकैः संकृतं तेन सह यजेरन् ।

३. पुचं, भ्रातरं वा दीक्षयित्वा सह यजेरन्मित्येतन्निरासेन^२ कस्यापि नोदाशब्दात्^३ । दग्ध्वास्त्रीन्युपनञ्जेत्येतदस्मिन्नपि पक्षे भवत्येव । अभिषुत्य सोमं राजानमगृहीत्वा गृहान्दक्षिणापरवेदि-
 वेदिओष्ठां यजमानास्तिस्रस्तुभं निधाय तस्मिन्देगे दक्षिणापरवेदि-
 ओष्ठा देगे^४ हन्द्वागः सार्वराज्ञौभिराथं गौरित्येताभिः परा-

१ C in marg. मे मोभतादशाद्यौ चान्वयं कृतः । २ C D अकूभिषेत । ३ A परे ।

४ C D अस्त्रीन्युपनञ्जः । C in marg. चिचं देवानामित्यादि शाखातं प्रकृतिविशेषः ।

५ C तत् । ६ C D M निरासेन । ७ C D M नोदाशब्दात् ।

चीभिरनावृत्ताभिः स्तुवते । तच्च दक्षिणतो ब्रह्मा मैत्रावरुणस्योप-
विश्य स्तोत्रप्रसवं कुर्याताम् ।

४. मार्जालीयसंनिधौ वा अस्थिकुम्भं निधाय शर्पराक्षीभिः
पराचीभिः स्तुवते ।

५. यजमानास्त्रिः प्रसव्यं प्रदक्षिणं मार्जालीयं परिचयन्ति भ्रमन्ति
सव्यामूकानुपामानास्ताडयन्ति^१ । सव्यैरेव पाणिभिः ।

६. आद्यं गौरिति स्तोत्रदेश^२ एव प्राचीनावीती दक्षिणा-
मुख इति शाखान्तरात् । निगदेदिति नैकस्वर्थं न गणधर्मः ।

७. असंमितमपरिमितं न्यूनमतिरिक्तं वा । न प्रमाणाद्भूयः ।
अपरिमितेष्टके^३ ऽग्नौ अतिदर्शनाद्वैरे^४ च यथा नवम्यां यथेति(?) ।

८. नियमतो ऽस्त्रिंशद्वहनि भवन्ति ।

९. मरणासंवत्सरे ऽस्थीनि याजयेयुरितरे यजमानाः । अस्त्रि-
ंशतो याजयेयुरिति, केचिदाहुः ।

१०. स्तोत्रेस्तोत्रे स्तुयमाने स्तोत्रसंनिधाने ऽस्थिकुम्भं निदधुः ।

११. तदीधाम् ।

१२.

१. कलशो द्रोणकलशः । पूर्वपदलोपेन । तस्मिन् दीर्घे सोम-
नाम्ने सतीति^५ शाखान्तरात् । नैमित्तिकमुच्यते ।

१ C D om. ताडयन्ति । २ A स्तोत्रदेश । ३ A अपरिमिते दृष्टके । ४ D अति-
दर्शनादिति वैचरेव । यथा नवम्यां यथेति । C like D, M • दर्शनादिवैचरेव ।
यथा नवम्यां यथेति ; in marg. ५ A om. इति ।

९. विधुं दद्राणं समने वङ्गनामित्यस्यां वषट्कारनिधनेन याज्ञा-
पृष्ठं ब्राह्मणाष्कंसिने स्तुवते कन्दोगाः । स एव स्तोत्रियः कार्यः ।

१०. महत्तन्नाम गुह्यं पुरुषगिति । पूर्वं ऽनुरूपः प्रक्षितव्य-
स्ततः स्तोत्रिय इति । संदेहो मा भूदिति दृष्टव्यम् ।

११. यावन्तीत्येकवचनमविवक्षितं । किं तच्च भवतीत्यत आह ।

१२. स्तवनाधीनत्वाष्कंसमस्येति सूचारम्भः ।

१३. अश्वैवोत्तरो ऽनुरूपो मह उपाय तवसे सुवृत्तिमिति ।
यदि पुनः कलशदरणं यावदरणं चोभे भवेतां ततः पूर्वदौर्बल्यं
न्याय्यम् ।

१४. उभयोरपि यावदरणकलशदरणयोः ।

१५. त्रिष्टुप् माध्यन्दिनत्वात् । °

१६. अभ्युज्जीतं नाराग्रसमन्तःपरिधिं भस्मानि जुहुयात् ऊता-
ऊतस्येत्येवमादिना मन्त्रेण ।

१७. शुक्ले^१ नाराग्रंसे वक्ष्यमाणकं विध्यपराधे नैमित्तिकम् ।

१८. यं यदं जघन्यं मृच्छीयान्तस्यापमर्धाद्भूतमुपवाते नाराग्रंसे
सोमचमसे ऽवनयेत्प्रजापतये स्नाहेत्यनेन मन्त्रेण । °

१९. दुष्टं सोममविशेषात् नाराग्रसमन्यं वा प्राजापत्याभि-
र्द्धिस्थगर्भ इत्याद्याभिस्तस्यभिरध्वर्युमन्त्राकोन प्रतिमन्त्रमुत्तरार्ध-
पूर्वार्धे उपरवाख्ये अवटे ऽवनयेत् ।

२०. यस्याभिषुतस्य सोमस्योपरिष्ठादववर्षणं भवति तस्य
भक्षणकाले यथाप्राप्तं मन्त्रमपनीय मन्त्रान्तरेणोदुरिभ्यमित्यादिना

भक्षणं कुर्यात् । कृत्स्नं वेदममृतमन्नाद्यमित्यादेशं ध्यानं युगपत्
कार्यम् ।

१४. हिरण्यगर्भः समवर्तताय इत्यनेन मन्त्रेणाव्याज्जतिं जुहु-
याद्यस्य चमसोऽभ्युपाकृतः ।

१५. उत्तरग्निवावर्क्षाद्येति^१ (?) ऋन्दोगानां । तेन वान्येन
वावर्क्षाद्य सदसो निर्हरेदभ्युपाकृतं चमसम्^२ ।

१६. य ऋते सिद्धिभिश्चिष इत्यनेन त्वचेन महावीराख्यं^३
भिष्यपाचमनुमन्त्र्य तत् आहुतीर्जुहुयात् । निर्हरेत्कर्मानादिष्टत्वात्^४ ।

१७. अथस्त्रिंशत्तन्त्रव इत्येवमादिना देवानित्येवमन्त्रेण मन्त्रे-
णैकाम् । द्वितीयां यज्ञस्य दोहो वितत इत्यादिना स्वाहाकारा-
न्त्रेण मन्त्रेणैते आख्याज्यती^५ होता जुहोति । अग्न्यादध्वर्युस्य ।
स्त्रिंशत्संज्ञा ।

१३.

१. यदीति वक्षेनास्मिन्नं न स्वयमुत्पाद्यम् । सन्नाय दीक्षितः
सन्नार्थं दीक्षादिषु प्रवृत्तक्रियः । अथअग्न्याहवुद्धिरपि कथंचित्सा-
भ्युत्तिष्ठेदपरिसमाप्तसन्नस्य तदनुष्ठानभङ्गो भवेत् । ततः सोममप-
भञ्ज्य सोमं विभज्य राजानं प्रधानद्रव्यत्वेन सन्निभिरङ्गीकृतं क्रौत-
मक्रीतं वा विभजितातिराचेण यजेत सर्वस्वोमेन सर्वष्टेन सर्व-
वेदसदक्षिणेनेति विशिष्टो विभजिद्यागो नैमित्तिकः । सन्नाज्जं

१ A सि चा० । २ C निर्हरेदसन्नाभ्युपाकृतं । D निर्हरेदसन्ना अभ्युपा० ।

३ C D महावीरपाचं भिन्नम् । ४ A नष्टत्वात्, M • नष्टं नोपदि० ।

चोच्यते । अग्निष्टप्रथमयज्ञस्याहिताग्नेः सन्निष्ठाः साम्युत्थाने आग्ने-
यौष्टिः सर्ववेदसदक्षिणा भवति । अनाहिताग्नेराग्नेयस्य हरित्येवं^१
केचिदाहुः ।

२. संकल्प्यापि सत्तमकुर्वन् विश्वजितातिराचेष्टं यजेत । वा-
ग्रब्धो विकल्पार्थः ॥

१ उक्तो दादशाहः सहौचस्तद्धर्मातिदेशस्य केषांचिदङ्गाम् । तद-
नन्तरं ते चेदनुपदिष्टं कुर्युरित्यनेनोपदिष्टानुपदिष्टप्रयोगेन नैमि-
त्तिकान्युपदिष्टानि । तत्र दादशाहो ऽहर्गणः । अहर्गणानां च
कानिचित्सन्नाणि केचिदहौनाः । अस्ति तेषु धर्मभेदः । तच्च
दादशाह उभयात्मा समाने ऽप्यहर्गणत्वे । तस्यायनेन विशेषेण
सत्तमं । सत्तमसंज्ञसु यो ऽहर्गणस्तस्य धर्मविशेषो वक्तव्यास्तानाह ।

१४.

१. गृहपतिसप्तदशा होत्रादयो यथोपदिष्टाः^१ सत्तमार्थमासी-
रन् । यश्च ज्विजस्ते यजमाना गृहपतिसप्तदशाः^२ सत्तमासीरन्निति
ग्राह्यान्तरश्रुतेः । आहिताग्नय इष्टप्रथमयज्ञा^३ दीक्षिता इत्येतदेवा-
मेव विशेषणचयम् ।

२. सन्ने गृहपतिरोधो^४ नास्ति । यथा साध्यं याजमानं च
मयीदमिति प्राज्ञाणः । अशक्यं तु यौगपद्ये सति आर्त्विज्यस्यानु-

१ C D अनाहिताग्नेराहिताग्नेयस्य हरि (हरि० ?) २ C D om. the passage
beg. with सत्तमो and ending with तानाह । ३ C D यथोपदिष्टा । ४ A यजमानः ।
५ A ins. यथोपदिष्टतः । ६ A गृहपतीतिरो, M. गृहपतिः प्र० ।

रोधेन क्रिया । यथा होतुरिहोपह्वानं मथौदमिति जपस्य ।
तत्रार्चिर्व्यमिलोपह्वानं कृत्वा तस्यातुरोधेन^१ पश्चात्तथौदमिति जपः ।

३. दीक्षणानुपूर्व्यं दीक्षणाक्रमः । तेषां गृहपतिः प्रथमो दीक्षेत^२
इत्येवमादिकः । तेनानुपूर्व्येण सर्वेषां यजमानानामिदमिति घाज-
मानमार्षेयाभिव्याहरणादि ।

४. परार्थानि क्रत्वर्थान्यौदम्बरीसंमानादीनि^३ तानि मुख्यः
प्रधानः कुर्यात् । स च एकः कुर्यात् । तथा च कात्यायनः^४ परार्थ-
श्लोकः^५ कृतत्वादिति (१२. १. १४) ।

५. केचिन्नाराशंसकस्याः केचित्तनूनपात्कस्याः केचित्तभय-
कस्या^६ मन्त्रकल्पे द्वैधे^७ भूयसां यः कल्पस्तत्साधर्म्यमितरेषाम् ।

६. ऊतेषु दक्षिणेध्विति सत्यसति वा^८ दक्षिणाहोमे काष्ठा-
वधिरयं^९ । दक्षिणापथेन दक्षिणामार्गेण । ते शास्त्रासदसौ दक्षिणे-
नाग्नीध्रतीर्थेन कृष्णाजिनानि धून्वन्तस्त्राखयन्तो दीक्षिताः प्रतिदिन-
मेवं^{१०} जपेयुरिदमहमित्यादिकं मन्त्रम् ।

७. उत्थाय पारिमयाय सन्नमग्निष्टोमसंख्यः सहस्रदक्षिणः पृष्ठ-
श्रमनीयाख्यः कार्यः । सन्निधः सन्नादुदवसाय पृष्ठश्रमनीयेन यजे
रक्षितिशाखान्तरश्रुतेः^{११} । स काममेव पृष्ठश्रमनीयेन यजेत कामं न
यजेत (१८. १४. ३०) यदि तु यजेतैत एवाख्य रक्षिणश्चत्विजः
सुरित्यारण्यके वचनात् पृथक्पृथक् पृष्ठश्रमनीय इत्येवावसीयते ।

१ C D तस्यानुपरोधेन । २ A प्रथमं दीक्षितम् । ३ C D M समादीनि ।

४ C D M कात्यायनः । A कृष्णायनः । ५ M रव instead of रक्ष ।

६ C D M om. उभयकस्या, C (in marg.) भयकस्या । ७ A मन्त्रकल्पद्वैधः ।

८ A om. असति । ९ C D M विधिरयं । १० A एवं मन्त्रो मन्त्रेयुरिदम् ।

८. साधारणं सत्तिष्ठामभिर्भं पृष्ठग्रमनीयमेके मन्यन्ते । ह्यश्वः
श्रुत्यनुकरणः ।

९. पृष्ठग्रमनीय प्रकृतः । स केषु नित्यः केचनित्य इति
तद्विवेकायाह । रात्रिसत्तेषु नित्यः पृष्ठग्रमनीयो ऽन्येचनित्यः । स
काममेव पृष्ठग्रमनीयेन यजेत कामं न यंजेतेति दर्शनात् आह ।
कौटुम्बाणि तानि रात्रिसत्ताण्युच्यन्ते । द्वादशाहप्रभृतीनि । किथ-
त्पर्यन्तानि । आ चत्वारिंशद्वाचात् । अभिविधावयमाकारः । एको-
त्तराणि एकैकवृद्धा द्वादशरात्र इत्येवंप्रकाराणि । एकाक्षपञ्चाश-
द्वाच एकषष्टिरात्र इति रात्रिसत्तेष्वेवानुप्रवेशात् रात्रिसत्ताख्यां
समेते । रात्रिसत्ताणीति ज्ञात्वानुष्ठेयानि^१ । धर्मविशेषश्च । ह्यन्वोग्ये
संज्ञाप्रयोजनम् ।

१०. व्याख्यातो द्वादशाहः प्रकृतिः सत्ताहीनानामित्युक्तः ।
स यैरहोभिर्विवर्धते तानि त्रयोदशरात्रादिसंप्रत्यर्थमुदाहरित्यामः ।
पृष्ठग्रमनीयप्रसङ्गेन रात्रिसत्ताण्युपदिदिचोराचार्यस्य प्रतिज्ञा ।

१५.

१. एकाहार्थं महाव्रतस्येत्येवमादि यदोरण्यकोक्तं तदाहरति
कुर्वन्ति सत्तिष्ठः ।

२. वाग्राह्यो विकल्पार्थः । सर्वस्वोमं वातिरात्रमेकाहार्थं आह-
रेयुः । सर्वस्वोमो ऽतिरात्र उत्तममहरित्वाप्तमेधे यो वक्ष्यते तमा-
हरेयुः ।

१. A. *हेचनि C (orig.) D अनुष्ठेयानि ।

३. सर्वस्वोमस्यातिरात्रस्य स्थानं शाखान्तरात् ।

४. द्वाहार्थं गोआयुषी आहरेयुः । के पुनस्ते गोआयुषी इत्यत आह ।

५. गोआयुषी इत्येतस्यां चोदमायां द्वितीयं तृतीयं चाभि-
स्रविके दे अहनी प्रत्येतये ।

६. व्यष्टेणापूर्थमाणे चोणि प्रथमान्याभिस्त्रविकान्युपेयुः ।

७. चोणि पूर्वाण्याभिस्त्रविकानि महाव्रतं चतुर्थमिति चतुर-
हार्थं ।

८. आभिस्त्रविकानि पूर्वाणि पञ्चाहार्थं पञ्चावपेयुः ।

९. अभिस्त्रव इति नोक्तं साधवाभिप्रायेण ।

१०. षष्ठाभिस्त्रविकानि महाव्रतसप्तमानि । सप्ताहेनापूर्थमाणे
सप्ताहरेयुः ।

११. एतेन न्यायेन । कतमेन । यद्यदस्य सङ्ख्यां तत्तत्पूर्वं कुर्वाणा-
स्तां सङ्ख्यां पूरयन्ति याया सङ्ख्या पूरयितव्या । यथा चवो-
विंशतिरात्रे पञ्चाहः षलहो द्वादशाह इति ।

१२. एतेषां गोआयुषीप्रभृतौनां प्रायणीयं पृष्ठं चान्तरेण
ज्ञानमनुष्ठानक्रमः ।

१३. एकाहार्थं महाव्रतमाहरन्तीत्युक्तं । तस्यायं ज्ञान-
विजयः । तुमहो ज्वधारणार्थः ।

१६.

१. अथग्रन्थो विशेषाधिकारार्थः । एतानि वक्ष्यमाणान्यहानि
यथोक्तां न्यायकृत्तिमपवदन्ति ।

२. विंशतिराचाख्ये अभिज्ञवः षलंश्च अभिजिदिभ्यश्चिञ् ।
एतान्यागन्तूनि प्राक् पृष्ठ्यास्ततो दशराचः ।

३. अभिज्ञवः षलहस्ततो ऽतिराचस्ततो द्वावभिज्ञवौ प्रथम-
द्वितीयौ । अबुध्रमु त्य इति वैश्वदेवं (११. ८. ७) षष्ठ्याक्रो
द्वितीये ऽभिज्ञव दत्यनेन द्वितीयेन विशेषेण द्वितीयः । एवमेता-
न्यूनविंशतिरहानि^१ प्रायणीयोदयनीयसहितानि एकविंशतिराचः
पूर्वः ।

४. पृष्ठ्यः षलश्च स्वरसामानस्त्रयस्ततो विषुवान् तत आटुप्ताः
स्वरसामानः ततस्त्रयस्त्रिंशारम्भण इति । चयस्त्रिंशमारम्भणं प्रथमं^२ ।
यश्चशेषाणि पञ्च । तेनैव प्रातिसोम्यक्रमेण स एवमुच्यते चयस्त्रिंशा-
रम्भणः पृष्ठ्य इति । अयं प्रायणीयोदयनीयार्थः^३ सैकविंशतिराच
उत्तरो ऽभिधीयते । अहो ऽभिज्ञवो महाग्रतं^४ चेति द्वादशाह-
सहितानीति द्वाविंशतिराचे तु कृत्तिः । पञ्चाहो ऽभिज्ञवस्य
द्वादशाहसहितानीति त्रयोविंशतिराचे तु कृत्तिः ।

५. इति चतुर्विंशतिराचः संसदामयनमित्याचक्षते । इति
सूत्रच्छेदः । खण्डग्रन्थ्यते^५ । पृष्ठ्यस्य ये क्षोमास्त्रिवृदादयसो क्षोमा

१ C D एवमेतानि न्यूनः ।

२ A चयस्त्रिंशारम्भण इति चयप्रथमं ।

यस्य सो ऽयं वृक्षस्तोमः पल्लवः । स्तोमा एव न तु तानि वृष्ठानि ।
परिसंख्यानात् । तेनायं न्यायतो वृहद्रथन्तरवृष्ठो भवति ।

६. पल्लवानन्तरं त्रयस्त्रिंशस्तोमकमहः षष्ठं पार्थिकमनिरुक्ता-
विशिष्टं कार्यम् । अन्तरतो न तद्विधीयते न षष्ठस्याङ्गो गुणविधिः ।
अनिरुक्ता च पूर्वकारिवशात् कार्या । एवं स्वरूपाभिधानं ।
तदनिरुक्तं भवतीत्यभिप्रेतौ^१ देवतायाः परोक्षाभिधानेन स्तुतौ
(१६. ७) प्रदर्शितम् ।

७. तस्य त्रयस्त्रिंशस्याङ्गः अनिरुक्तस्य कण्ठरथन्तरं माध्यन्दिने
हन्दीगाः कुर्वन्ति । तत्र योन्यनुग्रसनं कार्यम् ।

८. वचनाच्छेषं पूर्वेण तुल्यं । न तु^२ कण्ठरथन्तरं तस्येति
पूर्वंच यज्ञात् ।

९. ततस्त्रयस्त्रिंशान्निरुक्तादनन्तरं त्रिणवस्तोमकमहः ।

१०. एकविंशस्तोमं वैराजवृष्ठं चतुर्थमिति । तदेव केनचि-
दभेदेन^३ द्विलयुक्तम् ।

११. एकविंशतोः पुरस्तादोपरिष्ठाच्च ।

१२. यथोक्तं पूर्वंच तथा चिणवादनन्तरमेतावान्निशेषः ।

१३. "पूर्वंच वृक्षस्तोमात्पल्लवादुत्तरमिह तु त्रयस्त्रिंशा-
निरुक्तादुत्तरमेतावान्निशेषः ।

१ C (o.fig.) D अभितष्ठीयं C (sec. h.) अभितष्ठीय । २ C D M तस्य
instead of तु A यज्ञात् C M यज्ञात् । ३ C D M अभेदद्विलयुक्तं ।
४ A om. Sūtra 13 and gives the words from पूर्वंच to विशिष्टवे as
explanation to S. 14.

१४. चयस्त्रिंशारम्भेण इत्येतावता विशेषेण पूर्वस्मादयं विशि-
ष्यते ।

१५. ततः षलहानन्तरं चिष्टततोमकमहर्दाशराचिकमनिरुक्तं
भवति ।

१६. अनिरुक्ताचिष्टततोमकादनन्तरं ज्योतिष्टोमो ऽग्निष्टोमः
कार्यः ।

१७. इत्येतेनाहर्योगेनायं षतुर्विंशतिराचः संसदामयनाख्यः ।
प्राक् चयस्त्रिंशद्रात्रादहर्योगः परिभाषानुसारेणोच्यते । द्विरभिष्ववो
महाव्रत इत्यागन्तूनि पञ्चविंशतिराचे गोआयुषी अभिष्ववो द्विरि-
त्यागन्तूनि षड्विंशतिराचे । अहो चिष्टाभिष्वव इत्यागन्तूनि सप्त-
विंशतिराचे^१ । अहो द्वावभिष्ववौ महाव्रतं चेत्यागन्तूनि अष्टा-
विंशतिराचे^२ । पञ्चाहो द्वावभिष्ववावित्यागन्तून्येकाश्चिंशद्राचे^३ ।
चिरभिष्ववा इत्यागन्तूनि चिंशद्राचे । चिरभिष्ववो महाव्रतं षाण-
नून्येकचिंशद्राचे । गोआयुषी चिष्टाभिष्ववा इत्यागन्तूनि द्वाचिंश-
द्राचे ।

१७.

१. "अभिष्वविकान्यहानि पञ्च चिरावृत्तान्युपेत्य ततो विश्व-
जिदतिरात्र उपेयम् । तत एष एवाभिष्वविकः पञ्चाहस्ततो दशरात्र

१. A पञ्चविंशतिः । • १ A^१ एकविंशराचे न्यष्टाविंशतिः ।

२ A एकविंशद्राचे । ४ A ins. इति । ५ C D उपेयम् ।

इत्येतेनाहर्योगेन चयस्त्रिंशद्वाचाख्यो ऽतिरात्रसप्तविशेषः^१ । प्राक् सप्तचिंशद्वाचादहर्योग उच्यते । पारिभाषिक एव । चौष्णाभिस्त्रिवि-
कानि चयस्याभिस्त्रिंशद्वाचा महाव्रतं चेत्यागन्तूनि चतुस्त्रिंशद्वाचे । पञ्चा-
हस्याभिस्त्रिंशद्वाचा इत्यागन्तूनि पञ्चचिंशद्वाचे । चत्वारो ऽभिस्त्रिंशद्वा-
चागन्तूनि षट्चिंशद्वाचे ।

२. चतुर्विंशमहस्ततो ऽभिस्त्रिंशद्वाचाः षलहस्ततः प्रष्टव्यः षलहस्ततो
नवाहो नवरात्रो यो वक्ष्यते । अभिजित्स्वरसामानो विषुवानावृत्ताः
स्वरसामानो विष्वजिज्ञेति । अत्रापि तेष्वेवाभीवर्तान्वायतनं संवत्सर-
संमित इति वचनात् । ततो गोआयुषी । तदनन्तरं दशरात्रस्ततो
महाव्रतमित्येष सप्तचिंशद्वाचाः । चयाणामहर्योग उच्यते । परिभाषा-
न्यायेन गोआयुषी चतुरावृत्तो ऽभिस्त्रिंशद्वाचा इत्यागन्तून्यष्टचिंशद्वाचे ।
अष्टचतुरावृत्तो ऽभिस्त्रिंशद्वाचा इत्यागन्तून्येकात्रचत्वारिंशद्वाचे^२ । अष्ट-
चतुरावृत्तो ऽभिस्त्रिंशद्वाचा महाव्रतं चेत्यागन्तूनि चत्वारिंशद्वाचे ।

३. संवत्सरसंमित इति सूत्रान्तः । खण्डग्रस्तु व्याख्या क्रियते ।
चतुर्विंशमहस्ततः अथो ऽभिस्त्रिंशद्वाचास्ततो नवरात्रो वक्ष्यमाणकः ।

४. अभिजिदादयो यथादिष्टक्रमसमुच्चिता नव ।

५. संज्ञाकरणं शास्त्रसंन्यवहारार्थम् । अभितो^३ नवरात्रं (१३.

१८. २) चेत्येवमादयो ऽपदेशाः ।

६. अभिस्त्रिंशद्वाचा नवरात्रानन्तरम् । गोआयुषी अभिस्त्रिंशद्वाचा-
नन्तरम् । दशरात्रो गोआयुष्यामनन्तरं महाव्रतं दशरात्रानन्तरम् ।

१ A रात्रिसप्तविंशतिः C D ऽतिरात्रिसप्तविंशतिः M ऽतिरात्रविशेषः ।

२ A षट्चिंशद्वाचे । ३ A C D अभिजितो ।

७. चतुर्विंशं यद्यो ऽभिज्ञवा इत्यारभ्य य उक्तो ऽसावेकाक्ष-
पञ्चाशद्वाचो ज्ञेयः ।

८. संवत्सरसन्नेषेण तुल्यतामापादितः । संवत्सरसन्नेषेणैर्युक्त
इत्यर्थः । तत्र उच्यन्ते दीक्षासङ्ख्याकालविशेषाः । अबुधसु त्व इत्येव-
माद्यस्य वैश्वदेवविशेषा अनारभ्यवादसिद्धाः^१ । अभीवर्तान्वायातनं
विधुवति ब्रह्मसामाभिज्ञवस्यान्वहमावृत्तिः । यज्ञागाराणां दाह-
विकल्पः^२ । अनूबन्ध्यावपान्ते (का० १३. ४. ६) वपनं । पूर्णाङ्ग-
त्युदवसानीययोर्भेदेन करणम् । पयस्यायास्य । साग्निने यस्य^३ पृष्ठ-
ग्रमनीयो विकल्पेन रात्रिसन्नेषु नित्यः । तेषु नित्यो दादशाह
(१३. १४. ८) इति । यत्र तु ऊतानग्रीन्विभजन्ति । अन्येषु तु
सन्नेषु प्रागग्निहोत्राङ्गतेरग्निविभागः^४ । एवमाद्यर्थं संवत्सरसंमित
इत्युक्तम् ।

१८.

१. अथशब्दाद्वक्ष्यमाणको विशेषः । शेषं पूर्वेण समानम् ।
एकषष्टिरात्रे विधिं वक्ष्याम इति वाक्यशेषः ।

२. अभिजिह्ममृति नवरात्रमभितः पृष्ठ्यौ कर्तव्यौ ।

३. तयोः पृष्ठ्ययोरावृत्तस्तयस्त्रिंशदारभ्य प्रतिस्रोम उत्तरः ।

४. वक्ष्यमाणः शतरात्रो ऽनूद्यमानो न्यायकृत्तः । किमस्यानु-

वादस्य प्रयोजनं । संवत्सरसंमितधर्मप्राप्तिः^१ । एतस्याच धर्मभेदाच्च-
त्वारिंशद्वाचाद्वाचिसत्ताणीत्युक्तम्^२ ।

५. प्रथम आभिष्वविकस्यहः पुनश्चतुर्दशाभिष्ववास्ततो दश-
राचस्तदनन्तरं महाव्रतमित्येवं प्राप्तिः शतराचः ।

१६.

१. गवामयनं नाम वक्ष्यमाणकं संवत्सरसत्तम् । तस्य सप्तदश
दीक्षाः कर्तव्याः ।

२. द्वादश वा गवामयनस्य दीक्षा भवन्ति । तुल्यकल्पार्थं
पृथग्योगकरणम् ।

३. तैषः पौषः । तस्य अमावास्या तां लोका मार्गशिरसो
ऽमावास्यामाहुः । कृष्णपक्षादिमासाङ्गीकरणेन सा तैषस्य भवति ।
ज्योतिषामयने ऽपि कश्चित्कृष्णपक्षादिमासाङ्गीकरणमस्ति । स्वश्रु-
तिलिङ्गानि च विद्महे । अतस्तस्या अमावास्याया उपरिष्ठादेका-
हेन ते दीक्षेरन् द्वितीयायामित्यभिप्रायः । माघस्य वैति विकल्पः
कृष्णपक्षादिमासाङ्गीकारेनैव^३ ।

४. तेषां दीक्षितानां माघस्यामावास्यायामुपवसथः पौषशुक्ल-
पक्षप्रवृत्तानाम् । फाल्गुनस्य वा माघशुक्लप्रवृत्तानां । एवमेव श्रुत-
त्वात् । नित्यमर्थं चैतद्वचनं । प्रतिपदि स्यात्तदमावास्याविशेषात् ।

१ A संवत्सरसंमितधर्मप्राप्तिः । २ A om. वाचा ।

३ C D •कारेणैव ।

ततो अवमराचे^१ ऽव्यावशिष्टे पूर्वे पातयित्वा दीक्षारम्भः । रुहेषं(?)
पूर्वं चेत्याद^२ इति सांवत्सराः ।

५. यदि दादश दीक्षा अङ्गीकुर्वन्ति ततः पौर्णमास्याः पुर-
श्चाच्चतुरहे दीक्षेरन्नेकादश्यां दशम्यां वावमराचे सति ।

६. तेषामेकादश्यां दशम्यां वावमराचपचे दीक्षां प्रारम्भमा-
णानां । ज्यौत्स्नस्य शुक्लपक्षेत्यर्थः । पञ्चम्यां प्रभवः सुत्याकाशः ।

७. अहर्योगिक्रमार्थो ऽनुवादः ।

८. तदनन्तरम् । चशब्दः समुच्चयार्थः । तेन तथा युक्तान्यस्य
मासानुपेत्येत्यत्रानयोरङ्गोर्यहणं^३ न भवति ।

९. पृष्ठ्यः पञ्चमो येषां त इमे पृष्ठ्यपञ्चमा अभिज्ञवाः । तेन-
तेन क्रमेण सन्निष्ठा उपयन्ति । . . .

१०. प्रायणीयादारभ्य एवमहर्गुक्तः प्रथमो मासः । स इति
विशेषणाच्चेतरे । . . .

११. तथा युक्तान् । कथं युक्तान् । पृष्ठ्यपञ्चमाभिज्ञवयुक्तान्
पञ्च मासान् प्रथमं द्वितीयं तृतीयं चतुर्थं पञ्चममिति । एतानुपेत्य
कलेत्यर्थः ।

१२. षष्ठस्य मासस्याहर्योग उच्यते । पृष्ठ्यचतुर्थान् चीनभि-
ज्ञवानुपयन्त्यनेन क्रमेण ।

१३. ततश्चतुर्थः^४ षष्ठहेभ्यो ऽनन्तरं नवरात्रमनेन विभागो-
पयन्ति । अभिजितं चीनं स्वरसावस्ततो विधुवन्तम् । एवमथं

१ M नवरात्रे. C अवमराचि । २ M विद्योयं पर्ववेत्याह ।

३ C D •पेत्येत्येवचोर ।

४ C D M चतुर्थे ।

प्राप्तिबुवतो ऽष्टाविंशी मासः । विषुवांसु तावदगणित एवास्ते ।
नावरेषां न परेषामित्याहु रिति^१ (कौ० २६.१) श्रुतेः ।

१४. पृष्ठारभणाम्ना ऊर्ध्वं विश्वजितश्चतुरस्रतुरो ऽभिज्ञवानु-
पयन्तीति श्रुतेः ।

१५. पृष्ठारभिज्ञवौ^२ चात्स्वहं स्वेनस्वेनाहर्षागेन पृष्ठारदारभ्य
प्रातिस्त्रोम्येनावर्तन्ते । चकारः समुच्चयार्थः । अतश्च मासावृत्तिरह-
र्षाणावृत्तिस्त्रोभयं भवति ।

१६. अबुधसु त्य इत्येवमादीनि चान्युक्तानि षष्ठ्याहो
द्वितीये ऽभिज्ञव इत्येवमादिना ग्रन्थेन तान्यावर्तन्ते । चतुर्थद्वितीय-
द्वितीयप्रथममिति ।

१७. विषुवतो ऽगणितादूर्ध्वमावृत्ताग्नस्वरसाक्षो विश्वजितं चो-
पेत्य ततः^३ पृष्ठ्यास्तस्त्रीनभिज्ञवान् स मासो ऽष्टाविंशी । अष्टा-
विंशिनावभितो विषुवन्तं मासाविति (कौ० २६.२) श्रुतेः ।

१८. एवमित्यमावृत्तिः । पृष्ठ्यप्रथमेर्मासैः । य एष पृष्ठ्यः षष्ठ्यः
मुनः परस्तात्पर्येति तेन मासा आवृत्ता इति वदन्त इति
(२६.१) श्रुतेः । एवमेते द्वितीये पटले पञ्च मासा उक्ताः । षष्ठ
उच्यते ।

१९. त्रीनभिज्ञवानुपयन्ति पूर्ववदस्वहमावृत्तान् । आयुर्गा-
मिति यथोद्दिष्टौ^४ न क्रमेण । ततो दशराचं । ततो महाव्रतं तत
उदयमतिराचम् ।

१ Com. न परेषां ।

२ A ततः षष्ठ्यः षष्ठ्यः त० ।

३ M वधीपदिष्टेन
C वधीपिष्टो ।

२०. सप्तदश गवामयनस्य दीक्षा इत्येवमादिको य उक्तः ।
स्मृत्या तावदेवं पूर्वकारिवशादन्यथापि भवतीति सूचारम्भः ।

२१. तदिति सर्वनाम्ना गवामयनं निर्दिश्यते । गवामयन-
प्रकृतौनि संवत्सरसत्त्वाणि भवन्ति ।

२२. तेषु संवत्सरसत्त्वेषु विकारो वक्ष्यमाणोऽन्यत्र दशराचाद्
द्रष्टव्यः ।

२३. दशरात्रेयः पृष्ठयस्तं वर्जयित्वा न्यस्य स्थाने^१ ऽभिप्लवः कार्यः ।
तदेवंयुक्तमभिप्लवायनं नाम संवत्सरसत्तमम् । चतुर्थादीनि वैश्व-
देवानि सप्तमे मासे । पञ्चमादीन्युत्तमे । आदितो ऽवच्छेद इति
न्यायात् ।

२०.

१. उत्सर्गिणामयनं नाम संवत्सरसत्त्वं गवामयनधर्मपाहि ।
तच्च विधिं वक्ष्यामः ।

२. अनि गवामयनप्रकृतेः पौर्णमासीभिः सह सुत्यान्यहानि
संगच्छेद्युक्तान्युत्सृजेरन् सत्त्विणः । पौर्णमासीशब्दे^२ ऽयं यजमानाया-
ह्वरचन^३ उत्तरसूत्रे कर्मनिर्देशात् ।

३. वाशब्दो विकल्पार्थः । दर्शपूर्णमासाभ्यां यजनीयदिवसाभ्यां^४
सह यान्यहानि संनिपतेद्युक्तान्युत्सृजेरन् ।

१ A om. the first six words. . २ A •शब्दो यजमानोपावचनम् ।
३ C यजमान - - य दि । sec. h. यजनी D has lacuna between या-य
M यजमावाय । A यजनी ।

४. उभयोरपि कालकल्पयोरविशेषादेकचिकं सोमं^१ कुर्वीरन् ।
 ५. ^१वाशब्दो विकल्पार्थः ।
 ६. एकैकामृचं स्तोत्रियाणां वोत्सृजेरन्^२ ।
 ७. यजुषां^३ चैकैकस्रोतस्र्गः । आध्वर्यवस्योपदेशः । एकैकस्य
 प्रतिशरस्योत्सर्गार्थः ।

८. अहस्त्वर्गपक्षे तस्मिन्नहनि प्राजापत्यः पशुः कार्यः ।
 ९. तस्मिन्नहन्युत्सृज्यमाने यद्देवतः सवनीयस्तेन वा यजेरन् ।
 १०. तत्र तस्मिन् पशौ पशुतन्त्रे सवनीयहवींश्चन्वायातयन्ति ।
 पशुतन्त्रवचनादपपशुपुरोक्षाग्रहवींश्चन्वायातयन्ति । तस्य वपया
 प्रचरन्ति । ततः सवनीयेनाष्टाकपालेन । तत आग्नेयेनाष्टाकपालेन ।
 ततस्वरूपैन्द्रेण । तत्प्रातःसवनं संतिष्ठते । पशुपुरोक्षाग्नेन प्रचरन्ति ।
 ततः सवनीयेनैकादशकपालेन । ततो मरुत्वतीयेनैकादशकपालेन ।
 ततो दध्नैन्द्रेण । तन्वाभ्यन्दिनं सवनं संतिष्ठते । पशुना प्रचरन्ति ।
 ततः सवनीयेन द्वादशकपालेन । ततो वैश्वदेवेन द्वादशकपालेन ।
 ततस्वरुणाम्निरुतेः । तत्तृतीयसवनं संतिष्ठते । इति ऋन्दोगानां ।
 तैत्तिरीयाणामध्वरकल्पे वैश्वानरेषु^४ सवनीये च पशुपुरोक्षाग्ने^५
 लेकस्मिन्सवनीये^६ होतः । यच्चदिन्द्रमिन्द्रस्याप्तपुरोक्षाग्रमिन्द्रं प्रस्थितं

१ A om. अपि कालकल्पयोर । २ The words of the text रक्षेका वा
 स्तोत्रियाणां वोत्सृजेरन् शस्त्राणां यजुषां च formed orig. one Sūtra in A, but
 have been disjoined in three. In M they form three Sūtras, in C D
 5 and 6 form one Sūtra, which in C has been alt. by sec. h.

३ A om. च । ४ A C (orig.) D वैश्वानरेषु । ५ A M पुरोक्षाग्ने ले
 C ओ ले । sec. h. ले D पशुपुरोक्षाग्ने लेक० ।

जुषाणो वेत्विति । न यथासवनीयवितारणं^१ सवनाभावात् । संति-
ष्ठत इत्यर्थवादः^२ पशूपदिशात् । इमं नु मायिनं ऊवे स यो वृषा
वृष्येभिः समोका इति मरुत्वनीयस्य याज्यापुरोनुवाक्ये मन्वाकाये
बुष्टे एव^३ । दध्नः प्रति त्वं चारुमध्वरमित्याग्निमारुतस्य पुरोनुवाक्या
यदुत्तमे मरुतो मध्यमे वेति याज्या ।

११. तेषां सवनीयानां वा तदाख्यानां स धर्मा भवति यः
पशुतन्त्रे चोद्यमानानाम् । कस्यासौ । न निगमाः सन्ति । पशुतन्त्रे
चोद्यमानानामिति सूचारम्भे यथैते सवनीयहविर्देवतानिगमाः प्रेषे
च तथैव स्युरिति ।

१२. परस्थाङ्गो ये स्तोत्रियास्तानुरूपान् कुर्वीरन्नाङ्ग^४ उ-
त्सृज्यमानस्य ।

१३. यथार्थमतिप्रेषो ह्यरे सत्यामग्नीदिति ।

१४. उत्थायेति वचनात् पृष्ठशमनीयताकृत्वा^५ । अशब्दाद्
द्वादशाहान्ते पृष्ठशमनीयं च ।

१५. उभयीः पौर्णमास्यमावास्या उत्सृजमानाः उत्सर्गिणामयनं
समाप्य^६ संसदामयनमुपेयुः । संयोगाद् व्यवतिष्ठत इति (१.१.५)
विद्व उभयीरुत्सृजमाना इति वचनादितरयोरपि पक्षयोरेकत्वं
वेत्यनयोर्दादशश्च एव ।

१ A नीतारणं In C the words from वितारणं to चयं are bracketed by
sec. h. २ A om. इष्टे रवः । ३ A • द्वापचरु • C • रत्नि । तेष्ट
M • स्तोतृत्वा । ४ C M om. उत्सर्गिणामयनं समाप्य D om. the text from
उत्सर्गिणा • to इति वचनाद् ।

२१.

१. आदित्यानामयने संवत्सरसत्ते वक्ष्यमाणको विकारविधिः ।

२. एकस्मिन्नहनि चितृत्परस्मिन्नहनि^१ पञ्चदशः । एवमहर्ष्य-
त्यासः । पूर्वस्मिन्पटले प्राग्विषुवतः पटले ऽहःसमुच्चये इत्यर्थः^२ ।

३. अभिप्लवस्तोमाविति वर्तते । विषुवत उत्तरस्मिन् पटले
पञ्चदशचितृतौ स्तोमौ । पूर्ववद्वात्यासः ।

४. मध्ये पृष्ठ्याः पार्श्वयोरभिप्लवा इत्येवंरूपा मासाः ।

५. षष्ठे मास्यभिप्लवचयं कृत्वा ततः पृष्ठ्यमुपयन्ति नवरात्रं च
पाठक्रमेण ।

६. नवरात्रे यो ऽभिजित् तस्य स्थाने बृहस्पतिसवम् । बृह-
स्पतिसवेन्द्रस्तुतावभिजिदिश्वजितोः स्थान इत्येतरेयिणाम् ।

७. विश्वजितः स्थाने इन्द्रस्तोमम् ।

८. इन्द्रस्तुतो ऽनन्तरं पृष्ठ्यमुपेत्याभिप्लवः पृष्ठ्यादनन्तरम्^३ ।

९. उपप्रयन्तो अध्वरमिज्याज्यं व्यूह्य इत्येवमादिभिर्विशेषैर्य
उक्तो नवरात्रः सह दशमेनाह्ना स उच्यते व्यूह्यच्छन्दा दशरात्रः ।
शास्त्रान्तरीयो कः यथावचनं हन्द्सां व्यभिचारेण ।

१०. संख्यान्तरे पञ्चप्राप्ते^४ नियमः ।

११. देवा ह पशुकामा इत्येवमादिनोद्भिदक्षयस्तदनन्तरम्^५
वल्लभित् । तावुद्भिदक्षभिदौ यथोद्भिष्टौ दशरात्रादनन्तरमुपयन्ति ।

१ C D M om. परस्मिन्नहनि C in marg. परस्मि । २ M प्राग्विषुवतः
चतुर्दश इत्यर्थः । ३ A C D om. इ । ४ A प्राप्ते । ५ A उक्त
instead of वल्लभ ।

१२. सप्तमं मासं यथोक्तं कृत्वा ततो मध्येष्ट्र्यांस्तुरो मासा-
नुपेत्य क्रमेण ।

१३. द्वादशे मासे मध्येष्ट्र्यौ द्वावभिन्नवौ कुर्वन्ति ।

१४. मध्येष्ट्र्ययोरभिन्नवयोरनन्तरे गोश्रायणी उपेतये ।

१५. कन्दोमदशाह इति ग्राह्यान्तरे विशिष्टस्य दशाह-
स्याख्या । कन्दोमरूपो वा दशाहकन्दोमदशाहः । द्वादशयन्तर-
पृष्ठसाकृष्यात्^१ । तं कन्दोमदशाहं गोश्रायभ्यामनन्तरमुपयन्ति^२ ।

२२.

१. अङ्गिरसामयनाख्ये संवत्सरसत्त्वे विधिं वक्ष्याम इति
वाक्यशेषः ।

२. अभिन्नवास्तिष्ठत्सोमकाः ।

३. प्राग्विषुवतः पटलं पूर्वं पटलं । तस्मिन्पृष्ठ्यारभणान्मासानु-
पयन्ति ।

४. पृष्ठ्योदयान्पृष्ठ्यान्तानिति यावत् ।

५. यथोद्दिष्टेन क्रमेण ।

६. अभिजितः स्थाने दृश्यतिसवमिन्द्रस्तोमं (२१. ६) विश्व-
जित इत्येवमादि ।

^१ not quite legible in A; M दृष्टमा - - यात् ।
C सानकृष्यात् alt. to साकृष्यात् D साकृष्यात् ।

^२ A om. अन्तरम्

२३.

१. वृतिवातवतोरथनाख्ये संवत्सरसत्त्वे वक्ष्यमाणको विधिः ।
२. पृथ्व्यस्तोमानां चिदृदादीनामेकैकेन मासंमासमुपेयुः ।
३. विषुवतः स्थाने महाम्रतं भवति ।
४. 'आवृत्तानां त्रयस्त्रिंशद्दारभ्य प्रातिलोभ्येन पृथ्व्यस्तोमाना-
मेकैकेन मासमुपेयुः ।
५. सर्पसत्त्वं वक्तुमारभ्यते^१ । तत्रातिरात्रावभितः । सर्पसत्त्वं-
विशेषणमेतत् ।
६. सर्पसत्त्वं मध्ये सर्व एवाग्निष्टोमसंस्था दिवसाः ।
७. दशकाः स्तोमाः प्रत्यहमस्य सन्तीति दशदशी । ईदृशः
संवत्सरः सप्तातिरात्राभ्याम् ।
८. द्वादशकाः स्तोमा अस्त्येति 'द्वादशीको ऽसौ विषुवात्सर्प-
सत्त्वायं विधिः । गवांमयनमेवैतत् स्तोमसंस्थाविशिष्टमिति गवा-
मयनं वाभिगरश्चेतिरिति तत्र (२४. ४. ४८) कात्यायनस्य ।

२४.

१. कौण्डपायिनामयनं नाम संवत्सरसत्त्वं । तस्य माससंमिता
दीक्षाः । दीक्षानियमैर्मासं व्याप्नुयुरित्यर्थः । अत्सरुकाः कुण्डप्रति-
रूपाश्चमसाक्षैः^२ पीयते सोम इति यागाख्या^३ ।

१ C D आहतपृथ्व्यस्तोमानामेकैकेन मासंमासमुपेयुः । १ C D M सर्पसत्त्वं च
तत्प्रमारभ्यते । २ A C M (orig.) D (?) द्वादशीको । ३ A (orig.) असत्त्वं,
in marg. त् C असत्त्वंप्राप्तिः ; in marg. क instead of प D असत्त्वंकुण्डप्राप्तिः
M असत्त्वंकाः कुण्डप्रतिरूपाः नसाक्षैः । ४ C सोमाः M योग्याः ।

२. क्रीत्वा सोमं राजानमुपनक्षेति वाचनिकमेतदुपनक्षो-
पनहनम् । तक्षोपसद उपेत्य कर्तव्यं । तथा च मुत्यन्तरमुप-
सद्विहरित्वा सोममुपनक्ष सुत्यास्त्रानेषु मासमग्निहोत्रं जुहति
(का० १४. ४. १४) । तन्मन्त्रसाध्यप्रातर्होमक्रमतो^१ दद्यान्मासं
भवति (?) ।

३. दर्शपूर्णमासकर्मभ्यामेकतन्त्रक्रियया मासमुपेयुः । तन्त्रेण वा
समस्तचोदितत्वात् अग्निहोत्रं चेति (१८. १८) कात्यायनस्य ।

४. चातुर्मास्यपर्वणां वैश्वदेवप्रभृतीनां चातुर्णां एकैकेन मास-
मासमुपेयुः ।

५. चिहृता मासमुपेयुः । पञ्चदशेन मासं । सप्तदशेन मासं ।
एकविंशेन मासं । चिण्वेन मातृमिति ।

६. उत्तमे मासे ऽयं विधिः । अष्टादशाहं चयस्त्रिंशस्तोमे-
नोपेयुः ।

७. अष्टादशाहानन्तरं दशरात्रं ततो महाव्रतं ततो ऽति-
रात्रम् । इतिकरणस्य प्राचणीयः ।

८. यो हौचस्य कर्ता चोदनाप्राप्तः सो ऽध्ययुः स पोतेति^२ स
एवाध्वर्यवपोत्रीये कुर्यात् ।

९. यो मैत्रावरुणपदार्ये^३ प्रवृत्तः स एव ब्रह्मालप्रतिहर्दले^४
कुर्यात् ।

१ A सोमं क्रमतो दद्यान्मासं भवति C सोमक्रमतो दद्यान्मा० M तन्त्रं वा
साध्यप्रातर्होमक्रमतो दद्यात् मा० । १ C D M om. स पोता ।
२ C D M पदार्ये । ३ C पत्ने D प्रतिहर्दं M पत्ने A om. ज ।

१०. यः श्रीङ्गाचक्रस्य नेङ्गाष्वावाकीये कुर्यात्

११. यः प्रस्तोत्राख्यः स ब्राह्मणाष्कंसिधावस्तोत्रिणे कुर्यात् ।

१२. यः प्रतिप्रस्थातोच्यते स आग्नीध्रोऽप्येतेषु कुर्यात् । एवमेते
पञ्च स्नानीतराणि च कुर्युः ।

१३. यः सुब्रह्मण्यः स सुब्रह्मण्य एव ।

१४. गृहपतिरपि स्वकर्मैव कुर्यात् । परिसङ्ख्याशङ्कायां^१
द्वयोरनुवादः ।

१५. देशो होतृषदनाहवनीयसमीपादिः । कालो निमेष-
क्षणाद्युपलक्षितः । स च यज्ञे प्रयुज्यते अस्मिन्काल एतत्कुर्यादिति ।
तद्यथा वषट्कृते जुहोति वषट्करोतीत्यादि । देशस्य कालस्य देश-
कालौ । तौ च व्यवस्थितौ क्रियाङ्गत्वेन क्रियाभेदाच्च भिन्नौ । तच्च
कर्तृभेदे^२ प्रकृतिवदनुष्ठानं शक्यमेव^३ । इदृशस्य कर्तुरनेकक्रियोपदेशे
तत्तत्संबद्ध्योर्देशकात्तयोः संनिकर्षणेशोपनिपाते^४ अनियमकारिणः
शास्त्रस्थाभावादिति प्राप्त आह । अवैदेश्यप्रधानस्य^५ वशं नयेत् ।
होत्रादेरयमुपदेशः । तच्च क्रियाविशेषयौगपदेनासंभाव्यदेशकाले सत्त-
मप्रधानस्य मैत्रावरुणादेर्वशं नयेत्^६ । तदापसं कर्तृत्वं^७ कुर्यात् इत्यर्थः ।
आत्मीयं^८ मैत्रावरुणादेः^९ समर्थं^{१०} स्वयमाध्वर्यवादि कुर्यात् । तस्य
प्रत्यक्षत्वात् । अप्रधानस्य वशमनया व्यवस्थया नयेत् । कथा । उच्यते ।

१ C D परिशङ्कायां । २ C D प्रकृतवद् । ३ A वाक्यम् ।

४ A •कर्तृभेदे • । ५ C D •देश्या अप्र • । ६ C D om. the words from
तच्च क्रिया • to नयेत् । ७ A तदापसं कर्तृत्वं C तदापसं तत्कर्तृत्वं DM तदापसं
तत्कर्तृत्वं । ८ A आत्मीय C M •यं । ९ A समर्थे C मैत्रावरुणादेः समर्थैः
M मैत्रावरुणादेः समर्थैः ।

अवैदेश्या । विदेशे भवं वैदेश्यम्^१ । न विद्यते वैदेश्यमस्यां व्यवस्था-
यामिति सा व्यवस्था अवैदेशी । ईकारेण स्त्रीप्रत्ययेन । अतस्तथा
शुक्तं भवति । मैत्रावरुणादिर्हीचं^२ कुर्यात् । होतृषदन एव कुर्यात्^३
विदेशे । अचोदाहरणम् । परिध्यणीयां मैत्रावरुणो ब्रूयात् ।
यूपानां परिध्यणं होता कुर्यात् । विप्रतिषिद्धकरणसमवायादिति^४ ।
तथा^५ इतरमन्यस्तेषां यतो विशेषः स्यादिति मौमांसकाः ।

१६. गलागला यथादेशमितराणि पोत्राच्छावाकनेष्टादिभि-
ष्यानि सुख्यासनसंबन्धीनि^६ कर्माणि कुर्युः । तथा च कात्यायनः ।
सुख्यासनेभ्यो ऽनुप्रसर्पञ्जितराणीति (२४. ४. ४७) ।

१७. एकाहस्यतुर्विंशमभिजिद्विष्यजिद्विषुवन्महाभ्रतादिः । तत्सं-
घातः समानजातीयसमुदायः । तत्रैकाहस्यतुर्विंशमित्येवमादिरहः-
संघातमापद्यमानः समुदायं प्रविशन् वक्ष्यमाणानि ताद्यमानरूपाणि
अभेदतः । परिभाषाप्रसङ्गेनेदमारब्धम् ।

१८. संघाताः पृथ्वाभिन्नवच्छन्दोमस्वरसामप्रभृतयस्तेषु भवं
सांघातिकमहः । तद्यदेकाहौभवतीति^७ ततस्तस्मात्ताद्यमानरूपाणि
निवर्तेरन् न भवन्ति इत्यर्थः ।

१९. अयं यज्ञ इति याज्या हारियाजिनस्य । इह मद एव^८
मघवन्नित्यतिशेषः । सह पुरोनुवाक्यया परा याहीत्येतयाङ्गभूतया^९ ।

१ A (by a's.) उच्यते विदेश्य भाव वैदेश्यं M विदेशभाषो । २ A M • वादि-
शुक्तं कुर्यात् CD • दिर्हीचं । ३ C कुर्यात् विदेशो । ४ A • विदेशकरणं ।
५ A ins. देह । ६ CD • सुख्यानी • । ७ CD तद्यदेकाहौ भवति
A तद्यदे • । ८ CD om. एव । ९ CD M अङ्गभूतया ।

ग्रेवस्य पुरोनुवाक्यापहृषं प्राधान्यार्थम्^१ । तेनाग्निष्टुति शोभत
 आग्नेयी कर्तव्या श्वःस्तोत्रिया । अनुरूपाः श्वःस्तोत्रिया इति (१२.
 २. १) ये उक्ता होचकाणां कदम्भः कर्तव्याः । तद्यथा । यदिश्च
 नाज्जवीष्येति तृतीयः । शास्त्रं मैत्रावरुणस्येत्यत्र संभवः । उक्थमुखी-
 याश्च । अप प्राचो ब्रह्मणा ते उक्तं नः । अभि तष्टेव दीधया मनीषा-
 मित्यभितष्टीयमित्येतानि तायमानरूपाण्युच्यन्ते । संज्ञाकरणं शास्त्र-
 संबन्धस्वरार्थम् । नित्यमेतत्प्रागुक्तमादङ्गो ऽन्तरेण प्रायणीयोदधनी-
 यावित्यादिभिः सिद्धे (१२. १. १) पुनर्वचनमद्वादशाहविकारार्थ-
 र्थम् । प्रसङ्गेन परिभाषां कृत्वा कौण्डपायिनामयनस्य यद्वक्तव्यं तदाह ।

२०. यद्यपि कौण्डपायिनामयने संपूर्णा विधिसंस्थाप्यभौवर्ता-
 न्वाचातनमहःसंस्थाहर्ष्योगो गवामयनस्यैव यः स एव यज्ञीतव्यः ।
 एवमश्वो नाम मध्ये प्रयुक्त एकदेशस्यापि संज्ञाज्ञापनार्थः । तथा च
 जैमिनिः । भव्यस्य च तदादित्वादित्याह^२ ।

२५.

१. उपेयुरिति वाचस्पतिः ।

२. चतुर एव मासानुपसद उपेयुः ।

३. चतुर एव मासान् सुप्नकीति^३ सुत्याभिर्वाप्नुवन्ति ।

१ C (orig.), D भान्यार्चं C (sec. h.) प्रधान्यार्चं M प्राधान्यार्चं A प्राधन्यार्चं ।

२ C तदादिहत्यादि (in marg. °त्यादि) D तदादिहत्यादि M तदादित्वादित्यादि ।

३ C D M om. इति ।

४. यादृशौ गवामथनस्य प्रथमोक्तमौ मासौ तादृशावस्थापि भवतः ।

५. चशब्दात् गवामथनवत् ।

६. गवामथनवत्^१ ।

७. तदेतत्संवत्सरस्य चतुरो मासानित्यत आरभ्य शुक्लतापक्षितमित्याचक्षते । प्रसिद्धा ज्ञेयमस्य संग्रहेत्यभिप्रायः ।

२६.

१. तापक्षितं दीक्षासंवत्सरमिति च कात्यायनः (२४. ४. १) ।
२. उपसदो ऽपि^१ तापक्षितः संवत्सरमेव भवेद्युः ।
३. स्रत्याभिरपि संवत्सरं व्याप्नुवन्ति । इतिकरणः परिमाणार्थः ।
४. तदा सर्वनाम्ना दीक्षादेशकस्य निर्देशः । तदेतत्तापक्षितं नाम प्रसिद्धम् ।

२७.

१. दीक्षानियमा महातापक्षिते संवत्सरस्य कार्याः ।
२. संवत्सरानेव प्रकृतत्वात् ।
३. चीन् संवत्सरान् स्रत्याभिर्याप्नुवन्ति

^१ In A the words विपुलश्च form one Sūtra and are explained by गवामथनवत् । This is probably more correct than the reading of C D which unites both words with the following Sūtra.
१ C D उच्यन्ती ऽपि ।

४. इति यदुक्तं तन्महातापश्चितं नाम सप्तम् ।

५. सर्वस्मिन्नेव ब्रह्मसंवत्सरे गवामयनस्याभ्यासः कार्यः ।

६. संहार्या मासाः प्रथमषष्ठसप्तमोत्तमा एकाहानां^१ संहारात् ।
तान् संहार्यान् परिहाय गवामयनाभ्यासो ब्रह्मसंवत्सरे वा भवति ।
सकलस्य गवामयनस्य^२ ।

७. अतिरात्रसंख्यं प्रथममहस्ततः सहस्रसङ्ख्यान्वहानि ऋग्दो-
वणेन । ततो ऽतिरात्र इत्येतदग्नेः सहस्रसाव्यभित्येवंसंज्ञकं सप्तम् ।

२८.

१. चिर्सावत्सराख्यं सप्तमुच्यते । तस्य गवामयनं प्रथमः संवत्सरः ।

२. अथग्रन्थः क्रमनियमार्थः । आदित्यानामयनमपि संवत्सर-
मनुषङ्गात् । . . .

३. अङ्गिरसामयनमपि संवत्सरं भवतीत्यर्थोऽयग्रन्थ इत्युक्तम् ।

४. चिर्सावत्सरं नाम सप्तं प्रजातिकामानां^३ सन्निष्ठां भवति ।

५. ^४प्रजापतेर्दादशसंवत्सरमित्यनयाख्यया द्वादशसंवत्सरं सप्तम् ।
तच्च चिप्रसृतीनां चतुर्णां पृष्ठयस्तोमानां चिष्टत्पद्दशसप्तदशैकविंश-
नामेकैकेन षींस्त्रीन् संवत्सरानुपेयुः ।

६. ग्राह्यानां षट्चिंशत्संवत्सरप्रसिद्धाख्यमेतत्^५ सप्तम् । तत्रैते-
षामेव चिष्टदादीनामेकैकेन नवनव संवत्सरानुपेयुः ।

१ M एकानां । २ A ins. वा । ३ C D प्रजापतिः । ४ As far as
चतुष्टयः in A. om. ५ C D o'n. एतत् ।

७. एतेषामेव चतुर्णां चिह्नदादीनां पृथक्सोमानामेकैकेन पञ्चविंशतिःपञ्चविंशतिः संवत्सरानुपेयुः । तेन साध्यानां ग्रतसंवत्सरमित्येवंनाम सप्तम् ।

८. तथा च पञ्च पञ्चाग्रतः संवत्सरान् चिह्नतः पञ्च पञ्चाग्रतः संवत्सरान्पञ्चदशाः^१ पञ्च पञ्चाग्रतः संवत्सरान् सप्तदशाः पञ्च पञ्चाग्रतः संवत्सरानेकविंशाः । पञ्चपञ्चेति वीक्षा चतुर्णां व्याप्तार्था ।^२ इत्येतद्विषयज्ञां सप्तसंवत्सरमित्युच्यते ।

२६.

१. सरस्वत्या विनश्रनं प्रसिद्धं । तत्र दीक्षा सरस्वतानां सप्ताणाम् ।

२. दीक्षानन्तरं^३ प्राकृतक्रमेण सोमं क्रीत्वोपनङ्गातिथ्यान्ते पुनर्वचनात् । तत उपसद उपेत्य क्रमार्था निर्देशः ।^४

३. उपसदनन्तरं प्रायणीयमतिराचं कुर्युः । तथा च कात्यायनः । सरस्वतीविनश्रने द्वादशाहवह्नीचोपसदौ तत्रैव प्रायणीयोऽतिराचः संनाय्यं चेति (२४. ५. ३१. ३३) ।

४. संनाय्येनामावाख्येनेद्वा यूपदेशे स्थित्वाध्वर्युः श्रम्यां परास्य । श्रम्या प्रसिद्धः याज्ञिकानाम् ।

५. तत्र श्रम्यापाते गार्हपत्यं निदध्यात् ।

६. षट्चिंशत्प्रक्रमा यस्मिन्पूर्यन्ते गार्हपत्यास षट्चिंशत्प्रक्रमौ

१ In C D from पञ्चदशाः to संवत्सरान् om. २ C D ins. पञ्चपञ्चाग्रतः पञ्चदशाः ३ संवत्सरान् । ४ A उपसदनन्तरं ।

देशः । सप्तत्रयापेक्षं^१ सङ्गवचनं । तेषु षट्त्रिंशत्प्रक्रमेषु आहवनीय-
मभादधाति स्थापयतीत्यर्थः ।

७. सदो यज्ञागारं चक्रीवदाकारं भवति^१ ।

८. आग्नीध्रमंथागारं तथैव चक्रीवदाकारं^२ भवति ।

९. उलूखलबुध्राकारौ यूपो भवति ।

१०. अखातानुपरवान् कुर्वन्ति ।

११. योयो ऽत्रापूर्यमाणपक्षमेतममावाख्येन कर्मणा श्रव्या-
पाते ऽभ्यसन्तो^३ यन्ति ।

१२. तेषामेवं गच्छतां क्रमप्राप्तायां पौर्णमास्यां गौःसंज्ञक^४
उक्त्यसंख्यो वृक्षसामा भवति ।

१३. योयो ऽत्रापचीयमाणपक्षमेतं पौर्णमाख्येन कर्मणा
यन्ति सन्निपः ।

१४. तेषां सन्निपाममावास्यायां क्रमेणागतायामयुःसंज्ञक
उक्त्यसंख्यो रथग्नरसामा भवति ।

१५. प्रतीपमनार्जवं^५ पूर्वेण पक्षसा सह यजमाना यन्ति ।

१६. अपोनप्ता देवता । अस्य सो ऽयमपोनम्रियश्चरः । तं
निहत्य वक्ष्यमाणदृषदत्यर्थये ।

१७. तदस्यानौकमुत चारु नामेति पुरोनुवाक्या । अस्मिन्पदे
संगमे तस्मिन्वांसमिति याज्या । अपोनम्रियस्येति वरुणात् । केसां
चिच्छास्त्रिणांमपांनम्रियस्तपेते न भवतः^६ ।

१ C D सप्तत्रया० । २ C D तचक्रीवदाकारं । ३ C D चक्रीवदाकारं ।

४ A० भवन्तो । ५ A C D मो ; M om. ६ C चानार्जे० A चर्मानंभवत्सू०

७ A० नामयज्ञग्रीवर्ज्येते । r

१८. दृषदती प्रसिद्धा । तदप्यथो देवविशेषः । तस्मिन्मपो-
नम्रियस्यः ।

१९. निरूपेति क्रमार्थः प्रत्ययो ऽनुवर्तते । अपोनम्रियथागाद-
नन्तरं दृषदत्ययथात् सरस्वतीमपि यन्ति । सरस्वतीमथेते यन्ति ।
अपिशब्दात्प्रतिषिद्धामप्यवभ्ये । तथा च कात्यायनः । नावभ्यं
सरस्वत्यामित्याह (२४. ६. २२) ।

२०. शतसङ्ख्यासु गोषु गर्भिणीषु शास्त्रान्तरात् । अथभमप्यु-
त्सृजन्ति । गोमण्डल एवोत्सृजेयुर्दीक्षाकाले ।

२१. यदेवैतच्छतं गोरूपाणां सहस्रं संपद्यते तदेवोत्थानमप-
शब्दात् ।

२२. तेषु गोरूपेषु मृतेषु वा सन्नोत्थानं भवति । वाग्रब्धो
विकल्पार्थः ।

२३. सन्नोत्थानं वा भवति ।

२४. अथमपर उत्थानपक्षः । ग्रन्थप्राप्तेन गच्छन्तः ज्ञातं
प्रसवणं प्राप्य तस्मिन्नेवाग्नये कामायेष्टिं निर्वपेयुः । ज्ञातः प्रसवणो
लोकप्रसिद्धः ।

२५. या अग्नये कामायेष्टिस्तस्यां समान्नायां सत्या न तु
तदर्थे ते । अतस्मान्यस्या अनृत्विके दानम् । अस्यां च वडवां ।
पौरुषीं च मानुषीं । धेनुके प्रत्यग्रप्रसवे । केन प्रयोगादनुकल्पिते

१ A om. these four words.

२ C D om. वा ।

३ C om. ।

४ C D (?) M om. समान्नायां ।

५ A च चंद्रोद्गदनुकल्पिते अप्रसवणम् ।

अप्रिथलेन । कारपचवं नाम प्रसिद्धं । तं प्रति यमुनामवभ्ययमभ्य-
वयन्ति ।

२६. यदेतदुक्तं सारस्वतमेतन्निचावरणयोरयनं नाम सप्तम् ।

२७. आद्यन्तयोरिहातिराचवचनात् । पूर्वस्मिन्नेतौ स्तः । अभि-
जिद्विजितौ व्यस्तौ संवत्सरं भवतः । शुक्ले ऽभिजित् कृष्णे विश्व-
जित् । इन्द्रकुक्षौ उत्तरे पौर्णमास्यामावासे उच्येते । तच्च गोत्रा-
द्युषी व्यसे भवतः । एकस्यां गौरपरस्थामायुः । उभा कुक्षौ
पृणतां वार्चनं च माघोनं चेन्द्रकुक्ष्योः प्रेषलिङ्गम्^१ ।

२८. इत्येतत्सप्तं सारस्वतमिन्द्राग्न्योरित्येवंसंज्ञकम् ।

२९. आद्यन्तयोरतिराचौ मध्ये ज्योतिर्गौरायुरित्येतान्यज्ञानि
दण्डकलितवदावर्तेरन् । विश्वजिदभिजिताविन्द्रकुक्षौ । विश्वजिदेक-
स्यामभिजिदपरस्थाम् । एतत्सारस्वतमयं गणः समाख्यातम् ।

३०. संवत्सरं दृषदत्या एव समीपे ब्राह्मणस्य गा रचेत् ।
अस्त्विति आचार्यस्य चेति च्छन्दोगानाम् । तेन यत्रैव तेषां वासस्तत्रैव
गा रचेत् ।

३१. व्योमं नैतंधवो लोकप्रसिद्धः । तस्मिन्प्रज्जलितमग्निं
धारयेदपरं संवत्सरम् ।

३२. तृतीये संवत्सरे एतत्कर्म । अन्यथाधानं परीणहि स्थाने
दर्शपूर्णमासान्तं कृत्वा सरस्वतीदृषदतीसंगमाग्रवृत्तो दृषदत्या दधि-
शेन तीरेणग्नेयेनाष्टाकपालेन पुरोडाशेन शम्यापराशेशम्यापराशे
यजमानो ऽवभ्ययप्रदेशमेति ।

३३. [‘अचान् जनपदं प्राप्य तत्रैव यमुनायामवष्टयार्थं गच्छन्ती-
त्यर्थः] अचाख्यं तीर्थं यमुनां प्रति तामवष्टयमभ्यवेति ।

३४. दार्षद्वतं दृषद्वत्यां भवं । संवत्सरं ब्राह्मणस्य गा रणे-
दित्येवमारभ्य यदुक्तं संवत्सरत्रयमेतत् दार्षद्वतं नाम सत्त्वं एका-
किनो ऽप्येतद्भवति । यजमानशब्दात् ।

३५. आदावतिराचस्तस्मिन्वत्सोमकाः संवत्सराः सहस्रस-
हस्राकालेषां रूपं पूर्वकारिवशात् ज्ञेयम् । अभ्यासो बह्वसंवत्सरे गवा-
मयनस्येति (१३. २७. ५) स्तथाशब्दोक्तं । तेन वा संवत्सरसहस्रपूरणं ।
ततो ऽतिराचः । एतत् प्रजापतेः सहस्रसंवत्सरसत्तम्^१ । द्विरभ्यासो
ऽध्यायपरिसमाप्तौ श्रिष्टाचारस्तदाचरणं चायुष्यमिति ।

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्ये चयोदशो
ऽध्यायः समाप्तः ॥

^१ C D M have only चिःअचाख्यं तीर्थं । यमुनां प्रति तामवष्टयमभ्यवेति
(C चिः M चिः) and om. the words from अचान् to चर्थः A om. वृत्तिः
text and Comm., “and gives the reading quoted above in marg.
In the text of the Sūtra I beg to read चिःअ । १ C (orig.)
D दार्षद्वतं three times (once in the text and twice in the Comm.);
we should expect दार्षद्वतं A om. text and Comm.

३ C D M. संवत्सरं ।

अथ चतुर्दशोऽध्यायः^१ ।

१.

१. व्याख्यातो द्वादशाहः प्रकृतिः सत्ताहीनानामित्युक्तम् ।
उद्देशक्रमेण सत्तायुक्तानि । अथेदानीमहीनानामवसरस्तत्रैकोत्तराणां
धर्मविशेषात्पृथग्भूतानामुत्तरत्र वचनमितरेषां केषांचिदेकाहेः सह^२
धर्मसामान्यादिहातुक्रमण^३ न्याय्यं । तदर्थमाह । एकाहेषु एकसुत्येषु
कृत्येषु अहीनेषु द्वाहप्रभृतिषु यो विकार उच्यते स प्रकृतेरग्नि-
ष्टोमस्य विकारः प्रत्येतव्यः । न. त्वेकाहा अग्निष्टोमधर्मका एव ।
तेषां हि वचनेन अहीनानां द्वादशाहविकाराणामुपदेशविरोधः
उच्यते । द्वादशाहिकस्याऽऽ एकाहेति संदिश्यमानस्य^४ द्वादशाह-
धर्माः प्राप्नुवन्ति । समुदायकानां धर्माणामवयवे^५ ऽभिसंभवात् ।
तेन द्वादश दौष्टा द्वादशोपसद आग्निषामनिर्वचनं नामधेया-
ग्रहणमित्येवमादयः प्राप्नुवन्ति । तन्निवृत्त्यर्थमेकाहेषु प्रकृतेर्विकार-
वचनम् । यथेवं व्याख्यातो ऽग्निष्टोमः प्रकृतिर्द्वादशाहलैकाहानां
चेत्येतलैकाहवचनस्य किं प्रयोजनमिति । उच्यते । धर्मैर्प्रवृत्त्यर्थमेत-
द्वचनं चतुर्विंशमहाव्रतादिषु । इतरस्तु द्वादशाहिकानां समुदाय-

१ C D ins. षष्ठ्योत्तरार्धे । २ A सहे instead of सह ।

३ C D इत्यात्मनः । ४ C D ०६० । ५ C D कर्मोपामवयवेति समवायः ।
in marg. भि ।

धर्माणामवयवे ऽपि संभवात् तन्निरुप्यर्थमेकादेविति । अहीनेषु
चेत्यहीनानामग्निष्टोमस्य प्रकृतिर्द्वादशाहस्य कथं नाम स्यातां ।
एकोत्तराणां तु मासापवर्गा अहीना (१६. २०. ८) इत्येवमा-
दिकं धर्मजातमुपरिष्ठादध्यामः ।

२. दशमैकादशयोरध्याययोरुपदेशातिदेशौ प्रायेण परि-
भाषितत्वात् होतुरेव । द्वादशाध्याये प्रकरणं होचकाणामेव ।
तस्य समुदितस्य प्रदेशार्था परिभाषा । यस्मिन्नहनि यस्मिन्नतौ
धनजिदादौ यदहस्यतुर्विंशतिं प्रदिश्येत^१ सवनं वानुसरप्रभृति
वृष्टान्तृतीयसवनमित्येवमादिनातिदेशेन (११. १५. ७) सशौच
तत्सह होचादिभिस्तद्भवतीति वेदितव्यम् ।

३. अहीनानामुभयप्रज्ञातत्वात् विकल्पे प्राप्ते नियमः । ऐका-
दिकमेवानादेशे भवति । न विकल्पः ।

२.

१. अग्न्याधेयो नाम हविर्यज्ञसोमः । तेन ब्रह्मवर्चसकामो
यजेत । अग्न्याधेयसोमयागेन ब्रह्मवर्चसं साधयेदित्यर्थः । अपुरे
यजेतेत्यतिरेकं मन्यमाना आर्त्विज्यप्रतिषेधमेवमादिषु काम्येषु
मन्यन्ते । प्रतिषेधे ऽपि सापेक्षतया पुनरावृत्त्यर्थे प्रवृत्तिः ।

२. तस्याग्न्याधेयसोमस्य स्तोत्राण्यष्टास्त्रष्टासु स्तोत्रियासु भवन्ति ।

१ C D प्रकरणाद् । २ C प्रदिश्यते । ३ ऊ seems doubtful.
C (orig.) पुनरावृत्त्यर्थे ।

३. ननु स्वरूपमात्रकथनमेतस्मागमस्य विषयः । उच्यते । अर्थ-
वादो ऽयं विधादेशस्य स्तावकः । न त्वान्नायगतस्य मतिरेषा^१
न पौरुषेयस्य कल्पस्य । एवं तर्ह्यनुब्राह्मणमेतन्महाकौपीतकादाहतं
कल्पकारेणाध्यायत्रय^२ । कथं नाम^३ नैतद्ब्राह्मणमनुष्ठीयमानं कर्मा-
कर्मविशिष्टफलदानममर्थ^४ स्यादिति । अष्टाचरा गायत्री । अष्टा-
चरेत्युक्ता ।

४. भक्तिवादो ऽयम् ।

५. तस्याग्न्याधेयसोमस्य रथन्तरं पृष्ठं भवति । तत्रार्थवादः^५ ।

६. भक्तिसाहचर्यात् ।

७. संस्थानियमार्थं वचनम् ।

८. केनचिद्गुणसामान्येन ।

९. गायत्रीरथन्तराग्निष्टोमाख्येन त्रिःसष्टद्वेन ब्रह्मणा तेजो
ब्रह्मवर्चसमाप्नोति । तस्मादेवं कर्तव्यम् ।

१०. अग्न्याधेयाख्ये हविर्यज्ञसोमे षष्ठकृतं ग्राह्यं कार्यम् ।

११. यथोद्दिष्टस्य चिह्नतो ऽन्नाद्यस्य प्राप्तये कर्तव्यमेवार्थवादो
ऽयं न फलविधिः ।

१२. गवामियं सङ्ख्या न्यायात् ।

१३. इति स्वरूपमेतत् । संवत्सरस्यैवाष्ट्या इति च फलार्थवादः ।
उभयमेतत् स्तुत्यर्थम् ।

१४. तस्येति स्तुत्यर्थो निर्देशः ।- अग्नये पवमानयेत्येवंदेवस्य

१ A om. न ।

२ A चयं C D(P) चने M चयः ।

३ A om. न ।

४ A'om. चकर्म ।

५ C D वादः ।

कः पशुः । तथाग्रये पावकाय तथाग्रये शुचय इत्यग्निपदानु-
 षङ्गात् । इतिवचनमेवं स्रग्नाखायां^१ । पूर्वकारिवशात्सन्ध्यापि
 भवति । सवनीयमन्वाक्यञ्च एते पशवः । नैकेषां^२ पशुपुरोक्षाग्रो
 भवति । ततस्तत्सृष्टिर्ह्यग्निः प्रयोजनं । तत्र हविषो विहिता एव ।
 यदि तु पूर्वकारिवशात् पशुपुरोक्षाग्रो भवति ततः षड्भिः प्रयो-
 जनं । अग्निर्ह्यग्निः पवमान इत्येका । यस्ते पविषमर्चिषीति पक्षः ।
 एता अग्रये पवमानाथ । अस्त्राजरासो दमामरिषा इत्येका ।
 उग्रिक् पावको अरतिः सुमेधा इत्येका । वयं ते अग्र उग्र्यैर्विधे-
 मेत्येका । समिध्यमानः प्रथमानु धर्मेत्येका । स श्रितानास्तनूत् रोच-
 नस्या इत्येका । विशां कविं विप्रपतिं शस्यतीनामित्येका । इत्यग्रये
 पावकाय । वि ते विष्वम्वातजृत्सुर्मा अग्र इत्येका । यदीं गणस्य
 रश्मनामजीगरित्येका । तिष्ठो यदग्ने शरदस्त्वामिदित्येका । विशां
 कविं विप्रपतिं मानुषाणामित्येका । उच्छ्रोत्रिषा सहसस्युच स्तुत
 इत्येका । चिरस्य ता परमा बन्ति सत्येत्येका । इत्यग्रये शुचये ।

१५. अदितिदेवत्या वशा बन्ध्यानुबन्ध्यायाः स्थाने उपा-
 लब्ध्या^१ । एवंविधाग्रब्दो विधिवचनः । एष एव विधिरित्यर्थः ।
 ततो न पयस्यापचे । एवंविधेति वचनात् पयस्यापचे पयस्यैव ।
 अस्या याव्यानुवाक्यापङ्कः । उत त्वामदिते महीति तिष्ठः । महीसू पु
 मातरं सुप्रतानामित्येका । सुचामाणं पृथिवीं दामनेहसमित्येका ।
 अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमित्येकेति । .

१ A. ०. मा. चार्थः । २ C D M om. वा C D M पुरोक्षाग्रो न भवन्ति ।
 ३ C D उपासक्या ।

१६. तद्यदित्युद्देशप्रतिनिर्देशौ । एवमिति प्रकारवचनं । यदेवं पशवो नियुक्ता भवन्ति तदेतत्करोमि नैवान्धाधेयात्कर्मणो ऽद्यानि अन्यत्रापगच्छामि । एवंकृते ऽन्याधेयादनपगमः कृतः स्याद्यज्ञने-
त्यभिप्रायः ।

१७. तस्यान्याधेयसोमस्य^१ प्रातःसवनीयपुरोक्षाग्रानन्तरं अग्नये पवमानायाष्टाकपालं पुरोक्षाग्रं निर्वपेत् ।

१८. अग्नये पावकायाष्टाकपालं पुरोक्षाग्रं निर्वपेत् ।^२

१९. तृतीयसवनीयान् सवनीयपुरोक्षाग्रानन्तरं अग्नये ऽष्टा-
कपालं पुरोक्षाग्रं निर्वपेत् ।

२०. वैश्वदो हेत्वर्थः । यतः कारणात् सवनीयपुरोक्षाग्र-
विषामावापोदापस्तत एतदुच्यते । आवापनं वै सवनीयाः पुरोक्षाग्राः ।

२१. उच्यते एष्वित्यावापनं । दृष्टेस्वेव प्रकृतेषु स्थानेष्ववापन
एव^३ तदावपतीति ।

२२. अर्थवादायः पुनरुपन्यासः ।

२३. वैश्वदो हेत्वर्थः । यस्माददितिमनु समाप्यते ऽन्याधेयं
तस्मात्ताम सामान्येनेहापि तथैव करोति ।

२४. नु इत्यवधारणे । यैवान्धाधेयस्य संख्या तादृशीनेवात्रापि
करोति ।

३.

१. एवमिति प्रकारवचनः । एवमनेन प्रकारेण^१ हविर्यज्ञेषु सोमेषु पशवः पुरोलागाश्चात्वायात्यन्ते हविर्यज्ञाख्येषु सोमेषु ।

२. तस्येति प्रकान्तस्य प्रतिदेशेषु शस्त्रं । तस्येत्यवधारणार्थः । अतस्तस्य न ज्योतिष्टोमिकं विकल्पेन । शस्त्रं वक्ष्यमाणं । अधि-
कारस्यायं । तेनैतदुत्तरमतिदेशेषु शस्त्रमेवातिदिश्यते ।

३. यद्वाहिष्ठं तदग्नय इत्येतत्तृचमाज्यं भवति ।

४. अन्यत्रापि त्वचकृतः सकल एव ।

५. ऐकाहिकानां यथाप्राप्तानां परिसंख्यानार्थं वचनम् ।

६. इन्द्र मरुत्व इह पाहि अमेमित्येवमादिकं त्वचं मरुत्व-
तीयं भवति । प्राकृतस्य निवृत्तिः परिसंख्यानान् । एकां शस्त्रा
निवृत्तिपरिभाषितत्वात् ।

७. नृणां तु त्वेत्येवमादिकं त्वचं निष्केवल्यं कार्यम्^२ ।

८. अध्वर्यो वीरेत्येवमादिकं^३ त्वचं मैत्रावरुणस्योक्थमुखीयं
भवति ।

९. अध्वर्यो वीरेत्येतस्मात्पूर्वं त्वचमिन्द्र तुभ्यमिन्द्रघवन्नभृमे-
त्येतद्वाङ्मनाच्छंसिन् उक्थमुखीयं भवति ।

१०. उज्जरं त्वचमिदं त्यत्पात्रमिन्द्रपानमित्येतदुक्थमुखीय-
मच्छावाकाय-भवति ।

१ C²D स्तेन A ins. एव । २ A om. कार्यम् C D om. त्वचं ।

३ A वीर प्र सचे दुतानामिति ।

११. प्राकृतानां पर्यासानामुक्तमांस्तृषाञ्चंसति^१ ।

१२. वक्ष्यति वैश्वदेवाग्निमारुतयोः सूक्तानां स्थान इति ।
तत्रैतत्सावित्रस्य स्थाने ढचम् । उत्तराण्यपि ढचान्येव वक्ष्यमाणानि ।

१३. द्यतवती भुवनानामभि श्रियेति द्यावापृथिवीयं ढचम् ।

१४. इन्द्र ऋभुभिर्वाजवङ्किः समुचितमित्याभवं ढचम् ।

१५. स्वस्ति नो मिमीतामश्विना भग इति वैश्वदेवम् ।

१६. वैश्वानरं मनसाग्निं विवायेति^२ वैश्वानरीयम् ।

१७. प्र यन्तु वाजास्तविषीभिरग्नय इति ढचमाग्निमारुतम् ।

१८. समिद्धमग्निमित्येवमादिकं ढचं जातवेदसीयम् ।

१९. उदु य देवः सवितेत्येवमादिकानि ढचानि वैश्वदेवा-
ग्निमारुतयोः सूक्तानां स्थाने यथार्थं भवन्ति । संयोगाद्भवतिष्ठत
इति परिभाषितत्वात्^३ ।

२०. ढचकृत्तमित्येवमेतस्यामिति वचनाञ्च व्यामिश्रचोदनायां
ततो नैककर्तृके^४ ।

२१. वाग्रब्दो विकल्पार्थः । ऐकाहिकं वा ग्रस्त्वजातं ढचकृत्तं
भवति । आनोभद्रीयस्य परिधानीयोक्तमेति^५ वचनात् । सा सतुर्थी ।

२२. एतेनाग्निश्चोचसंज्ञकौ दौ इविर्यज्ञसोमौ व्याख्यातौ भवत
इत्यर्थः । ततः स्तोमकामप्रष्टदक्षिणासंस्थादि तुल्यं । यदाग्निष्ठ-
मंत्यादिकं ग्रस्त्वमेतेनेति वचनात् । विराचो ऽयमश्विनः । विना

१ C D M om. ढचान् ।

२ RV VII, 26, 1 निषाव्या ।

३ C D परिभाषणात् ।

४ A •कपिके C नैककर्तृके ।

५ C in marg. इ (•यमे इति) ।

दक्षिणा^१ इत्ययमहीनधर्मो भवति अविरोधादतश्च प्रत्यहं चतुर्विंशतिस्तुर्विंशतिर्देया ।

२२. अग्निहोचसोमं^२ ऊत्ताग्नेयं पयस्तार्तौयसवनीयपुरोक्षाग्राननु राशौ होतुर्यदद्य इति लिङ्गात् ।

२४. पय एवालुषङ्गात् । प्रातःसवनीयाननु ।

२५. पूर्वेष्वैव न्यायेन^३ चग्रभ्दात् । तत आग्नेयः पूर्वस्मिन्सौर्य उत्तरस्मिन् ।

२६. प्राजापत्येति देवतानिर्देशः । वग्नेति पशुद्रव्यविशेषणम् । अनूबन्ध्याया उपासन्भ्येति स्थाननियमः । एवंविधेत्यनूबन्ध्याप्रकारातिदेशः । तेन यदि तच्च पयस्या अनूबन्ध्यास्थाने^४ तत उपासन्भ्यास्थाने ऽपि तथैव ।

४.

१. पुनराधेयसोमो वक्ष्यमाणः । तेन तेजस्कामो यजेतेति शोदना ।

२. तस्य सर्वस्यैवाङ्गः पुनराधेयसोमस्य पञ्चसुपञ्चसु क्षोबाणि भवन्ति ।

३. पञ्च पादा अस्या इति ।

१ A तेन विना दीक्षितेन विना, दक्षिणा इत्याख्यं. M विना दक्षिणा इत्ययमहीनः । विना दक्षिणा इत्ययमहीनधर्मो भ० । २ C D अग्निहोचसोमाऊत्ताग्नेयं. ३ A न्यायेन. ४ C M om. अनूबन्ध्या ।

४. वैशब्दश्चशब्दस्यार्थं पाङ्क्तो यज्ञश्च^१ हविष्यङ्कत्वा ।
 ५. यज्ञस्यैवाप्तये पञ्चकानि स्तोत्राणि^२ कर्तव्यानीत्यर्थवादः ।
 ६. सर्वाग्नेयो यो ऽग्निष्टुत् ततः शस्त्रं हौत्रमस्य^३ भवति ।
 शस्त्रमात्रातिदेशाद्भुविरन्वायातनमनूबन्ध्यादि^४ यथोक्तमन्यदेवतानू-
 बन्ध्याद्या^५ (११. ८. २) सवनीयेति कात्यायने ।

५.

१. दर्शपूर्णमासौ नाम हविर्यज्ञसोमः^१ । अन्नाद्यकामस्य यज्ञ-
 मानस्य भवतः । केचिदाङ्गरक्षकामस्येति वक्तव्यं । तथा च लिङ्ग-
 मस्ति । अन्नकामाय चरते ह्यग्रायेति । अन्नाद्यकामस्येत्यनेन^२ च
 गृहवति भोष्यं भोजनशक्त्येति कामः । तदेतन्न युज्यते । अवि-
 शेषेणास्त्रं प्राप्नोति । तेनास्त्रमेवास्त्राद्यमिति व्याख्यानं^३ । पर्याय-
 शब्दावेतौ । तथा वसिष्ठो ह्यन्नाद्यकाम इत्येवमादयः प्रयोगा
 एवं व्याख्यातव्याः । द्विराचो ऽयमहीनः । अन्यशस्त्रस्यावचनादैका-
 दिकशस्त्रः । अन्यस्यातिराचभावः पाक्षिकः । हविरन्वायातनं सव-
 नीयान्वायातनं च यथादेवतं । परिभाषितत्वात् ।

२. अन्नाद्यकामस्य^४ सर्व एवैते चशब्दात् । सोमेऽग्निर्यज्ञसोमः^५

१ A यज्ञश्च । C पाङ्क्तो वै यज्ञः । २ A स्तोत्राणि । ३ A सवनीयम् ।
 ४ C D विधिर् instead of हविर् । ५ C M चस्य० । ६ A सोमेः ।
 ७ C D अन्नाद्यकामो येन न च गृहवति भोष्यं भोजनम् । ८ C (orig.)
 D. •स्त्रानं C (sec. h.) •सं । ९ C D M सः ।

प्रवर्ग्यरहितो भवति । इत्यादधाविति न^१ सुत्यादन्वे माहीन एक
एव क्रतुः । यथा दाचायणयज्ञास्तत्वारः सर्वकामस्य । बज्रलेनापि^२
भाषितत्वात् । आचयणो ऽप्येकाहोरात्रः । प्रौहिद्यवाचयणदेवताना-
मनूबन्ध्या पशवो हवींषि चान्वायात्यानि सोमेष्ट्याख्येये^३ हविर्यज्ञ-
सोमे एकसुत्यता सौम्यः पशुरूपास्तम्भो ऽनूबन्ध्या^४ हविरन्वायात-
नमेवं पूर्वकारिवशात्सर्वत्र नियमः ।

२. बज्रवचनाभिधान एक एव क्रतुर्दाचायणयज्ञाख्यः सर्वकामस्य
यजमानस्य भवति । अत्रापि पशवो हवींषि च यथादेवं यथा-
परिभाषितं च द्रष्टव्याः । पूर्वकारिवशान्नियमः । चतुरहो ऽहीनः ।

४. सर्वकामस्यैव चण्डान्महायज्ञसोमे ।

५. तस्मिन्महायज्ञे चातुर्मा^५ऽहवींष्यष्टादश सवनौयहविषाम-
न्वायात्यन्ते । पित्र्यानूबन्ध्योपासनकाले ।

६. पशवश्च पर्वदेवताभ्यो भवन्ति । वैश्वदेववारुणभारुतमाहेन्द्र-
शुनासीरीयाः ।

७. चातुर्मास्थेषु या एककपालदेवतास्ताभ्यस्यानूबन्ध्याया उपा-
स्तम्भ्याः पशव एवंविधाः । एवंविधा^६ अनूबन्ध्याया उपालम्भ्या
द्रव्यकल्पेन समानविधानात् ।

८. अयं यज्ञः महायज्ञः । अतिरात्रसंख्य एकाहः ।

१ A om. न । २ A बाज्रलेन C बज्रपरिभाषितत्वात् D बज्रभाषितः ।
३ A om. खे । ४ C D M om. ऽनूबन्ध्या । ५, ६ C D B om. एवंविधाः ।

ई.

१. वैश्वदेवाख्यो हविर्यज्ञसोमः । तस्यायं पुरस्तादर्थवादः । प्रजातिशब्देन^१ पुंसां दुहितरसोभयमभिधीयते । तामिच्छन् प्रजापतिरेतं यज्ञक्रतुमपश्यत् । दर्शनं चात्र तदितिकर्तव्यतासोचनं । वैश्वदेवं यज्ञक्रतुमासोचितवान् ।

२. तस्य साधनद्रव्यमाहरत् । तदुपाहृतवान् तेनायजत इष्ट-
वानासीत् ।

३. प्रजात आसीत् ।

४. यः कश्चिद्यजमानः प्रजातिकामः स यजेत । यद्यपि समान-
तन्त्रा भिन्नफलास्तु तथापि हविर्यज्ञियचातुर्मास्यसाख्याज्ञातुर्मास्य-
सोमा एते सोमयागाः । तथा चान्तराजयागसोदना ।

५. अस्य चातुर्मास्यसोमस्य वैशेषिका धर्मा उच्यन्ते । वैश्वदेवः
पशुत्पालम्भः^२ सवनोपान्तरम् ।

६. चावाष्टयिवीयदेवत्यानूबन्ध्याया उपसन्ध्या एवंविधेत्य-
नूबन्ध्याविधिनिर्देशः । अयं चापरो विशेषः पुरोक्षाग्रान्वायातनं
परिभाषितत्वात् ।

७. चिह्नस्त्रोमसंस्त्रं शस्त्रं होष^३ होषकाणां हृत्तीकारो विशेषः ।

८. वाग्राह्यो विकल्पार्थः । ह्यक्षृप्तं वा शस्त्रं भवति ।

९. आग्नेयेन हविषाग्नेयी । आग्नावैष्णवेन हविषाग्नावैष्णवी ।

अनघाग्निव्या वाग्नावैष्णव्या वाहरह्यजेत चतुरो मासानन्तरालेषु ।
सर्वसोमानाम् ।

१०. दीक्षान्तरनिवृत्त्यर्थं वचनम् ।

७.

१. वरुणप्रघासाख्यो हविर्यज्ञसोमो द्विरात्रो ऽहीनस्तस्यायं
पुरस्तादर्थवादो विधिप्ररोचनार्थः । उन्नेयो विधिरर्थवाददर्शनात् ।
वैश्वदेवेन कर्मणा प्रजापतिर्देवताविशेषः प्रजा असृजत ।

२. ताः प्रजाः सृष्टाः प्रजापतिना असृता अननुज्ञाता^१ वरु-
णस्य यवान् भक्षितवत्यः^२ ।

३. प्रतिपूर्वो मुञ्चतिर्वन्धने । वरुणो नाम देवताविशेषः । ताः
प्रजा^३ उदरव्याध्यादिभिः प्रतिसृक्तवान् ।

४. ताः प्रजा वरुणगृहीताः सत्यः प्रजापतिं पितरमेत्य यथा-
हंसुपाधावन् नतिना^४ अनुवन् वक्ष्यमाणमर्थं पुरस्तात्कृत्य ।

५. उपज्ञा प्रथमा प्रवृत्तिः^५ । उपजानीहि प्रकाशय तं यज्ञकर्तुं
येनेहा वरुणपाशेभ्यः सकाशात्सर्वस्माच्च पाप्मनः सम्यक् प्रमुच्येमहि
विमुच्येमहीत्येतमर्थं^६ प्रजाः प्रजापतिमूचुः ।

६. ततस्ताभिः प्रजाभिरभ्यर्थितः प्रजापतिर्वैश्वदेवहविर्यज्ञसो-

१ C D om. वा । २ C D om. असृताः C अनुज्ञाता । ३ M ताः
सृष्टाः प्रजापतिर्वैष्णवाद्यमर्थं पूर्वसृष्टानः । ४ C D M प्रजा वरुणपाशेभ्योऽप्य ।
५ C D उपधावति न । वक्ष्य । ६ A इति ।
७ C D M om. विमुच्येमहि ।

मादनन्तरं मासचतुष्टयं मुनिसत्तेष्ट्यादिकं तपः प्रचर्य चतुर्थे मासि पूर्णं एतं यज्ञक्रतुमपश्यत् साध्यसाधनयोग्यं दृष्टवान् कृतवरूपप्रघासाख्ये^१ द्विरात्रमहीनम् ।

७. तं यज्ञं संभारयुक्तमाहरत्संपादितवान्^२ तेन यज्ञेनेष्टवान् ।

८. तेन यागेन वरुणं प्रीणितवान् ।

९. अग्नेन द्विरात्रेण क्रतुना वरुणप्रघासाख्येन स वरुणः प्रीतो वरुणपाशेभ्यः सर्वस्माच्च पाप्मनः प्रजाः प्रमुक्तवान् ।

१०. प्रशब्द उपसर्गः क्रियापेक्षी । यस्य योग्यतालक्षणमुच्यते इति क्रियाविशेषो ऽध्याहार्यः । ह्यशब्दो विनिग्रहार्थीयः । वैशब्दो वाक्यपूरणः । प्रमुच्यत एव प्रजा वरुणपाशेभ्यः । अयं च यजमानः^३ सर्वस्माच्च पाप्मनः संप्रमुच्यते । य एवंरूपं पुराकल्पं विद्वान् जानानः वरुणप्रघासैर्यजेत । तस्मादेवंविदास्वरुणप्रघासैर्यजेत । अर्थवादादेव परिकल्प्यमस्य फलं । रात्रिसत्प्रतिष्ठान्यायेन ।

११. द्वावप्येतौ दिवसौ उक्थ्यसंस्थौ भवतः । संस्थानियमार्थं वचनम् ।

१२. वरुणदेवताकः पशुः सवनौयसंविधानं अग्राह्यः पूर्वस्मिन्नहनि । वरुणप्रघामृद्विषामन्वायातनं परिभाषितत्वात् । केचित्तु प्रविभज्य चिच्छपि सवनौयपुरोलाशेषु पुरोलाशहविषामन्वायातनमिच्छन्ति । तत्र पूर्वकारिवशास्त्रिष्यः । तथा चोक्तम् । आनुपूर्त्यै हविषां दैवत उच्चैरुपांशुतायां चेति (१२.१.२) ।

१ C चतुस्रवत् D चतुस्रवः M च त वः । २ C D om. संपादितवान् ।

३ C om. यजमानः ।

१३. आलम्ब्य इति वाक्यशेषः ।

१४. को देवता अस्या इति काथी । काथी वशा गौरनू-
बन्ध्याया उपासन्ध्या । एवंविधा एवंप्रकारा । पयस्यापचे अनू-
बन्ध्यादेवतायै पयस्येत्यर्थः ।

८.

१. अर्थवादेन प्रयोगवचनैरैक्यं दर्शयति ।

२. तत आभिः प्रजाभिरुक्तः प्रजापतिः हतपुरस्वरणश्चतुर्थं
मासि चिराच्च यज्ञक्रतुं दृष्ट्वाप्साकमेधाख्यम् ।

३. तमिति क्रतोराक्षरणासंभवत् साधनान्याहरत् ।

४. तेन क्रतुनेष्टवान् ।

५. प्राप्तवान् ।

६. प्रयोगवचनाच्चोदनेषा ।

७. क्रमनियमः संस्थानियमश्च ।

८. अग्निं ऽनीकवहुणाय प्रथमे ऽहनि पशुः सवनीयस्योपास-
न्ध्याः । तस्य वृद्धेः षड्भ्यो लिख्यते^१ । यत्ते मनुर्यदनीकं सुमिचः ।
भद्रं ते अग्ने सुहसिन्ननीकं । भद्रा ते अग्ने स्वनौकमंदृक् । अंस-
स्त्रिले आहवजानि भूरि । अग्निं मन्ये पितरमग्निमापिम् । अश्व
देवस्य संसयनीके । इत्यग्नेरनीकवतः ।

९. द्वितीये ऽहनि पशुः सवनीयस्योपासन्ध्याः सांतपनगुणेभ्यः^२ ।

१ C D वृद्धेः कल्पितः षट्को । २ C D M मरुद्भ्यः सांतपनगुणेभ्यः ।

सो ऽपि षड्गः पूर्वसंप्रदायात् उच्यते । आ वो यन्मूद्वाहासो अद्य ।
सं यद्वनन्त मन्युभिर्जनासः । युशोतो विप्रो मरुतः श्रतस्त्री । अरा
इवेदचरमा अहेव । अज्येष्ठासो अकनिष्ठास एते । मिमातु शौर-
दितिर्वीतये नः । इति मरुद्गः सांतपनेभ्यः ।

१०. सवनीयस्योपासम्भ्यो माहेन्द्रस्तृतीये ऽहनि पशुः कार्यः ।
अस्य पूर्वाचार्योक्तः षड्गः । सचाहणं दाष्टुषिं तुसमिन्त्रं । तं महौ
इन्द्र तुभ्यं ह वाः । महो महानि पनयन्वस्य । महौ उषो वावृधे
वीर्याय । युधास्य ते वृषभस्य स्तराजः । मह उयाय तवसे सुद-
न्तिमिति ।

११. विश्वकर्मा देवता अस्या इति ।

१२. प्रथमे रथन्तरं द्वितीये वृहत्तृतीये वृहद्भयन्तरे । यादृशं
'वृहद्भयन्तरपृष्ठ्यादेशेन शस्त्रं विहितं तादृशमचातिदिश्यते । एवं
अथापृष्ठ्यं' शस्त्रमैकाहिकं ।

१३. वाग्रब्धो नानार्थः अन्यस्मादन्यस्माच्च पार्थिकादङ्गः स्तोत्रा-
णीच व्यस्ये हन्त्योगवशादाह्नियन्ते । तथैव शस्त्राण्यपि भविष्यन्ति ।

१४. वाग्रब्धो विकल्पार्थः । यो विश्वजिद्वृहत्पृष्ठ उक्तस्त-
तृतीये ऽहसिर्वेषु कल्पेषु विशेषशस्त्रं भवति ।

१५. विश्वजितो वा वृहत्पृष्ठादित्येतत्सौचामणे च भवति ।
पक्षे वैकाहिकं वाग्रब्धात् ।

१६. सर्वकामस्य मशयश्च उक्तः । प्रतिप्रयोगं च कामभेदो
मेकेन प्रयोगेण कामा इति । स यस्मिन् पक्षे आयुष्कामयत्तो भवति

तस्मिन्पक्षे विमृजितो वा दृष्टपृष्ठाच्छ्रुतं भवति । ऐकाहिकं वा परिभाषितत्वात् ।

१७. स एतौ यज्ञकृद् अपश्यद्विनुत्थभिभृती इति^१ । तयो-
र्विनुत्थभिभृत्योर्विमृजितो वा दृष्टपृष्ठाच्छ्रुतं भवति^२ । ननु च
अविमृजितो दृष्टपृष्ठस्य तदेनयोः श्रुतमिति (१४.१८.८) वक्ष्यत
एव । ऐकाहिकस्य पक्षे विधानार्थं वचनम् ।

१८. उत्सृज्यज्ञ इव वा एष यः स्मर्जिदिति (१४.४७.२)
वक्ष्यति । तस्मिन्स्मर्जिति विमृजितो वा दृष्टपृष्ठाच्छ्रुतं भवत्यैका-
हिकं वा ।

१९. इषुवञ्चौ श्वेनाजिरावितीश्रवञ्चं च वक्ष्यति (१४.२२.
४) । स एवेश्रवञ्च इहोक्तः । तस्मिन्निश्रवञ्चे विमृजितो वा दृष्ट-
पृष्ठाच्छ्रुतं भवत्यैकाहिकं वा^३ ।

६.

१. शुनासीरीयो हविर्यज्ञसोमो वक्ष्यमाणस्तस्यायं पुराकल्प-
रूपो^४ ऽर्थवादः ।

२. हविर्यज्ञं शुनासीरीयं काममिव^५ विप्रवेवचनात् बह्वनां
यज्ञकृद्वनां मध्यस्थितमेतं^६ कामसंपत्तियोग्यं^७ पर्यालोचनया दृष्ट-
वान् ।

१ A ins. वक्ष्यति । १ A om. श्रुतं । १ A om. रूपो । ४ C (orig.)
M. काश्चिदेव. D not quite legible. ५ C मन्वा । ६ C D कामसंपत्ति-
A संवत्ति ।

३. तस्य संभारानाहरत्^१ । तेनेष्टवान् ।
 ४. तेन वर्तितयागः प्रतिष्ठां प्राप्तः ।
 ५. यत एवं पुराकल्पो ऽतस्तेन प्रतिष्ठाकामो यजमानो यागेन प्रतिष्ठां भावयेत् ।
 ६. शुनासौरीयः पशुः भवनीयस्योपालम्भ्यः ।
 ७. सूर्यो देवता अस्या इति सौरी ।
 ८. गवामिदं संख्या न्यायात् ।
 ९. ददातीत्यनुषङ्गः । त्रिंशच्छब्दो द्वितीयान्तो गवां कर्म-
 भूतत्वात् । प्रतिविभज्य दानयोगो ऽस्य हं दक्षिणा इति वचनात् ।
 १०. त्रिंशद्यज्ञः सु प्रतिविभज्य दानं पूर्ववदहीनत्वात् ।
 ११. ददातीत्यनुषङ्गः सर्वत्र ।
 १२. भवतीति वाक्यशेषः । अर्थवादार्थः^२ संख्योपन्यासः^३ ।
 १३. श्वत्थं संपाद्यम् । तत्राहोरात्रविभागे^४ विंशतिशतमहो-
 रात्राणि भवन्ति ।
 १४. तदनया गोसंख्या^५ दैविकाहोरात्रपरिच्छिन्नमृतुं का-
 मोपभोगमाप्नोति ।
 १५. प्रणाडिकादारेण संवत्सरमाप्नोति । दैवमेव संवत्सरं काम-
 फलमुपभुङ्क्ते^६ ।

^१ तमाहरत् ought to have been marked with 3 in the edition of the text and the numeration of the other Sūtras altered accordingly.

^२ C अर्थवादः (?) । ^३ M संख्योपन्यासः । ^४ C D ० भाष्ये ।

^५ A C D योगसं० । ^६ C D देवं A संवत्सर० ।

१६. न ह वा संवत्सरात्कश्चन वशिर्धा कामो ऽस्तीति । अथ दक्षिणादानविधिविशेष उक्तः । प्रवृत्त्यपरोचनाय ।

१०.

१. खश्रुतौ हाविर्यज्ञिकानि चातुर्मास्यान्युक्तानि । तेषामेव पशुगुणविशिष्टानामिदानीं विधानं । महाकौशौतकिब्राह्मणाभिप्रायेण नाम्ना धर्मातिदेश इति तद्वर्मप्रवृत्तिः ।

२. गुणभूतस्यापि पशोरिहाम्रावैष्णवी च (६.१.२९) यक्ष्यमाणस्येत्येतद्भवति ।

३. अपरेद्युः अपरे ऽहनि वैश्वदेवः पशुर्भवति ।

४. पशुपुरोलाशानन्तरं याः यस्मिन्पर्वणि चातुर्मास्यदेवतास्ताः सर्वा भवन्ति ।

५. पशोरयं पाशुकः । पशुपुरोलाशकः समासार्थः । तदीय-स्त्रिष्टकं भवति । ननु च पशुर्गानि विभवादर्थं साधयन्तीति वचनादवगम्यमेतत् । नेत्युच्यते । पशुपुरोलाशार्थानामसाधकत्वात् । पशुर्गानौति विशेषणात् स्त्रिष्टकतश्च संस्पर्शित्वात् । कुतो विभवः । पुरोलाशस्त्रिष्टकसमवाये ऽपैति (५.१८.१) चेत्त्रिष्टकेरवगम्यम् । पशुपुरोलाशस्यावायात्यानां चानङ्गत्वे ऽपि विशेषस्यानापत्तेः^१ पशुपुरोलाशतन्त्रं न्याय्यम् । इह^२ चातुर्मास्यानां प्राधान्याद्विराजः^३ स्यात् । अर्ध्वयवश्च यजप्रेषं कुर्वन्ति । तेषां स्त्रिष्टकं यस्तादिति हि (५.११.

२४) कात्यायनस्य । तस्मादारम्भः । ननु चैवमन्यायः स्यात् ।
नेत्युच्यते । नियमपरत्वात् । पूर्वकार्यनुविधानात् प्रेषाभावः^१ । सद्-
दर्शसारम्भः । ननु चैवं पशोश्चाज्यभागयोः कृतत्वाद्यायविरोधः ।
द्रव्यसामान्याच्च पशोर्दृष्टवन्तौ । श्रुतौ हि चातुर्मास्येषु सामान्यात्
यायतः श्रुतेर्बलवत्त्वं । पूर्वकार्यनुविधानात् तु प्रेषाभावः । न
नान्याथो नियमपरत्वाद्भूयसां लङ्गानां करणादेव^२ एकादशप्रयाजा-
देविकारः । अथमग्निस्त्रामिगम्यः । अत्र पूर्वकारिवशात्प्रेषाभाव
इत्यन्यायः^३ वचनपूर्वकत्वात्पाशुकः स्त्रिष्टकदित्यस्य सूत्रस्य^४ सद्दा-
यभागयोश्च पूर्वकार्यनुविधानात् प्रेषाभाव इत्येतदप्ययुक्तमुक्तं । कुतः ।
श्रौतमविद्वद्भूमिति (५.११.२५) कात्यायनवचनाद्यथैव प्रसृतं
। हिंः प्रसूरो वा प्रथमजश्च^५ गौरित्येवमादिकं धर्मजातं पशुधर्माच्च
वेदेषु^६ । एवं सद्दाय्यभागवप्यविद्वद्भूतौ तस्मात्प्रेषावेव ।

६. न पशुतन्त्रे हवींषि चोद्यमानानि निगमान् लभन्त इत्ये-
तदुक्तं यत्र प्रधानः पशुः । इह तु गुणभूते ऽपि पशौ तन्त्रवाङ्म-
शान्तस्यात्^१ । चातुर्मास्यहविषां प्रधानानामपि तच्चानुप्रवेशः^२ । निग-
मस्थानवर्जः । तेन निगमस्थानानां प्राप्तानां वाचनिकः प्रतिषेधः ।

७. पशुपुरोक्षाग्रमनु प्राप्तस्थायं प्रतिप्रसवः ।

८. हृदयशूलोपस्थानानां कर्म परिसमाप्यते । येषां शाखिनां
वृद्धद्वैतस्यभिषु साकमेधास्तेषां मैत्रस्यहरदितये वेति कृत्वा हृदय-
शूलोपस्थानं । येषां प्रतीष्टिविहारस्तेषां शाखिनां महाहविषो ऽन्ते ।

१ C D om. नु । २ C D om. रव । ३ C D अन्याधि । ४ A om. सूत्रस्य ।
५ C om. ज । ६ A तस्य instead of तस्यात् । ७ C D M अनुविषेधः ।

८. वारुणमारुतौ पशू वरुणप्रघासेषु भवतः ।

१०. उत्तरे विहारे वारुणः पशुः । दक्षिणे मारुतः । तप्तो-
त्तरे यूपमुच्छ्रयन्ति पूर्वकारिणः । तथैवानुविधेयं । समानयूपौ^१
वा विशेषोपदेशादिति काठके ।

११. उत्तरयोर्द्वयोः पर्वणोः साकमेधशुनासीरीययोर्धथासं-
ख्येन माहेन्द्रशुनासीरीयौ पशू भवतः । इन्द्रश्च नः शुनासीराविति
षड्भोऽन्यस्याभावात् ।

१२. पूर्वाक्षादिषु काष्ठविशेषेषु स्थानशब्दः । चातुर्मास्येषु
षष्टिद्वीनां स्थानं तत्तदेवात्रापि ।

१३. यथास्थानैव । इष्टित्वात्पूर्वेण प्राप्ते परिभाषार्थं वचनम् ।
तेन महायज्ञसौमिकादिषु च गृह्या यथास्थानैव ।

१४. वाग्रशब्दो विकल्पार्थः । याया देवता चातुर्मास्येषु तस्यै-
तस्यै पशवो भवन्ति ।

१५. तत्कर्म व्याख्यातमेकादशिन्या । तथा तुष्टमित्यर्थः ।
तेन प्रतिपशु यूपा भवन्ति ।

१६. आनीकवतादयस्य पशवो महाहविषि भवन्ति । आग्ने-
यादयस्य यथोक्तदेवताः^२ ।

१७. अथमपरः पाशुकचातुर्मास्यप्रकारः ।

१८. ऐष्टिकैश्चातुर्मास्यैस्तुष्टमन्यत् । तेन पशुपुरोश्चाश्वान्वक्ष-
श्चातुर्मास्यदेवता न भवन्ति ।

१८. अथशब्दः सांवत्सरिकचातुर्मास्याद्युपसंग्रहार्थः^१ । वाशब्दो विकल्पार्थः । अपिशब्दो यदि सांवत्सरिकाणि न शक्नुयादेतमर्थं प्रतिपादयति । एकशब्दः संख्यावाची । पर्वशब्दो वैश्वदेवादिकर्मवचनः । मुख्यकल्पाशक्तौ नित्ये ऽवश्यकर्तव्ये एतमपि पचं^२ कुर्यात् । एकस्मिन्पर्वणि तन्वाधिके अनावृत्तानि हवींषि समानतन्त्रतया कुर्यात् । ऐन्द्राग्रे वा पश्चावेकस्मिन्पशुपुरोक्षाग्रानन्वस्य सर्वाणि चातुर्मास्यहवींषि कुर्यादयं पचः ।

१०. इक्षोपङ्गानादनन्तरं स्वतन्त्रैव पित्या भवति ।

११. त्वय्यत्वात्कर्मण ऊर्ध्वमनुयाजप्रभृति कर्म भवत्यैष्टिके । पशुना वा समानतन्त्रत्वे क्रियमाणे मनोतादि कर्म भवति ।

१२. यथादेवतं वा पशव इति सर्वपशूनि चातुर्मास्यान्युक्ता-
नि । तेष्वयं दक्षिणाकल्पः । सौमिकैश्चातुर्मासेस्तुल्यदक्षिणानि भवन्ति ।

१३. याश्चातुर्मास्यदक्षिणा यास्य पशुदक्षिणास्ताभिः समान-
दक्षिणानि पाशुकानि^१ चातुर्मास्यानि भवन्ति ।

११.

१. प्रत्यवरोहणीयो नामैकाहः प्रतिष्ठाकामस्य यजमानस्य भवति ।

१ C (orig.) •संहारार्थः; C (sci. h.) D •संहारार्थः ।

१ A यत् ।

१ C D om. पाशुकानि ।

१. संकल्पेन विहृतः संकल्पविहृतः । ज्योतिष्टोमधर्मपादौ ज्योतिष्टोम एव । केचिदेनं चातुर्मास्यसोमोत्सर्गार्थं मन्त्रव्ये ।
२. पशुबन्धो बामैकादशः पशुकामस्य सजमानस्य भवति ।
३. पशुबन्धो विभिद्यते बद्धग्रीविका ।
४. एकादशसंख्याकसोमस्थायवाहो ऽयम् ।
५. गुर्वचराणां गुह्यन्ति सर्वं गुर्वचरं चेदुभजेन विद्यादिति भक्त्या । वैद्युताः पशवः ।
६. पशुप्राप्तये एवरूपः सोमः क्रियते ।
७. ऐन्द्रमात्रैष्टुभमात् दिवाच निष्कोवष्टमस्तृतीययोः ।
८. गव्यम् इति क्षिप्तेन गीर्षुतिः । तदेतस्याहो क्षिप्नुम् । पशुकामस्यैतदहः पशवस्य गामः ।
१०. एते एव निविह्वाने पशुकामसामान्यात् ।

१२.

१. अथशब्दो विशेषाधिकारार्थः । हविर्यज्ञसंख्यासामान्यात् सुराद्रव्यविशेषाद्यविशेषः । अतःशब्दो हेत्वर्थः । यस्मात्किञ्च तुल्यता तैः पूर्वैः सह तस्मादुच्यते । सौचामण इति वक्ष्यमाणसौचार्थस्य नामधेयम् ।
२. पुराकल्पे ऽर्थवादायः । इन्द्रः किलायुष्कामसपत्नवान् ।
३. स ध्यानं कृत्वा एतं सौचामणं यज्ञक्रतुमासीषितवान् ।

४. तस्य साधनद्रव्यास्थाहरत् ।

५. तेनेष्टवान् ।

६. तेन यागं कृत्वा दीर्घायुत्वं प्राप्तवान् ।

७. उहेति निपातौ वाक्यपूरणौ । तं सौचामणमेन्द्रं भरद्वाजाय ऋषये जीर्णाय प्रोक्तवान् ।

८. वैशब्दो निपातो यस्मादर्थः । अनेन सौचामणेनाहंमिष्ट्वा दीर्घायुत्वं प्राप्तवान् त्वमप्यनेन यज येन दीर्घायुर्भवसीत्येवमुवाचेन्द्रो भरद्वाजम् ।

९. दृशब्दो विनियहार्यः । तेनैव सौचामणेनेष्ट्वा भरद्वाजः सर्वमायुः प्राप्तः । षोडशोत्तरवर्षशतं पुरुषायुरिति ।

१०. वर्षशतं सायं जीवति यः सौचामणं वेद यथोक्तेन पुरुषकल्पेन विदित्वा यजते ।

११. तस्य सौचामणस्य रथन्तरं पृष्ठं भवति ।

१२. संस्थानियमार्थं वचनम् ।

१३. अङ्गानुसारेण दक्षिणा देयेत्यभिप्रायः ।

१४. तस्य सौचामणस्य चिष्टत्सोमकानि जीणि स्तोत्राणि भवन्ति ।

१५. चतुर्यपञ्चमषष्ठानि चिष्टत्सोमकेभ्यः प्रथमेभ्यस्त्रिभ्योऽनन्तराणि ।

१६. सप्तमाष्टमनवमानि जीणि सप्तदशत्सोमकानि ।

१७. दशमैकादशद्वादशानि ।

१८. पूर्वस्मादुद्धततर उत्तरः । स चाधिक्येनोत्तरी । उत्त-

रक्षाषावुत्तरी चेत्युत्तरोत्तरी । तस्य भाव उत्तरोत्तरिता । तस्ये
उत्तरोत्तरिताया इति^१ तादर्थ्यं चतुर्थी ।

१८. उत्तरोत्तरोत्तुष्टं दीर्घमायुः प्राप्नुयामित्याग्निषि प्रत्ययः ।

१३.

१. तस्य सौचामणस्याश्विनः पशुर्बोद्धितेन वर्णेन विग्रिष्टः
सारस्वती च मेघी इत्येतौ पशू उपासन्भ्यौ सवनीयस्य ।

२. इन्द्रसुचामदेवत्या वशा बन्ध्या गौः । अनूबन्ध्यायाः
संनिधावास्तव्या । एवंविधा अनूबन्ध्यापस्तुत्या । इमा ब्रह्मेन्द्र
तुभ्यं ग्रंथि । चातारमिन्द्रमपितारमिन्द्रम् । इन्द्रः सुचामा स्वर्वा
अवोभिः । उपो जज्ञे वीर्याय स्वधावान् । अध स्मा ते चर्वणयो
यदेजान् । तस्य वयं सुमतौ यश्चियस्येति प्रथमा । एता इन्द्रस्य
सुचाम्णः षड्भः ।

३. अनूबन्ध्या सौचामणी पशुभिस्तुष्टुदेवत्या^१ नेर्द्धतः^२ सौचा-
मस्या अपगतो न भवामीति ।

४. तस्य सौचामणस्यायं क्रियाविशेषः । प्रातःसवनीयस्य पुरो-
क्षाग्रानन्तरं बाह्यतः परिधित आहवनीयमपनीयोपसमाधार्याग्निं^३
तस्मिन्नेवाग्नौ सुरासोमेन प्रचरन्ति । सुरया प्रचरन्तीत्यर्थः । प्राग्नि-
देवत्येभ्यः स्निष्टकृद्धेदेन^४ ।

१ A तस्ये उत्तरोत्तरिताचेदुत्तरोत्तरिताया M तस्येव उत्तरोत्तरिताचेदुत्तरोत्तरिताया ।

२ congeci A नेर्द्धतः C नेर्द्धतैः M नेर्द्धतैः । ३ A om. चग्निं । ४ A स्निष्टकृद्धेदेन ।

५. चाविर्षं द्वादशकपालं पुरोस्ताग्रं निर्वपेत्तृतीयसवनोद्यान्यु-
रोस्ताग्राननु ।

६. पूर्वं निर्वपेत् ।

७. पूर्वद्योरनन्तरम्^१ ।

८. कृतव्याख्यानं पूर्वमेवेतत्^१ ।

९. हेतुत्वैकार्थवादोपन्यासः ।

१०. वैशब्दो निपातः । इन्द्रं सुचामाणं प्रति सौचामणी
संतिष्ठते यतः ।

११. हविर्यज्ञसंख्या सौचामणी । सोमयागः^२ सौचामणः ।
हविर्यज्ञसोमप्रकरणे सौचामणिकः संख्या^३ प्राप्तुमिष्यते । तामेवा-
र्थवादेन धोजयति ।

१२. पूर्वमग्निष्टोम उक्तस्तमेव सौचामणं केचिदतिराचसंख्यं
कुर्वन्ति । एक इति विकल्पार्थम् ।

१३. एकविंशतिस्तोमं तं सौचामणं सर्वमेवेति । दृष्टपृष्ठ-
मिति नियमार्थम् । उभयसामानाभाते च्छान्दोग्यकृतो विशेषः ।

१४. तस्यानन्तरोक्तधर्मस्य यद्विश्रजितो दृष्टपृष्ठविशेषणस्य
शक्तं तच्छब्दं भवति । तस्य दृष्टद्रव्यान्तरं पृष्ठमित्यर्थः । स्वस्ति नो
मिमौतामिति यस्तुष्टो^४ न भवति ।

१५. अथ अस्मिन्सौचामणे हविर्यज्ञाः सोमाः समाप्यन्ते ।

^१ C has in marg. the gloss यदि नद्य ... नाभिप्रायमेतत् । ^२ A पूर्ववत् ।
^३ C सोमयागसौ । ^४ CD संख्या । A यस्तुष्टो ।

यदुक्तमेवं पशवः पुरोसाग्रास्यान्वाधात्यन्ते चविर्धनेषु घोनेभ्यिति तत्सौचमेषानां भवति^१ ।

१४.

१. देवाः पशुकामाः । इशब्दो निपातो वाक्यपूरणः । चतुरो मासान् व्रतं चरित्वा प्रकरणाद्द्वीचाव्रतम् । एतमुद्दिष्टाख्यं यज्ञकृतं दृष्टवन्तः ।

२. तेनेह्निदा कृतयागाः पशुग्राप्ताः ।

३. एतदच विधिवाक्यम् ।

४. उद्दिष्टा कृतयागो ग्रादि मन्येत चिरेण मे पशवो भविष्यन्तीति तदा^२ मासचतुष्टयं व्रतं चरित्वा बलभिदा यजेत । अनेनार्थवादेनैतत् ज्ञाप्यते । पूर्वेषोक्तरेणावश्यमिति ।

५. एनं यजमानं क्षिप्रमभिलषिताः पशव आगच्छन्ति ।

१५.

१. गोसवेन यागेनैकाहेन पशुकामो यजेत ।

२. एवंधर्मकेण गोसवेन । तच्चार्यवादः ।

३. स्वरूपतः ।

४. चतुष्पास्यान्वायात् ।

१ M adds देवं सोषामसाः संकोति जिहत् सोषामस्य चविर्धनेषु घोनेभ्ये भवतीति चापि भवति । २ C D om. तदा ।

५. प्राप्तर्यम् ।

६. षट्चिंशत्सहस्राणि यासां ताः षट्चिंशत्सहस्रा षड्भौहिषा विशेय्यन्ते । गोसवस्येति पुनर्वचनादस्यैतच्छाखान्तरे दक्षिणाकल्पा-
नरमस्ति ।

७. गोसवस्य दक्षिणात्वेन 'गवां संख्यान्यायतः ।

८. उक्त्यसंख्य इत्यर्थः ।

१६.

१. क्षतपेथो नामैकाहस्तेन तेजस्कामो यजेत ।

२. दीक्षाणां परिमाणानियमे प्राप्ते नियमः । उपसदां तु
द्वादशलं विधीयते ।

३. अङ्गुष्ठमध्यमपर्वणेति विवक्षितम् । तदेतेन मध्यमेनाङ्गुष्ठ-
पर्वणा प्रमितमौदुम्बरं चमसं दारवं दत्तस्य व्रतयेत्^१ ।

४. अयुजासु दीक्षासु क्षौरौदमं व्रतयेद्यथाक्रमम् ।

५. अत्रापि सोमस्याभिषुतस्य चमसो दक्षिणेति विवक्षा ।
उदुम्बर एव प्रकृतत्वात् । वचनात् प्राकृतस्य 'दक्षिणादानस्य
विवक्षितः । चतुरो मासान् व्रतं चरित्वा वक्षभिदा वजेतेति
निवृत्तिः ।

६. तं चमसम्वृत्तिजो गृहीत्वा क्षतं सत्यमित्येवं ब्रुवन्तो
भक्षयेयुः ।

१ C D M भाषः C D संख्यामन्यायत । २ C व्रतयेत्ताम्रमितं D •व्रतयेत्ताम्र-
मितं । ३ A दानस्य प्राकृतस्य दक्षिणाभिदा ।

७. भूर्भुवः स्वरिति वानेन मन्त्रेण भक्षयेयुः ।

८. संमानं गोषं यस्यासौ सगोचः । स च ब्राह्मणत्वेन विशि-
यते । तस्मै सगोचाय ब्रह्मणे । ब्रह्मब्राह्मणयोरैक्यात्सगोचाय ब्राह्म-
णाद्येत्यभिप्रायः ।

९. निष्कवेत्यमस्तत्त्वतीययोः ।

१०. अतपेयास्तमेतदहः । अतस्मिन्ने चेते सूक्ते ।

१७.

१. 'भूर्णमैकाहः । तस्यायमर्थवादः । प्रजापतिरिमं लोकमी-
प्समित्येवमादिकः ।

१८.

१. भुवमन्तरिक्षलोकमीप्सन्यत्रैकाहिकेनेति विधिक्षायायम-
र्थवादः । प्रजापतिरन्तरिक्षलोकमित्येवमादिकः ।

१९.

१. 'स्वर्णमैकाहः' । तस्यायमर्थवादः । प्रजापतिरसुं लोक-
मीप्समित्येवमादिकः ।

२. सप्तदशस्वामीः स्वर्णसामान (११. ११. १) इत्युक्तम् ।

तेभ्यो व्याहृतियज्ञानां यथासंख्येन शस्त्राणि भवन्ति । यथास्तोमो
च यथासंख्येन । केषां चिच्छास्त्रिणां स्तोमान्यत्वं तदपीक्यं एव ।

३. आनुष्टुभानि निविद्धानानि न जैष्टुभानि^१ ।

२०.

१. शुक्रस्तोमो नामैकाहस्तेन तेजस्कामो यजेत । तच्चार्यवादः ।
सूर्यो ह तेजस्काम इत्येवमादिको ऽनुष्ठानप्ररोचनार्थः ।

२. प्राकृतदक्षिणानिवृत्तिः श्रूयमाणं प्राकृतं नामधेयमन्यस्त्रि-
श्रस्ये प्रकृतिं निवर्तयतीत्युक्तत्वात् ।

३. सप्रातरनुवाकमेतदहर्दिवालीत्यर्थं भवतीत्येवमादिधर्मजात-
महर्वचनात्^१ ।

२१.

१. तीव्रसवो नामैकाहः स भवति प्रजया पशुभिस्तीव्रस्य
भवितुमिच्छतः ।

२. अयं तीव्र इत्येवमादिका कल्पजा चिष्टुप् पुरस्तात्सहस्र-
तीर्थस्य ।

३. तीव्रस्याभिवयसो अस्य पाहि निविद्धानमित्येतानाग्निष्के-
वस्ये विकारः ।

२२.

१. सूतसवो नामैकाहस्तत्र यज्ञो ज्योतिरग्निष्टोमः प्रथममा-
भिष्वविकमहर्भवति ।

२. स्यपतेः कुक्ष्यकारस्यायं भवति । स्यपतिसवो नामैकाहः ।
गोसंश्रकमाभिष्वविकमहर्भवति^१ ।

३. यामणीर्वैश्वस्तस्य यामणीसवो नामैकाहः । स आयुःसंश्र-
कमाभिष्वविकमहर्भवति ।

४. संदंशस्य अनुस्तोमस्य संदंशानुस्तोमौ दन्धनिर्दिष्टौ । पूर्व-
णेष्टोत्तरेणावश्वमित्येवमादि शाखान्तरौ यान्धर्मानपेक्ष्य दन्धनिर्देशः ।
दधुस्य वज्रस्य दधुवज्रौ । श्वेनक्षीजिरस्य श्वेनाजिरी । मृत्पुश्यान्त-
कस्य मृत्पुश्यान्तकौ । चुरवपिशः श्रीर्षच्छिश्च चुरवपिश्रीर्षच्छिद्दौ ।
महरेककः । श्वेन एककः । इत्यभिचरणीयाः । अभिचरणकार्य-
क्षमा इत्यर्थः । एतेषां सामान्यविशेषधर्मा इदानीमुच्यन्ते ।

५. निविद्धीयते यथोक्ते निविद्धाने । यस्ते मन्यो त्वया मन्यो
इत्येते मन्युसूक्ते निष्क्रेवन्मरुत्वतीययोर्निविद्धाने भवतोऽक्षिज्जुक्ते
इत्यर्थवादात् । त्वया मन्यो इति मरुत्वतीये वर्षमाणसो धृषिता
मरुत्व इति मरुत्वक्षिज्जात् । यस्ते मन्यो इति निष्क्रेवन्ते मन्युरिन्द्र
इतीन्द्रक्षिज्जात् ।

६. आत्तमसंरक्षणार्थमभिवर्धमाणस्य प्राकृतोऽग्निष्टोमो भवति ।
किं तु यदेव पृष्ठमभिचारे यज्ञे गृह्यतः कुर्युस्तदेवतरेणापि कर्तव्यम् ।

७. इयुसंशे ब्रह्मसाम वृहत्पृष्ठं भवति । तच्च योन्यनुग्रहं
कार्यम् ।

८. इतरेष्वभिचारयज्ञेषु अभीवर्तो ब्रह्मसाम भवति ।

९. शिखरैरिषुफलतोमरकर्णिकादिभिरायुधैः^१ सदम्बं यथा
भवति तथा कुर्यात् ।

१०. कार्मुकाणि धनूंश्चारोपितानि संधामकर्मयोग्यानि^२ तानि
ग्रथानां अपि न मुञ्चन्तीत्यभिप्रायः । तत्कर्तृणामयमुपदेशो^३ रच-
णार्थं ऽपि तुल्य एव ।

११. बाणाः शरास्तद्वद्भिः शिखरैः^४ संधामयोग्यैराग्नीध्रमागारं
हन्तं कुर्यात् ।

१२. धन्वनामा वृक्षस्तन्मथानि^५ धनूंषि आग्नीध्रशायिन उप-
श्रेरते । संधामयोग्यानि तानि ग्रथानां अपि न मुञ्चन्तीत्यभिप्रायः ।
तत्कर्तृणामुपदेशो रचणार्थं ऽपि तुल्य एव ।

१३. सौत्ये ऽहनि प्राधान्यात् । मथद्वचनात् शरपक्षाणि^६ ।

१४. सुवर्णसेफालिकावाचक इत्ये(?) गिरिमासक इति प्रसि-
द्धवृक्षो^७ बाधकस्तदवयव इधो भवति परिधयश्च ।

१५. वैभीदकः प्रसिद्ध एव । तदवयवो यूपः कार्यः ।

१ C शिखरैश्चफलस; in marg. च instead of श्रे; om. आयुधैः D शिखरै
फलस om. आयुधैः । २ A om. संधाम योग्यानि । ३ C तत्कर्तृणां D om.
अयं । ४ C D शरास्तैः संधामयोग्यैराग्नीध्रैः । ५ C D मथपक्षाणि M मथपक्षाणि ।
६ C सुवर्णसेफालिका तावत्किन्तियाकन्तियाकरियाकन्तियाकन्ति [वा] प्रसिद्धा । च
इधो बाधकः । D like C (with exception of the last कन्तियाकन्ति [वा])
M corrupt. Read योग्यानि ।

१६. उपतापो रोगः । स यासामस्ति ता उपतापिन्यस्तासां चदाज्यं तद्वाह्यम् ।

१७. अनुस्तरणी गौः । कस्यचिद्दहनक्रियायां^१ निघृक्ता या तदीयचर्म अधिषवणम् । अनुस्तरणीचर्म सोमाभिषवाधारो भवति ।

१८. यजमानश्रवणरीरं^२ येन उज्जते अनसा तस्य मध्ये फलके ये अधिषवणफलके ते भवतः ।

१९. चमूशब्दः सेनावचनः । इह लक्षणया समुदाये अग्राने वा आपः संस्तुताः संस्तुन्दिन्य आसते ताभिरङ्घ्रिर्वसन्तीवरीरामि-
अयन्ति ।

२०. पुरुषा इषवस्ते उताः प्रक्षिप्ता येषु ते उतपुरुषा इषु-
धय उच्यन्ते । संपूर्णशराः । उपसमीपे पृष्ठे बद्धा येषां पुरुषाणां त उपोतपुरुषाः कर्तारः । अधिज्यधन्वान आरोपितधनुष्काः । लोहितोष्णीषाः कुसुमादिरक्तोष्णीषाः । असिबद्धाः असयो बद्धाः यैस्त उच्यन्ते । एवरूपाः प्रचरेयुः ।

२१. नेति निषेधः । इ इति निपातो विनिघट्टार्थः । एतमेत्यभिचर्यमाणनिर्देशः । कस्यनेति निपातसमुदायः कसिद्-
पीत्यस्य वाचकः । ईशीतेति प्रार्थनायां लिङ् । इयदित्यप्रपस्-
माणभिप्रायम्^३ । स इत्यभिचर्यमाणनिर्देशः । अकारो निपात-
आङ्गर्थः^४ । एतदुक्तं भवति । 'नैवेतमभिचर्यमाणं कस्यनाशमपि
इत्यपरिमाणमन्यकालं द्वादशाहं प्रापयितुं न कसित्पारयति ।

^१ A तद्दहनम् । ^२ C D om. शराः । ^३ C D इयदित्यपरि । ^४ C D आङ्गर्थः ।
^५ C D न वैतम् ।

२२. नेति प्रतिषेधः । ह वा इति वाक्यपूरणे । न वैव^१ तं कश्चन स्तृणुते हिनस्ति य एतैः संदंशादिभिः प्रत्यभिचरति । प्रत्यभिचार उच्यते । यो ऽस्माकं नाशाय^२ विहितं विदधाति तत्तस्यैव भवत्वित्यनेन^३ कामसंयोगेन ।

२३. सदो नामैकाहः । प्रत्यभिचारतः^४ स^५ भवति । पाप्म-
गृहीतस्य च तदपनुत्तये ।

२४. अन्तसमीपवर्तिन्यः^६ उपोत्तमा इति । शस्त्रवज्रवाद्भुव-
चनं । चशब्दादुभयकामसंयोगे ऽपि^७ ।

२५. उपसदो नामैकाहः । स प्रजाकामस्य यजमानस्य भवति ।
पशुकामस्य च प्रयोगान्तरेण युक्तः ।

२६. उपजायन्त इत्ययमस्य विमेषको धर्मः । शस्त्राणां या
उपोत्तमास्तासामनन्तरमभ्यधिकास्तद्देवत्यास्तच्छन्दस्का उपजायन्ते ।

२३.

१. ऋषभो नाम वक्ष्यमाणक एकाहस्तस्यायं पुरस्तात्पुराकश्चो
ऽर्थवादत्वेनाभिधीयते । देवासुराः समयतन्नेति देवाश्चासुराश्च ते
देवासुराः । ते परस्परं संघामं प्रति यत्नं कृतवन्तः ।

१ C नैवै D नैवैव तं । २ A नाशयति हितं विदधाति C ताशाय विहि० ।

३ C भवत्यनेन ।

४ A •चर• I prefer the subst.

५ C D स च ।

६ C D उपोत्तमाः समीपवर्तिन्यः उपोत्तमा इति शस्त्र० ।

७ C D संयोगो ऽपि ।

१. ते देवा यत्ता बृहस्पतिं पुरोहितमुपाधावन्त उपगतवन्तः^१ ।
किमर्थं पुरंस्कृत्य । उपजानीहि तं यज्ञक्रतुम् । उपज्ञा प्रथमत
उपलब्धिरभिमयीयते । तदर्थं देवा बृहस्पतिमुक्तवन्तः । तमुपजा-
नीहि यज्ञक्रतुं येनेद्वा वयमसुरानभिभवेमहीति ।

२. स बृहस्पतिर्वक्ष्यमाणकष्टषभाख्यं यज्ञक्रतुं दृष्टवानुपलब्ध-
वानित्यर्थः ।

४. तेन ऋषभेणेद्वा देवा असुरानभ्यवन् जितवन्तः ।

५. तेन ऋषभाख्येन यागेन द्विषतो भ्रातृव्यान् शत्रून् अभिवि-
तुमिच्छन्त्यजेत ।

६. पञ्चदशस्तोमस्याहः सप्तदशो माध्यन्दिनः पवमानो भवति ।
तदस्याहं ऋषभरूपं ककुद्मित्रं सप्तदशो माध्यन्दिनः पवमानो
ऽभ्यधिकत्वेन ।

७. निष्केवल्यमश्वत्थीययोयंयासंखानेते निविद्वाने भवतः ।

८. ऋषभवृषभशब्दयोरेकार्थत्वात् ।

२४.

१. योम^१ नामैकाहस्तस्यायं पुराकल्पो ऽर्थवादः ।

२. तेन योमाख्येनैकाहेनेद्वा सूर्यस्तेज आप्तवान् पुराकल्पः ।
सांप्रतमपि तेजस्त्वामुस्तेन यजेतेत्यभिप्रायः ।

^१ १ C D कथं A omits from. तं यज्ञक्रतुं to उपजानीहि । १ C (sec. L.)
बोका ।

३. सप्तदशस्तोमस्याङ्ग एकविंश आर्भवः पवमानो भवति ।
तत्तार्थवादः ।

४. द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य पञ्चर्तवस्त्रयो लोका एष
एवैकविंशो य एष तपतीत्येवमेकेन विंशस्तदेनमादित्यं स्वेनैकविंशेन
रूपेण समर्धयति^१ ।

५. इमा उ त्वा पुरुतमस्य कारोः । इन्द्रं स्तवा नृतमं यस्य
मङ्गेति निष्केवस्यमस्तृतीययोर्निविद्धाने भवतः ।

६. नैघण्टुकेन^२ सूर्याभिव्याहारेण लिङ्गनैवाङ्गो रूपसंपत्तिः ।
स सूर्यः पर्यङ्क वरांसीति इकारान्तः पादः ।

२५

१. विराण् नामैकाक्षो ऽज्ञाद्यकामस्य । तस्यायं पुराकल्पसरूपो
ऽर्थवादः ।

२. प्राप्तवानज्ञायं वसिष्ठः ।

३. वसिष्ठानुष्ठानात् प्रशस्तेन ।

— ४. बहिष्यवमानो माध्यन्दिनस्य पवमानः पञ्चदशभिः पञ्चद-
शभिः^१ स्तोत्रियाभिः । इतराणि दश स्तोत्राणि त्रिवृत्स्तोममि-
तानि^२ । एताः स्तोत्रियाः संख्यया विंशतिशतम् ।

१ The Comm. on 4 is om. in A C D एकैकविंशस्तदे । M एकैक ।

२ A om. न । ३ once om. in A.

४ A • स्तोमक • C (orig.)
D स्तोत्रियाणि instead of स्तोत्राणि ।

५. स एकाहो विराळाख्यो दशत्वेन सामान्येन विराजमभि-
संपद्यते ।

६. फलार्थवादो ऽयम् । न फलविधिहृत्कृत्वात्फलान्तरस्य ।

७. अक्षरवैराजे इति संज्ञाकरणं शास्त्रसंयवहारार्थम् ।

२६.

१. अत्रैव खराड् नामैकाहः खाराज्यकामस्य । तस्यायं पुरा-
कल्पस्वरूपो ऽर्थवादः ।

२. तत्खाराज्यं प्राप्तवानिन्द्रः ।

३. फलविधिरयं । खाराज्यमुच्यते ज्ञातिश्रेष्ठ्यं वा^१ ।

४. एवमेतच्चतुर्विंशतिशतं स्तोत्रियाणाम् ।

५. पूर्वोक्तां विराजं चतस्रो ऽतिथयतिरेचयन्ति ।

६. चतसृभिरतिरिक्ताभिः ।

७. पूर्ववदत्राप्यक्षरवैराजे निविद्वाने भवतः ।

२७.

१. उग्रनस्तोमो नामैकाहस्तस्यायं पुराकल्पेन स्वरूपो ऽर्थवादः ।
उग्रनाः शुकः कवेः पुत्रः काव्यः । स किलासुराणां पुरोहितो
बभूव ।

२. ईक्ष दर्शनांकनयोः । एवं^१ पर्यालोक्षितवान् । कथं पुन-
स्तेन यज्ञकृतनेष्टा पाप्मानमपह्न्यामित्येतच्चित्ते कृतवान् ।

३. साध्यसाधनसंबन्धेन^२ परिदृष्टत्वात् ।

४. तेन यागेनेष्टा पाप्मानमपहतवान्^३ ।

५. अस्य विधिः । उग्रना ह काव्य इत्येवमादिकः सर्व एव
शेषः ।

६. अनेनैव यजेतेति वाक्यशेषः । उदरं जलोदरमिति प्रशि-
द्धम् । इतिकर्तव्यतामिदानीमाह ।

७. अस्य चिष्टस्त्रोमकं प्रातःसवनं भवति ।

८. ब्रह्म चिष्टहस्तिमाहचर्यादित्युक्तम् ।

९. सह दशभिः सदशः । दशकृतः स्त्रोमा इत्यर्थः । साध्य-
न्दिनः सवनाभिधानम् ।

१०. दशसामान्येन विराट्संपदो ऽर्थवादः ।

११. चिष्टस्त्रोमकं तृतीयसवनम्^४ ।

१२. अपहतवान् ।

१३. एते निष्क्रेवण्यमरुत्वतीयथोर्यथासंख्यं निविद्वाने भवतः ।

— १४. उग्रनवती सूक्ते द्वे अप्युक्ताभ्यां स्त्रिङ्गाभ्याम् ।

१ A. ० नयोरिव पर्या० ।

२ 3 and 4 are om in A.

३ C D साध्य A साध्ये

४ A om. 10, 11.

२८.

१. उत्तरो ऽयमुग्रनस्तोमो वक्तव्यस्तस्यायमर्थवादः । पूर्वेणैदो-
त्तरेणावश्यमिति नियमादुत्तरमुत्तरमुग्रनस्तोमं यन्नक्तमुग्रना-
पश्यत्^१ ।

२. प्राप्तवानित्यर्थः ।

३. विधिवाक्यमेतत् ।

४. चिदृत्स्तोमकं प्रातःसवनमत्र । तत्रार्थवादः ।

५. भक्तिसाहचर्यात् ।

६. दशको माध्यन्दिने सवने स्तोम^२ इत्यर्थः ।

७. दशत्वसामान्येन विराट् । विराट्त्वसामान्येनाच्चाद्यम् ।

विविधदीप्तिहेतुत्वादच्चाद्यस्य ।

८. चिदृत्स्तोमकं तृतीयसवनम् ।

९. उक्तार्थमेतत् ।

१०. माध्यन्दिने सवने विराट्संबद्धमच्चाद्यं तदुभयतस्त्रिवृता
ब्रह्मणा संप्रदशवत्परिगृह्यात्मनि स्थापितवान् ।

११. माध्यन्दिने सवने विराट्संबद्धमच्चाद्यं तदुभयतस्त्रिवृता
ब्रह्मणा संप्रदशवत्परिगृह्यात्मनि स्थापयति^३ ।

१२. इह सूक्ते निष्केवक्ष्यमस्तृतीये भवतः । उग्रना यत्सहस्रे-
रयातं वरिद्व्युग्रने काव्यायेति ।

१ A om. in A. २ A ins. माध्यन्दिनः स्तोमः दशको । ३ C D संप्रदशवत् ।

४ C D संप्रदशपरिपश्यत् । ५ A om. Il.

१३. विविधो नामैकाहो ऽप्येवंस्तोम एव । एवंशब्देनोशन-
स्तोमस्य निर्देशः । अन्नाद्यकामस्येति फलसंबन्धनिर्देशः ।

१४. निविद्वाने विविधस्य ।

१५. विविधस्यायं दक्षिणाविशेषः । सहस्रं गवां अश्वशतं च
दक्षिणा भवति ।

२६.

१. कुलाथो नामैकाहस्तस्यायं पुरस्तादर्थवादः । देवेषु देवानां
मध्य इन्द्राग्नी अहंश्रेयसे विवदेयाताम् । अहं श्रेयानहं श्रेयानि-
त्यहंश्रेयसम् । तस्मिन्नहंश्रेयसे ।

२. ते देवा एवमुक्तवन्तो यद्येताविन्द्राग्नी एवं विवदिष्येते
कृतबलक्षोभं दृष्ट्वाभिभवियन्ति नो ऽसुराः ।

३. उपजानीम उपलभामहे^१ तं यज्ञक्रतुं येन कृतेनैताविन्द्राग्नी
संगमथेमहि । संगमं^२ सांगत्यमुच्यते । परस्परसंवित् ।

४. ते देवा एतं यज्ञक्रतुमुपलभ्यवन्तः । इन्द्राग्न्योः कुला-
याख्यम् ।

५. तेनेन्द्राग्न्योः कुलायाख्येनेकाहेन संगमनं संविदं लतवन्तः ।

६. यं वा क्षत्रियं पुरोधास्यमानो ब्राह्मणः स्यात् यं वा
ब्राह्मणं क्षत्रियः पुरोधास्यमानः स्यात् स च ब्राह्मणश्च कुलायेन
संयजेयाताम् ।

७. सह यजमानावेकेन क्रतुना ।
८. व्यत्यासेन भवतः ।
९. भक्तिवादेनैवमुच्यते ।
१०. तस्मात्त्रिवृत्पञ्चदशौ कर्तव्यौ ।
११. तिष्ठा हरौ रथ आ युज्यमानेति मरुत्वतीयम् । तसु
पुष्टि यो अभिभूत्योऽजा इति निष्केवच्यम् ।
१२. ऐन्द्रे सूक्ते । अग्नेः पिबेति अग्निर्न शुष्कमित्यग्निमती ।

३०.

१. विराट्स्वराजं वदन्युराकल्पमाह । मित्रावरुणयोरेको
वैराज्यमैच्छदन्यः स्वराज्यम् ।
२. मित्रावरुणौ दृष्टवन्तौ ।
३. भिक्षुकामयोरेक एव क्रतुर्वचनसामर्थ्यात् ।
४. निविद्धाने भवत इति वाक्यशेषः ।

३१.

१. ज्येष्ठस्त्रोमो नामैकाहो भवति कनिष्ठकुलीनस्य । कनिष्ठ-
कुले जातस्य ज्येष्ठमिच्छत इत्यभिप्रायः ।
२. सप्तदशभिः स्त्रोत्रियाभिर्बहिष्यवमानः कार्यः ।
३. एष एकप्रभृतीनां स्त्रोमानां सप्तदशो ऽथधिकत्वाज्ज्येष्ठः ।
४. यज्ञमुखे बहिष्यवमाने ।

५. एते ज्यैष्ठ्याभिव्याहारे जनिष्ठा उप इत्युचरसामान्यात्
प्र वः सतामिति ज्येष्ठशब्दात् निविद्वाने भवतस्तदेतस्याङ्गो रूपम् ।

३२.

१. दुराग्रनामैकाहः शाखान्तरे दिनामा बज्रहिरण्यो दूणा-
ग्रश्चेति । आत्मलाभं ग्रन्थपराभवं चेच्छतो भवतीत्यर्थः । अर्थवादा-
दिधिसुन्नीयमाना (!) व्याख्या^१ कर्तव्या । समयतन्नेति संपूर्वा यतिः
संप्रामार्थं यत्ने वर्तते । तस्मिन्सति ते देवा बृहस्पतिं पुरोहितमुपा-
धावन्ति^२ । बृहस्पतेरुपाधावनक्रियायाः कर्म^३ । बृहस्पतिशरण-
मुपागता^४ इत्यभिप्रायः^५ ।

२. उपजानीहि तं यज्ञक्रतुं यज्ञकर्म । येनेद्वासुरा नान्ववेयु-
र्नाभिभवेयुरित्येवं वदन्त उपाधावन् ।

३. स बृहस्पतिर्देवानुपहाय दुराग्रनामानं शाखान्तरे बज्र-
हिरण्यनामानं दूणाग्रनामानं चैतं यज्ञक्रतुमपश्यत् ।

४. परावरयोगे चेति क्वाप्रत्ययः ।

५. ततो ऽनन्तरं वै देवा अभवन्परासुराः । पराकृता असुरा
यैस्तै तथा^६ ।

१ A अर्थवादादुद्दिश्येति शेषो बोध्यः विधिः C (orig.) D om. च ।

२ C D repeat बृहस्पतिमुपाधावन्ति । ३ C (orig.) A बृहस्पतिरुपाधावन् ।
C (sec. h) D क । ४ A C D बृहस्पतिः । ५ C D इत्यर्थः । ६ the comm.
on this Sūtra is om. in C D M.

६. अनेन यजमानः स्वात्मना परास्य द्वेयो भवति । भवनं भावः प्राधान्यमुच्यते न सत्तामात्रम् । पराभवन्ति शत्रवः पराभवन्ति यजमानशत्रवो य एवं वेद ।

७. कृष्णपक्षे सूर्यदेवत्येष्टिः पूर्वांश्चे कार्या । प्राप्तस्य पूर्वस्थानुवाद उत्तरार्थः । [शत्रुपराभवकामस्य मासं सौर्याचन्द्रमसीभ्यामिष्टिभ्यां यजेतेत्याश्वलायनः^१] । प्राग्दीक्षणीयाया^२ इयमिष्टिः । साग्निके प्रागिष्टिकापशोः । समुदायाङ्गत्वादस्या ऋत्विग्वरणं क्रत्वङ्गत्वात् ।

८. इष्टिस्यान्द्रमसी तस्मिन्नेवाहनि रात्रौ ।

९. याज्यानुवाक्ये प्रधानस्य चन्द्रमसः । विधुं दद्राणं समने बहूनामिति पुरोनुवाक्या । नवोनवो भवति जायमान इति याज्या । चन्द्रमसमावह । स्वाहा चन्द्रमसम् । अयाङ् चन्द्रमसः । चन्द्रमा हविरजुषतेति ।

१०. सौवर्णः सौर्याकारो^३ दक्षिणा पूर्वस्थामिष्टौ सौर्याम् । श्रुतवलि रिति प्राप्ते यच्छ्रुतवलि इति वचनं तन्न केवलमाकृतिमात्रं शाखान्तरान्मानसंख्यापि ज्ञातव्या ।

११. उत्तरस्थां चान्द्रमस्यामिष्टौ चन्द्राकारो राजतः श्रुतवली^४ दक्षिणा^५ ।

१२. वृहत्पृष्ठं भवति । भारद्वाजमिति श्रुत्यर्थं वचनम् ।

^१ The words in brackets are not given by C D M. ^२ C D सौर्या ।
^३ C D सूर्याकारो । ^४ C D राजतः श्रुतवलि चन्द्राकारो दक्षिणा चान्द्रमसः ।

१३. भारद्वाजे एव । पिबा सोममभि तसु षुहीति । पूर्व-
स्तोत्रमामुत्सृजेत् ।

१४. पूर्वोक्तानां शतवस्त्रानां त्रिंशतं त्रिंशतं प्रतिस्तोत्रं दद्यात् ।

१५. अयं विकल्पस्तावच्छतवस्त्रौ युक्तां स्तोत्रेस्तोत्रे स्तुते त्रिंशतं-
त्रिंशतं दद्यादित्यनेनैव । दक्षिणाकाले तु द्वादशशतं^१ देयमेव ।
यावद्वा यजमानो हिरण्यस्त्रेच्छेदिति यजमानवचनाञ्च प्रतिगृहीता ।
हिरण्यवचनमविकारार्थम् ।

३३.

१. अपचितिः पूजा । तेनापचितिकामो यजेतेति विधिः ।
शेषो ऽर्थवादः ।

२. वह्निष्यवमानो माध्यन्दिनस्य ।

३. व्यत्यासं भवन्ति ।

४. व्यत्यासमेव ।

५. त्रिणवस्तोमक आर्भवः पवमानो भवति ।

६. आग्निमासुतं स्तोत्रम् ।

७. तस्यापचितेर्गायत्रीमभि स्तोत्रियासंख्याभिः प्रातःसवनं संति-
ष्ठते । अपचितिकामस्य अपचितौ राजयज्ञ इत्येक इति । अप-
चितेरेवं स्तोमविधिः । वह्निष्यवमाने चतुर्विंशतिस्तोमसंख्या^२
गायत्री । द्वयोराज्ययोस्त्रित्यस्य दशयोश्चतुर्विंशतिः । सापि संप-
द्यते । अपरयोरपि द्वयोरेवमेव ।

८. प्रातःसवनभाक्त्रसामान्येन ।

९. तेन गायत्रीसंपद्विशेषेण वसुध्वपचितिं कुर्वन् । स प्राप्त-
वानपचितिम् ।

१०. गायत्रच्छन्दसो ब्राह्मणा भक्तिसाहचर्यात्^१ । तेनाय-
मिति प्रत्यक्षमेवेन्द्रं पूज्यमानं ब्राह्मणैर्दर्शयति । तथा चायं पूज्यत
एव ।

११. चतुर्विंशो माध्यन्दिनः पवमानः । सप्तदशैकविंशानि
वृष्ठानि । तच्च त्रिष्टुप्संख्या परिकल्प्या^२ एकातिरिच्यते^३ । नक्षत्रे-
नान्यच्छन्दो भवतीति त्रिष्टुवेव ।

१२. सवनभाज इति कृत्वा ।

१३. रुद्रेष्वपि पूजां प्राप्तवानिन्द्रः ।

१४. यथा पूर्वं भक्तिसाहचर्याद्ब्राह्मणा गायत्रच्छन्दस एव
चत्रियास्त्रिष्टुप्छन्दस इति इहापि भक्तिवादेन द्रष्टव्यम् ।

१५. तेनायमिन्द्रो भक्तिसंपत्तिविशेषेण चत्रियेष्वपि पूजां
लभते ।

१६. त्रिणव आर्भवः पवमान एकविंशमग्निष्टोमसाम । तच्च
जगतीसंख्या परिकल्प्यते ।

१७. सवनभाक्त्रात् ।

१८. तेन जगतीसंपद्विशेषेण आदित्यापचितिं कुर्वन्नादित्ये-
ष्वपीन्द्रोऽपचितिं प्राप्तवान् ।

^१ A भक्तिसाहचर्याद्ब्राह्मणा गायत्रच्छन्दसः ॥ तेनाय० is the beginning of
a Sūtra in A. ^२ A C M परिकल्प्या ।, ३११ एकमतिः ।

१८. भक्तिवादेन ।

२०. तेन भक्तिसाहचर्येणैन्द्रो विष्णुपि पूजां लभते ।

२१. इति ब्राह्मणम् ।

२२. संपत्त्या ।

२३. तेन संपद्विशेषेण विश्वेषु देवेष्विन्द्रः पूजां प्राप्तवान् ।

२४. तुर्यत्वसामान्यात् ।

२५. तेन सामान्येनायमिन्द्रः शूद्रेष्वपचितिं लभते ।

२६. अश्वयुक्तो रथो ऽश्वरथः । खड्गस्य विकारः खाड्गः स चास्त्रै^१ कवचस्य खाड्गकवचः । एवं वैयाघ्रपरिच्छद आर्चीपासङ्गो द्वैपधन्विः श्यावाश्च एषा दक्षिणा भवति ।

२७. इति यजमानस्य कामः । अपचितिमता पूजावता रूपेणापचितिं पूजां प्राप्तवानिति पूजाकामस्यायमपचितिनामा यज्ञः ।

२८. एते इन्द्रशब्दाभिव्याहारे निविद्वाने भवतः । तदेतस्याङ्गो रूपम् ।

३४.

१. तेन लिषिकामो यजेतेति विधिः । शेषो ऽर्थवादः ।

२. एषा दक्षिणा अस्मिंस्त्रिषिनाम्नि एकाहे ।

३. लिषिर्दोषिस्तामाप्रवानौतिकामस्त्रिषिना यागेन यजत इत्यर्थः ।

४. इमा उ त्वा पुरतमस्येन्द्रं स्तवा नृतमं यस्य मङ्गेत्येते नैघ-
ण्डुकेन नाम्ना सूर्याभिव्याहारे निविद्वाने भवतः ।

५. तत्सूर्याभिव्याहाररूपमेतदहरित्यर्थः ।

—.

३५.

१. दृष्टिनामैकाहस्तेन दृष्टिकामो यजेतेति विधिः । शेषो
ऽर्थवादः ।

२. अवगतार्थम् ।

—.

३६.

१. आदित्यनामैकाहस्तेन तेजस्कामो यजेतेति विधिः । विधि-
शेषत्वेनान्यो विधिस्तावक एवार्थवादः ।

२.^१ एते आदित्याभिव्याहारे निविद्वाने भवतः । एतदेवा-
स्मान्नो रूपम् ।

—.

३७.

१. स्वर्गनामैकाहस्तेन स्वर्गकामो यजेतेति चोदना । शेषो ऽर्थ-
वादः ।

^१ The Comm. on 36, 2 and on 37 is cm. in A. M om, the Comm.
from 33-38.

२. इन्द्र सोमं सोमपत इन्द्रं स्तवेत्येते निविद्वाने भवतः ।
तदेतदिन्द्राभिव्याहारलक्षणमेतस्याङ्गो रूपम् ।

३८.

१. देवास्यासुराश्च देवासुराः । ते संगमार्थं यत्नं कृतवन्तः ।
ततः ।

२. ते देवा असुराणां जयसाधनमिच्छन्तो बृहस्पतिं पुरोहि-
तमुपगतवन्तः । उपगम्येतदुक्तवन्तः ।

३. भगवन्बृहस्पते तौ यज्ञक्रतु उपजानीहि प्रकाशय याभ्यां
साधनाभ्यामसुरास्विनुत्त्याभिभवेमहि जधमेत्यर्थः ।

४. स बृहस्पतिरेतौ विनुत्यभिभूतिनामानौ संघयञ्चौ^१ अप-
श्यत् ।

५. तानसुरास्विनुत्तिना यागेन विनुत्य अभिभूतिना देवा
अभ्यभवन् ।

६. तस्य विनुत्तिनाम्नो यागस्य षट्संख्याका ऊर्ध्वास्त्रित्यञ्च-
दशसप्तदशैकविंशचिणवचयस्त्रिंशाः पृथ्व्यस्तोमाः । षट्संख्याका आ-
वृत्तास्त्रयस्त्रिंशचिणवचयैकविंशसप्तदशपञ्चदशचिदृतो विष्वञ्चो व्यस्ता
भवन्ति । यतो विष्वञ्चो वै भूत्वा विनुदन्ति तदस्य विनुत्ते रूपम् ।

७. अस्यापि शास्त्रोपदेशात् । पूर्ववदेवाथवादार्थं स्तोमवचनम् ।

८. बृहत्पृष्ठस्य विश्वजितो यच्छस्त्रं तदेनयोर्विनुत्यभिभूत्योः
शस्त्रं होतुर्होत्रकाणां च भवति ।

३६.

१. राशिश्च मरायश्च दावेकाहौ संघातयज्ञौ नाहीनः^१ ।
यज्ञोऽयमहीनः । अस्त्रायकामस्यास्त्रायकामयोर्वा भवतः ।
२. समूल्हे यावुत्तमौ हृन्दोमौ ताविह भवतः ।
३. दक्षिणे देवयजने स्त्रीणां गवां सहस्रं दद्यात् ।
४. पुंसां गवामुत्तरे सहस्रं ददाति देवयजने ।
५. प्रायणीया क्रयस्वार्थात् । अदीक्षितेष्टिश्च विभवात् ।
दृष्टकापशवश्च द्विगुणाश्चयनदित्वात् ।
६. एवमेव तथाग्रहणात् ।
७. वैमात्रयोर्नूचीनगर्भता न संभवति ।
८. विघ्नो नामैकाहः । स पाप्मानमपजिघांसमानस्य दिषन्तो
ऽसूयवर्त्ताश्चापजिघांसिमानस्य भवति ।
९. वागब्दो विकल्पार्थः । प्राकृताभ्यां सह विकल्पो भवति ।
१०. अयमेवैकाहो भ्रातृव्यमपहन्तुमिच्छतः ।

४०.

१. साद्यःक्रत्यार्थवादो ऽयम् । आदित्याश्चाङ्गिरसश्च वै किल
स्पर्धा कृतवन्तः ।

२. स्वर्गगमने ऽहंपूर्विका स्पर्धा ।

३. तेऽङ्गिरस आदित्येभ्यः स्पर्धमाना आदित्येभ्यः प्रोचुः ।
प्रोक्तवन्तः । कथम् । श्वः सुत्या नो ऽस्माकं याजयत न इति ।
तेषामङ्गिरसामग्निर्दूतो ऽभवत् ।

४. त आदित्या एवमुक्तवन्तो यद्येतेऽङ्गिरसः पूर्वं यच्छन्ति
तत एते पूर्वं स्वर्गलोकं गमिष्यन्ति । किमत इत्यत आह ।

५. ततो ऽस्मानसुरा अभिभविष्यन्ति इति पूर्वस्वर्गगमनोपा-
याकाङ्क्षिणो बभूवुः ।

६. तं यज्ञकतुमुपलभामहे, येनाङ्गिरोभ्यः प्रक्रान्तयज्ञेभ्यो ऽपि
वयं पूर्वं यजेमहीत्येवमादित्या ऊचुः ।

७. त आदित्या एतं साद्यःक्रसंज्ञमेकाहं यज्ञकतुमपश्यन्
दृष्टवन्तः ।

८. तेन साद्यःक्रेण कृतयागा आदित्या अङ्गिरोभ्यः पूर्वं स्वर्गं
लोकं गतवन्तः ।

९. एष एव प्रयोगविधिः । शेषो ऽर्थवादः ।

१०. अष्टाङ्गः ।

११. नियमार्थं वचनम् ।

१२. उक्तं पूर्वच ।

१३. संख्यानियमार्थं वचनम् ।

१४. यवभूमिकायां तत्सस्यायां वेदिः कर्तव्या^१ प्राकृतेनैव प्रमाणेन । तथा च कात्यायनः । ग्रीहीन्यवाप्त्वा वनस्पतीमिति (२२. ३. ४२) ।

१५. यत्र यवागृह्णन्ति^२ सा उत्तरवेदिः कार्या । यत्र सोत्तर-वेदिस्तत्र यवमर्दनं । ये वेदिमभितस्तानुत्तरवेदिदेशे मृदन्तीति तन्मन्त्रान्तरात् ।

१६. लाङ्गल्यष्टिर्यूपः कार्यो भवति ।

१७. यवकक्षापिः सस्ययूनधस्यषालत्वेन^३ कार्यः ।

१८. तस्यैव यजमानस्य गृह्णादसतीवर्षा ग्राह्याः ।

१९. सोमप्रवाकरथेषु दृतयो दधिपूर्णा आरोप्यन्ते । तेष्वारो-पितेषु रथा वनीवाह्यन्ते ।

२०. वनीवाहितेषु दृतिषु यदुत्पद्यते नवनीतं तत्परिपक्वं सर्पिर्भूतमाज्यं कार्यं । तेन प्रचरन्तीति^४ सहार्थं तृतीया प्राप्ताहु-वादस्यायम् ।

२१. अश्वयुक्तो रथ इत्यश्वरथः । सोमं प्रवक्तीति सोमप्रवाकः । तदाकृताः प्रासर्पकानामन्त्रयेयुः^५ ।

२२. सर्वविप्रकृष्टज्योजनावरात्पूर्वयोजनात्^६ ।

२३. प्राकृताया निवृत्तिर्दक्षिणायाः ।

१ C •भूमिकायां (क over the line) तः सस्यायां (over the line या) वेदिः In marg. सस्यासंपन्ना भूमिचवेदेत्युच्यते D •मिकायां तत्सस्यायां वेदिः । २ C यत्र यद्विप्रकृष्टज्योः । D यत्र यवागृह्णन्ति । ३ A यूनः कक्षः । ४ C प्रचरिष्यतीति । ५ A om. the comm. on this Sūtra. ६ A, •रात्पूर्वं C D •वरा पूर्वयोः Do. M. fol.

२४. अपराङ्गे प्राप्ताया अपवादः ।

२५. खस्याःखस्या वृत्तरोषदभ्यग्रता लभ्या^१ संद्यःकन्याः
कर्तव्याः ।

२६. असंभाव्यमानत्वात्प्रवर्गस्थाभावः^२ ।

२७. तिस्र उपसदो ऽच पराचीरनावृत्ताः कर्तव्या इत्यभि-
प्रायः ।

२८. अग्नीषोमीयस्य पशोः स्थाने ऽग्नीषोमीयदेवताकः पुरो-
स्तामः कार्यः ।

२९. सवनीयस्य पशोः काले स्थाने चयो ऽपि पशवो ऽग्नी-
षोमीयसवनीयानूबन्ध्याः समानतन्वाः कर्तव्याः^३ ।

३०. आश्विनदेवताका वशा प्राकृताया अनूबन्ध्यायाः स्थाने
कार्या ।

३१. वागब्दो विकल्पार्थः । मेचावरुणाः पयस्यायाः प्रकृति-
वत्तात्तया यजेत ।

३२. अथो अपि च पूर्वप्रक्रान्तमनुप्राप्त एवं कुर्यात् ।

४१.

१. एषैव उत्तरस्यापि साद्यःकस्य पूर्वोक्ता एव विधा विधिः
प्रकार इत्यर्थः^४ ।

१ A लभ्या C सखकल्पः कर्तव्याः । D सकन्या कर्तव्या M सद्य कलाः कर्तव्याः ।
२ C (in marg) संभाषा । ३ Comm. or 29 is om. in A and partly
in M. ४ C विधिः विधा प्रकार D om. प्रकार इत्यर्थः ।

२. अथवादार्थं वचनम् । तेन चिष्टस्तोमा न भवन्ति सर्व-
स्मिन्नहनि ।

३. बहिष्यवमानमाध्यन्दिनार्भवाः ।

४. यान्यन्यानि स्तोत्राणि तानि चिष्टस्तोमकानि भवन्ति ।

५. संख्याविशेषमाह ।

६. कामार्थं वचनम् ।

७. वेदिर्भवतीति वाक्यशेषः ।

८. उत्तरवेदिर्भवतीति वाक्यशेषः ।

९. यवकलापिवत् ।

१०. ईजानकुलौना एव ।

११. नाश्वरयो विशेषवचनात् ।

१२. पदशब्दो विभागवचनः । पूर्वोक्तस्याध्वनो योजनस्य
भागचयं सोमप्रवाको गच्छेत् ।

१३. वडवाश्वेत्येको ऽर्थः^१ । प्राकृताया दक्षिणाया निवृत्तिः ।

४२.

१. एषैवोत्तरस्यापि साद्यःकस्य । प्रथमस्य साद्यःकस्य यदिधानं
तदिष्यते ।

२. यवोर्वरा वेदिरित्येवमादिकं पूर्वयोर्यदुक्तं तादृकस्यते ।

३. चयो ऽपि पवमानस्य तुविशः ।

४. इतराणि स्तोत्राणि चितृस्तोमकानि ।

५. संस्थाविशेषः ।

६. षोडशं शस्त्रं भवतीत्यभिप्रायः ।

७. प्रथमो ऽनुक्रीः । द्वितीयः परिक्रीः । तृतीय उत्क्रीः ।
एवमेते त्रयः साद्यःक्राः । तद्यदि कस्यचिद्यजमानस्य द्विषन् भ्रातृव्यः
शक्रो ऽनुक्रमेण^१ यजेत तत इतरः परिक्रिया यजेत । परिक्रिया
चेच्छत्रुः तत इतर उत्क्रिया यजेत ।

८. एकचिकस्य चिकैकस्य एकचिकचिकैकौ । ताभ्यां ब्रह्मवर्च-
सकामो यजेत । इन्द्रयज्ञौ चोदनैक्यात् ।

९. एकस्यामृषि स्तोत्रं गीयते^२ । ततस्तिष्ठस्वन्त्यत् । एवं द्वादश
व्यत्यासं । एवं प्रथमस्य स्तोत्राणि भवन्ति ।

१०. तिष्ठषु स्तोत्रम् । तत एकस्याम् । एवं द्वादशविपर्ययेण^३
स्तोत्रविन्यासः ।

११. षट्सु स्तोत्रेष्वष्टादश । इतरेषु षट्सु षट् । एवं चतु-
र्विंशतिः स्तोत्रियास्तत्तार्थवादः ।

१२. अष्टाचरैस्त्रिभिः पादैः ।

१३. जपात्फलावाप्तिर्दर्शनात् ।

१४. तदाभ्यामेकचिकचिकैकाभ्यां ।

माप्नोति ।

१ I propose अनुक्रिया. C M D अनुक्रमेण A • क्रमेण. A C शक्ती ।

२ स्तोत्रं गीयते M स्तोत्रं गीयते । ३ A विपर्ययोनस्तो ।

१५. द्वावप्येतौ दृषकृतग्रस्तौ भवतः । दृषकृतमित्येतस्यां चो-
दनायामेतच्छ्रुत्वं प्रतीयेतैकादिकं वा दृषकृतमित्येतदुक्तम् ।

१६. अभिजिदेकादः अभिमुख्यस्थं जेतुमिच्छतो भवेत् ।

१७. विश्वजिदेकादो विश्वं जेतुमिच्छतो भवति ।

१८. अतिरात्रसंख्यावित्यभिप्रायः । द्वादशो दिवसमनिर्दिश्यात् ।

१९. अवयुत्यवादः सुत्यर्थः^१ ।

२०. उक्त्यस्तोत्रग्रन्थसंपन्नौ भूत्वेत्युक्त्यसंस्तुतिरवयवद्वारेण ।

२१. प्रत्यतिष्ठतामित्यनुषङ्गः ।

४३.

१.^१ नृजिज्ञामैकादः ।

२. तेन यागेन नृञ्जितवान्^२ ।

३. तेन नृञ्जेतुमिच्छन् यजेतेति प्रयोगवाक्यं विधिः । शेषो
ऽर्थवादः ।

४४.

१. पृतनाजिज्ञामैकादः । पृतनेति मंगलम् उच्यते । तमाचि-
पतिं यः स पृतनाजः । अज गतिचेपणयोरिति स्मरणात् । पृत-
नाजः शूरः ।

१ C अवयुत्यवादः सुत्यर्थः (वा in marg.) M अवयुत्यवादः सु० D अवयुत्य-
वादः सुत्यर्थः । २ The Comm. on these Sūtras is given here according
to the division of A, which makes three Sūtras while C D give it
without interruption. १ om. in D.

४५.

१. सत्राजिज्ञामैकाहः । तेन सत्राजं जेतुमिच्छन्त्यजेतेति चोदना । शेषोऽर्थवादः । सत्राजः सदोजेता । सत्रा त्वं पुरुषुतेति शिक्षात् । सत्येन वा जेता । सत्राशब्दस्य सत्यनामसु पाठात् ।

२. प्रथमात्पार्ष्टिकात् अहान्माध्यन्दिनेषु सवनेषु । यथासंख्येन चिष्वपि नृजित्पृतनाजित्सत्राजित्सु निविद्धानानि कार्याणि निविद्धानानीति वचनात् । नाहं भुवं तत्र निविदोऽभावात् ।

४६.

१. धनजिज्ञामैकाहः । तेन धनं जेतुमिच्छन्त्यजेतेति चोदना । वाक्यशेषोऽर्थवादः ।

२. अहर्वसनं^१ सांघातिकधर्मग्रहानिष्टत्यर्थम् ।

४७.

१. खर्जिज्ञामैकाहः । तेन खर्जेतुमिच्छन्त्यजेत । खरिति खर्ग उच्यते । तन्प्राप्तिर्जयः ।

२. उत्सन्नः स उच्यते येनोपरि^२ सता प्रापते राज्यं श्रेष्ठ्यं वा । श्रेष्ठपदः खर्जिदित्यभिप्रायः । उता न महीदंसि^३ इति (?) प्राधान्येन दर्शनात्^४ । उत्सन्नयज्ञ इव वा एष यदश्वमेध इति महत्यश्वमेधे दर्शनात् ।

१ C M खजिर्षा० ।

२ C D M येनोपरि संत्यग्रा० A य ।

३ C D M उताममहीदंसि ।

४८.

१. मेहाप्रतीयमहः सर्वजिज्ञामैकाहः । तेन सर्वं जेतुमिच्छ-
न्यजेतेति विधिः । शेषो ऽर्थवादो विध्युद्देशस्य स्तावकः ।
२. अहर्यहणं सांघातिकधर्मशङ्कानिवृत्त्यर्थम्^१ ।

४९.

१. उज्जिज्ञामैकाहः । तेन सर्वमुज्जिगीषन्यजेतेति विध्युद्देशः ।
शेषो ऽर्थवादो ऽस्यैव स्तावकः ।
२. एकं मरुत्वतीयमपरं निष्केवल्यम् ।
३. उदरन्त उत्तूर्वाणामित्येताभ्यामुदतौ सूक्ते । तदेतस्याङ्गो
रूपम् ।

५०.

१. उपहृत्यो नामैकाहः । तस्यायं पुराकल्पसंरूपो ऽर्थवादः
कर्तव्यतःविध्युद्देशस्य स्तावकः ।
२. अरवो ऽसुराः । एवंनामानो ऽसुराः मखसंज्ञका यति-
संज्ञकाश्च । तान्मालावृकेभ्यो मर्कटेभ्यः प्रायश्चित् । अर्पितज्ञम् ।
तेन केवलं निग्रीर्षाणं त्वाद्गमहनम् ।
३. तमिन्द्रं ब्रह्महेति कृत्वा सर्वाणि भूतान्यभ्याक्रेशम् । तदा-
क्रोशपराणि बभूवुरिन्द्रं प्रति ।

१ 1, 2 form one Sūtra in A. C D om. the comm. on 2.

४. स इन्द्रो देवेभ्यः पार्श्वतो बहिःकृत इव चचार ।

५. ते देवा एवमूर्चुर्यद्यमिन्द्र^१ एवं पार्श्वतस्वरिष्यत्यभिभवि-
ष्यन्ति नो ऽसुराः॥

६. उपजानीम^२ तं यज्ञक्रतुं येनैनमिन्द्रमुपाङ्गयेमहि । उपा-
ङ्गानं संसर्गः । संसृजेमहीत्यर्थः ।

७. ते देवा एतमुपहव्याख्यमेकाहं यज्ञक्रतुं यज्ञकर्म अपश्यन् ।
बृष्टवन्तः । तेनैनमुपाङ्गयन्त समसृजन्त ।

८. तेन यज्ञक्रतुना उपहव्याख्येनावरुद्धो राजा राज्यभ्रष्टो
यजेत राष्ट्रमवजिगीषन् राज्यं कर्तुमिच्छन्मित्यर्थः ।

९. अवगच्छति हेव^३ प्राप्नोत्येवेत्यभिप्रायः ।

१०. यथोक्तलिङ्गाभ्यां कृतशब्दाभ्यां तद्वती सूक्ते निष्केवत्य-
मरुत्वतीययोर्निविद्धाने^४ ।

११. उपहव्यसंज्ञस्य तद्रूपवद्रूपम् ।

५१.

१. कृते ऽप्युपहव्ये भूतानि तमिन्द्रमभ्याक्रोऽक्षेव ।

२. अग्निष्टुतो ऽयमुपक्रमः । अनहर्जातता मूलमन्त्रे जन्म ।
तेन वा । पापरूपा अलक्ष्मीस्तया वासाधुवादः^५ । एताभ्यां निमि-
त्ताभ्यामग्निष्टुत्कार्यः । अभिशस्त्रमानं याजयेदिति च श्रुत्यन्तरात् ।
अग्निष्टता^६ च निमित्तम् ।

१ C D इन्द्र ।

२ C D हे प्रा० ।

३ C D om. योः ।

४ C D वार्द ।

५ A अभिश्रिता ।

३. स इन्द्रो ऽग्नये सर्वाणि सवनानि प्रदत्तवान् ।
 ४. तस्येन्द्रस्याग्निः सर्वामनहर्जाततां मूलनचक्रजाततां सर्वां च
 पापीमलक्ष्मीमसाधुवादहेतुं दत्तवान् ।
 ५. सो ऽग्निष्टुता यजेतेति विधिः । शेषो ऽर्थवादः । आस्तां
 तावद्यजनम् । य एवं वेद तस्यापि अद्वावतो ऽग्निः पापीमलक्ष्मी-
 मनहर्जाततां च निर्दहति ।
 ६. यज्ञेतेन — the Commentary from this Sūtra up to XIV
 52, 3 is wanting in all M SS.

५२.

३. विनियुक्तानन्तरा उत्तराश्वतसो ऽष्वावाकसूक्तस्य स्थाने
 भवन्ति ।
 ४. अग्ने दिवः सूनुरसि प्रचेता इति याज्याज्यस्य । प्राकृताया
 निवृत्तिः परिभाषितत्वात् ।
 ५. उप त्वा, जामयो गिर इति वायव्यस्य स्थाने दृष्टः ।
 ऐभिरग्ने दुवो गिर इत्येन्द्रवायव्यस्य । कस्ते जामिर्जनानामिति
 जेनावरणस्य । न योरुपब्धिरस्य इत्याश्विनस्य । अग्निर्दृष्टाणि जङ्घ-
 नदित्येन्द्रस्य । अग्ने सुतस्य पीतय इति वैश्वदेवस्य । अग्ने धृतप्रता-
 येति सारस्वतस्य । इत्येतानि प्रउगदृष्टानि ।
 ६. अग्ने विश्वेभिरग्निभिरिति याज्यया प्रउगग्रस्थाने यजति ।
 प्राकृताया निवृत्तिः परिभाषितत्वात् ।

७. कस्ते जामिर्जनानामिति स्तोत्रियः । कया ते अग्ने अङ्गिर इत्यनुरूपः ।

८. मैत्रावरुणस्यैव माध्यन्दिने सवने एतावेव स्तोत्रियानुरूपौ विपर्यस्तौ भवतः ।

९. अग्निर्धृचाणि जह्वनदित्येतौ स्तोत्रियानुरूपौ ब्राह्मणा-
च्छंसिनो भवतः ।

१०. अग्निर्मूर्धा दिवः ककुदित्येतौ स्तोत्रियानुरूपौ अष्ठा-
वाकस्य भवतः ।

११. अर्चन्तस्त्वा इवामह इत्येतस्मृत्तं मैत्रावरुणस्य भवति ।

१२. अर्चन्तस्तेत्येतस्योत्तरं स्मृत्तं ब्राह्मणाच्छंसिनो भवति ।

१३. अग्ने धृतव्रताय त इत्येता धलष्ठावाकस्य भवन्ति ।

१४. मैत्रावरुणादयः स्वाभिःस्वाभिरन्याभिर्यजन्ति ।

५३.

१. अग्निं वो देवमग्निभिः सजोषा इत्येता दश उन्नीय-
मानेभ्यो ऽनुब्रूयात् ।

२. प्र वः शुक्राय भानवे भरध्वमित्येताः सप्त प्रस्थितानां
याज्या भवन्ति ।

३. उत्सरे मरुत्वतीयस्य याज्यानुवाक्ये भवतः ।

४. विशोविशो वो अतिथिमिति प्रातिपदस्तृणः । त्वमग्ने
यज्ञानामित्यनुरूपः । एतौ मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुषरौ ।

५. इन्द्रनेदीयमाह्मणस्त्यर्थाः स्थाने ।

६. अग्निं न मा मथितं सं दिदीपः । त्वमग्ने प्रथमो ऽङ्गिरा
अग्निः । प्रहेत्येव पूर्वा इत्येता एकपातिनीनां स्थाने ।

७. अग्ने स क्षेपदृतपा अतेजा इत्येतन्निविद्धानं भवति मरु-
त्वतीये प्रस्ते ।

८. पूर्वोक्तस्योत्तमा याज्या भवति ।

५४.

१. पाहि नो अग्न एकयेति स्तोत्रियः प्रगाथः । पाहि नो
अग्ने रक्षस इत्यनुरूपः प्रगाथः । एवं निष्केवल्यस्य तौ भवतः ।

२. प्र ते अग्ने हविष्मतीम्यमिति धाय्या कर्तव्या ।

३. एना वो अग्निं नमसेति धाय्यानन्तरः प्रगाथो भवति ।

४. यथा होतर्मनुषो देवतातेति निविद्धानं कार्यम् ।

५. अग्निं नरो दीधितिभिररण्योरिति याज्या भवति ।

५५.

१. अग्निमग्निं वो अग्निगुमिति स्तोत्रियः प्रगाथः । अग्ने जुनि-
तर्विष्मतिरित्यनुरूपः प्रगाथः । एतौ ब्राह्मणाच्छंसिनो भवतः ।

२. स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ क्रमेणाच्छावाकस्य भवतः ।

३. एते मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकानां क्रमेण प्रगाथा
भवन्ति ।

४. तेषामेव क्रमेण यजस्र होतरित्यादीनि भवन्ति ।

५. त एव मित्रावरुणादयस्तेषामेव सूक्तानामुक्तमाभिरुक्त-
माभिः क्रमेण यजन्ति । याज्या उत्तमाः कुर्वन्तीत्यर्थः ।

५६.

१. एते आदित्यग्रहस्य पुरोनुवाक्यायाज्ये भवतः ।
२. एता उष्णीयमानेभ्यो ऽनुब्रूयात् ।
३. नवभ्यो द्वे उत्तरे हारियोजनस्य स्थाने भवतः ।
४. त्वामग्नं च्छतायव इत्याद्याः सप्त प्रस्थितानां याज्या भवन्ति ।
५. एति प्र ह्योतेति पुरोनुवाक्या । अस्या एवोत्तरा याज्या
सावित्र्यग्रहस्य ।

६. भवत इति वाक्यशेषः^१ ।
७. स्थाने भवन्तीति वाक्यशेषः ।
८. पूर्वोक्ताभ्य^२ एव उत्तरास्तिष्ठ आर्भवस्य ।
९. आर्भवीभ्यस्तिष्ठभ्य उत्तरास्तस्य च्छचो द्यावापृथिवीयस्या-
न्नायक्रमेण ।

१०. त्वमग्ने द्रविणोदा इत्यस्याः पूर्वाः षड्विंशदेवस्य भवन्ति ।
११. स्थाने भवतीति वाक्यशेषः ।
१२. स्थाने भवतीति वाक्यशेषः ।
१३. अग्निर्दिवि शोचिरश्वेदिति तिस्रो भवन्त्येक-
पातिनीनां स्थाने ।

१ ८—10 om. in A. - M om. 55 56. 57. 1—5.
हवन्तु. D पूर्वोपात्ताभ्यः ।

२ C पूर्वोपात्ताभ्य

१४. पञ्चजनीयायाः स्थाने तदद्य वाच इति भवति ।

१५. यज्ञेन वर्धत जातवेदसमिति याज्या । अग्नया यजति
होता परिभाषितत्वात् ।

५७.

१. स्थाने भवतीति वाक्यशेषः ।

२. पाठक्रमेणैवोत्तरा सौम्यस्य स्थाने भवतीति ।

३. एषा रौद्र्याः स्थाने भवति ।

४. एतन्मादृतस्य स्थाने ।

५. आ नो यज्ञं दिविस्पृशामिति स्तोत्रियः । आ नो वायो
महे तत इत्यनुरूपः प्रगाथः । एतौ अग्निष्टोमसाम्नः स्थाने भवतः ।

६. वागब्दो विकल्पार्थः । नित्यौ वा स्तोत्रियानुरूपौ भवतः ।
नित्यौ प्राकृतावुच्येते ।

७. अस्वग्रे सधिष्ठवेत्येतास्तिस्व आपोहिष्ठीयास्थाने भवन्ति ।

८. तं देवा बृध्रे रजसः सुदंसमिति वैश्वदेव्याः स्थाने । उत
नो ऽर्ध्विर्बुध्न इत्येतस्याः ।

९. इमम् पुर्वो अतिथिमुषर्बुधमित्येतास्तस्रः । तत्र द्वे
देवानां मन्त्रीनां स्थाने । उत्तरे द्वे राकायाः स्थाने ।

१०. ऊवे वः संयोत्मानमित्येतास्तिस्वो ऽक्षरपङ्क्तिनां स्थाने ।

११. त्रिमूर्धानं सप्तरश्मिं गृणीष इत्येतास्तिस्वः पैत्रौणां स्थाने ।

१२. कथा ते अग्ने शुचयन्त आयोरित्याद्यास्तिस्रो धामीनां स्थाने भवन्ति ।

१३. मथीद्यदीं विष्टो मातरिश्वेत्यास्तिस्रः स्वादुष्कली-
यानां स्थाने ।

१४. मथीद्यदीमिति तिसृभ्य उत्तरे उत्तरयोः स्थाने ।

१५. एवाग्निर्गैतमेभिर्धृतावेति परिधानीया कार्या ।

१६. यद्वाणां विकारपचे उक्तो धर्मः । तस्याग्नेया यद्वा भवन्ति । आग्नेयः पुरोरुचः सर्वमाग्नेयमहरिति^१ । एतस्मिन्पचे अविहतेषु यद्वा यः प्रकृतेर्विकारः स उच्यते । तिष्ठा हरी रथ आयुज्यमानेति मरुत्वतीयम् । तमु छुहि यो अभिभृज्योजा इति निष्क्रेवस्यम् । नियमत एते निविद्वाने भवतः ।

१७. वाग्रब्धो विकल्पार्थः । अनङ्गान्दक्षिणा हिरण्यं वा दक्षिणा ।

१८. अनङ्गानग्निरेतसो वै हिरण्यमित्यर्थवादात् ।

१९. परिसमाप्याग्निष्टुतं ततो ऽग्निष्टोमः कर्तव्यः ।

२०. उत्थाय चाग्निष्टोम इत्यस्यावश्यकर्तव्यतार्थो ऽर्थवादः ।

अत्रान्नं ह्येदम् इत्यस्याङ्पूर्वस्य लटि रूपम् । आहूयते सर्वाभ्यो
देवताभ्य उष्णिघत इत्यभिप्रायः^२ । अग्निष्टुता यजेत धर्वाग्नेयेन
तस्मादवश्यं तेनाग्निष्टोमः कार्यः ।

५८.

१. इन्द्रसुखामैकाहस्तेन बलकामो यजेतेति विधिः । शेषो
ऽर्थवादो ऽस्यैव स्तुत्यर्थः ।

२. इन्द्र सोमं सोमपत इन्द्रस्तवेत्येते । ग्रहविकारे^१ ऽपि
वचनादेवमेव विकाराभावात् ।

५९.

१. सूर्यस्तुखामैकाहस्तेन तेजस्कामो यजेतेति षोडशा । शेषः
पुराकल्पस्य रूपो ऽर्थवादो विधिशेषत्वेनार्थवान्^२ ।

२. इमा उ त्वा पुस्तंमस्येन्द्रस्तवेत्येते । तस्य सौर्या यथा
भवन्ति । सौर्यः पुरोरुषः सर्वं सौर्यमहरिति^३ शतपथवचनात् ।
तेषामेवार्थविकारो^४ नास्माकं शस्त्रेषु वचनाभावात् ।

६०.

१. वैश्वदेवेस्तुखामैकाहः । तेन प्रजातिकामो यजेतेति विधु-
द्देशः । शेषो ऽस्यैव स्तावको ऽर्थवादः ।

२. ग्रहविकारे ऽपि न शस्त्रे उत्तरकल्पनावचनाभावात् ।

१ C ग्रहो(०) विकारं D ग्रहीविकारे । २ A •स्यूपो ऽर्थवादो विधिशेषत्वेनार्थवान्
D •वादो विधिशेषत्वेनार्थवान् C शेषः । पुराकल्पस्य रूपार्थवादो विधिः । शेषत्वेनार्थ-
वादः । ३ M अहरिति C om. See 57, 16. ४ C D M तेषामेवार्थं वि ।

६१.

१. तेन ब्रह्मवर्चसकामो यजेतेति विधिः । शेषो ऽर्थवादः ।
२. चतसृषु स्तोत्रियासु बह्विध्यमानो भवति ।
३. होतृर्होत्रकाणां च अष्टास्रष्टासु स्तोत्रियास्त्राज्यानि भवन्ति ।
४. द्वादशसु स्तोत्रियासु माध्यन्दिनः पवमानो भवति ।
५. होतृर्होत्रकाणां च षष्ठ्यानि षोडशसुषोडशसु भवन्ति ।
६. विंशतिसंख्यासु स्तोत्रियास्त्रार्भवः पवमानो भवति ।
७. चतुर्विंशतिस्तोत्रियाकमग्निष्टोम साम भवति ।
८. सामान्तरूपस्थो यो^१ विकारः स पूर्वोक्तः ।

६२.

१. इदानीं वक्ष्यत इति वाक्यशेषः ।
२. मरुतः पुरा अनपिषोमपौषा अकृतसोमपाना इत्यर्थः ।
एवंरूपा आसुः । ते यज्ञेन्द्रं मरुतः पुपुवुस्तदेनानिन्द्रः सोमपौषे
अन्वाभेजे अन्वाभक्तवान् । पुपुवुरिति पवमानमिन्द्रस्य कृतवन्तो
निमित्ते ।
३. स य इति वाक्यपूरणौ उद्देशप्रतिनिर्देशौ । अनपिषो-
मपौषः पिता पितामहो वा यस्य सोमं न पिबेत् यस्य मरुतां
बल्लोकतां सायुज्यं चेच्छुः सोमेन यजेत ।

४. पञ्चशरदीये धर्मविशेषः । पञ्चोक्षाणः प्रजनने धर्मर्थाः
अनङ्गाः पञ्च शरदः पञ्च वर्षाणि मरुद्वाः प्रोक्षिताश्चरन्ति ।
तत्त्वकपवमानान्यत्र(?) नियुञ्जते^१ । षष्ठे शरदि संवनौद्यस्योपासनायाः
कर्तव्याः ।

६३.

१. वक्ष्यमाणा उच्यन्त इति वाक्यशेषः ।
२. अविस्तोमसंश्रष्टविणानुष्ठितत्वात् । प्रशस्ततास्योच्यते ।
३. तेन कृतयागो गोतम अविर्गृह्यवर्षसं प्राप्तवान् ।
४. उपरितनैः पञ्चभिः संवन्धेषु प्रत्येकफलश्रवणेऽस्त्विति ।

६४.

१. भगद्वाज ऋषिः किल वन्द्यार्थी तप उपसदादिकं कृत्वा
एतं यज्ञकृतं दृष्टवान् ।
२. प्राप्तवान् ।
३. विधिरयम् । शेषा फलश्रुतिः ।

^१ The reading of A is given above. C D तन्व (or तन्व) कपवमानान्यत्र
M तन्वकपवमाना • The passage is doubtful.

६५.

१. बृष्टवान् । साध्यसाधनसंबन्धेन ज्ञातवानित्यर्थः ।
२. अग्निः प्रजातवाग्विकल ।
३. प्रजातिकामो ऽन्वाधिकारी ।

६६.

१. श्रुतित उपलब्धवान् ।
२. प्राप्तवान् वसिष्ठः ।
३. अन्वाद्यकामस्थायं भवति ।

६७.

१. जमदग्निर्नाम अग्निः । स किल विशिष्टेन तपसा पशु-
कामः सञ्जेतं यज्ञकतुं बृष्टवान् साध्यसाधनसंबन्धेन ज्ञातवानित्यर्थः^१ ।
२. प्राप्तवान् ।
३. अन्यो ऽपि यः^२ कश्चित्पशुकामः । स एतं यज्ञं यजेतेति
चोदना ।

६८.

१. प्रजापतिर्देवताविशेषः । स किल प्रजाकामः सन् तपो
ऽनुष्ठानब्रह्मभावादेतं यज्ञकतुमुपलब्धवान् ।

१. प्रजाव्युनजायत ।

२. अन्यो ऽपि यः कश्चिदधिकारी ।

४. य एते ऋषिस्तोमा उक्ताः षट् तेषु पाठानुपूर्वम् षष्ठ्या-
हानि भवन्ति ।

६६.

१. इत उत्तरं वक्ष्यन् इति वाक्यशेषः ।

२. वसवो देवाः किल निरतिशयप्रोति स्वर्गाभिलाषिणस्तप-
स्नाप्ता ब्राह्मण्यस्तोमानपश्यन् ।

३. तैर्ब्राह्मण्यस्तोमैः कृतयागा वसवः स्वर्गं प्राप्ताः ।

४. यः कश्चित् चैवर्णिको ऽधिकारी ।

७०.

१. मित्रावरुणयोर्ब्राह्मण्यस्तोम एवंसंज्ञकः क्रतुः । तेनासमस्तैश्च
पदद्वयेन संज्ञा यथेष्टाभ्यां कुलायमिति । अश्विनोर्ब्राह्मण्यस्तोम एवं-
संज्ञकः क्रतुः । वसूनां ब्राह्मण्यस्तोम एवंसंज्ञकः क्रतुः । मरुतां ब्राह्म-
ण्यस्तोम एवंसंज्ञकः क्रतुः । विश्वेषां ब्राह्मण्यस्तोम एवंसंज्ञकः क्रतुः । देवानां
ब्राह्मण्यस्तोम एवंसंज्ञकः क्रतुः । एवमेते षड् ब्राह्मण्यस्तोमास्तेषां ग्रन्थं
वक्ष्यन् तदुच्यते ।

२. यथासंख्येनेति पूर्वमथायः^१ ।

७१.

१. वक्ष्यमाण उत्क्रान्तिर्नाम क्रतुः । सो ऽतिरात्रसंख्यो भव
तच्छेषत्वेनायं वक्ष्यमाणवादः ।

२. इन्द्राविष्णू महता तपसा त्वं यज्ञक्रतुमुत्क्रान्तिसंज्ञकम-
पश्यताम् ।

३. तेनोत्क्रान्तिनेष्टा ताविन्द्राविष्णू स्वर्गं लोकमुत्तुत्याक्रमताम् ।

४. एवं फलसंबन्धेन^१ कार्यः । फलश्रवणात् । इतरे तु फला-
श्रुतेरचिता शुद्धये^२ ।

५. इमा उ त्वा पुरुतमस्य कारोरिति महत्त्वतीयम् । द्यौर्न य
इन्द्राभिभृमार्थ इति निष्कोवल्क्ष्यमेते निविद्वाने भवतः ।

६. विष्णुन्यङ्गे विष्णुलिङ्गे । इन्द्राविष्णू वै स्वर्गकामावित्येक-
देशलिङ्गितमेतस्याङ्गो^३ रूपम् ।

७२.

१. मित्रावरुणयोरश्विनोर्ब्राह्मणसोमः । वसूनां ब्राह्मणसोमः ।
भरतां ब्राह्मणसोमः । साध्वानां ब्राह्मणसोमः । आप्यानां ब्राह्मणसोमः ।
विश्वसूनां ब्राह्मणसोमः । भूतकृतां ब्राह्मणसोमः । ज्येष्ठानां ब्राह्मणसोमः ।
मथ्यमानां ब्राह्मणसोमः । कनिष्ठानां ब्राह्मणसोमः । एवमेते दश
ब्राह्मणसोमाः । प्रायश्चित्तार्थं प्रत्येकं कर्तव्याः ।

१ A अयं फलसंबन्धि । २ Doubtful. C तेवचिता शुद्धये ।

३ C (orig) • द्विवचन • alt. to • द्वितयेन • ।

१. षत्तुर्दशस्तोत्रियाकः स्तोम एतेषां भवति ।

३. विष्टुरिति विलम्बयन्त^१ उग्रदामाजीर्णाक्षकः । सप्रतोदः सह प्रतोदेन सप्रतोद उच्यते । प्राणकेनैतावता विशिष्टो रथः । अन्यद्रज्ज्वादिकं^२ न भवति । सेषुधन्वा । सह इषुणा धन्व यस्मिन्सौ सेषुधन्वा रथः । धन्वशब्दो नकारान्तो धनुःपर्यायः^३ ।

४. एतेषां देवगणानां पूर्वपदानां ब्राह्मस्तोमानां समूल्हाद्ग्रन्थाच्छब्दं भवति । समूल्हग्रहणं व्यूल्हनिवृत्त्यर्थम् ।

७३.

१. एवमेव स्तोमदक्षिणाशस्तं यत्पूर्वमुक्तं भवति ।

२. पूर्वोक्तमेव स्तोत्रदक्षिणाशस्तं ब्र । नाकसदोऽपरे नव यज्ञाः । न तेषु ब्राह्मस्तोमशब्दः । [तेषामपीदमेव स्तोत्रदक्षिणाशस्तं] ते च शाखान्तरीयाः^४ ।

३. चषालमुखतर^५ एकः प्रथमः । अनन्तरं मपुरोलाशो द्वितीयः । वनिष्ठुमवस्तृतीयः । ब्रह्ममवस्तृतुर्यः । चत्रमवः पञ्चमः । भूमिमवः षष्ठः । ओषधिमवः सप्तमः । ओदनमवो^६ षष्ठमः । वनस्पतिमवो

१ Corrected. A विलम्बयन्मुपवामा M विलम्बयन्मुपवामा C D विलम्बयन्मुपवामा । २ A ० द्रज्जा C D (ः) द्रज्जादिकं M द्रज्जा । ३ C D धनुषः ।

४ A om. the words from तेषां to ब्रह्म and has only एते शाखान्तरीयाः ।

५ C D चषालमुख एकः । ६ C ओदनम् ।

नवमः । केनचिद्योगेन शाखान्तरीयाख्येतानि । एतेषामपि क्रतूनां पूर्ववत्सोमदक्षिणाशस्त्रम् ।

७४.

१. स्तुतिरूपो^१ ऽयमर्थवादः । प्रजापतिः किल परमेष्ठौ प्रति-
ष्ठाकामस्तपःक्रियानन्तरमेतं यज्ञक्रतुमपश्यद्ग्राममहः^२ ।
२. प्रजापतिः प्रतिष्ठां प्राप्तवान् ।
३. यः कश्चिदधिकारी ।

७५.

१. अतुस्तोमा अनन्तरमुच्यन्ते ।
२. अतुस्तोमानां नामानि वचनाधारेण । स्तुत्यर्थो ऽर्थवादः ।
वञ्जते भवन्तीति प्रदर्शनार्थम् ।
३. विध्यर्थो ऽर्थवादः ।
४. प्रत्येकमहःशब्दवचनात् । एवमुक्तरेख्यपि द्रष्टव्यम् ।

७६.

१. वैद्यमाणा अजायकामस्य । तत्रायमर्थवादः ।
२. उक्तो ऽर्थवादः ।

१ M परकृति C (orig.) यच्छति; in marg. परकृ. D परकृष्यो ।

२. फलार्थिनः प्रवृत्तिवाक्यमेतत् ।

७७.

१. उत्तरे ।

२. स्तुत्यर्थो ऽर्थवादः ।

३. एवंसंख्याका अर्धमासस्तोमाः^१ ।

४. अर्थवादो ऽयं स्तुत्यर्थः ।

५. फलार्थिनः प्रवृत्तिवाक्यम् ।

७८.

१. उच्यन्त इति वाक्यशेषः^२ ।

२. तैर्नक्षत्रस्तोमेस्तोजस्तोमो यजेतेति विधिः । शेषो ऽर्थवादः ।

७९.

१. उच्यन्त इति वाक्यशेषः ।

२. अर्थवादो ऽयं विधिस्तावकः ।

३. विधिरयम् ।

८०.

१. दक्षया इति वाक्यशेषः ।

२. एतावन्तः संवत्सरे सुहृता भवन्ति । तद्गतसंख्याकास्तेषां स्तोमाः ।

३. विधिप्ररोचनार्था फलश्रुतिः ।

४. एतावान्विधिः । शेषो ऽर्थवादः ।

८१.

१. अनन्तरा एव वक्ष्यमाणा उच्यन्ते ।

२. तैरचितिकामो यजेतेति विधिः । शेषः स्मृतिरूपो ऽर्थवादः^१ । संवत्सर एतावन्तो निमेषा भवन्ति । सुहृता एव दशभिर्गण्यन्ते ।

८२.

१. उच्यन्त इति वाक्यशेषः ।

२. निमेषा एव दशभिर्गण्यन्ते । एषां संवत्सरध्वंसीनां संख्या भवति ।

३. अर्थवादो ऽयम् ।

४. विधिरेषः । शेषो ऽर्थवादः स्तावको ऽस्य ।

८३.

१. उत्तरे ।

२. चतुर्णां दिशां चत्वारः सोमास्तैरग्नकामो यजेतेति
विधिः । अन्योऽर्थवादः ।

८४.

१. दिक्स्तोमव्याख्या ।
२. ते सर्वे बृहद्रथन्तरपृष्ठा भवन्ति ।
३. ऐकाहिकं शस्त्रं येषु ते तथोक्ताः ।
४. एते वा निविद्धाने विशेषरूपे भवतः ।
५. देशनियमोऽयम् ।

द्विरभ्यासो बृहत्समाचारपादनुष्ठानमायुष्यं भवतीति ।

इति शाङ्खायनसूत्रभाष्ये चतुर्दशो
ऽध्यायः समाप्तः^१ ।

^१ C omits the Comm. on XV, 1. 2. 3 and adds after XIV: सो चत्वारः
ध्याये किंचित्पूर्वं किंचित् चंडिचंडितं^(१) तत्सममोषिकया पुरितमस्ति समंप्रदधिविषय
प्रचारणायम् ॥ सङ्गलसक्त । श्रीः । D has the same remark and gives first
the text of the Sūtras (from XV, 1, 1 to 3, 12) without any
Commentary adding at the end the words गोपचर्यात् । तेनात्र पञ्चवर्ष-
वयोर्वेदे (२) ॥ गोक्षपेयं प्रतिवयम् सप्तदश । एवमेतं पञ्च सप्तदशादेयाः । अनेन
दिनेष्वेवायं कुर्ववाजपेय इत्युच्यते । Then it repeats the Sūtras with their res-
pective commentaries.

अथ पञ्चदशोऽध्यायः ।

एकाहौनुक्ता वाजपेयमाह ।

१.

१. सप्तानां सोमसंस्थानां मध्ये पञ्चमः सोमयागो वाजपेयः । स शरदि शरत्संज्ञके चतुर्थो भवति । वसनास्र वसन्ते । प्रौष्ठपदी-
मारभ्य कार्तिकी^१ यावत् शरत्प्रसिद्धा । अथवा कन्यासंक्रान्तिमा-
रभ्य वृश्चिकसंक्रान्तिं यावत् । अथवा तुलामारभ्य धनुःसंक्रान्तिं
यावत् ।

२. स वाजपेयो नित्यो ऽपि फलश्रवणात् अन्नाद्यकामस्य
यजमानस्य भवति । वाजपेयशब्दस्य निर्विवचन्याह ।

३. अनेन वाजेन क्रतुना यज्यमाणो यजमानः पुरस्तात्पूर्वं
संवत्सरम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । पेयसंज्ञार्थं ज्ञेयजते ।

४. पीयन्त इति पेयाः पानम् । अद्यत इत्यस्मिन् वाज इत्यन-
र्थात्तरम् । अन्धः वाजः पाज इत्यस्मिन्नामसु पाठात् वाजो ऽङ्गम् ।

५. पानपूर्वं भोजनमिति पेयसंज्ञकाः पूर्वमनुष्ठेयाः । ततो
वाजसंज्ञको यागः ।

१ A कार्तिकी C, कार्तिक C, indicates the reading of MS. Cham-
bers 449b.

६. तथोः पानास्योः प्राप्तये । पूर्वं पेयाः पश्चाद्वाजः^१ । एवं वाजपेयस्य वाजपेयनामधेयता । के ते पेया इत्यपेक्षायामाह ।

७. एते द्वादशग्नियोमाः प्राकृता भिन्नतन्वाः^२ ।* प्रतिमासं संवत्सरं भवन्ति । विकल्पमाह ।

८. गीतमो च ब्रह्मवर्चसकामस्तपस्त्रैतं यज्ञक्रतुमपश्यद्गीतमस्य चतुस्तरस्तोममिति प्रसिद्धः । अथमेधे च प्रथममहर्भवति । प्राकृतेनाग्निष्टोमेन व्यत्यासम् । अग्निष्टोमो गीतमस्य चतुस्तरस्तोम इत्येवं षडग्निष्टोमाः षड्गीतमस्य चतुस्तरस्तोमा व्यत्यासेन भवन्ति ।

९. अयं यज्ञक्रतुरपरियज्ञः । परियज्ञाः पेयसंज्ञकाः । तद्रहितो भवति^३ । एक इति वचनादिकस्यः परियज्ञानाम् । अस्माद्यफले पुराकल्पमाह ।

१०. इन्द्राष्टहस्यती अपि अनेन क्रतुनेद्वास्त्राद्यं प्राप्तवन्तावित्यस्त्राद्यप्रापको यज्ञः ।

११. तेन क्रतुनास्त्राद्यकामो स्त्राद्यं प्राप्नोतीति काम्योऽप्ययं यज्ञो भवतीति गृह्ये^४ । प्रकारान्तरेण^५ निर्वचनमाह ।

१२. अथो अयर्थं^६ हेति प्रसिद्धः । एतेन यज्ञेन वाजो नामः स्त्रोकस्यापत्यं^७ सोऽपीद्वा सर्वान्कामानाप्नवान् । पेयसंज्ञानिरपेक्षस्याऽप्यन्यथ व्युत्पत्त्या वाजपेयनामधेयता । एवं वाजपेययागस्य नामधेयमुक्तिदादिवत् । न गुणविधानम् । तथा च जैमिनिः । पूर्वपक्षं

^१ D पश्चादानी वाजः ।

^२ C, तद्रहितो ।

^३ A निर्वर्तनमाह ।

^४ C, स्त्रोकः ।

सूत्रयामास । नामधेये गुणश्रुतेः स्वादिधानमिति चेत् तुल्यत्वात्कि-
यथोर्न । तस्मान्नामधेयं वाजपेयः^१ । एकशब्दे परार्थवद्गुणवि-
धाने दोषस्तस्मान्नामधेयता । विशेषमाह ।

१३. ऋज्वर्थ ।

१४. षोडश कलाः । पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि । पञ्च कर्मेन्द्रि-
याणि । पञ्च विषयाः । षोडश मनः । सप्तदशः पुरुषः प्रजापतिः ।
तस्य पूरणे ङट् (५. २. ४ ङ) इति ङट्प्रत्ययान्तः । स प्रजापति-
रेव वाजपेयः ।

१५. तस्मात्सप्तदशसंख्यात्मकेन स्वेन रूपेणैव प्रजापतिर्वाजपेयं
समर्धयति समर्धं करोतीत्यर्थः^२ ।

१६. श्रुतौ प्राकृतौ यूपो ऽष्टाश्रिर्भवति^३ । अत्र तु वेल्क्षत्-
रश्रिः सप्तदशारन्निप्रमाणको गोधूमचषालश्च ।

१७. कृतव्याख्यानमेतत् ।

१८. अग्नीषोमीयेणोपवसथे पशुना यजत (५. १५. १) इत्येक
एवाग्नीषोमीयो ऽन्येषु यागेषु । वाजपेये सप्तदशः वचनाद्भवन्ति ।

१९. मनोताया अयनादृत्तिरेकप्रदानत्वात् ।

२०. आग्नेयादयः सारस्वतपर्यन्ताः^४ कतुपशवो ऽनिराचे ।
वाजपेये तु मरुद्भ्य उज्ज्वेभ्यो वशा पृश्निः पञ्चमी भवति । वृष्टिः^५
प्रजननसमर्थः । वशा बन्ध्या पृश्निश्चिवर्णा गोः ।

१ D om. the text from वाजपेयः to तस्मान् । २ D समर्धयतीत्यर्थः ।

३ C, •द्वारिभिः । ४ A मेवौप • । ५ A वृष्टिपशवः ।

२१. श्यामाः श्यामवर्णाः । त्वपरा अविषाणाः । लघुदिनः
कूर्चक्षाः । तस्मिन्नेव यूपे क्रतुपशुसमौपे आलम्ब्याः ।

२२. प्राजापत्यानां पर्यग्निकरणं प्रसिद्धम् । तदनुं सवनी-
यानां तन्मं भवति । उत्तरत्र विशेषविधुनात् भिन्नतन्वता^१ भवि-
त्यतीति विशेषवचनम् । विशेषमाह ।

२३. ब्रह्मसाम सामवेदे प्रसिद्धम् । तेन सप्तदश प्राजापत्याः
पश्य आलम्ब्यन्त इति सवनीयेभ्यो विशेषः । विशेषान्तरमाह ।

२४. क्रतुपशूनां यथाप्राप्तमग्निगुमच प्राजापत्यानामेकदेवत्येक-
पशुधर्मकं^२ प्रतिपशुमावर्तते । आवृत्त्या पठनौघमित्यर्थः । यथा-
भिगोरावृत्तिस्तत्राजैदग्निरित्युपप्रेषस्त्युप्यावृत्तिः । उक्त उपप्रेष इति
वचनात् । जुषस्व सप्रथस्तममित्याद्याः षड्वचः स्तोत्राः । ताः क्रतु-
पशूनां प्रेषादनन्तरमुक्त्वा प्राजापत्यानां सप्तदशकृत्व आवर्तन्ते ।
आवृत्त्या संप्रेषनिरपेक्षेण^३ वक्तव्याः । तत्राभिगौ विशेषः ।

२५. सवनीयानामभिगौ प्रैभ्यो अग्निं भरतेत्येतावान् । ऊव-
ध्यगोहं पार्थिवं स्तुतादिति च तत्र पठितम् अभिगोरावृत्तावुप-
तिष्ठते अत्र^४ न पठनौघं वचनात् । ऊने ऽप्यभिगौ नवोच्छ्वासा
भवन्ति । नवकृत्वो ऽभिगाववान्तितीति श्रुतेः । तत्र षष्ठे उच्छ्वासे
षड्विंशतिरित्यभिन् मध्ये ऽवसानं कुर्यात् । उत्तमः प्रयाजः^५ स्नाहा-
वृत्तिप्रेषादनन्तरमाग्नीषामुत्तमा याज्येत्ययमपि तन्नेष^६ भवति ।

१. C, D. •गुल्ममं D भिन्नतन्वा । २ D om. पशुधर्मकं प्रति । ३ C, D om. • ।
४ C तत्र । ५ D •ज्ञानप्रयाजादनन्तरं ।

परिवाथौ च । परिपश्याज्जतौ अध्वर्युवेदे प्रसिद्धे स्वाहा देवेभ्यः^१
स्वाहेति ते अपि तन्त्रेण भवतः । सवनीयानां तन्त्रमिति वचना-
दन्यत्पृथक् प्राप्नोतीति वचनम् ।

२६. प्राजापत्यानां हविषां प्रदानं हारियोजनादनन्तरं भवति
वचनात् ।

२७. तस्मिन्पक्षे वनस्पत्यादीनामङ्गानामुत्कर्षो ज्ञेयः । न्याया-
मुक्तहीतवचनात्^२ ।

२८. अनुयाजेषु वा इष्टेषु प्राजापत्यानां हविषां प्रदानं भव-
तीति पक्षान्तरम् । अस्मिन्नपि पक्षे ङ्गानामुत्कर्षः ।

२९. य एवेतरेषां पशूनां वपादिभिः प्रचारकालः स एवै-
तेषां^३ प्राजापत्यानां वपादिभिः प्रचारकालः । अथमेव पक्षः
काव्ययने । विशेषमाह ।

३०. स्तोत्रेषुस्तोत्रेषु^४ सप्तदशः स्तोमो भवति । वचनात् ज्योति-
ष्टोमस्तोमनिवृत्तिः । विशेषमभिधाय होतुः शस्त्राण्याह ।

३१. अग्निं नरो दीधितिभिररण्योरिति वेराजमाज्यं होतु-
र्भवतीति । पञ्चविंशत्युचम् । अष्टादशार्धवेगः । त्रिष्टाः पक्षः ।
पक्षस्त्रिष्टुपजगतौनामिति न्यायात् ।

३२. द्युतस्तोमीयं समुद्रादूर्मिरित्येतदाज्यं भवति ।

३३. माधुच्छन्दसः प्रउगो नाम वायवा याहि दर्शतेति सूक्त-

^१ D ins. देवेभ्यः ।

^२ A न्यायात् सू० ।

^३ D स एवेतरेषां ।

^४ C, स्तोत्रेषु ।

इषे सप्त दृषाः तत्प्रउगशस्त्रं प्रातःसवने द्वितीयं होतुर्भवति ।
अथार्थवादमाह ।

२४. विरास्यस्यं हतमयस्यम् । अथत इति श्रुत्याह ।

२५. माधुच्छन्दसः प्रउगो रसः सारभूतः । इमे सोमा अरं-
कताः सोमपीतय इति रससारत्वदर्शनात् ।

२६. यद्वैराजं हतसोमीयं वाज्यं कृत्वा माधुच्छन्दसं प्रउगं
करोति तदक्षेण रसविशेषं दधाति ।

२७. ऐकादिकं वा होतुः प्रातःसवनं भवतीति । प्र वो
देवायेत्याज्यम् । प्रउगस्तु स एव । तथार्थवादमाह ।

२८. एकाहो ऽग्निष्टोमः सर्वकृतुप्रतिष्ठानमिति । प्रतिष्ठित्ये
प्रतिष्ठानाद्यैव ऐकादिकं प्रातःसवनमिति ।

२.

१. माध्यन्दिने सवने मरुत्वतीयशस्त्रस्य द्विकद्रुकीयातिच्छन्द-
स्त्वा प्रतिपद्भवति-; भूविशुभ्र तु विक्रतो इत्युक्ते । इत्येष प्राति-
पदशृचः । एतच्छन्दः प्राजापत्यं । अतिच्छन्दा वै प्राजापतिरिति
साम्यात्^१ प्राजापत्या अतिच्छन्दा इति वचनात् अतिच्छन्दः^२
प्राजापत्यम् ।

२. अतिच्छन्दा वै प्राजापतिः । प्राजापतिर्वाजपेयः । यश्च स
वै प्राजापतिरिति वचनात् ।

३. आ त्वा रथं यथोतय इत्येव प्राकृतं प्रातिपदं दृष्टं वाज-
पेये भवति ।

४. प्राजापत्यं वै हन्द्वाऽनुष्टुप्^१ प्राजापतेर्मुखनिःसृतत्वादनुष्टुभो
वाचः । वागनुष्टुप् । तस्मादनुष्टुप् हन्द्वाः प्राजापत्यम् । व्याख्यातः
शेषः ।

५. कथेति कददिति श्रुतेः । कथाशुभीयं कद्रत् । को वै
प्राजापतिर्वाजपेयः । तदेनं कथाशुभीयेन स्वेन रूपेण समर्धयति ।

६. बृहस्पतिदेवताकः सप्तदशशरावस्रश्चर्भवति वाजपेये । शेषं
कृतव्याख्यानम् ।

७. निष्केवल्यमरुत्वतीयथोरन्तरेण मध्ये स चर्भवति ।^२ न
केवलं वाजपेये । बृहस्पतिसमे च । तत्रैव भवतीत्यर्थः ।

८. तस्य चरोः प्रधानावदाने कृते तत्रैव यजमानोऽभिषि-
च्यते ।

९. परिसंख्यार्थमुक्तम् । एतत्तितयमेव भवति । नान्यत् ।
तथा च सूत्रम्^३ । परिसंख्या प्रकृतिं निवर्तयति । तस्य याज्यानु-
वाक्ये शुचिमर्कैस्तं शग्मास इति । चरुत्वसामान्यादिराजौ स्निष्ट-
कृतः । रथन्तरं पृष्ठं भवति । तस्मिन्नथन्तरे स्तुते^४ ।

१०. नवर्षं सूक्तं निष्केवल्यं निविद्वानीयं भवति । रथन्तरस्य
निवृत्तिः ।

^१ D om. the first three words. ^२ C, D om. from परि० to ० दृष्टं ।

^३ A D सके instead of दृष्टे ।

११. चिषु भुवनेषु यज्ञः प्रजापतिर्ज्यैष्ठः श्रेष्ठः स^१ एव वाज-
पयसदेनं ज्यैष्ठं प्रजापतिं वाजपेयं स्नेन रूपेण ज्यैष्ठेन समर्धयति ।

१२. षष्ठे ऽह्न्यभि त्वा देवेत्यनुचरः । उदु व्य देवः सविता
ऽवाय कतरा पूर्वा किमु श्रेष्ठ इत्यादि द्वितीयसवनं होतुः षष्ठात्मा-
मूष्टिकाङ्गवति ।

१३. ^१अथ पुरुष एव षष्ठमहः स वै पुरुषः प्रजापतिरिति
श्रुतेः । अनेन कृतव्याख्यानम् ।

१४. विषुवतस्तृतीयसवनं वा होतुर्भवति ।

१५. दूरोहणादिषुवान् रोहः ।

*१६. वाजपेये रोहो भवति । तस्माद्वाजपेयो रोहः । तदेनं
कृतव्याख्यानम् ।

१७. पूर्वेषां सह विकल्पः ।

३.

१. तत्रैकादिकद्वितीयसवनपक्षे मधुनाडीसंज्ञके सूक्ते विहरे-
दिति पैङ्ग्यं । न कौषीतकेः । ऐकादिकद्वितीयसवनपक्षे वाज-
पेये^१ मधुनाडीसंज्ञके^२ कथं विहरेदित्याह^३ ।

२. इमे^४ मधुनाडीसंज्ञके द्वाविंशके सूक्ते चक्षो विहरेत्^५ ।

१ C, ins अनुचरप्रभृति D विभुवनेषु । २ C, adds प्राजापत्यं षष्ठमहः स वै
पुरुषः प्रजापतिर्वाजपेयस्यदेनं स्नेन रूपेण समर्धयति । ३ A ins के ने ।

४ C, वि हरेत् । ५ D has instead तत्रैकादिकद्वितीयसवनपक्षो वाजपेये । के ने
मधुनाडीसंज्ञके कथं विहरेदित्याह । ६ A ins, इत्याह ।

पूर्वा पूर्वस्य सूक्तस्य पञ्चः शंसेत् । तत उत्तरस्य सूक्तस्य प्रथमां ।
एवं क्रमेण द्वे अपि सूक्ते शंसेत् ।

३. ते यदि कन्दोगा यदि । चित्रशब्दो विद्यते यासु ताश्चि-
चवत्यः । तासु यदग्निष्टोमसाम यज्ञा यज्ञा व इत्यत्र यज्ञीयते
तत्कुर्युस्तदा ।

४. पूर्वः प्रगाथः स्तोत्रियः ककुप्कारम्^१ । द्वितीयो ऽनुरूपः^२ ।
अनुचरप्रभृति षष्ठात्तृतीयसवनमिति वचनादहस्य कृष्णं प्रयज्यव
इमं स्तोममित्याग्निमारुते । यज्ञा यज्ञा व इत्येतयोः प्राक्तनयोर्नि-
वृत्तिः^३ । आपोहिष्ठौयादि समानम् ।

५. वाजपेये उक्थेभ्य ऊर्ध्वं षोडशी^४ भवति । उक्थानि तु
द्वितीयादङ्गो भवन्ति । अथ यदि षष्ठाङ्गिकं तृतीयसवनमसर्वशृङ्गे
ऽहनि प्रदिष्टं स्याद्वितीयादङ्ग उक्थानीति वचनात् (१२.७.३) ।
षोडशिशस्त्रमुक्तम् । षोडशिन ऊर्ध्वमतिरिक्तोक्तं होतुः शस्त्रं
भवति । तदाह ।

६. कन्दोगवशात् । किमिमे प्र तप्ते वषट् ते विष्णवित्यथं
क्रमः । आहावपूर्वाविमौ तृचौ पञ्चः शस्त्रातः ।

७. आह्वय ब्रह्म जज्ञानं इयं पित्रे धीती वा धे । एताः
पञ्चः शंसेत् ।

८. एताः पञ्च पञ्चः^५ शंसेत् । रुद्राद्यायामुत्सृज्यत्वात्तत्स्थाने
सूचकारो विकल्पमाह ।

१ Āśv. IX, 9. २ C, D द्वितीयोऽनुरूपः । ३ C, D om. प्राक्तनयोः ।
४ C, षोडशो यक्तम् । ५ C, in marg. वेमस्यस्यद्विगितं etc. (Vāj. Sāmh.
82, 8). ६ A ius पञ्च D पञ्चः ।

८. पञ्च पृच्छो वा^१ शंसेत् ।

१०. 'तं प्रजयेत्यारभ्य^२ द्वादश पृच्छः पृच्छः शस्त्वा आह्रावं करोति । ततो दूरोद्घणं संसः शुचिषदिति । यथा विवृण्वति शंस-
नमस्यास्तथा तच्चापि शंसति^३ ।

११. तं प्रजयेति प्रकृतः । तस्योत्तमाष्टचतुस्रसंशस्य चथोद-
श्रौमित्यर्थः । १० सुतंभरो यजमानस्येत्यां शस्त्वाङ्गय ।

१२. यज्ञो बभूव स आ बभूवेत्येषा परिधानीया । प्रजापते
न त्वदिति याज्या^४ ।

१३. गवां सप्तदश शतानि दद्यात् । सप्तदश वाससां सप्तदश
यानानि युक्तानि रथानपि सप्तदश^५ दद्यात् । न तु शतानि रथानां
सप्तदशैव । हस्तिनः सप्तदशैव । निष्कान् । चतुःसुवर्णमितान् सप्तदश
निष्कान् दद्यात् । दुन्दुभीन् सप्तदश दद्यात्^६ ।

१ A D om वा । २ om. in A ३ C, ins. उक्तामुक्ता । ४ D संसः
शुचिषदिति । तं प्रजयेत्यारभ्य द्वादश पृच्छः पृच्छः शस्त्वाङ्गय संसः शुचिषदिति यथा
विवृण्वति शस्त्वा ५ 'A' १० वा बभूवेति कस्योक्तया पृच्छाभिः परिधाय प्रजापते—इति
याज्यां कुर्यात् D om. ६ A सप्तदश गवां शतानि दद्यात् । बाजपेये चाग्ने गवां
सप्तदश शतानि दद्यात् । सप्तदश वाससाम् । सप्तदश वस्त्राणि दद्यात् । सप्तदश
यानानि युक्तानि । बलौषदादिवाचनमुक्तान् सप्तदश गवासमा शकटान् दद्यात् ।
रथान् । चतुःसुवर्णमितान् सप्तदश निष्कान् दद्यात् । दुन्दुभीन् । तैजसान् दुन्दुभीन्
सप्तदश दद्यात् । D सप्तदश गवां शतानि द० । गवां सप्तदश शतानि दद्यात् ।
सप्तदश वाससां । सप्तदश यानानि युक्तानि रथान् । रथानपि सप्तदश दद्यात् यानं तु
शतानि रथानां । सप्तदशैव । हस्तिनः । सप्तदशैव । निष्कान् । चतुःसुवर्णमितान्
सप्तदश निष्कान् दद्यात् । दुन्दुभीन् । तैजसान् etc It appears that both
MSS. divide the text into more and shorter Göttras than C.

१४. दक्षिणाभेदात्स आप्नोवाजपेयः कथ्यते । को दक्षिणा-
भेदः । तानि गवादीनि सप्त सप्तदशानि भवन्ति यस्मिन् ।

१५. सप्तदश गवामिति गोवचनात्^१ पञ्चवयोवस्थाभेदभिन्ना^२
गावो ऽभिधीयन्ते । तेन पञ्चवयोवस्थादपासु गोषु सप्तदशसप्तदश
देया इति । एवं पञ्चाशीतिर्गावो भवन्ति । स कुसुवाजपेयः ।
तमित्याचक्षते याज्ञिकाः । अन्या दक्षिणा निवर्तन्ते । दक्षिणाभेदा-
न्नामभेदः । अन्यत्सर्वं समानमिति ।

४.

१. वाजपेयेनेष्टेत्यङ्गाङ्गिलक्षणेः^१ क्वाप्रत्ययः ।

२. भेदेनानुष्ठाने^२ फलश्रवणात् ।

३. रोहात्प्रत्ययदरोहः सर्वत्राभौष्टः ।

४. यद्धृहस्यतिसवेन यजते ।

५. अस्मिन्नहनि ।

६. विकल्पे प्राप्ते नियमः ।

७. उक्तस्वरूपं तत् ।

८. संस्थानियमार्थं वचनम् ।

९. अस्तस्यैव सहसा वि अग्नौ अन्तानित्येतासां चतसृणां निष्को-
वक्ष्यप्रभृतिषु शस्त्रेषु पुरस्तात्सूक्तानामनुपूर्वश एकेकां शंसेयुः^३ ।

१ C, om. जी ।

२ C, भेदाभिन्ना नवा० ।

३ A ०त्वङ्गानिलक्षणे ।

४ A ०न । ५ Partly om. in A.

१०. दक्षिणापक्षं प्राकृतनिवृत्त्यर्थम् ।

११. प्रतिविभज्य देया इत्यभिप्रायः ।

१२. अनूबन्ध्यस्य पशोर्वपायां परिषमाप्रायां बह्वीं ब्राह्मणे दद्यात्^१ । अनुशिष्टं सकिशोराभित्यर्थः ।

५.

१. आप्नोर्यामसंज्ञकः क्रतुर्वक्ष्यमाणः^१ । तस्य 'महाभाग्यभागा-
ख्यापनेन स्तुतिरभिधीयते । प्रजापतिः किल देवान् सृष्ट्वा तेभ्य
एतदक्षपानं ससृजे । तदर्यमक्षपानं सृष्टवान् इत्यभिप्रायः^२ । किं
पुनस्तत् । एतां वक्ष्यमाणान् यज्ञान् । तानाह ।

२. तेषामग्निष्टोमं प्रथमं सृष्ट्वानित्यभिप्रायः^३ ।

३. सोऽग्निष्टोमो देवाननुपोषणाय न समर्थः । कर्मप्रवचनीयो
ऽनुर्हीनार्थः^४ ।

४. ससृज इति वर्तते ।

५. सोऽप्यत्यग्निष्टोम एतान्परिपोषयितुं न क्षमः ।

६. अत्यग्निष्टोमादनन्तरमुक्त्यं सृष्टवान् ।

७. सोऽप्युक्त्यो देवाननुपोषणाय न समर्थः ।

८. प्रजापतिः ससृजेऽनन्तरमुक्त्यात् ।

१ A om. from अनूब. to परिषमाप्रायां — C D अक्षमिष्ट instead of अनू. ।
२ C D om. वक्ष्यमाणः । ३ C D माया । ४ C D इत्यर्थः । ५ C D प्रथम-
मग्निष्टोमं ससृजे । ६ C D अनुर्हीना ।

८. सो ऽपि षोडशी एतान्देवाननुपोषणाय न क्षमः ।
 १०. षोडशमन्तरं प्रजापतिर्वाजपेयं सृष्टे ।
 ११. सो ऽपि वाजपेय एतान्देवास्मान्भवत् ।
 १२. वाजपेयादनन्तरमतिरात्रं प्रजापतिः सृष्टे^१ ।
 १३. सो ऽप्यतिरात्र एतान्देवान्यरिपोषयितुं न क्षमः ।
 १४. अतिरात्रादनन्तरमाप्नोर्धामाणं सृष्टवान् ।
 १५. स एतान्देवाननुपोषणाय प्राभवत् समर्थो ऽभवत् ।
 १६. तस्याप्नोर्धामस्य त्रयस्त्रिंशत्स्रोत्राणि भवन्ति ।
 १७. तस्याप्नोर्धामस्य शस्त्राण्यपि त्रयस्त्रिंशत्संख्याकानि भवन्ति ।
 १८. उक्त्याहुतयो ऽपि त्रयस्त्रिंशद्भवन्ति ।
 १९. संख्यासामान्यं स्रोत्रादिभिर्देवानाम् ।
 २०. तस्मात्संख्यासामान्यात् स्रोत्रैः शस्त्रैरुक्त्याहुतिभिः सर्वा-
 न्देवाग्रौणाति । स आप्नोर्धामः । एकैकं प्रत्येकम् ।
 २१. तस्याप्नोर्धामस्य स्रोमा नव भवन्ति ।
 २२. पृष्ठानि च आप्नोर्धामस्य नव भवन्ति ।
 २३. संख्या अग्निष्टोमादिकाः षड् भवन्ति ।
 २४. एतानि स्रोमादीनि सामध्येनैकत्र गृह्यमाणानि चतु-
 र्विंशतिसंख्याकानि भवन्ति ।
 २५. संवत्सरार्धमाससंख्यासामान्यात् संपत्त्या स आप्नोर्धामः
 संवत्सरस्यैवाष्टौ प्राप्तये भवतीति ।

२६. वैश्वन्तो यस्मादर्थः । यतो ऽयं बलं प्राप्तो धामः सारो
तो देवास्त्रयस्त्रिंशत्सामान्येन संवत्सरं च चतुर्विंशत्यर्धमाससामान्येन
अश्वभवत् प्रीणाति स्मेति तस्मात्त्रिर्वचनादाप्तोर्याम इत्यर्थवादो
विधिसुत्यर्थः ।

ई.

१. बह्विष्यवमाममाध्यन्दिनाभवाः पवमानाः स्यान्तोमा भवन्ति ।
२. एतान्याध्यानि भवन्ति ।
३. भवन्तीति वाक्यशेषः ।
४. यज्ञायज्ञीयमग्निष्टोमसाम् च स्त्रिंशं भवति^१ ।
५. आज्यानां ये स्तोमा उक्तास्ते एवातिरिक्तोक्त्यानां स्तोमा
भवन्ति ।

६. प्रजापतिरेतैरग्निष्टोमस्तोमैस्त्रिष्टदादिभिरुभयतः सर्वान्
कामान् गृहीत्वा आत्मनि निहितवान् । अर्थवादो ऽयं चोदना-
रोचनार्थः ।

७. यथा पुराकल्पे प्रजापतिः सर्वान् कामानदधत् तथाधुना
यः कश्चिदाप्तोर्याम्णा यजते स सर्वाङ्कामानुभयतः क्रोडीकृत्या-
त्मनि दधानि ।

८. आप्तोर्याग्निं कर्तव्यमिति वाक्यशेषः ।

७.

१. कया शुभा सवयसः सनीसा इति सूक्तं चातुर्थिकाङ्गिके च दे । तत ऐकादिकात्पूर्वाणीति मरुत्वतीयं भवति ।

२. वृहत्पृष्ठं वैराजपृष्ठगर्भं होतुः पृष्ठं भवति । रथन्तरं वा वैराजगर्भम् ।

३. वामदेव्यं पृष्ठं शाक्तरपृष्ठगर्भं मैत्रावरुणस्य पृष्ठं भवति ।

४. श्वेतं पृष्ठं वैरूपपृष्ठगर्भं ब्राह्मणाष्कंसिनः पृष्ठं भवति नौधसं वा वैरूपगर्भम् ।

५. कालेयं पृष्ठं रैवतपृष्ठगर्भमष्वाकास्य पृष्ठं भवति ।

६. आहूय गर्भं पूर्वं ग्रंसेदिति केचित्प्रतिपक्षास्तत आत्मानं मुख्यं स्तोचियम् ।

७. तुग्रश्चोऽवधारणार्थः । आत्मानमेव पूर्वं ग्रंसेत् ।

८. नित्यमात्मानमनु गर्भो भवति ।

९. होचकादथ ऐकादिकान् स्तोचियान् पूर्वं गृह्णा ततो विश्वजितः सर्वपृष्ठात् स्तोचियाऽङ्कंसन्ति ।

१०. तथैव ऐकादिकाननुरूपाऽङ्कम्वा विश्वजितः सर्वपृष्ठात्स्वाननुरूपाऽङ्कंसन्ति ।

११. विश्वजितः^१ सर्वपृष्ठात्सामप्रगाथांश्च ग्रंसेन्ति ।

८.

१. तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठमिति सूक्तम् । चातुर्थिकाङ्गिके
व हे । तत ऐकाहिकात्पूर्वाणीति निष्केवक्ष्यं भवति होतुरभि-
धानात्^१ ।

२. मध्यत इति होतुरभिधानं पञ्चमे ऽहनि पाठिके यानि
निष्केवक्ष्ये होतुस्त्रीणि सूक्तानि इन्द्रो मदाय प्रेदं ब्रह्माभूरेकस्तानि
मैत्रावरुणस्य भवन्ति (१०) ऐकाहिकाभ्यां पूर्वाणि^२ ।

३. तार्तीयिकाङ्गिके ये हे सूक्ते मध्यत ऐकाहिकाभ्यां पूर्वं ते
ब्राह्मणाच्छंसिनो^३ भवतः ।

४. मध्यतो ये निष्केवक्ष्यसूक्ते षष्ठाङ्गिके ते प्रागैकाहिकाभ्या-
मष्ठावाकस्य भवतः ।

५. होतुर्होचकाणां च यथायथम्

६. तथैव श्रुतत्वात् ।

७. जराबोध तदिविद्धीति स्तोत्रियः । जरमाणः समिधस्य
इत्यनुरूपः । होतृग्रहणमसंमोहार्थम् ।

८. स्तोत्रियानुरूपौ क्रमेण ।

९. स्तोत्रियानुरूपावित्यनुषज्यते ।

१०. एतौ वा स्तोत्रियानुरूपौ ।

११. इदं विष्णुर्वि रक्तम् इत्यष्टावाकस्य स्तोत्रियः ।

१२. इत्यस्यैव स्तोत्रियस्य ये उत्तरे या च पूर्वत्यनुरूपः ।

१३. एषो उषा अपूर्व्येति होतुर्नवर्चम् । दूरादिदेव यत्सतीति मैत्रावरुणस्य नवर्चम् । उदीरायामृतायत इति ब्राह्मणाच्छंसिनो नवर्चम् । आ मे हवं नासत्येच्छावाकस्य नवर्चम् ।

१४. आ भात्यग्निरुषधामनीकमित्येतत्सूक्तं नवर्चादिनन्तरं होतुर्भवति ।

१५. प्रातर्यावणेत्येतत् ।

१६. आ गोमता नासत्या रथेनेत्येतत्सूक्तं ब्राह्मणाच्छंसिनो भवति ।

१७. अतारिअ तमसस्थारमस्येत्येतत् ।

१८. चेचस्य पतिना वधमित्येतास्तिस्त्रयाणां होचादीनां परिधानीया भवन्ति ।

१९. ग्रं नो देव इत्येवमादिकाश्चावाकस्य परिधानीया भवति । चेचवत्याः^१ परिधानीयाः कुर्वत इतीयं त्रुतिर्वाङ्मयात् ।

२०. इमे सोमासस्तिरोऽग्न्यास इति प्रेषेषु पठिता । इमे मन्त्रासो अग्निनेति सौपर्णी । अत्या यातं निवत उदतस्येति सौपर्ण्येव । आ नो गच्छतं हवनोप यज्ञमिति सौपर्ण्येव । एतास्तस्रो यथोद्दिष्टा होचादीनां याज्या भवन्ति ।

२१. पुराणमोक्त इत्येवमादिका वा अनुपूर्वं यत्सो होचादीनां याज्या भवन्ति । अथ यस्मिरोऽग्न्यावत्यस्त्रिष्टुभो याज्या भवन्तीत्यन्यत्रापि न्यायेन सिद्धं विद्यत एव ।

८.

१. अगन्तर उच्यते ।

२. यमस्तोमो नामैकाहः स्वर्गकामस्य भवति । नृक्षाद्यं प्रह-
तिरूपो ऽर्थादः । यमः किल स्वर्गकामः पूर्वं तपस्तप्त्वा एतं यज्ञ-
क्रतुं यमस्तोमाख्यं दृष्टवान् ।

३. तमहिरत्संभारदारेण । आहृत्य च तेनेष्टवान् ।

४. प्राप्तवान् ।

५. प्रयोगषोदना वाक्यमेतत् ।

६. ऐकाहिकानां ग्रस्ताणां स्तोत्रियानुरूपानुरूपतया सामाता-
नास्य । सामाताना इति सामप्रगण्या उच्यन्ते ।

७. यावत्तस्मा देवता^१ भवंति तावत् एव तद्देवतास्तच्छब्दस्य
उपजायन्ते व्याक्रियन्त इत्यर्थः । प्रगाथं स्तान्ते ऽपि तथैव च्छब्दो
ऽनुसर्तव्यम् ।

८. परेयिवांसं प्रवतो महीरन्वित्येतासां पञ्चानां महत्त्वतीय-
निष्केवश्चरुचकश्चस्तेऽङ्गानि सूक्तानि तेषां पुरस्तादेकैकां शंभेयु-
र्मध्यन्दिने ।

१०.

१. सर्वस्वारो नामैकाहः । स सर्वगायत्रो मरणकामस्य यज-
मानस्य भवति । प्रमोगान्तरे च स्वर्गकामस्य ।

१. सर्वनिधन इति गुणयोगादुच्यते । स च. गुणम्हान्दोग्ये प्रसिद्धः । सर्वचैष्टुभो ऽयं भवति ।

२. सर्वज्ञ इति गुणयोगादुच्यते । स च प्रसिद्धो गुणम्हान्दोग्ये । स सर्वजागतो भवति । पशुकामस्य^१ फलचोदना ।

३. सर्ववाङ्मिधन इति गुणयोगादुच्यते । श्रुतकामस्य कीर्ति-
मिच्छतः । सर्वानुष्टुभो ऽयं भवति ।

५. गायत्र्यचैष्टुभजागतानुष्टुभेषु प्रत्यक्षमेवैतानि च्छन्दांसि प्राक्त-
तानुद्धृत्य^२ कर्तव्यानि । नानाछन्दसेषु वा प्राक्ततेज्येषु संपदा
यथाश्रुति संपादयितव्यम्^३ ।

६. नृजित्पृतनाजित्सन्नजिह्वाः ।

११०.

१. वाचस्तोमस्यायमर्थवादेनोपक्रमः^४ । वाक्किलाकामयत सर्व-
भूतपामस्य प्रशस्ता स्थां श्रेष्ठ्यस्वाराज्याधिपत्ययुक्ताहं भवामीति^५ ।

२. वक्ष्यमाणविधिकं दृष्टवती ।

३. तस्य संभारानाहरत् । आहत्य चेष्टकी ।

४. परिगता आसीत् ।

५. तस्माच्छ्रेष्ठ्यादिकामो वाचःस्तोमेन यजेतेति ।

६. स्तोत्रियास्त्रेवंसंख्यासु बहिष्यवमानस्तोत्रगानं कर्तव्यम् ।

७. स्रहस्त्रे-स्तोत्रियाणामाज्यस्तोत्रगानं भवति ।

१ C D ins. इति । २ D प्राकृता अनुद्धृत्य A C प्राकृतानुद्धृत्यः ३ C
D यथाश्रुतिः A C D संपादयितव्या । ४ A •स्तोमोऽयं C D •स्तोम ऽस्याः ।

५ नी instead of नी all MSS. ६ C D ययय० ।

८. दश स्तोत्राणि यथाक्रमेण स्तोत्रियाणामेतासु संख्यासु
गेद्यानि ।

९. सर्वा ऋचो ऽभ्यावर्तन्ते^१ । सोमसंख्यां निरूप्य प्रप्नोक्तव्याः
स्तोमातिशंसनायायुतादिषु सोमेषु^२ । .

१०. एवं सर्वाणि सामानि प्रयुज्यन्ते सर्वाणि यजूंषि च ।

११. उत्पृथ परिसमाप्य वाचःस्तोमं ततोऽग्निष्टोमः कार्यः ।
प्राक्ततार्थमग्निष्टोमवचनम् ।

१२. गवामेव न्याद्यात् ।

१३. महायज्ञः पूर्वमुक्तो हविर्यज्ञसोमेषु । तस्यापि सहस्रं
दक्षिणा ।

१४. स एतौ यज्ञकृत् अपरिदिनुत्यभिभूतौ इति पूर्वमुक्तौ ।
तथोरपि सहस्रं दक्षिणा ।

१५. सहस्रं दक्षिणेत्यनुवर्तते ।

१६. प्रक्रान्तेव दक्षिणासंख्या ।

१७. सहस्रं दक्षिणा ।

१८. सहस्रं दक्षिणा । महायज्ञादिषु सप्तमीनिर्देशाच्छाखा-
न्तरीया अपि दक्षिणाकस्याः अनुवर्तव्याः ।

१९. प्राक्तमेवेतदुच्यते शाखान्तरीये ऽप्यनादेशे यथा स्यात् ।

^१ C D ऽभ्यावर्तन्ते । ^२ A om. from सर्वा to प्रप्नोक्तव्याः ।

१२.

१. राजसूयो वक्तव्यः । तस्यार्थवादेनोपक्रमः । वरुणः किञ्चा-
कामयत सर्वेषां राज्यानां दिव्यान्तरिक्षभौमानां श्रेष्ठं स्वाराज्य-
माधिपत्यं परीयाम् । तान्यता श्रेष्ठ्यमानुकूल्यं^१ स्वाराज्यमाधिपत्यं
प्रसिद्धमेव ।

२. स वरुणो राजसूयाख्यं यज्ञक्रतुं साध्यसाधनभावेनोप-
सन्धवान् ।

३. तं राजसूयोपकरणमाहरत् । आहूतवान् । तेनेष्टवान् ।

४. परिप्राप्त आसौदरुणः ।

५. तस्मादेवंकामो राजसूयेन यजेत ।

६. अत्र भार्गवो भृगुसमागमोचो होता भवति^२ ।

७. माध्या अमावस्याया उपरिष्ठादेकाह्ये फाल्गुनप्रथमाह्ये
ऐन्द्रापोषोन वस्तेनेष्टा दीक्षते^३ ।

८. पवित्रो नामाभ्यारोहणीयो ऽग्निष्टोमः । तस्मै दीक्षतेति
पूर्वेण संबन्धः ।

९. स एव पवित्रस्तुष्टोमो भवति ।

१०. रथन्तरं वृष्टं यस्मिन्स तथोक्तः ।

११. एवंसंस्थः^४ ।

१ C चानुसर्गः । २ M has विश्वो ज्ञातोये होता यजनत् instead.
३ M om. the beginning. 7. 8 seem to form one Sūtra in this MS., it
reads ... प्रतिपदि दीक्षत । तस्मिन्पवित्राय दीक्षते । ४ M वृष्टं सः पवित्राय
तत्र अग्निष्टोमा रूपानुकोर्तव्यमनुवादः ।

१२. एषो ऽग्निष्टोम एव पवित्रः । एतेनाग्निष्टोमेन किञ्च
पूतः पवित्रीकृतः सवमश्रुते प्राप्नोति^१ ।

१३. चतुर्दीक्षस्त्युपसत्को ऽष्टम्यां सुत्यमहर्भवति^२ ।

१४. पचशेषं तमिष्टिभिः परिसमापयेत्ता दृष्टयः स्वरूपे-
षोक्ताः । पूर्वकारिवशाद्भावस्थिता द्रष्टव्याः^३ ।

१५. प्रयुज्येति सकलस्य प्रयोगस्य^४ षोढ्मा तन्मन्त्रमेवानुवृत्तेः^५ ।
ततो वैश्वानरपार्जन्या उत्सर्गश्च भवतः(?) ।

१६. नित्यादन्यो ऽयमिति नियमात् ।

१७. साकमेधैरिष्टान्वचं शुनासीयं माघ्यां वा पौर्णमास्यामिति
विकल्पे प्राप्ते माघ्यामेवेति नियमार्थं वचनम् ।

• १८. समापयेत्पूर्वकारिवशात् ।

१९. पूर्वफाल्गुन्यामभिषेचनीयदशपेक्षाभ्यामर्थाय दीक्षते ।

२०. २१. अर्थवादार्थं वचनं संख्यामात्रविध्यर्थं च^६ ।

२२. दीक्षाभिः षोडशभिरिदं सर्वं^७ च षोडशककमिति
संपत्त्या^८ । अस्त्यैव सर्वस्यास्त्यै भवत इमौ अभिषेचनीयदशपेक्षौ ।

१ M Sūtra: एष एव पवित्रः Comm. पावन इत्यर्थः । Sūtra एतेन० चतुर्वे
Comm. सर्वो ऽभिषेकस्तस्य वेद्यो भवतीत्यभिप्रायः । १ C D एषो M .. दीक्षोप-
सन्नियमार्थं वचनम् । २ A अवस्था । ३ A वाचस्य instead of प्रयोगस्य ।
४ C D अन्त्येन १ M Sūtra स्वरूपे उपसदः Comm दीक्षासुपसदा च
नियमार्थं वचनम् । Sūtra अत्यं चरः Comm. अर्थवादेऽपन्यासायम् । 20 21 are
one Sūtra in A C (1?) ५ A पूर्व C (in marg) चोपसत् and एषोभिः P
६ C D संपत्त्यास्त्यै (D ० त्या०) ।

१३.

१. एककालं सोमौ क्रीणन्ति^१ ।
२. उभयोरेकमेव^२ ।
३. त्वमग्ने वरुणो जायसे यदित्येतदान्यं सूक्तं भवति ।
४. वरुणस्त्रिङ्गमेतत्सूक्तं यस्माद्वरुणमभिषिञ्चन्ति । यागस्तुति-
रियं पूर्वस्य विधिगोषत्वात् ।
५. चतुर्विंशदङ्गो माध्यन्दिनो भवति ।
६. मैत्रावरुणो पयस्या निष्क्रेवत्यमरुत्वतीययोरन्तरेण ।
७. तच्च तस्यां मैत्रावरुण्यां पयस्यायां प्राक् स्विष्टकृतो ऽभि-
षिञ्चते यजमानः संस्कारार्थत्वात्^३ ।
८. तस्याः पयस्याया एतावदेव प्रदानं^४ नान्यत् ।
९. पार्थिकाद्वितीयदङ्गस्तृतीयसवनं भवति ।
१०. न संख्यान्तरम् ।
११. प्राप्तये ।
१२. न पादावधानं । यन्मयवभृष्टमिति वचनात् ।
१३. क्रियते ऽवभृष्टकर्मवत्कर्तव्यम्^५ । न स्वातीति खानं
निषिध्यते ।

१ M. Sūtra. सच •द्वयपेयस्य Comm हो सोमो क्रीणन्ति । मेरुस्य श्रौतस्य
विभागो यद्यान्यच । द्वयपेयस्य विभागो यद्यान्यच । द्वयपेयस्य च । अभिषेचनोपस्य
चेति शङ्कात् । Sūtra तन्त्र •पर्येणम् Comm. से/मन्त्रयसौ याव्या सकृत्कृता ।
उभयोरपि कुर्वन्ति ... ता Sūtra कर्ध्वं न्यात् Comm. एजेन cr. मज्ज. 1, p. 242.
२ C in marg. अभि alt. to अपि) तिस्रो भवं चातिथ्य [कर्मे above the line]
"सोपवसयमहरभिषायेत्यर्थः । ३ C D M संस्कारार्थत्वात् । ४ C-D-om. प्र ।
५ C D वत्कर्तव्यम् om. न खानं ।

१४. कृष्णाजिनस्य यजमानसक्तस्य पूर्वपादमुदके ऽवसृज्य^१
वसनस्य वा दशां ततः प्रत्याहरन्ति ।

१४. -

१. उत्तरं दशपेयाख्यं देवयजनं यजमानो ऽध्यवस्यति । अथ-
ग्रन्थादन्येन कर्मणा व्यवदधत् ।

२. तद्देवयजनं प्राप्तुं संस्पृपाख्यानां हविषामिष्टिभिर्यजेत ।

३. दशभिरिष्टिभिर्दशरात्रं यजेत । एकैकथेकैकमहः ।

४. दीक्षणीयातो ऽनन्तरं सवित्रे प्रसवित्रे यजेत ।

५. सवित्र आसवित्र इष्टिं निर्वपेत् । सविता देवता । आस-
वितेति विशेषणम् ।

६. तृतीयामिष्टिं तृतीयाहे सवित्रे सत्यप्रसवगुणाय निर्वपेत् ।

७. चतुर्थीमिष्टिं चतुर्थे ऽहनि सरस्वत्यै वाचे कुर्यात् । वाच
इति विशेषणम् ।

८. पञ्चमे ऽहनि पञ्चमीमिष्टिं निर्वपेत् त्वष्टे रूपविशिष्टाय ।

९. षष्ठे ऽहनि षष्ठीमिष्टिं निर्वपेत् पूष्यै देवाय^२ । पथिभ्य
इति विशेषणम् ।

१०. सप्तमे ऽहनि सप्तमीमिष्टिं निर्वपेदिन्द्राय । अश्वै इति
गुणविशेषणम्^३ ।

११. अष्टमे ऽहनि अष्टमीमिष्टिं निर्वपेत् ऋक्षसंतये तेजो-
गुणाय ।

१२. नवमीमिष्टिं नवमे ऽहनि निर्वपेत् सोमाय राज्ञे ।
सोमो देवता । राजेति गुणः^१ ।

१३. दशमे ऽहनि दशमीमिष्टिं निर्वपेत् । विष्णवे देवतायै ।
श्रिपिविष्टायेति विशेषणम् । देवयजनान्तरमेकैकेनोत्सर्पतोत्येव-
मादिकः^२ शाखान्तरीयो धर्म इतिकरणात्प्रभ्यते ।

१४. दशमी चन्द्रतिथिर्गृह्यते । तस्यां दशमेयः कार्यः ।
सौत्यमहरिह दशमेयाख्यम् ।

१५. अपि वेति प्राकृतो विष्णवे श्रिपिविष्टायेत्यन्तेन^३ सह
विकल्पसमुच्चयः । एताभिर्दशभिर्देवताभिः सहोच्चारणेन सदः प्रसर्प-
द्युर्भक्षान्वा भक्षयेयुः ।

१६. प्रयोगगतस्य प्रतीकवचनम्^४ ।

१७. एवमन्तो भक्षणमन्त्रः ।

१८. चत्विजो ऽनेन विशेषणेन विशिष्टा याजयेयुः येषां
माहतः पितृतश्च दशदश पुरुषाः श्रोत्रिया भवन्ति^५ ।

१९. शतसंख्याका ब्राह्मणाः सोमं भक्षयन्ति ।

२०. यजमानचमसे ऽपि ब्राह्मणा एव । शतसंख्यायोगात् ।
दशदशैकैकं चमसमनुसर्पन्तीति श्रुतिः शाखान्तरात् ।

२१. तस्मात् दशदशैकैकं चमसमनुसर्पन्ति । तस्माद्दशमेय
इति निर्वचनेनेह श्रुतिः^६ ।

- १ C D M देवता । तेन गुणेन । २ C D' • केनातः सर्पे • A om. शाखान्तरीयो ।
३ C D M om. इत्यन्तेन । ४ C प्रयोगमन्त्रं प्रतीक • M प्रयोगमन्त्रस्य प्र • D
प्रयोगमन्त्रप्रतीक • ५ A adds श्रोत्रियान्दशैकैकैः इति वेदपाठोऽस्ति ।
६ C D श्रुतिः C (orig.) इति वचने • D इति वचने • A उपसर्पन्ति ।

२२. परिसमाप्य दशपेथमनन्तरं पञ्चविलस्यत्तर्भवति । यागो
द्रव्यनिर्देशात् ।

२३. परिसमाप्ते पञ्चविलयागे श्येनीपृषतीभ्याम् । श्येनी
लोहिता । पृषती शुक्लाऽङ्गनादियोग्यलक्षणा^१ । श्येनीपृषतीभ्या-
मिति पञ्चमी । पष्ठौही चतुर्वर्षा निगमेषु प्रसिद्धा । गर्भिणी-
भ्यामन्तर्वतीभ्यां^२ पूर्वा अदितिदेवत्या वैश्वदेवी वा मारुत्युत्तरा ।

१५.

१. अथगव्हादियं सौचामणी चरकाणां राजसूयाद्वहिरपि
क्षणत्रयस्यापि भवति । काम्येष्टीनां च मध्ये पाठात् । तस्याः
संस्कारमध्ये च पाठात् । स्मृतौ संस्कारार्थी भवति । कौकिला तु
सौचामणी येषामध्वर्यूणां पठिता तदधीनमेव बाह्वृचम्^३ ।

२. आश्विनदेवत्यो लोहितवर्णा ऽज आसन्नव्यः ।

३. सरस्वतीदेवताका मेघी कर्तव्या ।

४. इन्द्राय सुत्रांमगुणाय चक्षुभ आसन्नव्यः ।

५. पर्यग्निरुतेष्वेतेषु सुरासोमेन प्रचरन्ति । सुराया एव सुरा-
सोमाभिधानम् ।

६. पवित्रेण पुनीष्टि मेत्येवमादिना कल्पपठितेन^४ मन्त्रेण
सुरां ह्रन्त्यैषुपतिष्ठन्ते सयजमाणा अलिजो गृह्यमाणाविशेषात्^५ ।

१. ५. दिव्योऽयम् । २. A चक्षुभलो, G. वेनीभ्यां, D. वेनी, M. यनी ।
३. CD बाह्वृचम् । ४. CD चक्षुः । ५. M गृह्यमाणा ।

७. पिश्याभिर्वेति नोक्तम् । कथं नाम सोमवतां बर्हिषदा-
मग्निष्वान्तानां च या उक्तास्ताः स्युरिति ।

८. शुवं सुरामभ्येषा सुरासोमानां पुरोनुवाक्या भवति ।

९. होता यच्चदश्विना सरस्वतीमिन्द्रं सुचामाणं सोमानामिति
प्रेषो भवति ।

१०. सर्वाग्नेषानेक आचार्या विह्वतानूहितानामुनन्ति ।

११. तद्गर्हितमाह्वातं तथा न कुर्यात् । आसुरं तत् ।

१२. पुत्रमिव पितरावश्विनोभ्येषा याज्या कर्तव्या । सोम-
स्याग्ने वीहीत्यनुवषट्कारः । सुरायाः सोमशब्दात् ।

१३. यमश्विनेत्येवमादिकः, सुराभक्षणमन्त्रः ।

१४. ब्राह्मणं सुरापं परिक्रौणीयादित्येवं ज्ञात्वा तस्मै भक्ष-
उपनीयते । परिक्रौणीयादिति ब्राह्मणवचनं सतिविरोधाशङ्कानि-
वृत्त्यर्थम् ।

१६.

१. सौचामण्यनन्तरं केशवपनीयो नामैकाहः । यद्यस्मिन्नवसरे
सौचामणी क्रियते ततो ऽयं क्रमः । अतःशब्दादन्यथापि भवतीति
विज्ञायते ।

२. चेधातवी नामोदवसानाया कार्या ।

३. पुरोक्तशः शाखान्तरात् । आग्नावैष्णवस्य याज्यापुरोनुवाक्ये
पूर्वोपदिष्टे । इन्द्राविष्णू वृद्धिताः शम्बरस्य उभा जिग्युने परा

जयेथे इति याज्यानुवाक्ये भवतः^१ । सं वां कर्मणेति द्वितीया-
सप्तम्यौ वा^२ ।

४. त्रैधातव्यनन्तरं व्युष्टिर्द्विरात्रः कार्यः ।

५. अग्निष्टोमसंस्थमेकमहर्दितीयमतिरात्रसंस्थम् ।

६. अग्निष्टोमसंस्थस्य ब्राह्मणमंस्तवः । व्युष्ट्यसौ ब्राह्मणाय
सुप्रभातमहर्भवति यो वेदमनुब्रूते शिष्येभ्यः ।

७. अतिरात्रसंस्थस्य चत्रियमंस्तवः । चत्रियस्यापि तस्य सुप्र-
भातं यो ऽभिषिच्यते । तस्मा अमृधा उपमो व्युष्ट्यान् इन्द्राय
सुनवामेत्याहेति मन्त्रवर्णवचनात् ।

८. व्युष्टिर्द्विरात्रादनन्तरं चत्रधृतिनामैकादशेन^३ यजते ।

९. चत्रधृतेर्विशेषणान्येतानि^४ पदार्थानि प्राकृतान्येवानूच्यन्ते^५ ।

१०. उहेति निपातो वाक्यपूरणार्थः । तेन चिष्टोमेन वृद्ध-
द्युम्नो नामाभिप्रतारण इष्टवान् ।

११. तं वृद्धद्युम्नं ब्राह्मणः कश्चिदनुव्याजहार । अनुव्याजहारो
नामाभिग्राह्यः^६ ।

१२. एवं ब्राह्मणो ऽनुव्याजहार । नायमयष्ट चत्रधृतिना
वृद्धद्युम्नः । अत एतस्माद्यज्ञोपचारादिममेव समरं संग्रामं प्रति
क्षुरवो राजानः कुरुचेत्राद्देशाच्छोध्यन्त इति ।

१३. यथेवैतेन ब्राह्मणेनोक्तं तथैवाभूत् ।

१४. न चिष्टोमेन ।

१ U D om. भवतः । २ C D om. वा । ३ C D • धृतिनामैः ।
४ C वनूच्यन्ते, M • वाभूच्यन्ते, D • न्येवाच्यन्ते । ५ A • शापः ।

१५. प्रतिष्ठा यज्ञानां चतुष्टोमः प्रायस्यात्^१ ।

१६. अयुतं दश सहस्राणि दक्षिणा देया । गवामियं संख्या
न्यायप्राप्तेः ।

१७.^२ न वे तस्माद्राज्ञात् यस्याधिपतिः । तस्मान्न युवते प्रजा ।
तस्यै वा विशो राजा । तस्या न युवते न पृथग्भावं गच्छतीत्यर्थः ।
यो ऽयुतं ददाति ।

१८. अयुतमित्यस्य निर्वचनम् ।

१९. सचं वा दद्यादित्यभिप्रायः ।

उक्तमाध्वर्यवे । श्रौतःश्रेष्ठं च प्रेष्यति^३ श्रूतान्ते वेति ।
ततः प्रेषितेन होत्रा ख्यातव्यम् । तदिह सूत्रकारः पठति ।

१७.

p. 187, l. 22. हरिसृङ्गो नाम राजा । वेधाः प्रजापतिः ।
तस्यायं वैधसः । ऐस्वाक इति वंशाख्या । स किल राजापुत्र
आस आसीत्^४ ।

p. 188, l. ५. तस्य ह राज्ञः शतपरिमाणा जाया बभूवुः ।

अनेकास्वपि पत्नीषु सतीष्वप्यपुत्र एव । साधनसंपन्नो ऽपि
पुत्रं न सम्भवानित्यर्थः ।

2. तस्य राज्ञो हरिसृङ्गस्य गृहे कथंचित्पर्वतनारदादृषी
सहोषितौ ।

^१ C D प्राधान्यात् । ^२ om. in A. ^३ C D प्रेषतिश्रूतान्तेति । ^४ cf
Streiter, be Sunahsepo, fabula Indica, Berolini 1881. ^५ the numerals
indicate here page and line of the text in vol I.

स गुजा नारदं पृष्टवान् ।

3. 4. यदेतद्द्वयं पृच्छामस्तद्गवस्नारदास्माकं प्रब्रूहि । नुरति
वितर्के । इममित्यभिप्रेतस्य प्रत्यक्ष एव निर्देशात् । सर्वे एव जना
विद्वांसो ऽविद्वांसश्च पुत्रफलं पुत्रमिच्छन्ति । किं पुनस्तत्पुत्रफलं
यत्पुत्रेण पिता विन्दत इति ।

5. स नारद एकयर्षा पृष्टो दशभिर्वक्ष्यमाणभिः प्रत्युवाच ।

6. 7. पुत्रेण जातेन पिता पितृणामनृणो भवतीत्युच्यते ।
अणमस्मिन्संनयतीति । अमृतत्वं च विन्दते^१ । नैवासौ क्षियते यस्य
पुत्रः । पिता पुत्रस्य जातस्य कर्मयोग्यस्य^२ निष्पन्नस्य पश्येच्चैवतो
मुखं संप्रतिकाले^३ ।

8. 9. सर्वेषां प्राणिनां पृथिव्यां यावन्तो भोगाः क्षुद्रपशमा-
दयः । यावन्तो जातवेदसि आशोकप्रकाशरूपोपलब्ध्यादयः । अशु
च यावन्तो भोगास्तृदुपशमादयस्तेभ्यो भोगेभ्यः पितुः पुत्रे
भूयान्नभोगः ।

10. 11. पितरो नरकपातलक्षणं सान्द्रं तमः पुत्रेणात्मायन् ।
किं सान्यत् । आत्मा हि स आत्मनः सकाशात्क्रातो अपृथग्भूत
एवेत्यर्थः । स इरावत्यतितोच्छणी^४ । इरावत्यश्नवति आद्धोदक-
दानादौ कर्मणि अतिता^(१) । सांतत्येन^५ प्रापयिता । अवश्यकर्मस्य
च अद्धादेच्छणी ।

12. 13. ब्रह्मब्राह्मणाः । ब्रह्मब्राह्मणयोरविशेषात् । हे ब्राह्मणा

१ C D इति । २ C M पुत्रयोग्यस्य । ३ Streiter pronomen संप्रतिकाले ।
४ C. ५, D च । ५ C D सांतत्येन ।

इत्यामन्विताः^१ किं नु मलं धारयथ नखलोमादिकं । कि-
मजिनं धारयथ कृष्णाजिनं सुमुचवः सन्तः । किमु श्मश्रूणि
धारयथ चैत्रानसाः सन्तः । किं तपो धारयथ कच्छचान्द्रायणा-
दिकं । विष्णुलोकप्राप्त्यर्थं किं तर्हि कुर्मः । पुत्रमिच्छध्वं स वै
लोको ऽवदावद इति । वद स्वैर्ये ।^२ चिरविष्णुलोकप्राप्तिहेतुः पुत्र
एवेत्यर्थः ।

14. 15. अन्नं ह प्राण इत्येवमादीनां दृष्टान्तत्वेनोपादानम् ।
यथानिश्चितमन्नमेव^३ प्राणः । शरणं वत्सं सर्वतः परित्राणम् ।
हशब्दो ऽवधारणार्थः । रूपं हिरण्यं सर्वद्रव्येभ्यः शोभनद्रव्यम् ।
पशवो ऽविवाहा विवाहरहिताः । सखा ह जाया इहलोकपर-
लोकसुखधर्मसाधनरूपत्वात् ; दुहिता कृपणं । सर्वदादीनैव शोक्-
करी । यथेतानि यथायथं निश्चितानि एवं ज्योतिः पुत्रः परमे
व्योमन् परमे स्थाने ।

16. 17. पतिर्जायां सर्वाङ्गीकृत्य रेतसा प्रविशति । तत्र
गर्भा भूत्वा मातरमिवाश्रित्य तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि
जायते ऽभिव्यज्यते ।

18. 19. जायाशब्दस्य निर्वचनार्थं पुनरुक्तं । यस्मादस्यां
पुनर्जस्यते तस्माज्जाया जाया^४ । आसंसारमेषाभूतिर्भवनं यदस्या-
मेवेतद्बीजं निधीयते ।

20. 21. देवा षष्ठयश्च एतां जायां महच्छ्रेयं संभारं कृत्वा

^१ CD नमिनः । ^२ A चिरं । ^३ CD यथैतन्निश्चितं । ^४ CD om.
तस्माज्जायां जाया ।

देवा मनुष्यान्ब्रुवन्नेषा पुनर्युष्माकं जननी भविष्यति । जायास्तुति-
रपत्योत्पत्तिस्तुत्यर्था ।

1. 22 and p. 189, 1. एष इति प्रकृतसंनिहितपरामर्शकः । पन्था
मार्गः । विततो विस्तीर्णो देवयानो^१ • न पितृयानो येनाक्रमन्ते
पुत्रिणः । येन गच्छन्ति पुत्रिणः ये विगतशोकाः । तं पश्यन्ति
पशवो वयांसि च पक्षिणश्च । तस्मात्ते मातर्यपि मिथुनं चरन्ति ।
एवं नाम पुत्रोत्पत्तिः प्रगस्यते येन विरुद्धमप्यभिधीयते । यथा
लोके ... शीत्वा^२ निष्पादयितव्यं किमपीति ।

23. अर्थवादो ऽयं पुत्रोत्पत्तिप्रगंसार्थः । गावो वा एतत्
सत्त्वमासतेति यथा ।

१८.

4. अर्थवादो ऽयं पुत्रोत्पत्त्यभिमुखीकरणाय । हृशब्दो नि-
पातो वाक्यपूरणार्थः । तमुपायं कथय येन पुत्रो जायेतेति ।

5. स^३ नारदस्तं हरिश्चन्द्रमुवाच वरुणं राजानमुपधाव । उप-
धावनं श्रयणं । उपधावित्वा तं देवं ब्रूहि^४ पुत्रो मे जायतां तेन
हे वरुणं त्वा यजे । एवं वरुणं ब्रूहि^५ ।

6. हरिश्चन्द्रेण नारदवचोऽभ्युपगतम् ।

6. हरिश्चन्द्रो वरुणं राजानमुपसमार । कथं तदाह ।

१ (3.1) विस्तीर्णो देवयानः, देवयानः पितृयानो । २ A सप्तपादशीत्वा, C
शीत्वा, D सप्तपादशीत्वा, M सप्तपादशीत्वा । ३ CD प्रब्रूहि । ४ CD
प्रब्रूहि ।

6. 7. पुत्रो मे जायतां तेन त्वा यजा इति । स हरिश्मन्
एवं वरुणमुक्तवान् ।

7. १. णेति वरुणो ऽभ्युपगतवान् ।

तस्य हरिश्मन्स्य पुत्रो जातो वरुणप्रसादात् ।

तस्मै तत्पित्रा नाम दत्तं रोहित इति ।

8. तं हरिश्मन् वरुण उवाच । अजनि वै ते पुत्र इति । अजनीति
बुद्धिं चिणि रूपं । जातस्ते पुत्र इति यावत् । यजस्व मानेनेति ।

9. 10. स राजा हरिश्मन्ः पुत्रस्त्रेहाद्वरुणं प्रत्येतदुत्तरं कृत-
वान् । यदनतिक्रान्तदग्नाहो ऽयं पशुस्ततो ऽमेधो ऽतिक्रान्तदग्नाहो
मेधो भवति पूर्णदग्नाहो ऽस्त्वय त्वां यजा इति ।

10. राज्ञोक्तं वरुणो ऽङ्गीचकार ।

स रोहितो निर्दग्धो ऽभूत् ।

11. तं हरिश्मन् वरुण उवाच निर्दग्धो ऽयमभ्युपगतस्व मानेन ।

12. दग्धैर्विना पशुरमेधो भवति । नु अहो भवन्तु दग्धा
अस्य । अस्य त्वा यजा इति ।

13. हरिश्मन्प्रोक्तमभ्युपगतं राज्ञा वरुणेन ।

तस्य रोहितस्य दग्धा जाताः ।

14. तं हरिश्मन् वरुण उक्तवान् । दग्धा अस्य रोहितस्य
जाताः । अनेन मां यजस्व ।

14. 15. पक्षैर्दग्धैः पशुर्मेधो भवति । दग्धा अस्य पतन्तु
अनन्तरं तव यागमनेन करवै ।

16. तद्यैव वरुणो मेनिरे^१ ।

तस्य दन्ताः पतिताः ।

16. 17. तं वरुण उक्तवान् दन्ता अस्य पेतुः यजस्य मानेनेति ।

18. पुनर्दन्तजन्मोत्तरं कृतवान् हरिसृङ्गः ।

19. अरत्नेवम् ।

पुनर्दन्ता अभवन् ।

20. वरुण उक्तवान् ।

21. संनाहप्राप्त्यनन्तरं क्षत्रियः पशुर्मध्यो भवति । इत्येवं हरिसृङ्ग उक्तवान् ।

• 22. भवत्वेवमिति वरुण उवाच ।

स रोहितः संनाहं प्राप्तवान् ।

p. 190, l. 1. वरुणेनोक्तम् ।

स हरिसृङ्गस्तथेत्यङ्गीकृत्य पुनं रोहितमामन्त्रितवान् ।

किम् । • •

2. ततेति^१ पुनर्मभिधाय संबोधनं कृतम् । अयं भगवान्-वरुणस्त्वा अनेन समयेनादंदाद्यत्वया^२ पशूना इमं यजा इति । स समयः संप्राप्तः । इन्त इति खेदे । परमखेदं प्राप्तवान् हरिसृङ्गः । एवमुक्तो रोहितः किं कृतवान् ।

2-3. २^१ रोहितः पितुः खेदं वरुणस्य चेतिकर्तव्यतां

• २. All MSS. मेनिरे । १ C (sec. h.) नातेति, C D read also in the text of the Sūtra तात । २ C D चरदात्म नया instead of •ग्रजया ।

आत्मनश्च मरणं दुष्करमालोच्य नेत्युक्त्वा न करिष्यामीत्यभिधाय
चापं गृहीत्वा पितुरप्यविधेयो भूत्वा वनं गत्वा स्थितः ।

3. सैरोहितो धनुष्पाणिः सन्नेकं संवत्सरं यावदरण्ये निर्जने
देशे चचार ।

4. अथानन्तर्ये । रोहितवनगमनानन्तरं दृष्ट्वाकुवंश्य^१ राजानं
हरिश्चन्द्रं वरुणो गृहीतवान् ।

तस्य हरिश्चन्द्रस्य उदरं जलोदरनामानं व्याधिं कृतवान् ।

5. तत्पितुर्वरुणकोपान्निष्पन्नमुदरं रोहितो वनस्थः श्रुतवान् ।

स रोहितो ऽद्भ्याराममागतः ।

6. तं रोहितमुपगम्य ब्राह्मणवेषपुरुषरूपेणैन्द्रो वक्ष्यमाण-
मुक्तवान् ।

१६.

7, 8. हे रोहित नीतिनिपुणानां मितिवाक्यं^१ वयं श्रुतवन्तो
यदश्रान्ताथानलसाय नानाप्रकारा श्रीरस्ति तथा निषद्वरो^२
अलसो जनः पापो दुःखी । चरत उद्यमवत् इन्द्रो देवराजो मित्रं ।
तस्मात्^३ ।

9. हे रोहित चरेव उद्यममेव कुरु इति ब्राह्मण उवाच ।

स रोहितो ब्राह्मणवचस्तथ्यं पथ्यं दुःखान्तकरं मत्वा पुन-
श्चरेवेति मां यदयमवोचत्तद्वश्यं कर्तव्यं मया । इति^४ कृत्वा

द्वितीयं संवत्सरमरण्ये चचार । स रोहितः पितुर्दुःखं मनसि विवृण्व
पुनर्धाममेयाय द्वितीयसंवत्सरान्ते ।

11. तं रोहितं तथैव पुनरिन्द्र उवाच ।

12. 13. भगो भाग्यं पुष्टं संपदिति यावत् । स आसी-
नस्योपविष्टस्यासौ उपविशति न वर्तते^१ । स एव भगस्तिष्ठत ऊर्ध्व-
स्थितस्य पुरुषस्योर्ध्वस्तिष्ठति दृष्ट्याभिसुखो भवति । स एव निपद्य-
मानस्य पततो ऽधः पतति । स भगश्चरत उद्यमवतश्चराति वर्षते
दृष्टप्राप्तिं करोति । तस्मात् ।

14. उक्तार्थम् ।

15. द्वितीयमपि संवत्सरमरण्ये^२ बभ्राम ॥

पूर्ववद्वाख्यानम् ।

16. कृतव्याख्यानम् ।

17. 18. 19. हे रोहित तस्माच्चरैव । एवग्रब्धो ऽन्यव्यवच्छ-
दार्थः । यतः स्त्रपन् पुरुषः कलिः पापो भवति । संजिह्वानो
निद्रां परित्यजन् द्वापरो ऽपापो भवति । उत्थित ऊर्ध्वः स्थितः
शिपाङ्गुर्मल्लेता भवति । चरन् चलन् चतुष्पाङ्गुर्मः कृतयुगं संपद्यते
इति मन्त्रोक्तयोधपूर्वं संबोधोवाचनम् ।

20. गताम् ॥

चतुर्थं संवत्सरं वने चरित्वा तदन्ते पुनररण्याद्गाममागाद्रोहितः ।

21. वन्द्यन्तरे^३ वाक्यम् ।

22; p. 191, 1. चरत उपाद्यपूर्वमुद्यमं कुर्वतो जह्ये पुण्यफलवत्यौ
अनन्तरफलकारिण्यौ । चरतः पुंस आत्मा सुखदुःखफलभोक्ता फले-
यहिर्हस्तस्त्रेयफलो भूषणुर्भवन्शीलः । अस्य पुरुषस्य चरत^१ उद्यमवतः
पाप्मान इष्टफलहन्तारो ऽनिष्टफलदातारः विषादात्मकास्तमोगु-
णोद्भवा हताः उद्यमेन नाशं नीताः प्रपथे दूरमार्गे अनेण स्थानिना
शेरते भयादिव लीयन्ते उद्यमवन्तं न स्पृशन्तीत्यर्थः । तस्मात् ।

2. पुनः संबोधेन्द्रेण वनं प्रहितो रोहितः ।

3. ब्राह्मणवाक्यं तच्च पुनः पुनर्मन्त्रवर्णपूर्वं महोदयकारि मन्य-
मानः पञ्चममपि संवत्सरमरण्ये दुःखान्तमिच्छन् रोहितश्चचार ॥
मदर्थं मत्पिता वरुणेन महात्याधिं घोरमुदरमुत्पाद्य पौद्यते किं .
मया पुत्रेण जीवतेति कृत्वा स रोहितः पुनर्याममागतः ।

4. उक्तार्थम् ।

5. 6. चरत्तुद्यमं कुर्वन् मधु अमृतं मोक्षं विन्दति । स निश्च-
येन योक्तव्यो^१ योगो ऽनिर्विस्तरेतसेति स्मरणात् । यथा पक्वं पच्यते
स कर्मफलं उदुम्बरं फलकाश एव व्यक्तं भोगरूपं चरत्तुद्यमवान्
प्राप्नोति । अनिर्वेदः अथो मूलमित्यादेः प्रागमेन संबोध्य सांप्रतं
प्रत्यक्षेण प्रमाणेन बोधयन्नाह । सूर्यस्तेति । हे रोहित पञ्च प्रत्यक्षां
सूर्यान् जीमतां यो न तन्द्रयते चरस्य कदा चनालक्ष्यं करोतीत्य-
भिप्रायः ।

१ A om. पुंस to चरतः and has संवे instead.
instead of योक्तव्यो ।

१ CD जो वक्तव्यो

7. पुनरिन्द्रेण प्रेरितः ।
8. पूर्ववत् षष्ठमपि संवत्सरम् ।
9. कृतव्याख्यानमेतत् ।

10. 11. यतो वनेचरो वने चरन्मधुकरो वा मधु विन्दति न निषद्यः । अपचिन्त्यन्मधुकं विन्दति । य एवावचिनोति^१ वने स एव पक्ष्मकाष्ठं फलं विन्दति । न तु निषद्यो निरुद्यमः । उत्तिष्ठन्विन्दति अग्रम् । उद्यमं कुर्वन् अग्रं लभते । निषद्यस्तु किमपि न लभते । तस्मात् ।

12. पुनः प्रेरितः ।

13. चरेवेति वै ब्राह्मणो ऽनोचदिति मन्वानः स सप्तमं संवत्सरमरण्ये चचार प्रयतः ।

14. स रोहितः सप्तमे संवत्सरे ऽरण्ये बभ्रम्यमाणो ऽजीगर्तं सौयवसिष्टविमशनायापरीतं बुभुक्षया परीतं सर्वतो व्याप्तं पुत्रं भक्ष्यमाणं भचार्यमुपस्थितमरण्ये^२ उपेयाय उपगम्य दृष्टवान्^३ ।

२०.

15. तस्याजीगर्तस्य सौयवसेस्तयः पुत्रा वक्ष्यमाणस्तु आसुः । किंगामानः पुनस्त इत्यत आह ॥ एते षयः ।

^१ A. पचिनोति । ^२ C D. च । ^३ C D om. उपगम्य दृष्टवान् ।

16. 17. तमजीगर्तं सौयवसिं रोहित उवाच । हे ऋषे ।
हन्ता हन्तेत्ययं निपातः सप्रणये वर्तते । अहमेषां त्वदीयानां^१
पुत्राणामेतेनात्मानं निष्क्रीणा इति । कं विक्रीणासौत्यर्थः । तुभ्य-
महं गवां शतं ददानीत्येदमुवाच रोहितः ।

17. स सौयवसिरजीगर्तो ज्येष्ठं पुत्रं पित्राणामर्थं निवृत्तवान् ।
उक्तवान् ।

18. नेति प्रतिषेधे । नित्यवधारणे । इमं तावज्ज्येष्ठं नाहं
विक्रीणामि ।

नो इति निषेधार्थः । एवेति निषेधावधारणार्थो निपातः । कनिष्ठं
पुत्रं माता नितरां विक्रेतुं नेच्छति ।

19. तौ पितरौ मध्ये द्वावपि विक्रयमिच्छतः ।

20. तस्य क्रयार्थं रोहितः शतं गवां दत्त्वा स रोहितो
वृष्टीत्वा शुनःश्रेयमरण्याद्ग्राममेयाय पितरं हरिस्वर्द्धमागत्योक्तवान् ।
तत इति पितुरन्नाभिधानम् । हे भगवंस्तत हन्ताहमनेन शुनःश्रे-
येनात्मानं निष्क्रीणा इति ।

21. स हरिस्वर्द्धस्तथेत्युक्त्वा वरुणं राजानं सत्कारपूर्वमामन्त्रया
बभूव । अनेनेत्येव मामौपमिकां पशुनानेन त्वा यजा इति ।

नृपस्वथेत्युक्तवान् प्रशस्ततरो ब्राह्मणः अचित्रादिति परि-
तोषेणोक्तवान् ।

१ CD भवदीयानां । १ A अनेनेत्येवमौपमिक् C अनेनेत्येवम औपमिक्
प्रति पशुनानेन in marg. क M corrupt.

p. 192, 1. तस्मै हरिश्चन्द्राय वरुणो राजा एतं राजसूयाख्यं यज्ञक्रतुं प्रोक्तवान् ।

2. स हरिश्चन्द्र एतं शुनःश्रेष्ठं पुरुषं पशुं राजसूये^१ आक्षन्धवान् । यद्यपि राजसूये पुरुषस्याक्षन्धो न चोदितस्तथाप्याख्यानक-
वशादेवं गृहीतव्यम् ।

२१.

3. तस्य क्रतोर्विन्धामिषो होता बभूव ॥ अयास्य आङ्गिरस
उद्गातासीत् ॥ जमदग्निर्नामर्षिः सो ऽध्वर्युरासीत् ।

• 4. तदानीं बभूव ॥

तस्मै शुनःश्रेष्ठायोपासताय नियोक्तारं न लब्धवन्तः । को हि
ब्राह्मणं यूपे नियुञ्ज्यात् ।

5. एवं सौयवसिहकवान् ।

6. तस्मै अजीगर्ताय सयजमाना ऋत्विजो ऽपरमपि शतं
नियोजनाय परिकल्पितवन्तः ॥

तं शुनःश्रेष्ठं सो ऽजीगर्ते यूपे नियुयोज ।

7. विशीस्तात्र हिंसिता^१ ऽभिप्रेतः ।

8. अपरेण श्रुतेन तृतीयेन दत्तेन विशसनमयहं करिष्या-
मीति सौयवसिहकवाच ।

१ A विशहिता instead of हिंसिता । pm. ५५

९. सौयवस्ये ॥ स गृहीतद्वतीयग्रतो ऽसिं तौह्यं^१ कुर्वन्तु-
मेयाय ।

१०. 'चित्तेन पर्यासोचितवान् ।

११. अमानुषमिवात्मर्षाणासमर्थं ह्यागादिकं पशुं यथा तथा
मां विशसिष्यन्ति ऋत्विजो यजमानस्य । हन्त हन्तेति निपातो
ऽग्नेभेतकामप्राप्तीच्छाविजिज्ञासायां^१ वर्तते । देवताः प्रजापत्यग्न्या-
दिका उपधावानि । स्तुतिभिरुपगच्छानीत्येवं शुनःश्रेप ईषां बभूव ।

२२.

१२. स शुनःश्रेपः प्रजापतिमेव प्रथममर्थं देवतानां मध्ये
श्रेष्ठमुपससार । उपसरणं चात्र भक्तिमात्रेण मनसा स्तुतिकरणम् ।

१३. प्रजापतिमुपससार ।

नेदिष्ठो ऽत्यन्तसंनिष्ठः ।

१४. पूर्वस्था इत्यमृगनन्तराग्नेरुपसरणाय ॥

अग्निः^१ स्तुत्या सवितुरुपधावनमुपदिष्टवान् ।

१५. स सवितारमुपससारानन्तरेण दृष्टेन । अभि त्वा देव
सवितरित्येवमादिकेन ।

~१७. अहं तावत्तुष्ट एवेत्यभिप्रायः ।

१८. स शुनःश्रेपो वरुणं राजानमुपससारात् उत्तराभिरात्मा-
यकमेतैकचिंशता ।

19. सुहृदयः कारुणिकः ।

20. शुनःश्रेपो ऽग्निं स्तुतवान् द्वाविंशतिसंख्यानम्तरथा ।

21. अग्निः परितुष्टो विश्वान्देवान् स्तोतव्येनोपदिदेश^१ ।

22. नमो महद्भ्य इत्येतर्थेषा विश्वान्देवां स्तुतवान् । विश्वे देवाः

स्तुताः परितुष्टा इन्द्रं स्तोतव्येनोपदिष्टवन्तः ।

p. 193, 2. इन्द्रं शुनःश्रेपः स्तुतवान् ।

3. तस्मै शुनःश्रेपायेन्द्रः स्तुतमानो मनसा हिरण्यरथं दत्त-
वान् । अनेन दत्तवानयं ज्ञायते ॥

तं हिरण्यरथं शुनःश्रेपश्चात्तदिन्द्रः पोप्रथङ्निर्जिगायेतयथा प्रतीयाथ
प्रतिगृहीतवान् । स्तोतैव देवताद्वयं जानाति^२ इति ।

4. स्तोतव्याविन्द्र उपदिदेश^३ ।

5. स शुनःश्रेपो ऽश्विनौ स्तुतवानुत्तरेण द्रष्टेन ।

6. अश्विनौ दिवचनेनोत्सृज्याव इत्युत्तुष्टसं स्तुहीति शोप-
दिष्टवन्तौ ॥

स शुनःश्रेप उष्टसं तुष्टावात अश्विनात्तृषादुत्तरेण द्रष्टेनेव ।

7. तस्मेति शुनःश्रेपस्य प्रतिनिर्देशः । इ स्मेति निपातो विश्व-
वार्यः । अचिच्चचि उक्तायां पात्रो मुमुचे । नितरां अचिच्चचि
पात्रो विश्वस्य इत्यर्थः ॥

ऐष्वाकस्य हरिश्चन्द्रस्योदरं कनीयो बभूव ।

8. उत्तमतः ऋष्युक्तायां पात्रो विमोकं गतः^४ ॥

अगदो रोगनिवर्तित ऐष्वाको बभूव ।

७. अथानन्तरमेनं शुनःश्रेपमृत्विज ऊचुः । हे शुनःश्रेप तमेवै-
तस्याङ्गः दंष्ट्रां जानीहीत्यभिप्रायः ।

२३.

10. आख्यानमेतस्मानुष्ठेयत्वे द्रष्टव्यम् ।

11. तं सोमं यच्चिद्धि त्वं गृहेगृह इत्येताभिस्तसृभिरूखले
ऽभिषुत्य ।

12. उच्छिष्टं चम्बोभरेत्येतयर्षा द्रोणकस्यो सोमं समवनिनाय ।

13. अथानन्तरं^१ अस्मिन्नग्न्याग्ने सोमे एतस्यैव सूक्तस्य याः
प्रथमास्तस्य चक्षुस्ताभिर्जुह्वां चकार ।

14. अथ हैनं यजमानं अवष्टयमभ्यवनिनाय स त्वं गो ऽग्ने
ऽवमो भवोती त्वं गो अग्ने वरुणस्य विद्वानित्येताभ्यामृग्भ्याम् ।

15. अथानन्तरमेनं यजमानमग्निमुपस्थापयामास शुनश्चिच्छेपं
निदितं सहस्रादित्येतयर्षा ।

२४.

1. अथानन्तरं शुनःश्रेपो विद्यामित्रस्य शीतुरपस्यमाससा-
राजगाम ।

17. तं विश्वामित्रमजीगर्तं उवाच ।

18. विश्वामित्रो ऽजीगर्तेन यास्मिन्नेत्युवाच । वै । यतो देवा इमं शुनःश्रेपं मद्धां दत्तवन्तः ।

18. स शुनःश्रेपो देवरातो नाम्ना विश्वामित्रो गोत्रेणासीत् ।

19. तं विश्वामित्रमजीगर्तं उवाच । त्वं च अहं च विज्ञयामहे(१) । विवदावहे । इत्य वचो ऽयं शुनःश्रेपो मन्यते तस्माद्यमित्यस्मिन्नर्थं प्रमाणं स एव भवत्विति ॥

20. तथेत्येवं विश्वामित्र उक्तवान् ।

21. 22. अजीगर्तं उवाच । अङ्गिरसो जन्मनासि हे शुनः-श्रेप अजीगर्तः । श्रुतो विख्यातः । कर्मिर्धावी यतो ऽतः कार-णत् एषे पैतामहात्तन्तोः पैतामहात्तन्तानाम्नापगाः पुनरेहि मामित्युवाच ।

p. 194, 1-3. शुनःश्रेपो ऽजीगर्तमुवाच । अद्रालुक्त्वां ग्रामहस्तं सर्वे जनाः । न यच्छूद्रेष्वलस्यत । शूद्रेष्वपि ब्राह्मणवधकर्म न सम्भवन्तः । गवां चीणि श्रुतानि त्वमवृणीया मदधकर्मणि । हे अङ्गिरसोप... न^१ ।

4-6. शिष्टस्मरणमस्ति । पापं कृत्वाभिसंतप्य तस्मात्पापात्प्र-सुच्यत इति । अस्मिन्ने वदामि हे तात दुश्चरितं मां अपति यत्... कर्म मया कृतं तदहं निज्जुवे तुभ्यं । तुभ्यं क्षमापयामि प्रतियन्तु गवां चीणि श्रुतानि ।

१. A. *सोपमिति न C D. *सोपमिति न M. *सी भगवतेति । १. A. नापहं ।

7—9. शुनःश्रेपो ऽसंधेयमित्यवोचदेतदेवमवधार्याजीगर्तं पाप-
मसंधानार्हमित्यभिप्रायः । किं कारणम् । अविश्वसनौयत्वात् । कथ-
मविश्वसनीयता । यः सक्तत्पातकं कुर्यात् कुर्यादेनत्पातकं ततो
ऽपरं ततो ऽन्यधिकमित्यर्थः । श्रौद्रश्चायं न्यायो यदपत्यविक्रयः ।
नतश्चेतस्मान्नायान्मापगाः सक्तप्रवृत्तो यः किमपशुं धनेनेति^१ यज-
नात्ताय यजनाय अदात् ।

10. अयं शुनःश्रेपो असंधेयमित्यवोचदेवमवधार्याजीगर्तं शोपा-
कम्ब्य विश्वामित्र उपपपाद् शुनःश्रेपसुपपत्तिभिरात्मीयं चकार ।

२५.

11. 12. भयानक एवासौ सौयवसिः शासेन विश्वसनं
कर्तुमिष्टवान् एतमस्यात्^१ तस्मान्मारणात् एतस्य पुत्रो मा भूर्म-
मैवोपेहि पुत्रतां सुवृद्धयस्य ।

13—15. शुनःश्रेप उवाच । हे राजपुत्र विश्वामित्र तव
पुत्रतामुपेयामिति ।

16—18. विश्वामित्रः शुनःश्रेपमुवाच । ज्येष्ठो मे त्वं पुत्राणां
स्याः । किं चान्यत् । तव श्रेष्ठा प्रजा स्यात् मत्प्रसादादुपेया देवं
मे दायां । मे दायो देवो विश्वारूपः^१ धनदायो मानुषः । तेनैतेनैव
ज्येष्ठत्वेन सुप्रजास्त्वदेवदायोपायनेन निमित्तेन त्वामुपमन्त्रये ऽहमिति
विश्वामित्र उवाच ।

१ C (orig.) D किमशुवन्नेनेति C य in marg. (D यथ०) । १ C ख-
भाङ्गात् तस्मान्मारणात् मायं एतस्य D एवममस्यात् । तस्मान्मारणात् । १ C D
दायां । मे दायो देवो धनदायो मानुषः ।

19—21. शुनःशेष उवाच विश्वामित्रं यन् त्वयामिहितं^१
तत्संजानानेषु ब्रूयाः । संजानानेषु भ्रातृष्ववबुध्यमानेषु सौहार्दाच्च
च नः प्रीतये श्रियै च विद्यादायलक्षणाद्यै च^२ यथाहं^३ भरतवंश-
प्रधान तव पुत्रतामुपेयामिति ।

22. अथानन्तरं शुनःशेषेनोक्तो विश्वामित्रः पुत्रानामन्वर्थि-
तवान् । आमल्लणमुच्यते । सत्कारपूर्वकं प्रयोजनेषु व्यापारणम्^४ ।

२६.

p. 195, 1-2. क आमन्त्रितो । मधुच्छन्दा नाम । तथा चक्षुषः ।
अपरो रेणुः । अन्यो ऽष्टकः । एवमादयो ऽत उच्यन्ते । हे भ्रातरः
ऋणोक्तं असौ शुनःशेषाय ज्यैष्ठ्याय तिष्ठध्वं ये के च भ्रातरः स्य
ते सर्व उच्यन्ते ।

3. तस्य विश्वामित्रस्य एकाधिकं शतं पुत्रा आसन् ।

4. मधुच्छन्दसः सकाशात् पञ्चाशज्जन्मना दृढाः पञ्चाशत्
कनौयांसो मध्ये मधुच्छन्दा एकपञ्चाशजन्मः ॥

तद्विश्वामित्रवाक्यमस्मै ज्यैष्ठ्याय तिष्ठध्वमिति मधुच्छन्दसः
सकाशाद्ये दृढाः पञ्चाशज्जन्ते कुशलं शोभनं नाङ्गीचक्रुः ।

5. तान्यपञ्चाशत्संख्याकान् व्यायसो ऽनुव्याजहार विश्वामित्रः ।
कथं शप्ताः । 'अन्तं वः प्रजा भवौष्ट' प्रत्यन्तदेशवासिनौ युष्माकं
प्रजा भविव्यति ।

१. C D ins. च । २. A च । ३. C D भरतः । ४. M. पूर्वप्रयोजनव्यापारणम् ।
५. A जन्मः । ६. A चत् ।

6. एतद्देवावासिन एवनामानो बभूवुरिति ।
 7. तानेवं नामभिरुदाहरन्ति लोका इतिशब्देनोक्तार्थत्वात्
 न द्वितीया ।
 8. ये मधुच्छन्दसः पूर्वा एकपञ्चाशत्संख्याकास्तै विश्वामित्रवचो
 ऽङ्गीचक्रिरे । एवमुक्तवन्तः ।
 9—10. स मधुच्छन्दाः पञ्चाशत्कनीर्यासो ज्येष्ठं विश्वामित्रं
 जगौ । यस्मै ऽस्माकं पिता संजानीते तस्मिन्नादेशे वयं तिष्ठामहे ।
 पुरस्ताज्ज्येष्ठं शुनःश्रेष्ठं कुर्महे त्वामन्वञ्चो वयं स्थामेति शुनःश्रेष्ठं
 प्रति पितुरादेशादुक्तवन्तः ।
 11. पुत्रैरादेशे ऽङ्गीकृते तान्पुत्रान् विश्वामित्रः प्रीतस्तुष्टाव ।

२७.

- 12 13. ये पुत्रा मम मानमनुगच्छन्तः प्रजा^१ वर्धयन्तो मां
 वीरवन्तं पुत्रवन्तं कृतवन्तः ते यूयं प्रजावन्तः पशुमन्तो भविष्यथ
 मग्नसादात् ।
 14. 15. हे पुत्रा देवरातेन पुरएचा पुरोगामिना ज्येष्ठेन
 सर्वं वीरवन्तो गाथिना राध्याः पूज्याः स्त्र्य । एष वः सहपूजनो ऽस्ति ।
 16. 17. हे कुशिका एष देवरातो युष्माकं मध्ये वीरो
 ज्येष्ठस्तमनुगच्छत युष्मांस्तानुगच्छतो ऽयं च दायमुपेतां विद्यां
 यासुत वेदसि उपगमसाधुकारौ सर्वमेतन्मयास्मै प्रतिपादितमित्य-
 भिप्रायः ।

18. 19. ते वैशामिषा मधुच्छन्दःप्रभृतयः सम्यस्य एक-
चिन्ता भक्तिप्रवणदया देवराताय तस्मिन्ने । तदनुयायिनः सर्व-
कार्येषु स्थिता इत्यर्थः । ज्यैष्ठ्ये ज्यैष्ठ्ये च गायिनाः । संख्या ।

20. 21. रिक्यं दायो वेद इत्येकार्थाः^१ । उभयो रिक्ययो-
र्देवरातो द्रष्टा अक्षिरधीयते जङ्गमां च मध्ये गायिना अधित-
स्मिन्ने । देवे विद्यायां^२ वेदे धने वेद इति धननामाच ।

22. हरिस्त्रयो ह वैधस इत्येवमादिकम् ॥

परःशतमितमृषां गायानां च रचितं^३ पुनर्यस्मिंस्तत्परःशत-
गायम् । अभ्यधिकशतगायमित्यर्थः । कियत्परिमाणं पुनस्तत् ।
अपरिमितं । बह्वृत्तान्तमित्यर्थः ।

P. 196, 1. तदाख्यानमभिषिक्ताय राज्ञे होताचष्टे ॥

2. कश्चिपुरासनं हिरण्यस्य कश्चिपुः हिरण्यकश्चिपुस्तस्मिन्नि-
र्यकश्चिपौ होतासीन उपविष्ट आचष्टे । हिरण्यकश्चिपावासीनः
प्रतिगृणात्यध्वर्युः प्रतिगरं ददाति ॥

अक् प्रसिद्धैव । यथार्थवादो न पादव्यवस्था ॥ सो ऽन्ने एव-
मिति तथेत्येवम् ।

3. अर्थवादार्थ उपन्यासः ।

4. उभयरूपेण प्रतिगरेणेत्यर्थः ।

5. यस्मादाख्यानप्रतिगरेण^४ सर्वस्मादेनसः संप्रसुच्यते तस्माद्यो

१ A. चः । २ C D वेद्यायां । ३ C D चरितं । ४ C D यस्याच्च
प्रतिगरेण ।

राजा अविजितो विजयासमर्थो ऽप्ययजमानो राजसूत्रेण बहिरपि
क्रतोराख्यापयेतैवैतच्छौनःश्रेपमाख्यानं किमस्य भवतीत्यत आह ।

6. चर्मशब्दो ऽप्यर्थः^१ । न ह्यस्मिन् राजनि स्लोकमथेनः परि-
ग्रिथ्यते ॥

सहस्रं गवामाख्याचे दद्यात् । शतं गवां प्रतिगरिचे दद्यात् ॥
द्विरणस्यौ कश्चिपू यथास्वं दद्यात् ।

7. पुचकामाः अद्धाना आख्यापयन्ते ॥

द्विरभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टाचारः । तदाचरणं चायुष्य-
मिति ।

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्ये पञ्चदशो
ऽध्यायः समाप्तः ॥

अथ षोडशोऽध्यायः ।

इदानीमममेधपुरुषमेधसर्वमेधैकोत्तरा अहीना वक्तव्यास्तथाश्व-
मेधस्य तावदर्थवादेनोपक्रमः ।

१.

१. एवं कामितवान् । तदवाप्तये ।

२. स प्रजापतिरेतं चिराच्चं चिसुत्यक^१ । यज्ञक्रतुमिति सुत्यार्थं
वचनम् । अपश्यत् दृष्टवान् साध्यसाधनसंश्लेधेन विज्ञातवान् । अश्व-
मेधाख्यम् ।

३. संभारादिना द्रव्यजातेन ।

४. निश्चातस्वरूपेण^२ फलसंपत्तिशक्तियुक्तेन ।

५. यथाभिलषितं प्राप्तवानित्यभिप्रायः ।

६. प्रजापतिवन्मनुष्ययजमानो ऽपि ।

७. ब्रह्मोद्गाहोचध्वर्युभ्यो महर्लिग्भ्यस्तुरः पाचान् कांक्षा-
दीन् चतुरश्राञ्चलीन् । उभयहस्तयोगो ऽञ्जलिः । प्रसृतांसस्तुर
एव । प्रसृतिश्चैकहस्तो ऽङ्गुलिकोशः^३ ।

८. दादशप्रकारम् ।

१ A • सुत्याकं C • सुत्याकं । २ A D चाञ्च । ३ A ऽङ्गुलिकोशः ।

८. पाचाञ्जलिप्रसृतैस्तुष्कैस्त्रिभिर्दादशसङ्ख्यायां संवत्सरो व्याप्यते ।

१०. ब्रह्मौदनदानादनन्तरमध्वर्युर्यजमानाय निष्कं प्रतिमुञ्च-
त्यावध्नाति^१ ।

११. सायमाहुतौ नित्यहोमायां हुतायां पश्चाद्गार्हपत्यस्थो-
दक्षिणा यजमानः संविशति वावातया प्रियतमया पत्न्या सह ।

१२. वावाताया ऊर्वन्तरे असंवर्तमानो अचुभ्यमानः शयीत ।

१३. अनेन वावातासंवेशनेन तपसा इमं स्वस्ति कल्याणं
संवत्सरमाप्नुवामहा इति प्रार्थना । सावित्र्युत्तरमन्द्रागानपारिप्लव-
धुतौः संवत्सरमर्धमासमासचैमास्त्र्यष्टास्थानि चैके इति (का० २०.
१. ७; ३. ५) यद्यपि तन्मन्त्रान्तरे पञ्चपञ्चकमन्त्रातं तथाप्यत्र वावा-
तासंवेशनं संवत्सरं भवतीत्यस्यायमेव पक्षः ।

१४. तं निष्कं प्रातर्होमे निवृत्ते ददाति ।

१५. अथशब्दः आनन्तर्यार्थः । निष्कदानादनन्तरमाग्नेय-
मष्टाकपालं पुरोलाशं निर्वपति ।

१६. सुखतो ऽश्वमेधस्यादितः ।

१७. तस्मिन्नेवाहनि अथशब्दात् ।

१८. यत्पूष्णे पथिकृते सहं निर्वपति ।

१९. शृङ्गकृष्णनीलपीतादीनि सर्वाणि रूपाणि यस्मिन् स
सर्वरूपः । तमश्च जवेन वेगेन संपन्नं संवत्सराद्योत्सृजन्ति । संवत्सर-
ब्रह्मार्थनियमाय जा^१ । सर्वकामिनं स्वेच्छाप्रवृत्तः । अभ्रह्मार्थेच्छां
वर्जयित्वा ।

२०. शतसंख्याका राजपुत्राः । राजपुत्रा इत्यभिषेकाद्याधि-
पत्ययुक्तस्य राज्ञः पुत्राः । कवचिनः संग्रहाः । राजन्याः चचिय-
जातयो निषङ्गिणो बद्धतौणिराः^१ । शतसंख्याका एव । 'सूतयाम-
कीर्णां पुत्रा उपवीतिनः । उपवीतमिति संग्राहविशेषः । सूतः
प्रतिष्ठासमजो ब्राह्मण्यां चचियात् । यामकीर्महत्तरः । शतमेवैतदु-
भाभ्यां^२ । दचसंपहीतृणां^३ पुत्रा दण्डिनः । चत्ता सारुभिः^४
संपहीता मन्त्री । दण्डिनो दण्डहस्ताः । शतसंख्याका एव । अना-
वर्तयन्तो ऽयं रक्षन्ति । अनेन नियमेन ।

२१. अथानन्तरं सवित्रे प्रसवित्रे प्रथमा एकहविष्का इष्टिः ।
सवित्रे आसवित्रे द्वितीया एकहविष्कैव । सवित्रे सत्यप्रसवायेति
द्वितीयाप्येकहविष्कैव । एतानि त्रयोऽपि संवत्सरं भवन्ति ।

२२. कथं नाम सविता । यतः प्रसविता महान् स मम इमं
यज्ञं प्रसुवे ।

२३. आङ्पूर्वः सत आभिमुख्येनाभ्यनुज्ञा ।

२४. तस्मात्सवित्रे सत्यप्रसवायेति ।

२५. यं इमा दिव्या जातान्या देवो यातु सविता सुरज
इत्येते याज्यानुवाक्ये प्रथमस्य हविषः । विश्वानि देव सवितः स
घ्रा नो देवः सविता सहावेति द्वितीयस्य । आ विश्वदेवं सत्पतिं
न प्रमिये सवितुर्देवस्य तदिति द्वितीयस्य ।

२६. संवत्सरमेव चशब्दात् ।

१ C बद्धतौराः ; sec. h. तौ ; M बद्धतौराः ; D बद्धतौरा (by alt.) not quite legible. २ C शतमेवैतमाभ्यां ; D शतमेवैतमाभ्यां । ३ C (orig.) चचि sec. h. चचि, D चचि ।

१७. उक्तार्थम् ।

१८. अस्याप्युक्त एवार्थवादो दशमे ऽहनि ।

१९. अथशब्द आनन्तर्यं वीष्णानां गणा वीष्णागणाः । वीष्णा-
गणैर्गायन्तीति वीष्णागणगिनः । तानध्वर्युः संप्रेष्यति । पुराणे
राजभिः पुष्यकृद्धिः सगरदिस्त्रीपादिभिरेनं राजानं संगायत ।
समानं ज्ञत्वा गायतेत्यभिप्रायः ।

२.

१. मनुर्वैवस्वतो राजेत्येवमादिकमाख्यानं परिस्रवाख्यं प्रथमे
ऽह्न्याचष्टे ।

२. तस्य राज्ञो मनुष्या विग्रः प्रजास इम आसते ऽद्यापि
स्वधर्माच्च चलन्ति ।

३. पञ्चमहायज्ञानुष्ठानकारिणो गृहमेधिनो गृहस्थाः । ता-
नुपदिशति ।

४. अक्षोवेदः अश्वेदः सो ऽयमिति वदन् सूक्तं निगदेत् ।
सूक्तं किञ्चिदाचषाण इवानुवदेत् ।

५. यमो वैवस्वतो राजेत्याहेति द्वितीय एवाहनि अतपसे
दर्शनात् ।

६. पूर्वोक्तं ब्रुवन् स्वविरान्धोऽधिकान् प्रदर्शयति ।

७. आश्वमेधिकमेव प्रकरणात् ।

८. वषट् आदित्यो राजेत्याह पारिस्रवं तृतीये ऽहनि ।

८. शोभनागव्यङ्गान् धूनः प्रदर्शयति ।

१०. वा ओषधीरित्येतत्सूक्तं केषिदाहुः । तदयुक्तम् । समा-
ख्यानाद् भेषजग्रन्थस्याथर्वणिकानाम् ।

११. होमो वैष्णवो राजेति शतपथश्रुतिः । प्रतीकग्रहणान्येतदभि ।

१२. तस्मैताः सभायामन्यासामप्रवेशात् ।

१३. चोदमाथर्वणो ग्रन्थः ।

१४. अर्बुदः काद्रवेद्यो राजेत्याहेति श्रुतेः ।

१५. सर्पान्वा प्रदर्शयति सर्पविदो वा जनान् ।

१६. सर्पविद्यां गारुडां^१ कङ्कतौघं वा ।

१७. कुबेरो वै श्रवणो राजेत्याहेति श्रुतेः ।

१८. सेखामाचन्याः^२ (?) पापकृतो वा स्नेहानुपदिशेत् ।

१९. रचोविद्या^३ रचोदणं सर्वान्वेदानाचष्ट इति वचनान्तस्था-
त्प्रसिद्धैव कुञ्जकरूपं रचोविद्येति ।

२०. २१. कुसोदिनो वार्षिकप्रयोगजीविनः ।

२२. असुरविद्येन्द्राद्यादिना तन्निर्देशान्नायामपि काञ्चित्
कुर्वीत अङ्गुलिन्यासरूपान् ।

२३. मत्स्यः सामदो राजेति श्रुतेः प्रतीकग्रहणमेतत् ।

२४. मत्स्यानुपदिशति जातिसंबन्धेन मत्स्यविदो वा जैनिका-
न्पाठीनादिविशेषविकल्पान्विदन्ति पतन्वा^४ ।

१ C. चोदताद् । २ A. माचनी । ३ C. सेखामाचन्या (स in marg.)
D. सेखामाचन्या M. सेखामाचनी वा cf. Comm. Sat. Br. 13, 4, 3, 9.
४ C. ins. त M. विद्या नाम रचोदणं कृतम् । ५ G. D. कुञ्जकम् । ६ A. वेनाम्वा
D. वेनाम्वा ।

२५. इतिहासवेदस्य पृथग्भावेन दर्शनात् ।

२६. तार्क्ष्या वैपश्यतो राजेत्याहेति प्रतीकश्रुतेः ।

२७. वयांसि पक्षिणो ब्रह्मचारिण उपकुर्वाणका मैष्ठिका वा ।

२८. पुराणं वायुप्रोक्तमचाख्येयम् । न तु यो यज्ञो विश्वत-
स्तनुभिस्तत इति सूक्तमस्य वेदैकदेशत्वात् ।

२९. धर्म इन्द्रो राजेत्याहेति श्रतपथे प्रतीकदर्शनात् ।

३०. मनुष्यदेवा हि त^१ इत्यभिप्रायेण ।

३१. यत्किञ्चिदनिच्छं^२ वायुमेधिकं वा प्रकरणात् ।

३२. परिस्रवाख्यानेन दशभिरहोभिर्यथानुक्रमणम् ।

३३. मनुर्वैवस्वतो राजा यमो वैवस्वतो राजेत्येवमादीनि ।

३४. तस्य मनुष्या विश्वस्तस्य पितरो विश्व इत्येवमाद्याः ।

अर्थवादार्य उपन्यासः ।

३५. सर्वं वा अश्वमेध इत्युच्यते । पुण्यमस्मात्परं नास्तीति
ज्ञात्वा ।

३६. यदेतद्दशभिरहोभिराख्यानजातमुक्तमेतदेकादशाहे पुन-
रावर्तते एवमेकविंशाहे । अनेन प्रकारेण संवत्सरमाचष्टे । तस्मा-
त्पारिस्रवमाहैतत्पारिस्रवं । तथा च श्रतपथश्रुतिः । षट्त्रिंशत्तं दशा-
हानाचष्ट इति ।

इ.

१. एकविंशतिरिति संख्यानियमः । एकविंशत्याश्च

प्रमाणनियमः

२. अष्टौ यूपो वैज्वा भवन्ति । दश खादिरा भवन्ति ।

३. पैतृद्वौ देवदारवौ^१ । उपस्थावानौ^२ अग्निष्ठयूपपार्श्ववर्तिनौ ।४. राज्जुदालः स्नेहान्तकः^३ सो ऽग्निष्ठः कार्यः ।५. एकविंशतिसंख्याकां यूपपङ्क्तिं प्रकृत्य तस्मिन्नेकविंशति-
मग्नीषोमीयान् पशूनालभन्त इति श्रुतेः ।

६. समानप्रचार इत्यभिप्रायः ।

७. अथ प्रातर्गोतमस्य चतुःत्तरस्तोमो भवतीति (१३. ५. १. १)
श्रुतेः । तिसृषां सुत्यानां प्रथममेतदहर्भवति ।८. तेन गोतमस्य चतुस्त्तरस्तोमेनेमं लोकमाप्नोतीत्यर्थवादः
पूर्वस्य विधेः शेषः ।९. एकविंशः स्तोमो यस्य तदिदमेकविंशस्तोमं द्वितीयमहर्बुध्न-
मौहिणीकृते ।१०. द्वादश वै माग्नाः पञ्चर्तवस्तस्य इमे लोका असावादित्य
एकविंश इति । सो ऽयमादित्य एकविंशस्तदेनं स्वेन रूपेणैक-
विंशतिलक्षणेन समर्धयति ।११. एतस्मादादित्यादशो निस्तृप्तत्पूर्वमुत्पन्नः^४ ।

^१ A D M देशदा । ^२ C D M om. यूपद । ^३ C D स्नेहान्तकः ।
^४ C एतस्मादादित्यो विस्तृतः । तत्पूर्वमुत्पन्नः C (in marg.) नि D निस्तृप्तः ।

१२. अश्वसोमीयेयसृगात्मनो दीर्घतमस^१ आर्वे । यमेन दक्षमेनमश्वं चिस्थाने चित एनं युमन्ति युक्तं च सन्तमेनम^२ इन्द्रः प्रथमो अर्धतिष्ठत् अधिष्ठितवान् । गां धारयतीति गन्धर्वः । सो ऽस्य रश्मनां गृहीतवान् । ईदुग्रं महाभागमश्वं हे वसवः सूर्यात् सूर्यात् निरतष्ट धूयं निष्पादितवन्त^३ इत्यर्थः ।

१३. प्रजापतिदेवत्या यथोद्दिष्टा अश्वादयः ।

१४. स्तृष्ट^४ द्विसायां अनुद्विसना इत्यर्थः ।

१५. चातुर्मास्यदेवताभ्य एकविंशतये एकविंशतिसंख्याभ्यः प्रत्येकमेकविंशतिरेकविंशतिः पञ्चवो भवन्ति । एवमेकचत्वारिंशानि चत्वारि शतानि । एकविंशतिः चातुर्मास्यदेवताः पितृश्चाम्बवपुन-
रक्तवजै वैश्वानरपार्जन्ययोरवस्यथदेवताया मित्रस्योत्सर्गदेवतायाश्च
वर्जनम् ।

१६. अर्थवादो ऽयं पूर्वस्य विधेः^५ प्रबोधनार्थः ।

१७. अश्वं विविधैरसंकारैरसंस्कृतमध्वर्यादय आस्तवं बहिष्यव-
मानस्त्रानमाप्रापयन्ति ।

१८. सुगन्धं नो वाजौ स्तृष्ट्यं पुंष इत्येवमादिकथर्षावप्राप-
यन्ति ।

१९. अमवजिघ्रत्स्यास्तवमश्वे सुगन्धं न इति यजमानं वाच-
येत् ।

१ A चात् मनो बी M •चाग्ना• - A आर्वे C अश्वसोमीये इत्यश्वसिनात्मनो •
आर्वे D दीर्घतमसमर्षि । २ A संतमेन M संतापनं । ३ C उन्पादि • । ४ A ६
C स्तृष्ट (?) D स्तृष्ट । ५ A विधेः C M विधिः ।

२०. होताभिष्टौतीति वाक्यशेषः । तमेकादशभिर्होता अभिष्टौति । यदक्रन्दः प्रथमं जायमान इति श्रुतपचश्रुतेः ।

२१. समिद्धो अञ्जन्तदरं मतीनामित्येवमादिका^१ आप्रियोऽश्वस्य भवन्ति ।

२२. अभिगो शमीध्वमित्येव निर्वचनं^२ परिशिष्य मा नो मिषो वरुणो अर्थमदुरित्येतत्सूक्तमावपेत् ।

२३. उप प्रागाञ्जस्रं वाज्यर्वा उप प्रागात्परमं यत्तद्वत्समित्येते उत्तमे उत्तमस्य सूक्तस्यान्ते चाप्रणुवन्मावपेत् ।

२४. वक्त्राणां निगमादावभावपेत्^३ ।

२५. अश्वयेति तादर्थ्यं चतुर्थी । वासो वस्तम् । अधीवासः क्रमलः । हिरण्यं सुवर्णम् ।

२६. अश्वभ्युदितमिति वृद्धीकरणार्थमुक्तम् ।

२७. अयानन्तरमश्वं मेधं यज्ञार्हमध्यगमाश्रमन्ते^४ ।

२८. पञ्चदश पर्यङ्गास्तानाश्रमन्ते । आरण्यांश्च वयन्ताद्य कपिञ्जलानित्येवमादीन् ।

२९. पूषा देवताविशेषः । तस्य पूष्णोऽश्वललाटे नियोजनं पौरुषेणोपायेन^५ ।

३०. अश्वमेधे पूष्णः प्रथमो भागः प्राप्नोति ।

३१. अश्वस्य नाभ्यामैन्द्रापौष्णः श्यामवर्ण आश्वमेधः ।

१ A ० नञ् । २ A विजस्रमावपेत् C निगमादावपेत्, alt. to निगमादावपेत्. D विजस्रमावपेत् M निजस्रमात् । ३ A चञ्जस्रम् । ४ C पर्यङ्गास्तान् (in the Sūtra पर्यङ्गान्) D (Sūtra) पर्यङ्गान् Com. पर्यङ्गास्तान् । ५ C पौरुषेणैव । ६ A ins. रति ।

३२. पाथो ऽन्नं तस्मिन्नश्मभे इन्द्रापूर्णाः प्रियमयेति ।
 ३३. संज्ञप्तायाश्चाथ सोपक्षेष्वां महिषीमुपनिपातयन्ति ।
 ३४. अश्वं च महिषीं च । महिषी यजमानस्य प्रथमप्रज्ञी ।
 तद्यैव प्रथमा वित्ता सा महिषीति (३.५.२.१) दर्शनात् ।
 ३५. अश्वं च महिषीं च यजमानो ऽभिमेयति ।
 ३६. अभिमेयनमस्त्रीलभाषणेन मर्मयुक्तः परीहसः । आक्रोशो
 वा । हे अश्व सक्थोरूर्वाजहथोर्वा^१ भद्रमस्या गुदमवधेहि उपरि
 स्थापयेत्यर्थः । अर्वाञ्चमभिसुखाञ्चितम् । अञ्चिं प्रजमनं शिञ्चिं^२
 आभराभिसुखेनानयोः ऊर्वाः^३ । अयः कीदृशः स्त्रीणां जीवभोजनः ।
 यमुपभुञ्जत्यः स्त्रियो जीवन्ति ।
 ३७. तं यजमानं न कस्यन प्रत्यभिमेयति । न यजमानं प्रति-
 प्रतिः कश्चिदसदिति^४ (१३. ५. २. २) शतपथे ।

४.

१. एनां महिषीं होताभिमेयति । अनथाभिमेयिन्या^५ आक्रो-
 शतीत्यर्थः । हे महिषि माता च पिता च ते दृक्स्थ दृक्विकारस्य
 मञ्चकलाये उपरि क्रीलतो विहरतः । प्र तिलासीति ते पिता ।
 तिल खेदने । प्रखेदयाम्येनामिति मन्यमानस्त्वदीयः पिता गमे वर्ष-

१ C D M om. ऊर्वाः and वा । २ C D M om. शिञ्चिं । ३ C D M om.
 ऊर्वाः । ४ A न यः प्रति कश्चिदसदिति C यजमान प्रतिप्रति D •यजमानं
 प्रति• । ५ C D •मेयिन्याः महिषी ।

विपर्ययं कृत्वा भग इत्यर्थः । किं भगे सुष्टिमतंसयत् सुष्टिरङ्गुलि-
संनिवेशस्तं गभोपरि^१ चिपयतीत्यभिप्रायः^२ ।

२. प्रज्ञा वावातामभिमेयति । ऊर्ध्वमेनामुच्छ्रयतात्^३ शोष्म-
यमपुरुषस्यैकवचनं । उच्छ्रयतादित्यनाग्रिभ्यपि ष्छान्दसत्वात्^४ । गिरौ
भारं हरन्निव यथा गिरौ भारमारोपयन् ऊर्ध्वमुच्छ्रयति । एव-
मेनामुच्छ्रयतात् । अथास्या एवमवस्थायै मध्यं कायस्य^५ गुह्यमेनति
षक्षति ग्रीते वाते पुनश्चिवेति पुंस्त्रजननमुच्यते ।

३. यदस्या अंजभेद्या इत्यनया आह्वनस्योद्गाता^६ परिवृक्ता-
मभिमेयति ।

४. पालागल्ली नाम पत्नी । तामध्वरुरभिमेयति । यद्धरिण
इत्येवमादिकथा । परकीयं यवं हरिणः शून्ये^७ भक्षयति । तत्पुं-
ष्टमात्मानं न वञ्ज मन्वते । भूयो ऽपि तदश्नाति । एवं शूद्रा
भवत्यर्थजारा । अर्थं जरयतीति अर्थजारा । न तस्मै पोषाद्य^८
धनायति तदेव कामयतइत्यर्थः ।

५. अश्वपालानां राजपुत्रादीनां प्रत्येकं शतसंख्याका अनुच-
र्यसा एता ऋत्विजः प्रत्यभिमेयन्ति ।

६. राजपुत्रो मध्व्या अनुचर्या होतारं प्रत्यभिमेयन्ति ।
यिष्यस्यत इव ते मन इत्यादिकथा । चित्रियदुहितरो वावातानुचर्या
जह्वाणं प्रत्यभिमेयन्ति^९ ऊर्ध्वमेनामुच्छ्रयताङ्गिरौ भारं हरन्निवेत्येव-

१ A गुभोपरि C D M भगवत् । २ A चप० । ३ C अनाग्रिभ्यपि इत्यावश्यात्
D अनाग्रिभ्यपौवावश्यात् । ४ C मध्यकायस्य प्रजनसु० D कायस्य ऽयुप्रजनेभ ।
५ C अश्वस्योद्गाता D अश्वस्य । ६ C शून्ये । ७ C तस्य । ८ C M पोषाद्य
धर्मा (M धनं) कामयत इ० । ९ C D om. front यिष्यस्यत to. जह्वाणं ।

मादिकया । अथास्य मध्यमेजत्विति च विकारः । सूतयामण्यः
परिवृत्ताया अनुचर्य^१ उद्गातारं प्रत्यभिमेयन्ति यद्देवासो ज्ञानामगु-
मित्येवमादिकया । अचसंयष्टीदृणां दुहितरो पासागण्या अनुचर्या
ऽध्वर्युं प्रत्यभिमेयन्ति चङ्कुरिणो यवमन्तीत्येवमादिकया शूद्रो
चदर्शयायाः] पतिरित्यस्यां^२ विकारः ।

७. सदस्युपविष्टा ब्रह्मोद्यं वदन्ति^३ । वक्ष्यमाणसमया संज्ञयो-
च्यते । होताध्वर्युं पृच्छति किं स्त्रित्सूर्यसममिति । द्वितीयया
प्रत्याह्वाध्वर्युः ब्रह्म सूर्यसममिति । तृतीयया पृच्छत्यध्वर्युः कः
स्त्रिदेकाकीति । चतुर्थ्या प्रत्याह होता सूर्य एकाकीति ।

५.

१. प्रअचतुष्टयमस्याम् ।
२. यथासंख्यं प्रतिवचनानि ।
३. अस्यामपि प्रअचतुष्टयमेव ।
४. यथासंख्यं प्रतिवचनानि ।
५. पूर्ववत्^४ ।

१ C D om. परिवृत्ताया अनुचर्यः । २ M चदर्शयापति । ३ A ins. जाया-
कृतिभिश्चरिते इति शाब्दोऽप्येव सदः प्रकृतं जायाकृतिभिश्चरिता ब्रह्मोद्यं वदन्तीत्यनुवा-
चने । A वक्ष्यमाणः सैवैकैः प्रचीतकृतेषु सद्वदनं तदेवं । ४ C om.

ई.

१. प्रश्नद्वयं ब्रह्मोद्गातारं पृच्छति ।
२. इति प्रतिवचनद्वयम् । अथोद्गाता ब्रह्माणं पृच्छति ।
३. ब्रह्मा पृष्ट उद्गातोत्तरया प्रत्याह ।
४. प्रतिवचनम्^१ ।
५. पृच्छामि ता परमन्तं पृथिव्या इत्येवमादिकया यजमान-
स्त्वितिः पृच्छन्ति ।
६. इयं वेदिरित्येवमादिकया ।

७.

१. सुभूः स्वयंभूरित्येवमादिका महिषः यदृच्छ^२ पुरोमुवाच्या ।
२. होता यजमज्ञापतिमित्येवमादिकः प्रेषो भवति ।
३. प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इत्येषा याच्या भवति ।
४. अश्वमेधं कुर्वन्प्रीणातीत्येवं मन्यमानाः ।
५. वपया चरित्वा तदन्वया वपा जुहुयुरिति केषित् ।
६. वपया चरित्वा तदन्वया वपा इति वा ।
७. इन्द्रोतो नाम गौनकः । स एवमाह । किमुत त्वरेरविकं
पुनः कारणं प्रवृत्तास्वरां कुर्युः न त्वरमाणो विधिर्युक्तः^३ ।
८. पृथक् पृथग्देवताभिर्वपाभिः । पृथक्पृथगेव प्रचरेयुरित्य-
भिप्रायः ।

^१ C om. ^२ C D M om. यदृच्छ । ^३ A त्वरमाणो विधिर्युक्तः • C • स्वरा ब्रूतः
चरमाणो वि • D स्वरां ब्रूतत्वरः I propose to read त्वरमाचविधिः ।

८. याः समानदेवता वपास्ताभिः सहतन्त्रेण प्रयोग इत्यर्थः ।
अथवस्ताभिरव्यवहृताभिः ।

१०. समानदेवताभिर्होपाभिरपि व्यवहृताभिर्नैवेति^१ सूत्रा-
रम्भः ।

११. याया देवता तांतां यथानुपूर्व्येण ।

१२. यादृशः पूर्वा महिमा तादृशोऽयमप्युत्तरः सप्रैव एव ।
अस्योत्तरस्य याज्यानुवाक्ये विपर्ययेदिति एतावान्विकारः ।

१३. उभे इति वचनाच्चशब्दाच्च पक्षे पूर्वं पाङ्क्तमुत्तरजैका-
हिकम् । तथा च शतपथश्रुतिः । अग्निं तं मन्ये यो वसुरिति
होता पाङ्क्तमाज्यं शस्त्रैकाहिकमुपसंशंसतीति (१३.५.१.८) समा-
नेनाहोवेनोप संशंसनम्^२ ।

१४. ऐकाहिकपाङ्क्तयोराज्ययोरन्यत्र श्रुतस्य फलार्थवादस्याभि-
वचनादर्थवादार्थम्^३ ।

१५. ऐकाहिको माधुच्छन्दसो बार्हतः पाञ्चमाह्निकः उभा-
विति वचनात् । *द्विश्चकारकारणात्पक्षे पूर्वा बार्हतः प्रउगः ।
तथा च शतपथे । बार्हतं च प्रउगं माधुच्छन्दसं च दृष्य उभे
संशंसतीति (१३.५.१.८) ।

१६. पूर्ववदुक्तार्थमेतत् ।

१ C D om. from अपि to एव । २ C D om. उभे । ३ C *निवचनाद्
D *निवचनवादात् A *निवचनवादात् । ४ A* द्विश्चकार इति कर्तव्यत्, पक्षे
C M om. पूर्वे ।

८.

१. तदुक्तं महानाम्न्यः स्तोत्रियो यथा तिस्रो ऽनुष्टुभस्तथैके-
मेत्येवमादिना गन्धेन (१०.६.१०) ।

२. सर्वे वै कामा महानाक्षीध्वित्यर्थवाददर्शनात् ।

३. सर्वेषां फलानां साधनत्वात् ।

४. सानुरूपाः सप्रगाथाः शंसन्तीति श्रुत्यस्मरात् ।

५. इन्द्रो मदाय प्रेदं ब्रह्मेति तत ऐकाहिकम्^१ । तस्मिन्नि-
वित् महत्त्वतीये । निष्केवल्ये ऽप्येवमेव ।

६. अर्थवादो ऽयमैकाहिकयोः^२ क्रमस्तुत्यर्थः ।

७. वाग्रब्धः पूर्वेण सङ्ग विकल्पार्थः । मध्यन्दिनशब्दो निष्के-
वल्यमहत्त्वतीययोर्वाचकः ।

८. गायत्र्यादेः^३ चन्द्रसो^४ गायत्र्युणिगंतुष्टुभृहत्यौ पङ्क्तिश्च त्रि-
ष्टुब्जगत्यौ इत्यनेन क्रमेणैकैकशस्त्वारिंशत्तंचत्वारिंशत् महत्त्वतीये
शंसेत् ।

९. नित्या अपि गण्ठाः सूचारभात् । नित्या महत्त्वतीये पञ्च-
दश । महत्त्वत्तं इवामहे इति तिस्रः । वयमिन्द्र त्वायवो हविष्मन्त
इति षट् । इयं उ ते अनुष्टुतिरि चतस्रः । इमं न माषिन् ऋक्
इति द्वादशैता गायत्र्यः । य इन्द्र सोमपातम इति चयस्त्रिंशत् ।
इन्द्र त्वमवितेदधीति तिस्रः । नित्याभिः सङ्ग एतास्त्वारिंश-
दुष्णिहः^५ । पूषधते महत्त्व इति द्वे । किं न इन्द्र जिघांससीति

१ A इत्या पितौ महर्त्ता इन्द्र अयं च इति ममः । २ A M क्रमः । ३ C नाव-
सुष्टिचत्वारिंशत् । ४ C in marg. स्त्वारिंशत् प्रतिपदादिभिः ।

तिष्ठः । आ मस्यो गन्तु मत्सर इति तृतीयासुद्धृत्य तिष्ठः । मसि न
इति प्रथमा चतुर्थी पञ्चमी च । अर्वावतो न आ गहीत्यष्टौ । य
इमे रोदसी उभे पर्श्वे नाम । क इमं दशभिर्मम । एतद्भेदुत वीर्यं ।
यस्यो मदो वरेण्य य इति वग्नस्थार्धम्^१ । यत्पाञ्चजन्यया विद्या ।
सोम इदं सुतो अस्तु । कुविष्कदिति चतस्रः । प्र नूनं धावता
पृथगिति तिष्ठः । प्रेतो मुञ्चामि नासुतः । इमां त्वमिन्द्र मौहः ।
प्रेता जयता नरः । आ यस्मिन्मत्त कल्पजा^२ । यद्ध प्राचीरजगन्त^३ ।
येनेन्द्रो हविषा क्ली । यदिन्द्र ब्रह्मणस्यते । अहमस्मि सहमानेति
हे । ध्रुवं ध्रुवेण हविषा । येनेन्द्रो हविषा क्लीत्यनुष्टुभस्यत्वारिंशत् ।

त्वमङ्ग प्र ग्रंथिषः । बलं धेहि तनूषु नः । यः सचाहा विच-
र्षणिः । युजानो हरिता रथे । वस्त्राँ इन्द्रासि मे पितुरिति
चधोविंशतिः पिबा त्वस्येत्युद्धृत्य । विष्णे त इन्द्र वीर्यमिति चतस्रः ।
प्र वो महे मतथो यन्तु विष्णव इति चतस्रः^४ । तवेदिन्द्राहमाग्र-
सेति । इहदिन्द्रायेयि प्रथमा तृतीया च पञ्चमी च । इति चत्वारिं-
शद्बृहत्तयः ।

इत्या हि सोम इन्द्रदे यदुदस्यो वृषाकपे द्वितीयस्यासुद्धृत्य
पङ्क्तयस्यत्वारिंशत् ।

जलिष्ठा उप इति निविद्वानम् । इन्द्र सोमं सोमपत इति
द्वादशीं परिहाय । तिष्ठा हरी रथ आ युज्यमानेत्येतांस्यत्वारिंश-
न्निष्ठुभः ।

त्यं सु खेषं महया खर्विदमिति चथोदशीं चोत्तमां चोद्धृत्य ।
प्र मन्दिने पितुमदर्शता वच इति चतस्रः । षष्ठीसप्तम्यौ च । उत
स न इन्द्रो विश्वर्षणिः । तुभ्यं हिम्बान इत्येका । आ इन्द्राय
इन्द्रवन्तः सजोषस इत्येका । प्र सु गन्तेति चतस्रः । मघ्नं त्वष्टा
वक्षन्तचदायसं कष्टन्नरः कष्टयमुद्धातन तमस्य द्यावापृथिवी सचेत-
सेति नवेति महलतीयम् ।

१०. विंशत्यधिकानि सप्तशतानि निष्केवल्ये ग्रंसेत् । इन्द्रस-
न्ध्वसस्यधिकंश्चधिकं^१ शतं द्वाधिकमासुष्टुभम् । सह नित्याभि-
र्महलतीयवत् । चतुर्दशासुष्टुभो महानाख्यः^२ । एकां च पङ्क्तिमसु-
पुरीषम^३..... एव केवलेति च व्यादेशात् । शास्त्रं प्रगायं शस्त्राङ्ग्य
सुरूपकमुमिति सूक्ते । इन्द्रमिन्द्राधिग इति च चीणि । अथा ते
अन्नमानाम् । पुरुतमं पुरुषाम् । य एक इन्द्रस्यर्षणीनामित्युद्धृत्य
वर्षहत्याय शवस इति दश । इन्द्र स्वेति चीणि । जज्ञानो नु
शतक्रतुरिति नव । शिञ्चा ण इन्द्रेत्यधिका । वृहती चेदसुरूपाभ्यां ।
य एक इद्विद्युत इति तिस्रः । आ याज्ञद्विभिरिति तिस्रः ।
वस्य त्यङ्गन्तरं मद इति चतस्रः । यूयं हि षा सुदानव इति
भारदाजी असुष्टुभेति (?) पञ्चविंशतिः ।

इमा अष्टा प्रद्वर्तथ इति पञ्च । तस्यभि प्र गायतेति दशमी-
सुद्धृत्य । वंयसु त्वा तदिर्ष्याः । आ याज्ञीम इन्द्रवः । सीदन्तसे

१ A °धिकमानुभां सच - तीयवद्वर्गः । २ C °मं । ३ A पङ्क्तिमसुपुरीषमनु
षा ऋचा एव केवलेति C एकां च पङ्क्तिमसुपुरीषमनुसुक्ता तुषी अच D एकां
च पङ्क्तिमसुपुरीषमनुसुक्ता तुषी अच एव । See श्री २९. २.

वयो यथा । नूत्रा इदिन्द्र ते वयम् । यो न इदमिदं पुरा । त्वया
 च सिधुजा वयम् । अध्राद्वयो अना त्वम् । मा ते अमाजुरो
 यथा । सखाय आ शिषामहीति तिस्रः । न ते सव्यं न दक्षिण-
 मिति नव । नक्षत्रं पुरा चनेति द्वे । एतो म्विन्द्रं स्तवाम
 सखायः स्तोम्यं नरमिति पञ्च । तदिन्द्राव आ भरेति तिस्रः ।
 दधानो गोमदश्ववत् । सखायः क्रतुमिच्छतः । कर्णमृष्टा मघवा
 श्रौरदेव्यः । इन्द्राय सामेति चतुर्थीमुद्धृत्य । सचायोरिन्द्र इति षट्
 चतुर्थीमुद्धृत्येत्युष्णिहः ।

गायन्ति त्वा गायन्ति इति द्वे सूक्ते द्वितीयामुद्धृत्य । उत स्य
 ते वनस्यते असावि सोम इन्द्र त इति पञ्चमी द्वितीयामुद्धृत्य ।
 यस्ते साधिष्ठो ऽवस इति द्वितीयामुद्धृत्य । उरोष्ठ इन्द्र राधस इति
 सप्तमी द्वितीयामुद्धृत्य । एन्द्र याहि हरिभिरिति चयोदश द्वितीया-
 पञ्चम्यामुद्धृत्य । स प्रसूया कविष्टध इति द्वे । तं त्वा यज्ञेभिरौमह
 इति । प्रप वस्तिष्टुभमिषमित्येका । उद्यद्भ्रमस्य विष्टपं । अव स्मराति
 गर्गर इति द्वे । यो व्यतीरकाण्यदिति तिस्रः । यज्मायथा अपूर्व्येति
 द्वे । आ त्वा गिरो रथीरिवेति सप्तमीमुद्धृत्य । त्वं त्वा चिदान-
 स्तासागाः त्वं न इन्द्र शूर शूरैः । शास इत्या । उन्निष्ठतेत्येका ।
 अयं ते अस्त्विति सूक्ते । अस्मा इति गायत्री चैद्विरूपाभ्यां ।
 त्वामिद्धि ज्वामह इत्येका । इन्द्र चिधत्तु शरणं । अध स्या नो
 वृधे भव । यदिन्द्र सर्गं शर्वतः । मो घु त्वा वाघतस्नेत्येका ।
 इमं इन्द्राय सुन्विरे । स वीरो अप्रतिष्कृतः । उदिमस्य रिच्यते ।
 तवेदिन्द्रावमं वसु । यदिन्द्र यावतस्त्वं तरणिरिस्त्रिषासति । अभि

त्वा शूर नोनुमः । अभी षतस्तदा भर । इन्द्र क्रतुं न आ भर ।
 मा चिदन्यद्वि शंसतेत्येका । यच्चिद्वि त्वा जना इमे । पिषा सुतस्य
 रश्मिन् इत्येका । इमा उ त्वा पुरुवषो । इन्द्रमिद्वेवतातये । अभि
 त्वा पूर्वपौतय इन्द्र स्तोमेभिरिति । तत्त्वा यामि सुवीर्यम् । शग्धी
 न इन्द्र यत्त्वा । उदु त्ये मधुमत्तमाः । २ युत्वा हि वृत्रहन्तम् ।
 निरिन्द्र वृहतीभ्यः । यदिन्द्र प्रागपागुदगित्येका । यथा गौरभे अपा
 कृतम् । प्र चक्रे सहसा सहः । अश्वौ रथौ सुरूप इत् । अध्वर्यो
 द्रावया त्वम् । रथेष्टायाध्वर्यवः । वयं घ त्वा सुतावन्त इति पञ्चदश ।
 तस्मिन्दि सन्ध्यतयः । अभि प्र वः सुराधसमित्येका । प्र सु श्रुतं
 सुराधसमित्येका । उभयं गृणवच्च न इत्येका । आ वृषस्व पुरुवषो ।
 शग्धूषु शचीपते । त्वं ह्येहि चरेवे । अविप्रो वा यद्विधत् । न
 पापासो मनामहे । यत इन्द्र भयामहे । इन्द्रः स्पलुत वृत्रहा ।
 अद्याद्या श्वःश्वः । वयमेनमिदा ह्यः । वयं घा ते त्वे इदु । तं
 घेमित्या नमस्विनः प्रथमेव । नकिष्टं कर्मण नगद्यश्चकार । यद् द्याव
 इन्द्र ते शतं । विद्येत्ता विष्णुराभरत् । तं वो दस्ममृतीष्वहम् । आ
 नो विश्वासु हव्य इत्येतथोरयुग्मयोः । इन्द्रे भुजं शशमानास आशतेति
 च । समीं रेभासो अस्वरंश्चिति दे । त्वामिदा ह्यो नर इत्येतस्या
 अयुग्मायाः^१ । सं मा तपन्धभित इति कवषस्पर्षा । प्र ते रथं
 मिथूकृतमित्येका । अन्तर्यष्ट जिघांसतः । त्वं विद्यस्य जगतः ।
 यच्चिद्वि सत्य सभेम्पा इति द्वितीयासुद्धृत्य । इन्द्रो मदायेति

— १ A शतस्यायुग्मयोः M • तस्यायुग्माया C D • तस्यायुग्मयोः ।

चतुर्दश । स्वादोरित्वा विषूवत इति तिस्रः । मा ते राधांसि मा
त जतथो वसो । अस्माकमिन्द्रेहि नः । अस्मा इत्काव्यं वचः । वि
पिप्रोरहिमायस्य दृष्ट्वाः । स त्वं नश्चिन्न वज्रहस्तं धृष्णुया । बाधसे
जनान्वृषभेव मन्युना । त्वामुग्रमवसे चर्षणीसहम् । ये गव्यता मनसा
शत्रुमादभुः । मिन्धोरिव । इमे हि ते ब्रह्मकृतः सुते सचा । मा
स्नेधत सोमिनो दक्षता महे । मन्त्रमखर्वं सुधितं न्युपेग्रसम् । त्वं
विश्वस्य धनदा अग्निं श्रुतः । शिचेयमिन्द्राहयते दिवेदिवे । न दुष्टुती
मर्थो विन्दते वसु । न त्वावाँ अन्यो दिव्यो न पार्थिवो । मा नो
अज्ञाता वृजना दुराध्वः । वि तर्ह्यन्ते मघवन्विपश्चितः । भूयाम
ते सुमतौ वाजिनो वयम् । अयं सहस्रमृषिभिः सहस्रतः । इन्द्रो
मग्न्या रोदसी पप्रथच्छवः । अस्त्रेदिन्द्रो वावृधे वृष्ण्यं शवः । येना
समुद्रममृजो महीरपः । शग्धी नो अस्य यद्व पौरमाविथ । कण्ठा
इव भृगवः सूर्या इव । इमे हि ते कारवो वावशुर्धिया । निरग्नयो
रुचुर्निरु सूर्यः । यदा इमे रुग्मे श्वावके ह्यपे । मन्दन्तु त्वा
मघवन्निन्दवः । सहस्त्रेणैव सचते यवीयुधा । सव्यामनु स्त्रिग्यं
वावसे वृषा । ऋष्यो न त्व्यञ्जवपानमा गाहे । स्वयं चित्स मन्यते
दाशुरिर्जगः । उप ब्रध्नं वावाता वृषणां हरौ । प्रदाकुषानुर्यजतो
गवेषणः । उप त्वा कर्मज्ञतये स नो युवा । अष्का न त्वेना नमसा
वदामसि । विद्वा सखिलमुत शूर भोज्यम् । ह्यर्थं सत्यतिं चर्षणी-
सहम् । जयेम कारे पुरुहूत कारिणः । गकी रेवन्तं सव्याथ
विन्दमे । मा ते गोदक्ष निर्गन्ध राधसः । य ऋष्यः आविथत्सखा ।
तं हि स्मराजं वृषभं तमोजसे । अप्रामिसत्य मघवन् तथेदसत् ।

पौरो अश्वस्य पुरुहन्तवामसि । उयवाज्जर्घचक्रत्वा पुरंदरः । उयं युयुज्म
 घृतनासु सासहिम् । त्वं हि राधस्यते राधसो महः । प्रभङ्गी शूरो
 मघवा तुवीमघः । अयुजो असमो नृभिरिति पञ्च । उक्तातमिन्द्र
 ते श्रव इति तिस्रः । निखातं चिद्यः पुरुसंभृतं वसु । सचा
 सोमेषु पुरुहन्त वज्रिवः । वृकस्त्रिदस्य वारण उरामथिः । पूर्वोऽश्विद्वि
 त्वे तुविकूर्मिन्नाश्रसः । त्वं नो अस्या अमतेरुत चुधः । आ त्वं सुग्रिप्र
 दस्यते । इन्द्रं तं शुभ्र पुरुहन्तामवसे । अषाल्लमुयं घृतनासु सासहिम् ।
 आ पगाथ । तं वो दस्मष्टतौषहम् । आ नो विश्वासु हव्य इत्यन-
 योर्युग्मा । कन्या वारवायतीति द्वे । मन्ये त्वा यज्ञियं यज्ञियानाम्^१ ।
 इन्द्र सोममिमं पिब । एवा तदिन्द्र इन्दुना । मन्ये त्वा यज्ञियं
 यज्ञियानाम् । इन्द्रस्य तु वीथीणि प्र वोचमिति निविद्धानम् ।
 एतायामेति त्रयोदश । तत्त इन्द्रियं न्यरमं पराचैरित्यष्टौ ।
 यो जात एव प्रथमो मनस्वानिति पञ्चमौमुद्भूत्य नवमीं च ।
 अध्वर्यवो भरतेन्द्राय सोममिति पञ्च उत्तमा मुद्भूत्य । प्र घा न्यस्य
 महतो महानि । आ सत्यो यातु मघवाँ षड्जोषौ । इन्द्रं कामा-
 वसूयन्तो अग्नन् अनुष्टुभं^२ इत्युद्भूत्य । आ न इन्द्रो हरिभिरित्यष्टौ ।
 अभि त्वं मेषमिति त्रयोदश । शचीव इन्द्रेति सप्त । भा नो
 अग्निन्मघवश्चिति पञ्च । अत्र खेदा इति त्रौणि । अश्वावतौ पञ्च ।
 इमां ते धियमिति दश । प्र वः सतां ज्येष्ठतमायेत्यष्टौ । तदस्मै
 नयमिति षट् । विश्वजित इति पञ्च । अजातशत्रुमिति सप्त ।

^१ M has पुन्यो प्रीत्यविद्यानां instead. ^२ Com.

अस्मिन् इन्द्र पृथुतौ यशस्तौति । प्र ते महे विदथे शंसिषं
हरी इति ।

११. सह मरुत्वतौयेन ।

१२. परिपूर्णत्वात् ।

१३. परिपूर्णकामत्वात् ।

१४. सहस्रेण सर्वेण सर्वमश्वमेधम् ।

१५. पञ्चमे ऽहनि भवानि पाञ्चमाह्निकानि सामूहिकानि
परिगृह्यन्ते । आज्यप्रउगमाहचर्यात् । न स्वस्तिनोमिमौतीयं पूर्वा-
णीति वचनात् ।

१६. अर्थवादो ऽयमेकाहिकानां निविद्धानानां प्रशंसार्थः ।

१७. उक्थ्यमंशमेतदहः समाप्यते ।

१८. अर्थवादो ऽयमुक्थ्यमंशस्य अग्निष्टोमादुच्छ्रितत्वसामान्येन ।

१९. अश्वमेधस्य त्रिरात्रस्य तृतीयमहः । सर्वस्तोमो ऽतिरात्रो
भवति ।

२०. अर्थवादो ऽयम् ।

२१. एवं सामान्यम् ।

२२. प्रार्थना ।

२३. अर्थवादो ऽयमतिरात्रमंशस्याश्वमेधस्य । -

२४. आभिष्विकाद्वितीयादहः शस्त्रं कर्तव्यम् ।

२५. पुराकृत्यो ऽर्थवादः परकृतिरूपं वा ।

२६. नदेतदिन्द्रोतायाजनां^१ (?) प्रति एषा यज्ञगाथा प्रसिद्धैव
शब्दशते^२ । उतान्यापि ।

६.

१. आसन्दीवत्यधिष्ठाने देशे वा । धान्यं भक्षमाणमश्वं रुक्मवक्तं
हरितस्रजं सर्वालंकारालङ्कृतं देवेभ्यो जनमेजय आलभवान् इति
यज्ञगाथा यज्ञस्तुतिः । यज्ञसंयोगाद्राजस्तुतिः ।

२. एते एव द्वे यथोक्ते अहनी । तृतीयं ज्योतिःसंज्ञको ऽति-
रात्रस्तेन उग्रसेनं शौनको याजयां चकार ।

३. पूर्वोक्ते द्वे अहनी । तृतीयं गोसंज्ञकमहस्तेन भीमसेनं
याजयां चकार शौनकः ।

४. एते एव पूर्वे अहनी । आयुःसंज्ञो ऽतिरात्रस्तृतीयम् । तेन
श्रुतसेनं याजयां चकार इन्द्रोतः शौनकः ।

५. उग्रसेनादयः ।

६. वन्यमाणिका ।

७. पारिचिताः पशोवरम् । पुत्रपौत्रादिभिरश्वमेधयाजिभिः
पुण्याः पापकर्मपुण्यकर्म तत्पुण्यं^३ प्रायश्चित्तार्थम् । तेनाश्वमेधया-
जिनो भवन्ति^४ ।

१ A इन्द्रोतायाजनां प्रति M इन्द्रो वाच्यानां C इन्द्रोवाच्यानां D तदेतदिन्द्रो-ना ।
२ D चिष्टाने C गद्यते । ३ A C पुण्यं instead of अपुण्य D पुण्याः पापकर्म-
तत्पुण्यं M पुण्यापुण्यकर्म । ४ C om. भवन्ति ।

८. उक्ते एव पूर्वे अहनी । अभिजिदतिरात्रसृतीयः । तेनेष्ट-
वानृषभो याज्ञतुरः ।

९. उत्तैषाण्यन्या ।

१०. ऋषभाख्ये राजत्रि पुरा याज्ञतुरे ऽश्वमेधेन यजति सति
दत्त इन्द्रः सोमेनासौत् । ब्राह्मणाद्याभिलषितैर्धनेः ।

११. एते एव पूर्वे अहनी । तृतीयो विश्वजिदतिरात्रः । तेन
ह वैदेहः पर आह्वार ईजे ।

१२. अथेषा अप्यन्या शाखान्तरात् ।

१३. आह्वारो धनस्य पूर्णं अश्वमेधे दिशो दत्तवान् ।

१४. गौतमस्य चतुस्तुरस्तोम इत्येवमादिके पूर्वे अहनी उक्ते
एव । महाव्रतमतिरात्रसृतीयम् । तेन तादृशेनाश्वमेधेन मरुत्तो
नामाविक्षित ईजे ।

१५. स सर्वस्वार्थस्य^१ स्तुत्यर्थः ।

१६. इयं विभूतिरश्वमेधयाजिनो मरुत्तस्यासौत् ।

१७. विशिष्टस्य अद्धानस्य कर्मोपासकस्य फलार्थवाद्दो ऽयम् ।

१८. दानेन दिक्संबन्धो ऽस्य क्रियते । विजयमध्यात् दिग्वि-
भागाः^२ ।

१९. दिग्गृहणमनुवर्तते ।

२०. दिग्भवति ।

१ A D om. स C नुत्यर्थः ।

२ मध्यात् विजयदिग्विभागाः C D (?) M
विजयमेध्या दिग्विभागाः cf 24 ।

२१. षष्ठीनिर्देशादन्यत्रापि दिग्संबन्धः ।
 २२. भूमिपुरुषब्राह्मणस्त्वजं दिग्दानमिति तन्त्रान्तरे ।
 २३. तदेव होत्रका अन्वाभक्ता इति (१३. ५. ४. २४) श्रतपयश्रुतेः ।
 २४. विजयमध्ये । तुशब्दः समविभागार्थः^१ ।
 २५. विशाखो विविधशाखो यूपस्तत्र पञ्च पशव उक्ता आस-
 न्मथ्याः । आधार्चवविहिता देवता इह स्वरूपादर्शनात्^२ ।
 २६. अतुपशवो वक्ष्यमाणाः । वसन्तादारभ्य प्रत्युतु कर्तव्याः ।
 २७. सलाग्नेया एकतन्त्राद्योदनेक्यादेकप्रदानासु विभवात् ।
 २८. सलेव पूर्ववत् ।
 २९. अत्रापि च देवताविकल्पः । कालविशेषसु सूत्रोपास्तः ।
 शेषं पूर्ववत् ।
 ३०. अत्रापि देवता अतुसु । शेषं सप्तानम् ।
 ३१. पूर्ववद्वाख्याताः ।
 ३२. सलेव पशव ऐन्द्रावेष्णवाः शिशिर अतौ पूर्ववदेकतन्त्राः ।

१०.

१. उक्तो ऽयमेधः^१ । पुरुषमेधो वक्तव्यः । तस्यायं पुरस्तात्पुरा-
 कल्परूपो ऽर्थवाद उच्यते । प्रजापतिः किलायमेधयागं निर्वर्त्य^२
 पुरुषमेधाख्यं यागं साध्यसाधनसंबन्धद्वारेण वेदादपलभवान् ।

२. महाभागस्याख्यापनार्थो^३ ऽर्थवादः । .

^१ Q. D om. अर्थः । ^२ A om. the text from उक्त M लक्षपाद्यदर्शनात् ।
^३ A निर्वर्त्य C निर्वर्त्य M निर्वर्त्य । ^४ C D om. स्या ।

३. यथा प्रजापतिस्तथैव वर्तमानिको^१ ऽपि यजमनः पुरुषमे-
धेनाभिलषितं फलमाप्नोति ।

४. 'महर्त्विग्भ्यो निर्वपतौत्येवमादिकमिति कर्तव्यताजातं^२ पुरु-
षमेधे ऽप्याश्वमेधिकं भवति ।

५. उपजनश्च पञ्चविंशतिर्यूपा इत्येवमादिक^३ आश्वमेधिकस्य
निर्वर्तको भवति । किमुपजन एवायं न भवति । विकारो ऽयं ।
पुरुषालम्बादिप्रातिपदो विधिरिहोपजनशब्देनाभिप्रेतः ।

६. तिस्र इष्टयस्त्रीणि हवींषि । एकहविष्का^४ ।

७. अग्नये^५ कामायेत्यस्यार्थवादः ।

८. अग्नये दात्रे हविर्यत् कर्तव्यं तस्यायमर्थवादः ।

९. अग्नये पथि कृते कर्तव्यमिति यदुक्तं तस्यायमर्थवादः ।

१०. पूर्ववदश्वस्योत्सर्गं कृत्वा ततः पुरुषं ब्राह्मणजातीयं क्षत्रि-
यजातीयं वा सहस्रेण गवां शताश्वभ्यधिकेनावक्रौय संवत्सरायोत्सृ-
जन्ति । अश्वरक्षण इवास्यापि तत्संख्याका एव रक्षिणः^६ ।

११. अनावर्तयन्तो ऽन्यत्र देव्यादिगृहात्तथा चैवेत्येवशब्दप्रयो-
गादयमप्यधिको ऽर्थो लभ्यते ।

१२. एतानि त्रीणि हवींषि संवत्सरं कार्याणि ।

१३. आश्वमेधिकेः सावित्रैरहरहर्विपर्याममनुष्ठेयानि ।

१४. पारिप्लवौयैर्विपर्यामं नाराग्रंशानि कार्याणि ।

१५. अनुमतय इति यदुक्तं तस्यायमर्थवादः ।

१ M वर्तमानानि को ऽपि ।

२ om. जा ।

३ A •का •धिकं ।

४ M एष ४० ।

५ C इवस्यापि; C D om. का एव ।

१६. पथ्याये स्खल्य इति यदुक्तमिति तस्यायमर्थवादः^१ ।

१७. अदितय इति यदुक्तं तस्यायमर्थवादः ।

११.

१. श्रौतःश्रेयमाख्यानं पौरुषमेधिकानां प्रथममाचष्टे ।

२. एतदाचष्टे ।

३. श्रुतःश्रेयस्य प्रथमे कस्य नूनमित्येवमादिके निगदेत् । व्या-
चक्षाण इवानुद्भवेदित्यर्थः ।

४. काचीवतमाख्यानं द्वितीयमाचष्टे । एकान्तरिते ऽङ्गि ।

५. कचीवानुशिजः पुत्रः स्तनयै भावयत्यै^२ राजनि सनिं समान
दक्षिणां लब्धवानित्यर्थः ।

६. प्राता रक्षमित्येतत्^३ ।

७. श्यावाश्वमाख्यानं तृतीयमाचष्टे ।

८. तथा तदुक्तकमिवाचष्टे यथा श्यावाश्व षष्ठिरार्चनामसो
वैददश्वौ राजनि सनिं समान दक्षिणां लब्धवान् ।

९. निगदेदिति प्राकृतमनुवर्तते ।

१०. चतुर्थमाख्यानं भरद्वाजं क्रमप्राप्ते ऽङ्ग्याचष्टे ।

११. तथा तद् वृत्तकमिवाचष्टे यथा वृषौ राजनि तत्क्षिण
वर्णापसदे प्रसूतोके च राजनि सार्धये भरद्वाजः सनिं समान दक्षिणां
लब्धवान्^४ ।

१०] om. the second इति C यदुक्तं यथाश्रमर्थवादः । १ C भाष्ये D भाष्ये ।

१ A त्वेति । ४ C इत्यर्थः ।

१२. अधि हवुः पणौनामिति तिस्रः । प्रस्तोक इक्षु राधसस्त
इत्येति चतस्रः । एताः सप्त निगदेत् । व्याचक्षाण इवानुद्भवेत् ।

१३. पञ्चममाख्यानं क्रमप्राप्ते ऽहनि वासिष्ठमाख्यानमाचष्टे ।

१४. तथा वृत्तकमिवाचष्टे यथा वसिष्ठ ऋषिः । सुदासो नाम
राजा पित्रवनस्य^१ पुत्रस्तस्य सुदासः पौत्रवनस्य वसिष्ठः पुरोहितो
बभूवेति ।

१५. द्वे जम्बुर्देववतः श्रुते गोरित्येतत्सूक्तशेषमेव^२ सूक्तमित्याह ।
देवतासूक्तमिति प्रसिद्धा ।

१६. मैधातिथमाख्यानं षष्ठं क्रमेणाचष्टे ।

१७. तथा^३ तद्वृत्तकमिवाचष्टे यथा आसङ्गो नाम राजा
पुमाग्वभूव स्त्रीत्वमनुभूय ।

१८. सुहि सुधीर्दंते घा त इति सूक्तशेषं व्याचक्षाण इवानु-
द्भवेत् । निगदेदित्यनुवृत्तेः ।

१९. ^४वात्समाख्यानं तेन क्रमेणाचष्टे येन सप्तमं भवति ।

२०. तथा वृत्तकमिवाचष्टे यथा कण्वपुत्रो वात्स ऋषिस्त्रि-
न्दिरे राजनि पारशव्यये सनिं सप्तान दक्षिणां लब्धवान् ।

२१. निगदेत् ।

२२. वाग्रमाख्यानकमष्टममाचष्टे ।

२३. तथा तद् वृत्तकमिवाचष्टे यथा वग्र ऋषिरभ्युपुनः ।

१ C सुदासनामराज्ञः पित्रवनस्य पुत्रः । ° १ C अरिति च सूक्तशेषमेव सूक्तमित्याह ।

२ D यथावृत्तमिवाचष्टे ।

३ C D here and in the Sūtra वात्सं ।

पृथुश्रवा नाम राजा कानीतः । तस्मिन् सनिं संधान । दानं प्राप्त-
वानित्यर्थः ।

२४. आ स एतु य ईवदेत्येवमादिकं सूक्तशेषं च निगदेत् ।

२५. प्रास्कण्यमाख्यानं नवमं यथाप्राप्तक्रमेण नवममाचष्टे ।

२६. तथा तद्वृत्तकमिवाचष्टे यथा प्रस्कण्य ऋषिः पृथगे मेधे
मातरिश्वे राधनि मातरिश्वनि वा समन्तलिङ्गात् । सनिं संधान
दक्षिणां लब्धवान् ।

२७. भूरोदिन्द्रस्य वीर्यमिति सूक्ते निगदेत् ।

२८. नाभानेदिष्टमाख्यानं क्रमप्राप्तं दशममाचष्टे ।

२९. तथा तद्वृत्तकमिवाचष्टे यथा अङ्गिरःसु सन्निषु नाभाने-
दिष्ट ऋषिर्दक्षिणां प्राप्तवान् ।

३०. न केवलमाख्यानकमाचष्टे सूक्तं च. ये यज्ञेनेत्येवमादिकं
निगदेत् ।

३१. सर्वाष्टेतानि आख्यायानि नराणां पुरुषाणां दक्षिणाप्रश-
सकानीत्येतेन रूपेण भवन्ति ।

३२. पुरुषरूपः पुंसाक्षररूपेण प्रशस्यत इति नाराशंसः । नरेवा
परमात्मदर्शिभिः अद्धानैर्दर्शनसंपन्नैः प्रशस्यत इति नाराशंसः ।

३३. यक्षारशंसान्याख्यानान्याचष्टे ।

१२.

१. पञ्चविंशतिर्मध्याकरूपः पुरुषमेधे भवन्ति ।

२. एकैकः पञ्चविंशत्यरत्निः ।

३. दश बिल्वजातीया^१ द्वादश खदिरजातीयाः ।

४. पैतृद्रवौ देवदारुभिर्द्वौ । उपस्थावानौ पार्श्ववर्तिनावग्नि-
ष्ठस्य ।

५. राज्जुदालः स्नेहान्तकः^२ सो ऽग्निष्ठो भवति ।

६. पशवो भवन्ति ।

७. समानदेवतत्वात् ।

८. यान्याश्वमेधिकानि^३ सौत्याहान्युक्तानि गोतमस्य चतुस्त-
रस्तोम इत्येवमादीनि तेषां प्रथमे च^४ उत्तमं चैतदिहातिदिश्यते ।

९. अहर्भवतीति शेषः^५ ।

१०. दश हस्ताङ्गुलयो दश पाद्याश्चत्वार्यङ्गान्यात्मा पञ्चविंश
इत्यनेन पञ्चविंशो वै, पुरुष इत्युक्तम् ।

११. पुरुषमेधं पुरुषरूपेण ।

१२. पुरुषः पूर्वमुक्तो ब्राह्मणः क्षत्रियो वा परिक्रौतः । अपरः
पशुर्गोमृगः । द्वितीयो ऽजस्तूपरः । एते प्रजापतिदेवत्याः कर्तव्याः ।

१३. गौरादयः पञ्च पुरुषस्यानुस्तरणाः कार्याः ।

१४. पञ्चविंशतिः पशवस्तास्यातुर्मास्यदेवताः पञ्चविंशतिरनुप-
हीतव्याः । अश्वमेधे पितृत्रेयम्नकपुनरुक्तवर्जमिह^६ तु पितरन्नेयम्न-
कदेवता इत्येवं पञ्चविंशतिः । पुनरुक्तानि तु वर्जनौयानि ।

१ A बिल्वजाती । २ C स्नेहान्तकः । ३ C om यानि G M D सौत्यानि ।

४ C D ins. हे । ५ C adds द्वितीयमपः पञ्चविंशस्तोमकं भवति ।

६ C अश्वमेधपितृत्रेयम्नक ।

१५. चातुर्मास्यदेवतानां 'सर्वदेवताप्रीत्यर्थं पशव आसन्नभ्यन्त इत्यर्थवादः ।

१६. असंलतं पुरुषं पौरुषैरलंकारैरास्तवमवप्राप्य उदौरतामवर उत्परास इत्येकादशभिः । प्रणवां गणधर्मात्प्राप्तो वार्यते ।

१७. अग्निर्मृत्युरित्येवमादिकाः 'शाखान्तरोक्ता आग्निषो भवन्ति ।

१८. अग्निगो इति (१६.२.२२) परिशिष्य मेनमग्ने वि दक्षो माभि गोच इत्येतत्सूक्तमावपेत् । तथैव । यथाश्वसेधे ।

१९. कौशं कुशमयम्^१ । ताप्यं दृताक्तं^२ चौमं दृपाणं वा । अरुणं पीतांशुकम् । आंशवं एदृस्त्रैचमयम् ।

• २०. संजप्तं पुरुषं यामेन साम्ना यामाख्येन साम्ना उद्गाता उपतिष्ठते ।

१३.

१. सहस्रग्रीष्वां पुरुष इत्यनेन पुरुषेण नारायणेन षोडशकेन होताभिष्टुयात् ।

२. 'धोत्रादयो यथोद्दिष्टास्तार अलिजः परेयिवांसं प्रवतो महीरंश्चिद्येवंमाद्यारभ्य द्वाभ्यांद्वाभ्यामेकेक उपस्थानं कुर्यात् ।

३. अयामन्तरमृत्विजो यजमानं भिषज्यन्ति । अगदं कुर्वन्तीत्यर्थः । दृपाभ्यामुपमार्जयन्ति सर्पदृष्टादौ दर्शनात् ।

१. C (orig) सवे । २ C M शाखान्तः । ३. A कौ. C D कुशमय (D क) ।

४ C दृताक्त M दृतोक्त D दृताक्त ।

४. उत देवा अवहितमित्यनेन होता । मुञ्चामि^१त्वा हविषा जीवनाय कमित्यनेन ब्रह्मा । अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्यामित्यनेनो-
द्गाता । वात आ वातु भेषजमित्यनेनाध्वर्युः ।

५. प्र तार्यायुः प्रतरं^२ नवीय इत्येतासां नैर्द्धतीनां^३ होचादथ ऋत्विजो यजमानमेकैकयाभिषज्यन्ति ।

६. शं न इन्द्राग्नी भवतामवोभिरित्येताः शंतातीयाः । एता-
सामान्नायक्रमेण तिसृभित्सिसृभिर्होचादयो यथोद्दिष्टा यजमानं
भिषज्यन्ति ।

७. संश्रप्ताय पुरुषाय महिषीं यजमानस्य प्रथमविज्ञामुपनि-
पातयन्ति ।

८. पुरुषं च महिषीं च ।

९. तौ पुरुषमहिष्यौ तथैव यथाश्वमेधे ऽश्वमहिष्यावुत्सक्योरव
मुदं धेहीति ।

१०. होता महिषीं परिवृक्ता च महिषीत्यनया । ब्रह्मा
वावातां अप्रपाणा च वेगन्तेत्यनया । उद्गाता परिवृक्तां यो ऽना-
क्ताचो इत्यनया । अध्वर्युः पासागलीं न सेधे यस्य रोमशमित्यनया ।
तथैवेत्यधिकारात् ।

११. उक्ताभ्यो ऽभिमेधिनीभ्यो या उत्तरास्ताभिरश्वमेधवत्
प्रत्यभिमेधन्ति । वावाता च महिषी । सुप्रपाणा च वेगन्ता । य
आक्ताचः स्वभ्यक्त इति ।

१९. न सेग्रे यस्य रम्बत इति ।

१९. उदीर्ष्व नार्यभि जीवलोकम् । उदीर्ष्वतः पतिवती
ह्येषा । उदीर्ष्वतो विश्वावसो । अश्वत्थती रीयते सं भरध्वमि-
त्येता उत्थापिन्यः । आभिर्होत्रादयो महिषीमुत्थापयन्ति ।

१४. होत्रादयो महिषीम् । मनो ऽन्वा ऊवामह इति त्वचेन
होता । असृणीते मन इति त्वचेन ब्रह्मा । यत्ते यमं वैवस्वतीमिति
त्वचेनोद्गाता । यथा युगं वरचयेति त्वचेनाध्वर्युः ।

१५. ब्रह्मा महिषीं वाचयति^१ । तुशब्दास्मात्तुमन्त्रयते ।

१६. अलिजः सदमि ब्रह्मवचं वदन्ति वक्ष्यमाणकम् ।

१७. गावो यवं प्रयुता प्रयीं अचक्षति होताध्वर्युं पृच्छत्य-
मयर्षा ।

१८. सं यद्वयं यवसादो जनानामित्येतया ।

१९. होताध्वर्युमन्त्रेदु मे मंससे सत्यमुक्तमित्येतया ।

२०. अध्वर्युस्तुर्था प्रत्याह । यस्यानचा दुहिता जालासेत्यनया ।

२१. ऊं सुती इत्येवमादिकया ब्रह्मोद्गातारं पृच्छति ।
समीची बिभृतश्चरन्तमित्येतयोद्गाता प्रत्याह ।

२२. कत्यग्रयः कति सूर्यास इत्येतया ।

२३. एक एवाग्निर्वज्रधा समिद्ध इत्येतया ।

१४.

१. आश्वमेधिकं कर्म ब्रह्मवचानन्तरं प्रागाज्याह्नवति ।

१. A om the first three words. In the text of the Sūtra I ought to have written ब्रह्मा तु वाचयति.

२. 'ऐकाहिकं च प्र वो देवाय माहाव्रतिकं च विशोविशो वः ।
एते उभे शसेत् ।
३. फलार्थवादो ऽयं न फलविधिः ।
४. 'ऐकाहिकं च माधुच्छन्दसं माहाव्रतिकं च क्षुविदङ्गेत्यादिकं ।
प्रजगौ संप्रवयेत् । दृक्षशः^१ । सितेतरमणिवत् ।
५. फलार्थवादो ऽयं । द्वितीयादाभिन्नविकारत्वात्ऽवने होचकाः ।
६. अस्याहो महाव्रतान्मध्यन्दिनो निष्क्रेवत्यमरुत्वतीये भवतः
^२षष्ठाचाहो होचकाः ।
७. राजनाख्यमस्याहः पृष्ठं भवति ।
८. पुरुषविधं पुरुषप्रकारमेतस्मामार्थवाददर्शनात् ।
९. वैश्वदेवानुचरादारभ्य षष्ठादह्नृत्तृतीयसवनं भवति ।
१०. ये यज्ञेनेति शंसनादर्थवादो ऽयम् ।
११. मरैः शस्यत इति कृत्वा ।
१२. यत्षष्ठाहिकं तृतीयसवनं करोति ।
१३. अर्थवादार्थ उपन्यासः ।
१४. महादिवाकौत्यग्रंशार्थो ऽर्थवादः ।
१५. षोडशशन्तमेतदहः समाप्यते स्नग्नाखाभिप्रायेण ।
१६. उक्तार्थो ऽयमर्थवादः ।
१७. पुरुषमेधे चतुर्थमहः पृष्ठश्वस्य यत्पञ्चमं तद्वति । सकल-
स्याहो ऽतिदेशः ।

१८. स्तमण्डलं पुरुषमेधे सहपुरुषं दीयते । पुरुषाः किल ब्राह्मणवर्जं संवत्सरं मङ्गव्यष्टिं कुर्युः । तेषां च राजैवाग्रजं^१ ददाति ।

१९. विविधशाखो यूपस्तस्मिन्दश पशव आलभ्यन्ते प्राञ्चान्तरान् ।

२०. द्वादशद्वादश^२ क्रमेण चतुषु पशव भवन्ति । षष्ठाग्रेया (१६.९.२८) वसन्त इत्यनेनैव क्रमेणाश्वमेधवत् ।

१५.

१. सर्वमेधो वक्तव्यः । तस्यायं पुरस्तात्पुराकल्पूपो^३ ऽर्थवाद उच्यते । ब्रह्म किल स्वयम्भु तपो ऽतथत ।

२. वैशब्दो निपातः । ४. आनन्यमपवर्गाख्यं तपसः फलमस्ति । इत्थं तर्हि सर्वेषु भूतेष्व्वात्मानमेकान्तेन सर्वकृतुविशिष्टदर्शनेन जुह्वानीत्येवमैव ।

३. तद्ब्रह्म स्वयम्भु सर्वेषु भूतेषु स्थावरजङ्गमेष्व्वात्मानमदैतद्दर्शनेन ज्ञत्वा सर्वाणि भूतानि सर्वमेधाख्ये क्रतौ जुह्वां चकार ।

४. अर्थं प्राधान्यं स्वाराज्यं मानसौ सिद्धिः । आधिपत्यं^४ लभुता । एतत्सर्वं ब्रह्मणा प्राप्तम् ।

५. यथैवेतद्ब्रह्म स्वयम्भु तथैवाद्यापि यजमानः^५ सर्वभूतशरणो ऽद्वैतो^६ सर्वमेधयाजी सम्यग्दर्शनसम्पन्नः । सर्वेषु भूतेष्व्वात्मानं सर्वाणि भूतानि चात्मानि जुहोति । जुह्वां करोतीति ऋन्देऽनुकरणम् ।

१ भू तेषां वरादिवा इति । २ A has only once द्वादश । ३ C कल्पो ।

४ C ins. तद् । ५ C M द्वितीय ।

६. ततो ऽनेन दर्शनेन समं पञ्चक्षात्मयाजी श्रेष्ठ्यं क्षारान्य-
माधिपत्यं पर्येति । सर्वतः प्राप्नोति ।

७. प्रागग्नीषोमीयात् ।

८. सर्व एव सर्वमेधो दशरात्रो यज्ञक्रतुर्भवतीति । तस्याग्निष्टु-
दग्निष्टोमः प्रथममहर्भवति । इन्द्रस्तुदुक्थ्यो द्वितीयमहर्भवति । वैश्व-
देवस्तृतीयम् । चतुर्थं सूर्यस्तुति अश्वमालभन्ते ।

९. पौरुषमेधिकं मध्यमं पञ्चममहर्भवतीति शतपथश्रुतेः ।

१०.^१ तस्मिन्नेव पौरुषमेधिके पञ्चमे ऽहनि पुरुषमालभन्ते ।

११. अपरियज्ञो^२ वाजपेयः षष्ठमहर्भवति ।

१२. आग्नेर्यामः सप्तममहर्भवतीति च शतपथश्रुतेः ।

१३. तच्च तस्मिन्नाग्नेर्यामे सर्वान्मेधानालभन्ते । मेधान्वान्य-
श्रून्^३ । ये के च प्राणिनस्ताप् । प्रजापतिरेकैकस्य । नेति केचित्^४ । देव-
तास्तु नानाप्रकारा आध्वर्यवे सर्वस्मै जुहोतीति (१३.७.१.८) शतपथे ।

१४. ये वपावन्तः पञ्चवस्त्रेषां वपाहोमः ।

१५. अवपाकानां त्वचो जुहति ।

१६. ओषधिवनस्पतीनां संक्षेदं प्रक्षिपेयुः ।

१७. चिण्वमष्टममहर्भवति । त्रयस्त्रिंशं नवममहर्भवति ।

१८. सर्वमेधस्योत्तममहर्विंशजित्सर्वस्त्रोमः सर्वष्टहो ऽतिरात्रो
भवति ।

१ om. C. २ C D अपरियज्ञो । ३ Doubtful. A om. तच्च-पश्यन् but in
a repetition of this passage after xvi, 29, 16, it reads मेधान्वान्पावपश्यन् ।

४ M केचित् । केचित् D केचित् । केचिदेव वास्तु नामा० C केचित् । केचि-
देवतास्तु नामा० ।

१८. क्षत्तार्थवादो ऽयम् ।

१९. विंशतिः पञ्चदशो यस्मिन्मासभ्यन्ते स विंशतिपशुः विवि-
धशस्त्रो यूपो भवति ।

२०. वसन्तादिष्वृतुष्वग्नेयादीन् प्रत्यूतु चतुर्विंशतिं चतुर्विंशति-
मासभ्यन्ते ।

२१. वक्ष्यमाणा^१ दक्षिणा विकल्प्यते^२ । अत्र संतिष्ठत इति
वचनात् ।

२२. सहभूमि सपुरुषं^३ । प्राची दिग्घोतुर्दक्षिणा ब्रह्मणः
प्रतीच्यर्ध्वीरुदीच्युद्गातुस्तदेव होत्रका अस्वाभक्ता इति श्रुतेः ।

१६.

१. अरण्यं प्रव्रजेदिति सूत्रान्तः । गार्हपत्ये ऽग्नावधरारणिम् ।

२. आहवनीये ऽग्नावुत्तरारणिं प्रक्षिप्य ।

३. दक्षिणाग्निमपि बद्धवचनात् ।

४. न ग्रामं प्रविशेदित्यर्थः ।

५. विश्वकर्मा नाम भौवमो ऽन्तत ईजे । अन्तेनेष्टवान्^४ ।

६. तं विश्वकर्माणं मूढमिः किञ्च विशिष्टेन स्त्रीरूपेण साक्षा-
दुवाच ।

७. हे विश्वकर्मभौवन मां दिदासि^५ त्वं चान्ये च युष्मदीया
अन्ये च भूतारः कथमाय दातुमिच्छतः(?) । स ईदृशः संगर आरम्भो

१ C D ० च । २ C D विकल्प्यते । ३ C ० भूमिपुरुषप्रा० D सपुरुषप्रा० ।

४ A चको० C M रहवन्तः । ५ C D दिदासि C also in the text.

भवतो मृषा । किं कारणम् । येन मां सल्लिखमध्ये मज्जन्तीं क
उद्धर्तुं शक्नोति यच्च स्ववशे वर्तते तद्दीयत इति ।

८. विश्वकर्माणमाक्षिण्य स्वतन्त्रां मज्जन्तीमुदके कश्यप ऋषि-
बद्धृतवान् । विश्वकर्मा भौवन इत्येवमादिको ऽर्थवादस्तस्यायं संक्षे-
पार्थः । ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणा यजमानेन परमात्मदर्शनसम्पन्नेन
सर्वमेधः कर्तव्यः । स एव यथाचोदितं भूमिदानाद्यपि सर्वं कर्तुं
पारयति । अतिगिभरयन्नेत्यभूतैर्भवितव्यं ये भूमेः प्रज्ञये ऽप्युद्धर-
ण्यमाः ।

१७.

१. वाजपेयः षष्ठमित्युक्तम् । तत्रायं विधिरनित्यः वाजपेय-
प्रकरणेऽपठितत्वात् ।

२. वाजस्याहमित्येवमादिनेन मन्त्रेण ब्रह्मौदुम्बरं रथचक्रमा-
रोहेत् ।

३. बृहस्यतेरित्यस्य स्थाने षष्ठ्यन्तमेवेन्द्रस्येति ।

४. त्रैश्वे यजमाने बृहस्यतेरित्यस्य पदस्य स्थाने प्रचेपः^१ ।

५. तस्मिन्नथचक्रे ब्रह्मासनमन्त्रेणोपविश्य अविद्धे नाभिद्वज
उद्धिते^२ असप्रेषितो ब्रह्मा त्रिराविर्मर्या इति अक्षि साम गाथात्^३ ।

६. पचान्तरं वागब्दात् । तस्यैव भासो योनिं वक्ष्यमाणिकां
चिर्जपेत् ।

१ C पदस्य चेपः D यतस्य चेपः । २ A उद्धिते C अविद्धेनाभिद्वजमुद्धृत
D उद्धिते । ३ C D om. from आविर to अक्षि ।

७. एतच्च जपेद्वायेदा ।

८. वाजस्याहमित्येवमादिकेन ।

९. आरोहणमन्त्रस्य प्रत्यवरोहणे उत्तमं नाकं रोहेयमिति
स्थाने अहमिति^१ विकारः ।

१०. ब्रह्मेत्येतत्प्रकृतमेवानुवर्तते । वाजपेय इति च^२ । मधुघ-
हस्याध्वर्युणा समर्पितस्य हिरण्यस्येन पात्रेण प्राणभक्षं भक्षयित्वा ।
हिरण्यपात्र एव मधुघहः केषांचित् । उपयच्छते पात्रं प्रतिगृह्णा-
तीत्यर्थः^३ । अथैतं^४ सहिरण्यपात्रमेव मधुघहं ब्रह्मणे दददमृतमा-
युरात्मन्वत्ते ऽमृतं ह्यायुर्हिरण्यं । तेन स यं भोगं कर्मियते तं कुरुते ।

११. पत्नीयजमानयोर्यूपारोहणकाले ब्रह्मा सौचं मन्त्रं प्रठेत्^५ ।
मन्त्रविकल्पः ।

१२. वाजपेयाधिकारः । प्रकृत एव^६ वाजपेये पत्नीयजमानौ
यूपमारोहतः । तच्च यजमानविशो यजमानमूषपुटेराव्रजति ।

१८.

१. प्राक् शौनःश्रेष्ठात् राजसूये ऽभिषिक्तो यजमानो ब्रह्मभि-
त्येवं पञ्चकृत्वो ब्रह्माणमामन्त्रयते ।

२. प्रतिवचनं^७ ब्रह्मा करोतीत्यर्थः ।

३. त्वं ब्रह्मासीत्येवमुक्त्वा^८ सवितासि सत्यप्रसवं इति प्रति-

१ A चवरोहमिति C D om. from स्थाने to विकारः । २ C वा ।

३ D प्रतिगृह्णीयात् । ४ A सहिरण्यपात्रा । ५ CM om. from पत्नी-
to पुटेत् । ६ C M प्रकृत । ७ प्रकृत एव वा D अधिकारः । प्रकृत एव । A प्रा ।

८ C repeats त्वं ब्रह्मासीत्येवं ब्रह्मा सत्यं सत्यप्रसवं इति । ९ C उक्तः ।

प्रदुष्यात्^१ । स ब्रह्मक्षित्येवं प्रथममामन्त्रयते । तथा त्वं ब्रह्मासि
इतीतरः प्रत्याह सवितासि सत्यप्रसव इति श्रुतेः ।

४. द्वितीये आमन्त्रणे ब्रह्मा प्रत्याह त्वं ब्रह्मासि रुद्रो ऽसि
विश्वीजा इति ।

५. तृतीये आमन्त्रणे ब्रह्मा प्रत्याह त्वं ब्रह्मासि वरुणो ऽसि
धर्मपतिरिति ।

६. चतुर्थे आमन्त्रणे ब्रह्मा प्रत्याह त्वं ब्रह्मासि रुद्रो सुशेव इति ।

७. पञ्चमे आमन्त्रणे ब्रह्मा प्रत्याह त्वं ब्रह्मासीत्येवमादिकम् ।

८. अस्मै ब्रह्मणे यजमानो मनसा हिरण्मयौ प्रवृत्तावस्कारौ
ददाति ।

९. दक्षिणामन्त्रं मनसा पठतीत्यर्थः ।

१०. अश्वमेधकृतौ श्वेता ब्रह्मोद्गाताध्वर्युरित्येतद्वृत्तिजो अश्व-
बन्धनानि धारयन्तः । अश्वं हृदयोः किंविशिष्टयोः संख्यन्दिनोः
परस्परं ख्यन्दिनोः स्थापयन्ति ।

११. अनेनायमित्येवमादिना मन्त्रेण गृहीताश्वरशना ख्यत्तिजो
अश्वं हृदयोः संस्थापयेयुः ।

१२. यदि च^२ केचिच्छास्त्रिन इतमश्वं यजमानेन पृष्ठे ऽभि-
मर्शयेयुः ततो यजमानो ऽहं च त्वं च दृष्टव्यमित्येताम्वचं जपेत् ।

१३. अश्वमेध इति वर्तते । आश्वमेधिके मध्यमे ऽहनि संस्थिते
यजमानपुरुषा आश्ववनीयमभितः सर्वासु दिक्षु शशादाङ्कुर्वन्ति ।

१ A inserts त्वं ब्रह्मासि सवितासि सत्यप्रसव इति यजमानं प्रतिप्रकीर्ति ।

२ CD प्रवृत्ताव (D प) । . ३ A वा ।

१४. तांप्रासादानुपरिष्ठात्प्राकारशिखरैः सगवाचैः परिप्लन्ति
परिवेष्टयन्ति ।

१५. ऋत्विजो ब्रह्मादयः प्रासादानारुह्य सर्वोपधिमाध्वर्यव-
विहितामाध्वर्यवैरेव मन्त्रैर्जुहोति तैर्गवाचैः ।

१६. सर्वरात्रं ऊवा प्रातरनुवाकवेलायामृत्विजः प्रत्यवरोहन्ति ।

१७. पत्निकर्मिणस्तत्पुरुषाः प्रासादानारोहन्ति । आरुह्य च
जुहोत्योदयात् पूर्ववत् ।

१८. अथशब्दादश्वमेधावभ्य एव । अवभ्यप्रवृत्ता आचेयं
सहस्रेण गवावक्रौय । किंविशिष्टो । य आचेयः शुक्लः पिङ्गाक्षः
वलिनः । तिलकाद्यावलीषु यस्य । विक्लिधः कुष्ठौ । खण्डो हीनाङ्गः ।
ब्रण्डः प्रजननासमर्थः । खलतिः प्रसिद्ध एव । तमादाय नदीं यन्ति ।

१९. अथैनमवक्रौतमुदके प्रगाह्य संमप्रायामवभ्येष्टौ प्राग-
भ्युक्षणात् यदास्यावक्रौतस्यावगाढस्योदकं मुखमासन्देत मुखं प्रवि-
शेत् अथास्मा अध्वर्युर्मस्तके स्थलोहितं जुहोति भूणहत्याये स्वाहा
इत्यनेन मन्त्रेण ।

२०. अथान्तरं तं पुरुषं निषेधन्ति निर्गमयन्ति । निः-
शब्दाद्वरं नयन्तीत्यर्थः ।

२१. तस्मिन्नवसरे स्नाता निर्गतपाप्मान अपायामा महा-
पातकिनः ये ग्रामाहन्त्युभिः परित्यक्तास्ते पूता भवन्ति । इति-
करणोऽधिकारपरिच्छेदार्थः ।

१६.

१. अथशब्दो धर्मविशेषाधिकारार्थः । एकोत्तरा अहीना इति संज्ञा । अनेकोत्तराश्च पूर्वोक्ताः ।

२. अवयवार्थवादो ऽयम् । यदेकविधमधिदेवतमग्निरध्यात्मं मन इत्येवमादिकं तदेकरात्रेणाप्नोति ।

२०.

१. अथशब्दादियमवयववस्तुतिः ।

२. द्वे इमे प्रतिष्ठे इति पूर्वयोर्व्याख्यानम् । प्रतिष्ठे द्वे द्यावा-पृथिवी इति श्रुतेः^१ । अधिदेवतमग्निरौ अध्यात्मं चक्षुषी ।

३. यचयचाव्यक्तो ऽहःसंघातस्योद्यमानो दशराचमधिकुर्वीत ।

४. यचयचावच्छेदो ऽन संपूर्णो दशराचस्तचाद्यानां^२ ग्रहणे प्राप्ते नियमः क्रियते । अवच्छेदो निर्दिश्यमान आदितो निर्दिश्यमानो भवति ।

५. अन्वयस्याहो ऽतिरात्रभावो भवति । अवुध्यमानो दशराचिकोऽवाहयौगः स्यात् ।

६. क्रत्वेक्रत्वे ऽपि प्रत्यहं दक्षिणादानम् ।

७. अदीक्षिता अलिङ्गो दौक्षितं यजमानं याजयेयुः । केषां^३ चिच्छाखिनामहौर्नैर्यजेरन्निति बहवो ऽपि यजमानाः स्युः । अन्ये-षामेकयजमानका अहीना इति । स पक्षः सूत्रितः ।

१ A आध्यात्ममात्रा मन २० M आत्म C अधिदेवतमग्निरध्यात्मन इ D अधिदेव-तमग्निरात्मा मन । २ C D M om. from द्वे to श्रुतेः । ३ A ins. चक्षुषीणां ॥

४ A केषांचिच्छाखिनां अहीनां अहीनैर्यजेरन्नितिग्रहवो ऽपि ।

८. मासपरिसमाप्तिका अहीना भवन्ति । उभयरूपा अय-
हीनवचनात् ।

९. मासस्य यत्सुत्याभिर्न व्याप्यते तद्दीक्षावृद्ध्या व्याप्नुयुः ।

१०. असंवत्सरदीक्षिताय यजमानाय महदुक्तं न ग्रंसेत् ।

११. येन संवत्सरमुखाधारणं न कृतं तस्मै महाव्रतं न ग्रंसेत् ।

१२. 'अस्य द्विराचस्य प्रथममहर्नित्यमाग्निष्टोमिकं प्रथममहः
स्यादिति हैक आहुः ।

१३. स्वरूपेण चायं (!) स्तुतिः ।

१४. अपरिहारायेत्यभिप्रायः ।

१५. निष्कैवल्यमरुत्वतीययोर्निविद्धाने संपातसूक्ते भवतः । आ-
सालिन्द्रो ऽवस इति मरुत्वतीयगा न इन्द्रो दूरादिति निष्कैवल्यम् ।

१६. ततं मे अपस्तदु तायते पुनरित्यार्भवम् । यज्ञेन वर्धत
जातवेदसमिति जातवेदसीयम् । इत्येते द्वितीयस्याहो भवतः ।

१७. चिराचे च वक्ष्यमाणे द्वितीयस्याहो एते एवाभ्वजात-
वेदसीये भवतः ।

१८. द्विराचस्याहर्योगः ।

१९. वक्ष्यमाणेन वाग्रब्देन विकल्पो ऽत्रापि द्रष्टव्यः ।

२०. गौत्र्य आयुश्च ।

२१. अधिदैवतमध्यात्ममित्युक्तम् ।

२१.

१. अथ यत्त्रिविधं त्रिप्रकारं तत् त्रिरात्रेण वक्ष्यमाणेन
प्राप्यत इति ।

२. 'अधिदैवतं चन्द्रमः प्रजापतिरुद्रा अध्यात्मम् मनोबुद्धि-
काराः' ।

३. प्रथमस्याहस्त्यस्त्रिष्टुप्प्रभृतयः क्षोमा भवन्ति त्रिष्टुप्प्र-
दशसप्तदशा इति ।

४. पञ्चदशः सप्तदश एकविंश इति ।

५. षोडशस्तोत्रियकं ब्राह्मणाच्छंसिन् आज्यं भवति ।

६. एकविंशः त्रिणवः चयस्त्रिंश इति तृतीयस्याहः क्षोमा
भवन्ति ।

७. अस्य त्रिरात्रस्य प्रथममहरग्निष्टोमसंस्थं भवति ।

८. उक्थ्यसंस्थं द्वितीयमहः ।

९. अतिरात्रसंस्थं तृतीयमहर्भवति ।

१०. स्वमतेन ।

११. छन्दोगवशादन्यथापि भवति ।

१२. तृतीयस्याहो वृहत्पृष्ठं भवति । अर्थवादार्थं पृष्ठानां
वचनम् । पूर्वकारिवशाद्भवत्वा ।

१३. भक्तिषाहचर्यात् ।

१४. भक्तिषाहचर्यादेव ।

१५. पूर्ववद्भाष्या ।

१६. प्राप्तये ।

१७. सामूहिकात् पलहादाज्यानि भवन्ति ।

१८. मध्यमाच्छन्दोमाक्षैष्टुभ इत्यनेन विशेषेण प्रउगो भवति

द्वितीयस्याहः ।

१९. द्वितीयस्याहः । प्रकृतत्वात् ।

२०. यद्वितीयस्याहः पार्थिकस्य महत्त्वतीयं तत्तृतीयेऽहनि करोति ।

२१. अन्योऽन्योपभोगः परस्यरेण पालनमभिप्रेतम् ।

२२. द्वितीयद्वितीये । अधिकारात् । 'चिदृत्स्लोमं प्रथमं सप्त-
दशस्लोमं द्वितीयं पञ्चदशस्लोमं तृतीयम् । एवमहर्योगो वा कर्तव्य
इत्यर्थः ।

२३. कस्तमिन्द्र लावसुमित्ययं सामप्रगाथो निष्केवक्ष्यस्य भवति ।
होत्रकाणामनन्तरेषु संदेहो मा भूत् इत्यारम्भः ।

२४. सो षु त्वा वाघतस्यनेत्येतौ स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ
द्विपदां व्यवभ्राधिकासुद्धृत्य मैत्रावरुणस्य भवतः ।

२५. कं नव्यो अतसीनामित्ययं कदाग्रगाथः । 'कद्वद्वयं
प्रगाथादेर्गार्थम्' ।

२६. द्वितीयात्पार्थिकादहः सूक्ते भवतः ।

२७. अस्तावि मन्म पूर्यमिति स्तोत्रियः प्रगाथः । उभयं
प्रणवद्वय इत्यनुरूपः प्रगाथप्रहरणानुवृत्तेः ।

२८. आग्नेयांश्चिन्तय एव ।

१८. आयन्त इव सूर्यमिति स्तोत्रियः । अग्न्यू स्तित्यनु रूपः ।
 १९. प्रगाधग्रहणमनुवर्तत एव ।
 २०. यथाप्राप्ते एव ।
 २१. होतुः षष्ठात् होत्रकाणां द्वितीयादङ्ग उक्त्यानि ।

२२.

१. एष चिराचः सहस्रस्तोत्रियो येन प्रजापतिरिष्टवान् । न्वा
 इति निपातसमाहारः ।

२. एतमेव चिराचमपरे गर्गचिराच इत्येवं वदन्ति ।

३. द्वितीयो ऽपि चिराचो ऽम्बचिराच इत्येवंनामा ।

४. अम्बचिराचे ऽयं विशेषः ।

५. यदक्रन्द इत्येतदग्निगावावपेत् ।

६. द्वितीयस्त्रिराचक्रन्दोमपवमानो^१ भवति ।

७. चतुर्थस्त्रिराचः पराकाख्यः ।

८. एवंस्तोमकान्यहानि त्रीणि भवन्ति ।

९. यथोक्तलक्षणः ।

१०. लोकान्तरप्राप्तिमिच्छन् ।

११. विधिष्टया वक्ष्यमाणया ।

१२. पूर्वं गायत्रीसंपन्नः पूर्वतरस्य । अयं तु जगतीसंपन्नः ।

तच्च आधिक्येन प्रगृह्यते । अतो ऽयं जगतीसंपन्नः कर्तव्यः । इतरौ
 गायत्रीसंपन्नौ ।

१३. सम्यक्प्रशंसार्थं वचनम् ।

१४. वक्ष्यमाणकस्त्रिरात्रो ज्योतिर्गौरायुरित्यहर्योगेन कुसुद-
विन्दुचिराचनानामा^१ ।

१५. प्रथमे ऽहनि गवां चीणिं शतानि ददाति ।

१६. चयस्त्रिंशतं गवां गोः कलास्य पञ्च^२ ।

१७. ददातीत्यनुवर्तते ।

१८. या सहस्रतमी गौस्तस्याः सहस्रतम्या गोरेका कलादत्ता
परिशिष्यते । किं तस्या इत्यत आह ।

१९. तां कलामन्यथा गवा सकलया निष्क्रीयामाकुर्वीत ।

ततो ऽमा यजमानस्य गृहे कुर्वीत ।

• २०. अमाकार्येत्येवमाह्वराचार्या यजमानस्यैव संभृत्या इति ।
संभृतिविशेषप्रादुर्भावः । अमाकुर्वीतेत्यस्यायंमर्थवादः ।

२१. यायन्तीनां दक्षिणाकाले गच्छन्तीनां प्रथमोपरमेत् सा
सहस्रतमी देयेत्याहुः ।

• २२. प्रथमोपरमणं गोर्बह्नां गच्छन्तीनां यत्कस्या अपि-
वेद्ववति^३ तदप्रचयनरूपम् ।

२३. या संतिष्ठन्तीनां घनप्रचयच्छायाश्रितानां^४ या प्रथमोप-
विशेत् सा सहस्रतमी कार्यति ।

२४. संस्थायिनीनां^५ प्रथमोपवेशनम् ।

२५. अद्य वा^६ श्वो वा विजिनिष्यत^७ इत्ययश्चीना ।

१ C. विन्दुचिराचनानाम् । २ C. कलापञ्च । ३ A C (orig.) कस्यापि ।

४ C. घनप्रचयश्च । M. बाधः । ५ Corr ; C. संस्थायिनीनां प्र. A. • स्थापिनीनां ।

६ न om. C M.

२६. संनिष्ठाष्टप्रसवः प्रजात्यै रूपमिति ।

२७. सत्तमा शोभनतमा अव्यङ्गा बह्वचौरा^१ नवप्रजेत्यादिगुणा ।

२८. कथं नाम यद्यत्^२ शोभनं तत्तद्गृहे स्थादित्यर्थवादः ।

२९. सर्ववेदचिराचो^३ नाम अहीनस्तस्मिन् त्रिवेदाध्यायी ब्रह्मा ।

भवति यस्य चोभयतः पितृतस्य मातृतस्य त्रिपुरुषं ओत्रिया भवन्ति ।

एवंविधो ब्रह्मा सर्ववेदचिरात्रे कार्यः ।

३०. पूर्वोक्तानां चिरात्राणामर्थवादः ।

२३.

१. वक्ष्यमाणेन प्राणत इत्यर्थः ।

२. भेदोऽसृष्ट्यांसमज्जावयवाः ।

३. अपि च चतुष्पादाः पशवः ।

४. ऋग्यजुःसामाथर्वणमधिदैवतं ब्रह्म चतुर्विधम् । अथात्मा चतुर्विधानि ।

५. एवंस्तोमकान्येव चत्वारि ।

६. पूर्वस्य स्तोमविधेः^१ स्तुत्यर्थः शेषः ।

७. जमदग्नेश्चत्तराचो ऽयमुच्यते ।

८. वक्ष्यमाणो ऽवेक्षतुर्वीरसंज्ञकश्चत्तराचः ।

९. एष प्रथमस्थाऋः स्तोममहाहारः ।

१०. इष प्रथमस्याहस्तिदुत्सृज्यते । एकविंशं प्रजन्यते^१ ।

११. सर्वस्मिन्नहनि पञ्चदशो दृष्टः । स उत्सृज्यते । चिणवः प्रजन्यते ।

१२. अत्रापि सप्तदश उत्सृज्यते । चयस्त्रिंशः प्रजन्यते ।

१३. उक्तेन न्यायेन ।

१४. स्पष्टम्^२ । वीरसाधनः स्तोमो वीर इत्युच्यते ।

१५. तस्य^३ चतुरात्रस्य शस्त्रं वक्ष्यत इति शेषः ।

१६. तदभिप्रायेण शस्त्रमपि भवति ।

१७. यो जात इति ।

१८. वा ययथोक्ते ।

१९. तृतीयं^४ वैरूपप्रष्टं भवति पचेण । तस्मिन्सति वैराजा-
नृतीयसवनं । चतुर्थादह इत्यर्थः ।

२०. आदितो ऽवच्छेद इति परिभाषितत्वात् चतुर्थं वैराज-
प्रष्टमेव भवति । तस्य पुनर्वचनं विकल्पार्थम् । वैरूपात्तृतीयसवनं
तृतीयादह इत्यभिप्रायः ।

२१. चतुर्थमहर्भवेतीत्यानन्तर्यात् ।

२२. प्राकृतमतिरात्रम् । इह प्रकरणे संयवहारार्थं संज्ञाकरणम् ।

२३. अथमपरचतुरात्रस्याहर्योगविशेषः । अभिप्रविकानाम-
ह्वामभिजिज्ञत्तुर्यो भवति ।

२४. पार्थिकानामह्वं विश्वजिज्ञत्तुर्यः । अभिप्रविकानां पार्थि-
कान्तेतराणि ।

१५. पार्थिकानामेव^१ प्राकृतो ऽतिराजस्वतुर्थो भवति
महाव्रतं वा ।

१६. अर्थवादो यथाविहितानुष्ठानप्ररोचनार्थः ।

२४.

१. आप्रोतीति वाक्यशेषः ।

२. चीणि सवनानि अग्नीषीमीथो ऽनूबन्धेति पाङ्क्तो यज्ञः ।

पञ्च जना^२ इत्यधिदैवतं पञ्चेन्द्रियाण्यधात्मम् ।

३. तत्तार्थवादः ।

४. तदिदमहर्योगरूपमासामेवाङ्गुलीनां रूपेणार्थवादः ।

५. कनिष्ठा ।

६. उपकनिष्ठिका ।

७. मध्यमा ।

८. अनामिका ।

९. अङ्गुष्ठः ।

१०. मध्यमामभिनयेनाह^३ ।

११. चतुर्थ्यहः^४ यस्ताः स्तोमास्त एव चात्र^५ समस्तास्तेनाय-
मङ्गुष्ठः सर्वाङ्गुलीः प्रत्येति^६ ।

१२. तस्यैवंविधस्य पञ्चरात्रस्य ग्रन्थमुच्यते ।

१३. एवमर्थं चतुरात्रः । पञ्चममहर्निरूप्यते ।

१ A प्राकृतभाष्य । २ C D om. इति । ३ A नयेनानाया । C नोभि० ।

४ C चतुर्थमहः M चतुर्थमहः । ५ C D om. चात्र । ६ A प्रति सेति ।

१४. पञ्चमस्य^१ आभिन्नविकस्य द्वे सवने । पृष्ठस्य षष्ठादङ्ग-
सूतीयसवनमित्येतच्छ्रुत्वं पञ्चमे ।

१५. पञ्च वाभिन्नविकस्य । वाग्ब्रह्मो विकल्पार्थः ।

१६. उत्तमादाभिन्नविकात्पञ्चमे द्वितीयसवनं भवति । अत्र द्वे
सवने पञ्चमादाभिन्नविकात् ।

१७. पञ्चान्तरमेतद्विधानसामर्थ्यात् ।

१८. पार्ष्टिकानां चतुर्थं इत्यर्थः ।

१९. उभयोरपि पञ्चयोः पञ्चमत्वेन ।

२०. आभिन्नविकपञ्च इतरञ्च ।

२१. उक्तार्थो ऽर्थवादः ।

२५.

१. प्राप्यत इति वाक्यशेषः ।

२. द्यौश्च पृथिवी चेत्यादि षण्मोर्वीरिति षड्विधमधिदैवतम् ।

३. षण्मूर्तो ऽयमन्तस्मैत्यध्यात्मम् ।

४. एवं युक्तानि^१ षण्मूर्तानि ।

५. वाग्ब्रह्मो विकल्पार्थः ।

६. अस्मिन्त्येवे अभिजितो ऽनन्तरं महाव्रतम् ।

७. स एक एव पञ्चे पृष्ठः पञ्चे ऽभिन्नवः ।

८. उक्तार्थो ऽर्थवादः ।

२६.

१. वक्ष्यमाणेन प्राप्यते ।
२. सप्तको मरुद्गणो ऽधिदैवतम् । षण्णानि विद्या^१ सप्तमौ-
त्यध्यात्मम् ।
३. एवमुक्तः सप्तराचः ।
४. वक्ष्यमाणः सप्तराच एवंसंज्ञकः ।
५. यथोक्तानि सप्ताहानि ।
६. वक्ष्यमाणः सप्तराचस्तेनाप्तः ।
७. अथैव संज्ञान्तरं जमकसप्तराच इति ।
८. षणाभिन्नविकान्यहानि सप्तमो ऽभिजिदित्यथमह्योगपक्षः ।
९. इतरेषां पार्थिकानां विश्वजित्सप्तम इत्ययमपरो ऽह्योगपक्षः ।
१०. षणा^२ सप्तमो वैश्वानरो महाव्रतं वा विकल्पेन ।
११. कृतव्याख्यानमेतत् ।

२७.

१. प्राप्यत इति वाक्यशेषः ।
२. अष्टावदितेः पुत्रा अधिदैवतम् । अष्टावङ्गानीत्यध्यात्मम् ।
३. उक्तार्थमेतत्सूचम् ।
४. पार्थिकानामेव सप्तमः ।
५. अष्टममहर्विकल्पितम् ।

६. वाग्नब्दो विकल्पार्थः । उभयोः प्रष्ट्याभिप्लवधोरभिजित्सप्तमो
विश्वजिदष्टमः ।

७. उक्तार्थो ऽर्थवादः ।

२८.

१. अनुष्ठेयमानेन प्राप्यत इति वाक्यशेषः ।

२. अष्टौ वसवः प्रजापतिश्चेति नव इत्यधिदेवतम् । नव प्राणा
इत्यात्मात्मम् ।

३. अनेन वाह्येगेन नव^१ ।

४. ज्योतिःसंज्ञको ऽग्निष्टोमः^२ गोसंज्ञक उक्थः । आयुःसंज्ञको
ऽतिरात्रः ।^३ एवं चिरपयन्ति । एवं नवरात्रम् । तं शशक्षीपिग्नम्
इत्याचक्षते ।

५. कृतव्याख्यानो विधिगोचरः^४ ।

२९.

१. देवश्लोकं पितृश्लोकं जीवश्लोकमित्यादयो ऽधिदेवतम् ।
दग्नेन्द्रियाणीत्यात्मात्मम् ।

२. दशरात्रस्याहर्योग उच्यते । अर्धर्धो ऽभिप्लवस्तानि नवा-
हानि भवन्ति । नवाग्निष्टोमा इत्येवं वा नव । वैश्वानरश्चेति
दशमं वक्ष्यति ।

३. प्राकृतो वा दशरात्रः संध्याविकारेण विवृतः ।

१ C वा instead of नव । २ A एतन्निवृत्तः । ३ C विधिः ।

४. पूर्वोक्तानां नवानां दशम इत्युक्तम् । ' .

५. पुरोधोकामस्यायमहीनश्चोदितः । तत्रायमर्थवाद उच्यते ।
एतेन दशरात्रेण किल जलो जातृकर्णं दद्या चयाणां राज्यं^१
निगुस्यागोचावयववंशजानां जातृकर्णः प्राप । कतमे पुनस्ते^२ नि-
गुस्यागोचा इति । अत आह । काश्यवेदेद्वयोः पुरोहितो बभूव ।
कौशस्थस्य च राज्ञः ।

६. तस्य ह जातृकर्णस्य तां त्रियमभिधाय^३ मम स्यादिति
मन्वानः पितरमभ्यूहे ऽधिप्रापितवानुपलभ्वानित्यर्थः । पलित
यज्ञकामान्यान् जनाञ्छ्रिया यज्ञसा समर्धयितुं जानासि येनान्येभ्य
एव एतां विद्यां प्रयच्छसि । आत्मानं समर्धयितुं असत्सृष्टिद्वारेण
नैवेच्छसि ।

७. ततः श्वेतकेतुं पुत्रमुवाच । हे पुत्र श्वेतकेतो मा मैवं वोचः ।
उपदेशयज्ञकतुरेव लोके प्रसिद्धिं यायादित्येतत्फलं^४ ममाभीष्टम् ।

८. यदेतन्मयोच्यते यज्ञकतोरप्रकाशीकरणे^५ विद्यादानं फलं^६
तत्त्वमेव^७ कृत्स्नके^८ ऽथेकस्मिंश्चिद्ब्रह्मबन्धौ विज्ञातवानसि । एतदुक्तं
भवति । तदेतद्यज्ञकतोः फलं श्रूयते । एतत्परिच्छिन्नं । यज्ञशास्त्र-
प्रकाशने तु फलस्येयत्ता नास्ति ।

१ A राक्षधिगुस्या ॥ गोचा० C M निगुस्या गोचा—वयववंश० D निगुस्या
गोचा० aet. to निगू(?)वस्थानं गो० । २ A (?) ऋगुस्यागोचा ।

३ A अतिधाय C (orig) मानसस्यादिति M मानस्या० D अतिधायमानस्यादिति

४ A यायासिवा इत्ये० । ५ A करणं । ६ A om. फलं ।

७ A.C (orig.) D M तत्त्वम् । ८ C कृत्स्नकारके D कृत्स्नकारे ।

८. उग्रब्दो मशब्दस्यार्थः^१ । किलेति विद्याप्रकर्षः । यथास्य
श्वेतकेतोः पित्राभिहितं यज्ञशास्त्रप्रकाशयितुः फलम् ।

१०. तथैतदेदितव्यम् । अद्वा तु कर्तव्येत्यर्थः ।

११. स एष दशरात्रः पुरोधार्कामस्य ब्राह्मणस्य यज्ञः ।

१२. प्राप्नोति पुरोधामेवंविहितानुष्ठानेनेत्यर्थः ।

१३. त्रिककुद इति^२ चतुष्टोमो दशरात्रो यज्ञः शास्त्रान्तरे ।
तत एवं व्याख्यातव्यम् । चतुष्टोमस्त्रिककुदाभिधानस्तस्मादस्य^३ शस्त्रं
भवति ।

१४. अयमपि चतुष्टोम एव क्रमान्त्यविशेषविहितः ।

१५. कन्दोमस्तोमैर्विशिष्टकन्दोमत्रिककुदित्युच्यते^४ । यद्यो
ऽप्येते कान्दोग्ये विहितास्तत्रैवाहर्योगो दशरात्रतो वा ।

१६. अयमपरो ऽस्य दशरात्रस्यद्विष्टोमकल्पः । पूर्वस्मिन्कल्पे
कल्पे वैश्वानर एव^५ दशमस्यशब्दात् ।

१७. अथ चापरो दशरात्रकल्पः ।

१८. पूर्वस्मिन्कल्पे विशेषः । तेनैव तत्कल्पान्तरम् ।

१९. अनुष्ठानप्ररोचनो ऽयं विधिगेषो^६ ऽर्थवादः ।

१ A उग्रब्दो ग्राहः C D उग्रब्दो मशब्दस्यार्थः । १ A त्रिककुप् इति C D M
त्रिककुद इति चतुष्टोमस्य शास्त्रान्तरे । २ A त्रिककुषाभिधानं C D त्रिककुदाभि-
धानमन्तदस्य शस्त्रं M त्रिककुदाभिधानं दशरात्रं । ३ A त्रिककुप् इत्युच्यते C D M
त्रिककुदं इत्युच्यते । ४ A inserts between एव and दशम the text and
commence of xvi, 15, 3 ff beginning with नृतेष्वात्मानं जन्वा and ending with
ऽतिरात्रः (19) । ५ C रोचनायायं विधिः ।

३०.

१. सर्वमेकादशविधं प्राप्यते वक्ष्यमाणैकादशरात्रेण ।
२. अधिदैवतमेकादश रैत्राः । अध्यात्मं दशेन्द्रियाण्येकादशं मनः ।
३. इति तु व्यूह इति यत्रोच्यते स व्यूहश्चन्द्राः ।
४. अथ^१ समूह इति यत्रोच्यते स सामूहिको दशरात्रः ।

स वा भवति ।

५. एकादशमहः ।

६. दशरात्रो भवति ।

७. बृहद्रथन्तरपृष्ठस्य दशरात्रस्यैकादशो विश्वजित्कार्यः ।

८. तमनेनाहयोगेन विशिष्टमेकादशरात्रं पौण्डरीकमित्या-
चक्षते याज्ञिकाः ।

९. अयुतं गवां पौण्डरीके दक्षिणा भवति ।

१०. अयुतं दश सहस्राणि^२ पूर्वोक्तानि । एकादशमश्वसहस्र-
मित्येके मन्यन्ते ।

११. ऋद्धपक्ष्वाष्टन्यां द्वादशाहाय दीचन्त इत्येवमादिना
धर्मजातेन युक्तः । अतो मासापवर्गा अहीना इत्येवमादिको नास्ति
धर्मः ।

१२. यथोक्तानामेवार्थवादार्थ^३ उपन्यासः ।

^१ १ C.D ins. यत् ।

^२ २ C. दक्षिणानि instead of द० स० ।

^३ ३- A om.

आदार्थः ।

१२. यतो ऽभ्यधिकां अयमिच्छन्ति^१ उत्तरोत्तरिणीमुत्तरो-
त्तरोत्कृष्टां अयं विविधां च दीप्तिं प्रशंसां साधुवादरूपां च
विराजमन्नाथं चोत्तरोत्कृष्टं^२ सर्वजनातिशयमुपभोगसंबद्धमित्येतदा-
प्नोति च एवं वेद ।

द्विरभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टाचारस्तदावरणं चायुष्य-
मिति ।

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्ये षोडशो

ऽध्यायः समाप्तः ॥

इति शाङ्खायनसूत्रभाष्यं समाप्तम् ॥

THE
SĀṆKHYĀNA ŚRAUTA SŪTRA

TOGETHER
WITH THE COMMENTARY
OF
VARADATTASUTA ĀNARTĪYA
AND
GOVINDA

EDITED BY
ALFRED HILLEBRANDT, Ph.D.,
Professor of Sanskrit in the University of Breslau.

VOL. IV.

Adh. XVII. XVIII.

THE COMMENTARY OF GOVINDA.

NEW SERIES, No. 938.

FOR BIBLIOTHECA INDICA.

CALCUTTA.

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS.
AND PUBLISHED BY THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
1899.

अथ सप्तदशोऽध्यायः ।

१०

मधुसूदनगुरुं वन्दे देवमातं चयौविदम् ।

... कृष्णं विनायकं रामं हरिरामं हृत्पायुधम् ॥१॥ .

सप्त चैतान् गुरुन् नत्वा तेषां वै पादपांसवः ।

... भायं महाव्रतस्याहं कुर्वे गोविन्दसंज्ञकः ॥२॥

व्याख्यातो द्वादशाहः प्रकृतिः सत्ताहीनानामित्यनेन वाक्येन
गुरुपक्षस्थाष्टव्यां द्वादशाहाय दीक्षन्त इत्येवमाद्युक्तो द्वादशाहः
सत्ताहीनेषु प्रकृतित्वेनातिदिश्यते । तत्र विहृतौ द्वादशाहो धैर-
होभिर्विवर्धते तान्युदाहरिष्याम इति प्रतिज्ञाय^१ एकाहार्चं महा-
व्रतमाहरन्तीत्यनेन वाक्येन चयोद्देशराचसंपत्त्यर्थमाचार्यो महाव्रतं
विदधे तस्य चानुष्ठानकाले क्रमापेक्षायांमूर्ध्वं तु (१३. १५. १६)
दशमादह्नो महाव्रतस्य स्थानमिति स्वकीयानुष्ठानस्थानानुरोधेन
सूत्रकारस्य दशमादह्नः परमथातो महाव्रतस्येत्यादि महाव्रतस्य
सूत्रणं युज्यते । कथं तर्हि सर्वकर्माभिधानोत्तरकालमथातो महा-
व्रतस्थित्येवमादिना सूत्रेण महाव्रतं कर्म पृथगेवोपदिश्यते । सत्यम् ।
उच्यते । न हि पाठकर्मवशेनानुष्ठानक्रमो भवति । सर्वस्मारपरा-
कयोर्मध्ये दर्शनात् । तथा चास्य क्रतोरारण्यकसंबन्धात्पृथगुपदेशः ।
कथं पुनरारण्यकसंबन्धः । श्रुतेः । एकाहिकमेव स्याद्वा वा एकाहो

१ A om. प्रति । २ A महाव्रताये ।

ब्रह्मोतदहर्ब्रह्मणैव तद्ब्रह्म समर्धयतीति ब्रह्मस्वरूपत्वेनास्य कृतोः
 अवणात् । उपनिषदाद्यान्यपि ब्रह्मनिरूपणपराणि भवन्ति । एव-
 मेकनिरूप्यत्वेन संबन्धः । श्रुतिक्रमो ऽप्येवमेव । सर्वकर्मविधानानन्तरं
 प्रजापतिर्वै संवत्सर इत्यादि पृथगेव श्रूयते । तस्मात्सूचकारस्यापि
 सर्वकर्मविधानानन्तरं पृथगुपदेशो युज्यते । अनुष्ठानक्रमानुग्राह-
 काणि कानि चिदङ्गानि तत्रैवोक्तानि । यथा होचक्रणां शस्त्रकृतौ
 प्रातःसवने श्रःस्तोत्रियानुरूपत्वं माध्यन्दिने सवने चतुर्विंशे ऽभि-
 जिति विषुवति बृहस्पृष्टे विश्वजिति महाव्रते च (१९. ६. ७)
 षष्ठादिति । तथा तृतीयसवने । अथ यद्यभिजितं विषुवन्तं बृहत्-
 पृष्ठं विश्वजितं (१९. ९. ७. ४) महाव्रतीयमहरित्युक्त्यानि कुर्यु-
 रिति । एवमनुष्ठानक्रमो ऽप्यनुगृहीतो भवति । होचक्राणां परि-
 गणितपदार्थत्वादनुष्ठानक्रमानुग्राह्यं तत्रैवोपदेशं कृत्वा होतुः
 कर्मबाहुल्यात्पृथक् सविस्तराम्हाव्रतीयपदार्थान् सूचकार उप-
 दिशति ।

१. विधिहृत इति वाक्यशेषः । अथशब्दो विशेषाधिका-
 रार्थः । महाव्रतीयकर्मविशेषो ऽधिक्रियत इत्यर्थः^१ । आनन्तर्यार्थो
 वा । अथ सर्वकर्माभिधानानन्तरं महाव्रतीयं कर्माच्यत इत्यर्थः ।
 अतःशब्दः क्रमार्थः । सर्वकर्माणि क्रमेणोपदिष्टानि । अतः क्रमप्राप्तं
 महाव्रतीयं कर्माभिधीयत इत्यर्थः । हेत्वर्थो वा । यतः सर्वाणि
 कर्माण्युक्तानि अतो हेतोर्महाव्रतीयं कर्म वक्ष्यते इति हेत्वर्थः ।

^१ Com. नपुंसक । ^२ उ हविः । ^३ उ महाव्रतीयम् । ^४ उ अतोऽनुक्रम
 वक्ष्यते इत्यर्थः । विशेषो ऽधिक्रियत इत्यर्थः ।

२. महाप्रतीयादङ्गः कतिपयाहेनोपलक्षिते पुरस्तादेव काष्ठे
 कियद्भ्यो दिवसेभ्यः पूर्वमित्यर्थः । होता प्रेङ्गफलकमुदुम्बरकाष्ठा-
 सनं तदर्थमौदुम्बरीं शाखासुत्पाटयति उच्छिन्नक्षीत्यर्थः । ननु
 संस्थिते दशमे ऽहनि (१७. १. ३) सदो हविर्धानानि समू-
 हन्तीत्येतस्मिन्नवसरे दशमादङ्गः परं महाप्रतीयाहःसंनिधौ प्रेङ्ग-
 फलकादि कथं नाम न क्रियत इति चेत् । उच्यते । अपि० हे वा
 चीणि वा (१७. १. ८) फलकानि संद्वयुरिति संतष्टमिति चाद्ये
 वक्ष्यते । संतर्दनं संतचणं चार्द्रकाष्ठेन कर्तुं न युज्यत इति कति-
 पथेभ्यो दिवसेभ्यः पूर्वमेव प्रेङ्गफलकाद्यर्थमुदुम्बरोत्पाटनं कर्तव्य-
 मिति ।

३. प्रेङ्गफलकोत्पाटनं कर्तव्यमिति शेषः । समयस्य परिवासनं
 मा भूदिति तिष्ठत एवेत्युच्यते । दृश्यते च । अश्वत्यो यः ग्रामी-
 गर्भः प्रशस्तोर्वीसमुद्भवः । तस्य या प्राङ्मुखी शाखा उदीची वोर्द्ध-
 गापि वेत्येवमाद्यरणिप्रकरणे ऽपि शाखाया एव च्छेदनमस्ति ।
 तस्मादत्राग्निं शाखाया एव च्छेदनं युज्यते न समयस्येति ।

४. होतोदुम्बरस्य प्रेङ्गफलकमुत्पाटयतीति प्रकृतम् । कथ-
 मुत्पाटयतीत्यपेक्षायां पुरस्तात्पूर्वक्षां दिश्यादित्योदयनदिग्भि-
 मुखीथौदुम्बरी शाखा गतवती सा केत्तव्या । ननु सर्वदा पूर्वक्षां
 दिशेवादित्योदयनं भवतीति । कथं पुरस्तादित्युक्ते आदित्यस्यो-
 दयनत इत्युच्यते । सत्यम् । राग्निभेदात्पूर्वक्षां दिश्यापि आदि-
 त्यस्योदयनं भेदेन संभाव्यते । अतो राग्निं विचार्य यस्मिन्नाश्रौ-
 यक्षां दिशि सूर्य उदेति तदभिमुखीमुदुम्बरशाखासुत्पाटयतीति

ग्राह्यनियमः । अथवा अयमर्थः । पुरस्तात्पूर्वस्थां दिशि या ग्राह्या
सा हेतुव्या । यतः पूर्वस्थां दिश्यादित्यसोद्गमनं भवेदिति ।

५. पुरस्तादविद्यमानग्राखसोदुम्बरस्य कथमुत्पाटयेदिति यदि
उदुम्बरस्य पूर्वभागे तादृशी ग्राखा न लभ्यते तदोदगाश्रितापि
च्छेत्तव्या । अत्रोत्तरत इति सामान्योक्तेर्न कोणाभिमुखी ग्राह्या ।
तच्च दिगन्तरत्वश्रवणात् ।

६. उदुम्बरस्य पूर्वोक्तयोर्दिशोरविद्यमानशाखात् पचान्तरमे-
तत् । यद्युदुम्बरस्य दक्षिणे भागे प्रेङ्खफलककरणसमर्था शाखा
कोणाभिमुखवर्यता स्यात् सापि याव्या । दक्षिणा दिक् पित्र्य-
त्वाच्च प्रथोज्येति नाशङ्कनीयं वचनात् ।

७. अधन्यपचान्तरमेतत् । यदि प्रकृतस्योदुम्बरस्य पश्चाद्भागे प्रयोजनसमर्थां शाखा भवेत् सापि कोणाभिमुखलरहिता पूर्वोक्ताभावे यास्या ।

८. इषीयसुदुम्बरे पचान्तरमेतत् । समग्रमप्युदुम्बरं खपरि-
 • जनेर्मूले छेदयित्वा प्राङ्निष्ठसुदङ्का तिष्ठसुत्याटनसाधं द्रोता हत्वा
 प्रेङ्गफलकं कुर्यादिति शेषः ।

८. प्रकृतस्योदुम्बरस्य दे वा चीष्णपि वा फलकानि संदधुः । संतट्टार इति शेषः । दे वा चीष्णि वेतौष्णाविकल्पः । यथा पविचकरणे । कुशतरुणे अविषमे अविच्छिन्नाये अनन्तर्गमे प्रादेशेन मापयित्वा कुशेन च्छिनन्ति पविचे स्थ इति । दे चीष्णि वा भव-

नतीति उदुम्बरस्य^१ महत्त्वे फलकद्वयम् । अणुत्वे फलकत्रयमिति कस्य^२ चिद्व्यवस्थाशङ्का स्यात् । तस्मिन्वृत्त्यर्थमिदमुक्तम् ।

१०. तत्फलकं प्राग्लब्धं बाहुमानं बाहुप्रमाणं भवतीति ।

११. तत्फलकं तिर्यक् पृथुत्वतो ऽरन्निमाचम् । अरन्निप्रमाणं भवतीति ।

१२. • होतुः सुखेनोपवेशनार्थं सम्यक्तष्टं सुनिष्पादितं भवतीति ।

१३. वक्ष्यति तत्पश्चादुदीचीनायं फलकं (१७. १०. ४) निधायेति । तस्माद्यथा तस्यायं ज्ञायते तथा भवतीति ।

१४. तत्फलकमन्तेषु चतुर्षु कोणेषु चतुर्धा चतुःप्रकारं वितर्दयति सच्छिद्रं कारयतीति ।

१५. अथ फलककरणानन्तरं यस्योदुम्बरस्य^१ फलकं कृतमेत-
स्यैवोदुम्बरस्य विशाखीकरणसमर्थविद्यमानशाखस्य^२ । तद्रहितत्वे
ऽप्यन्यस्य प्रयोजनसमर्थोदुम्बरस्य वा । विशाख्यौ वंशधरणसमर्थशाखे
हेदयन्ति ब्रह्मपुरुषाः ।

१६. किंप्रमाणं ते विशाख्यौ । पुरुषप्रमाणं किंचिदतिक्रान्ते ।
परैः शब्दो निपातः । अत्यादयः क्रान्तादर्थं द्वितीययेति^३ समासः ।

१७. एतस्योदुम्बरस्यान्यस्य वा हेदयन्तीति शेषः । वंशं
विशाख्योरपरि रज्जुबन्धनार्थः शाखाविशेषः तदपि परःपुरुषं
हेदयन्ति ।

१ C यस्योदुम्बरस्य तद्रहितत्वे ऽप्यन्यस्य प्रयोजनसमर्थफलकं कृतम् । २ C • शाखस्य
धमस्योदुम्बरस्य वा १ ३ A क्रान्तादर्थं द्वितीये ०१

१८. इति संबन्धः । यदि देशविशेषादुदुम्बरालाभसंशया सति योऽन्यो वृक्षः फलप्राप्त्यर्थो यश्चिद्यत्वादस्यतो विज्ञो वा तस्यै-
तत्सर्वं फलकादि कुर्यात् ।

२.

१. अतःप्रभृति सर्वज्ञानन्तर्यायि ऽथशब्दः । सुञ्जमथरञ्जुद्वयं
कारयन्ति स्त्रपुरुषाः ।

२. ते रञ्जू दृढे फलकधरणसमर्थं कारयन्ति स्त्रपुरुषाः ।

३. तद्रञ्जुद्वयं विवृत्कारयन्तीति ।

४. द्विव्यायामं किञ्चिदतिक्रान्ते परोद्विव्यायामे । प्रमाणतस्ते
एवंविधे कारयन्तीति ।

५. एतावत्पूर्वोक्तं सर्वं होतारमभितो देवयजनसमीपे उप-
कल्पयन्ति स्त्रपुरुषाः ।

६. उदुम्बरविकारामासन्दौमासनविशेषमुद्गात्रार्थं संवृन्ति सम्य-
ग्निष्यादयन्ति ।

७. तस्या इति षष्ठ्यर्थं चतुर्थी । तस्या आसन्द्याः प्रादेश-
प्रमाणाः पादा भवन्तीति ।

८. सत्त्वार्थपि काष्ठानि अरन्निप्रमाणानि भवन्तीत्यर्थः ।

९. तामासन्दौ सम्यग्निष्याद्य विवयन्तीति संबन्धः ।

१०. तामासन्दौ सुञ्जविकाराभिः सन्द्याभी रञ्जुभिर्विद्वन्शी-
कृताभिः प्रदक्षिणप्रोताभिर्विवयन्ति । वेज् तन्तुस्तान इत्यस्य-

१७. ३. १—१०.] शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्ये ।

धातो रूपं विव्यन्ति विशेषेण अष्टिद्रां वयन्ति वेष्टय-
न्तीत्यर्थः ।

३.

१. अथ पूर्वोक्तकरणानन्तरं तन्तुशतयुक्तां वीणामुपकल्पयन्ति
कुर्वन्ति स्वरूपाः ।

२. तस्या वीणायाः पालाशी पलाशविकारा सूना भवति ।
सा च काष्ठविशेषरूपा^१ ।

३. तस्या इत्यनुवर्तते । तस्या वीणाया उदुम्बरविकारो दण्डो
भवतीति ।

४. विपरीतं वा कर्तव्यमितीच्छाविकल्पः ।

५. तां वीणां सर्वप्रदेशरक्तेन^२ आनडुहेन चर्मणा उपरिलोम्बा-
भिषीव्यन्ति । सुदृढां कुर्वन्तीति ।

६. तस्या वीणाया दण्डं दशप्रकारं विद्धं कुर्वन्तीति ।

७. तदिति सप्तम्यर्थे ऽव्ययं तस्मिन् दशधाविद्धे दण्डे प्रति-
च्छिद्धं दशदश रज्जूः^३ प्रवयन्ति ।

८. ता रज्जूर्वीणाया अग्रप्रदेशे पृथक्पृथक्बध्न्तीति ।

९. सा वीणा दण्डसमस्तैस्तनुभिः शततन्वी भवतीति ।

१०. पर्णयुक्तं वेतसदृशमस्या वीणावादनार्थं कर्तव्या ।

१ C om. वेष्टयन्ति । २ Partly om. in A. ३ om. in A. ४ C • प्रदेशेन ।
५ Both MSS रज्जूः ।

११. स्वयंघ्नीभूता ग्रस्त्रेषीका वीणावादनार्थं कर्तव्या ।
 १२. शाखान्तरोक्तलक्षणाश्चतुःप्रकारा वीणाः पत्न्यः कुर्वन्तीति ।
 १३. पिच्छोरासंज्ञकां वीणामुपमुखेन मुखसमीपेन वादयेत् ।
 पत्नी पूर्वकृत्वात्^१ ।
 १४. या पत्नी काण्डवीणां वादयेत्सा वादनेन वेतसशाखया
 वादयेदित्यर्थः ।
 १५. तां काण्डवीणां घाटरीरित्याचक्षते वीणावादिनः ।
 १६. या घाटरीसंज्ञका वीणा मृदुं शब्दं वादयति सा
 अरातिरूपा स्यात्^२ । वैरीरूपा स्यात् ।
 १७. अरातिरूपत्वाद्विषां जैन्यिचो भवति ।

४.

१. हननं वादनं तेन सहितं दुन्दुभिचतुष्टयमध्वर्युः समीपे
 करोति ।
 २. चतुर्णां दुन्दुभीनां मध्ये द्वौ दुन्दुभी सहननौ सवादनौ
 पूर्वद्वारबाह्व^१ अभितः सदसो बहिरासञ्चयति । आवध्नाति ।
 ३. चतुर्णां परिशिष्टौ द्वौ दुन्दुभी सहननौ सवार्दनावपर-
 द्वारबाह्व^२ अभितः सदसो अन्तर्मध्ये^३ आसञ्चयति आवध्नाति ।

^१ C. कृत्वात् । ^२ C पूर्वद्वारद्वार्ये द्वारबाह्व । ^३ C अपरद्वार्ये द्वारबाह्व
 अभितः । ^४ C ins. अभितः ।

४. यदि दुन्दुभयः षट् स्युस्तथा सत्येकं दुन्दुभिं सदसो दक्षि-
णार्धं नैत्रावरुणधिष्ण्यं दक्षिणेनासञ्जयति । एकं सदस उत्तरार्धं
ऽव्हावाकधिष्ण्यमुत्तरेणासञ्जयति ।

५. मुञ्जकुशानां मिश्रितानामध्वयोरर्थं कूर्चमासनविशेषं संस्कु-
र्वन्ति स्वरुषाः ।

६. महद्वयं शंसते होत्रे ऽध्वर्युस्तस्मिन्नेव तिष्ठन्नेव प्रत्या-
गृणाति । अथाध्वर्युर्माहेन्द्रं ग्रहं गृहीत्वैत्येण होतुर्धिष्ण्यं प्राहुप-
विशतौति (१७. ११. २) । तत्रोपवेशनमात्रमाहोत्तरकालं कूर्चं
तिष्ठन्नेव प्रतिगृणाति ।

७. अथ होवृक्षाच्चध्वर्युभ्य इतरे गृहपतिप्रभृतयो दीक्षिताः
प्रतिपुरुषं चतुर्दशापि दीक्षिताश्चतुर्दश वृषीः कुशमयानासनविशे-
षान्कुर्वते । दीक्षितानां वृषीकरणमत्र विहितमपि प्रातरनुवाको-
त्तरकाल एव युज्यते । कतिपयान् कुशभारान् निदधति प्रात-
र्हंसीभ्य इति (१७. ६. ६) सूचारुभात् ।

८. ता वृषीस्तादृशीः कुर्वते यादृशी भूमावुच्छिताः प्रादेश-
प्रमाणा भवेयुः । दीक्षितानां वृषीकरणप्रसङ्गेनान्यदपि करणीय-
पदार्थजातमुच्यते ।

गणनायं प्रणम्यादौ सुखेनोहादिसिद्धये ।

सात्त्विकदादशाहस्य पद्धतिः क्रियते मया ॥

तत्र सात्त्विकस्य दादशाहस्य समहाव्रतस्य साग्नित्वत्वात् प्रथ-
ममग्निर्चयनधर्माः प्रदर्शन्ते । सत्त्वं त्रिकीर्षवः सर्वं यजमाना आहि-

ताम्रय इष्टप्रथमयज्ञा दीक्षिता गृहपतिसप्तदशाः शुद्धपक्षे पुष्टे
 नक्षत्रे पुष्ट्याहे पूर्वाह्ने मादयागपूर्वकमाभ्युदयिकं आहुं विधायाथैतां
 संनिवपनीयामिष्टिं तन्वत इति श्रुतौ ब्रह्मवर्चनत्वात्पृथक्पृथक् संनि-
 वपनीयेष्टिं करिष्यमाणाः संनिवपनीयेष्वर्थं गार्हपत्यादाहवनीय-
 सुद्धरामि संनिवपनीयेष्वर्थं गार्हपत्यादक्षिणाग्निमाहरामीत्येवमग्नीं
 विश्वत्वात्म्यत्वाधानं कुर्वते । ततो उपराह्णे सर्वे यजमानाः पथ्यश्च
 यथास्वावसथं ब्रत्यमश्रीयुः । रात्रौ भूमौ शेरते । प्रातः संनिवप-
 नीयेष्टिः । तच्च विग्रेषः । यजमानो ब्रह्मवरणादि सर्वं प्रकृति-
 वत्करोति । ब्रह्मा चाहं भूपतिरित्यादि आमन्त्रितो होता
 प्राप्नुस्वो यज्ञोपवीत्याचम्य दक्षिणावृद्धिहारं यथासंस्वरं प्रतिपद्य
 बर्हिषाक्रमणादि करोति । सप्तदश सामिधेन्यः । आवाहने अग्निं
 मम आवह सोममावह । अग्निं ब्रह्मण्वन्तमावह । अग्निं चचवन्त-
 मावह । अग्निं चचभृतमावह । देवा इत्यादि । इदमहं सप्तदशेन
 वज्रेण होदयजमानयोः । उक्तमे प्रयाजे येह यजामहे स्वाहाग्निं
 स्वाहा सोमं स्वाहाग्निं ब्रह्मण्वन्तं स्वाहाग्निं चचवन्तं स्वाहाग्निं चच-
 भृतं स्वाहा देवा इत्यादि । वार्चन्यावाज्यभागौ । प्रधानस्य पुरोतु-
 वाक्या । ब्रह्म प्रजावदाभरं दिवोह ॐ भूर्भुवः येह यजामहे अग्निं
 ब्रह्मण्वन्तं ब्रह्म ष ते जातवेदो नमस्ये । अग्रयुष्काह ष्वोह षट् ओजः
 सहः सह ओजः स्वः । द्वितीयस्य प्रधानस्य पुरोतुवाक्या । अर्च-
 नास्वा हवामहे । तथोहम् भूर्भुवः येह । हे अग्निं चचवन्तमङ्गाक-
 मग्ने अध्वरं जुषस्व । पाही वोह षट् ओजः सहः । तृतीयस्य प्रधा-

नख^१ पुरोतुवाक्या । अग्ने युष्मेन जागृवे ० ममो३म् भूर्भुवः ये ० मिं
 चचभ्भनं स्रदस्त्रं च्या समिषो^२ दिदीहि ० दीदिही ना३ वौषट्
 ओजः सहः । नित्यः स्निष्टकृत्पिप्रीहि देवान् ० षो३ भूर्भुवः । ये ०
 हे ऽग्निं स्निष्टकृतमयाक्षग्निरग्नेः प्रिया^३ धामान्ययाट् सोमस्य प्रिया
 धामान्ययाक्षग्नेर्ब्रह्मण्यतः प्रिया धामान्ययाक्षग्नेः चचवतः प्रिया धा-
 मान्ययाक्षग्नेः चचभ्ततः प्रिया धामान्ययाट् देवानामित्यादि । अग्ने
 यदधेति याज्या । अन्वाहार्यी दक्षिणा । सूक्तवाके । अग्निर्विरजु-
 षत सोमो हविरजुषता ० अग्निर्ब्रह्मण्यन्धवि ० अग्निः चचवान्धविः
 अग्निः चचभृद्भविः देवा आज्यपा इत्यादि शिष्टं^४ प्रकृतिवत् । अग्न्य-
 ङ्गभृता सेयमिष्टिः । अग्निं तु सेयमाणास्यादीक्षितस्थेष्टिरित्युक्तत्वात् ।
 कर्त्तृविशेषास्त्रामविशेषवती सेयमिष्टिः । तथा हि बहूनां सेयमाणाणां
 संनिवपनीयेकस्योखासंभरणीया । अग्निं चिन्वत एकस्य यजमानस्य
 या इष्टिरुक्ता सा बहूनां सत्तिषां चिन्वतां संनिवपनीयाख्या
 भवति । एकस्य चिन्वत उखासंभरणीयाख्या भवति । यौगिकी
 सेयं संज्ञा । संन्युयन्ते ऽग्नयो ऽनयेति संनिवपनीया । उखा संन्विषते
 ऽनयेत्युखासंभरणीया । संनिवपनमग्न्योरेकचकरणम् । कुतः । श्रुतेः ।
 ते वे दीक्षिष्यमाणा अग्नीन् संनिवपन्त^५ एकधैव तद्गल^६ वीर्य-
 मात्मन् दधते । येतां संनिवपनीयामिष्टिं तन्वत इति (कौ० १८. १) ।
 तत्संनिवपनप्रयोजनेयमिष्टिः । अतश्च संनिवपनाग्रागेव कर्तव्या ।
 संनिवपनं प्रयोजनं यस्याः सा संनिवपनप्रयोजना । संनिवपनार्थं

१. A om. २. C समिषी दिदीहि चीना १. १. ३. C om. शिष्टं ।

४. A संनिवपन । ५. A तन्वत् ।

क्रियते । यद्यदर्थं क्रियते तस्य तस्मात्पूर्वभाव एव युज्यत इति युक्तः
 संनिवपनादिष्टेः पूर्वभावः । तथा च प्राजापत्यस्य पशुबन्धो वयव्यो
 वेत्येतस्मिन् सूत्रे सूत्रभाष्यकारेण व्याख्यातम् । आध्वर्यवाधीतेन
 क्रमेण प्राजापत्यः पशुबन्धो भवतीति । आध्वर्युणामयं क्रमः ।
 प्रथममग्निं संनिवापः ततः प्राजापत्यः पशुरिति । अस्माकं तु अयं
 क्रमः । संनिवपनीया संनिवपनं प्राजापत्यः पशुरिति, तच्च संनिवप-
 नीया पूर्वमुक्ता संनिवपनमिदानीमुच्यते । स्वशाखायां तु ते वै
 दौक्षिण्यामाणा अग्नीन्संनिवपन्त इति सामान्येन संनिवाप उक्तः ।
 कथं संनिवपन्तीति शाखान्तरादुच्यते । तत्र प्रथमं संवादः गृह-
 पतिपुरःसरा^१ ब्रह्मोद्गाढहोत्रध्वर्युर्ब्राह्मणाच्छंसिप्रस्तोढमैत्रावरुणप्रति-
 प्रस्थाढपोढप्रतिहर्षच्छावाकनेद्रग्नीस्तुब्रह्मण्यवावस्तुदुक्षेतारो गृहपत्यः
 रणी समुपसृश्येमं मन्त्रं पठन्ति । य इतो ऽग्निर्जनियते स नः सह
 यदनेन यज्ञेन जेध्यामो ऽनेन पशुबन्धेन तन्नः सह नः साधुहृत्या
 नाना पापकृत्या य एव पापं करवत्तस्यैव तत् । इति गृहपति-
 भूसंस्कारपूर्वकं समारोपार्थमाहवनीयमुद्धृत्य स्वकीयारणी आदाय
 तथोः स्वादौ प्रथमं समारोहयते । ततो ब्रह्मादय उन्नेहपर्यन्ताः
 गृहपतिगार्हपत्यसुत्तरेण षोडशान्यायतनानि गोमयोपलिप्तानि
 कृत्वा तेषु पूर्वोक्तेन क्रमेण यथास्वमग्नीन्संस्थापयन्ति । भूसंस्कार-
 पूर्वकं समारोपार्थमाहवनीयमुद्धरन्ति च । द्वितीयो ब्रह्मा गृह-
 पत्यरणी आदाय तथोः स्वावग्री समारोहयते । तत उद्गाता गृह-
 पत्यरणी आदाय तथोः स्वावग्री समारोहयते । ततो होतो गृह-

पत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते । ततो ऽध्वर्युर्गृहप-
त्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते । ततो ब्राह्मणाण्यस्वी
गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते । ततः प्रस्रोता गृह-
पत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते । ततो मैत्रावरुणो
गृहपत्यरणी आदाय ततोः स्वाग्नी समारोहयते । ततः प्रतिप्रस्थाता
गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते । ततः पोता गृह-
पत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते । ततः प्रतिहर्ता गृह-
पत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते । ततो ऽष्वावाको
गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते । ततो नेष्टा गृह-
पत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते । ततो ऽग्नीद्वृहप-
त्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते । ततः सुब्रह्मण्यो
गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते । ततो यावस्तु-
द्वृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते । ततः सस्नेता
गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते । एवं गृहपति-
प्रमुखाः सर्वे सस्त्रिणो गृहपत्यरण्योरग्नी समारोह्य निर्मथ्य अनु-
बन्ध्यासमाप्तिपर्यन्तं ते सत्त्रिसाधारणैकाग्रिं मथित्वा तच्च प्राजा-
पत्येन पशूना यजन्ते । दीक्षाकाले यथासंप्रकीर्णमग्नेः^१ समारोपः
संवादसमारोपमन्थनादिवचनाद्भविष्यति । प्राजापत्यपशौ विशेषः^२ ।
इष्टकापस्यर्थं गार्हपत्यादाहवनीयमुद्धरामि इष्टकापस्यर्थं गार्हपत्या-
हस्त्रिणाग्निमुद्धरामीत्येवमग्नी^३ विहृत्याग्न्यान्वाधानं मुख्यः (१२. १४. ४)

^१ C ० संप्रकीर्णमग्निं समारोपसं । ^२ C ० om. प्राजा ० शेषः । ^३ A C ० om.
माहुरामि ।

कुर्यात्परार्थानीति गृहपतिरेवाग्न्याधानं कुरुते । परार्थात्पार्थ-
भेदिनां पदार्थानां सुखावबोधनार्थं स्वयंकृताः श्लोकाः प्रदर्शयन्ते ।

‘आज्यावेक्षणं सर्वाः क्रतव्यं चैक एव तु’ ।

अग्नारम्भो गृहपतिः कुरुते भुवा असदन् १ ॥१॥

कुर्वीरन्याहि मां सर्वे भिक्षकास्तयान्तिमे १ ।

वृष्टिरसौति सर्वेषामग्ने व्रतपते तथा ॥२॥

अग्ने वायो ऽनुपदस्यमेतत्सर्वं सदैव तु ।

मयीदं ब्रध्न पिप्बस्व कुर्वीरन्सर्व एव तु ॥३॥

अत्र पितरो ऽमीमदन्नेको मुख्यः परार्थतः ।

कुर्युः सुगव्यूहनं सर्वं यं वीं गृहपतिस्तथा ॥४॥

एक आप्यायन्तां १ कुर्यात्समिष्टे ऽग्नारम्भे च ।

सदसि सन्म इत्यादि कुर्युः सर्वं सदैव तु ॥५॥

पञ्च श्लोका मयाख्याता सात्त्विके द्वादशाहके ।

पदार्थानां विवेकाय परार्थात्पार्थभेदिनाम् ॥६॥

सन्नेषु ब्रह्मवरणाभावः । वृष्टयतिर्ब्रह्मा इत्यत्र द्वियजमानके
यज्ञपतौ बह्वयजमानके यज्ञपतौ नित्यः । अग्निप्रणयनं । ततो दग्धे-
नेत्यादिना सर्वाः पत्न्यः सदैवाज्यावेक्षणं कुर्वन्ते । ततस्तेजो ऽसि
शुक्रमित्यादिना गृहपतिर्वैद्यामासादितमाज्यमवेक्षते । ततो भुवा
असदभित्यादिनां गृहपतिराज्यान्यभिष्टुति । द्वियजमानके यज्ञ-

१ A सर्वस्यंतिनश्चिरन्तारको जाते इत्यर्थः चक्रले । २ C in marg. वशीक्षभि-
धमेततः । ३ Q (orig.) भिक्षकास्तै तयान्तिमे । ४ C यना ।

पती वज्रयजमानके यज्ञपतीमित्यूहः । ततो यूपाञ्जनं । अग्निमन्त्र-
 नम् । ततो व्रतयैहणम् । गृहपतिप्रमुखाः सर्वे सन्निधौ दृष्टि-
 रशीत्यादिनाषण्याग्ने व्रतपत इत्यादिनाहवनीये समिधमादधते ।
 सप्तदश सान्निधेयः । एकविंशतिर्वा । एकविंशतिपक्षे समिधमानो
 अध्वरे समिद्धो अग्न आहुतेत्येतयोर्मध्ये यजूंषि^१ समास्त्राय इति
 षट् दध्यात् । १० इदमहं सप्तदशेन वज्रेण इदमहमेकविंशेन वज्रेणेति
 वा । सर्वेषां यजमानानां होतुस्य ऋष्यभिव्याहरणे विशेषः । गृह-
 पत्यार्षेयाण्यभिव्याहृत्याथ ब्रह्मणः । अथोद्गातुः । अथ होतुः ।
 अथाध्वर्योः । अथ ब्राह्मणाण्यंशिनः । अथ प्रस्तोतुः । अथ प्रगातुः ।
 अथ प्रतिप्रस्थातुः । अथ पोतुः । अथ प्रतिहर्तुः । अथाच्छावाकस्य ।
 अथ नेष्टुः । अथाग्नीध्रस्य । अथ सुब्रह्मण्यस्य । अथ यावस्तुतः ।
 अथोजेतुः । एवं सर्वेषां पृथक्पृथक् आर्षेयाण्यभिव्याहृत्य देवेभ्य
 इत्यादि । आवाहने दियजमानके । आवह देवान्यजमानाभ्यां ।
 वज्रयजमानके । आवह देवान्यजमानेभ्यः । अग्निमग्न आवह । सोम-
 मावह । प्रजापतिं उपांशु आवह । वनस्पतिमावह । देवां आण्य-
 पानित्यादि । सुगादापने ऊहः । दियजमानके अग्निर्हीता वेत्सग्नि-
 र्हीचं वेत् । प्राविचं साधु वां यजमानौ देवता । यावग्निं होतार-
 मवृषायां । हतवतीमित्यादि । वज्रयजमानके । अग्निर्हीता वेत्सग्नि-

१ C मध्ये समासास्त्राय । २ The text from इदमहं as far as प्रकृतमनुसरामि is based upon the Msc. Chambers only. It was not originally intended to publish this Paddhati. 'When the editor resolved' for the sake of completeness upon adding this part of the Comm. also, the Alwar Msc. had already gone back to India.

हेमिं वेत्तु प्राविचं साधु वो यजमाना देवता ।, ये ऽग्निं होतार-
 मष्टुङ् । द्रवतीमित्यादि । एकादशाप्रियः प्रथमयाज्याः । ऋध्वा
 अश्व सर्मिधो भवन्तीति द्वादशाप्रियो वा यजुर्वेदप्रसिद्धाः । एका-
 दशान्ते पर्यग्नय इत्यादि । दैव्याः शमितार उत च० मेधपतये
 मेध । प्राप्ता इत्यादि । सुगादापनं पूर्ववत् । ततो वपायां विशेषः ।
 ध्रुवा असदस्त्रित्यभिमर्शनं० यज्ञपतिशब्दस्योद्भवः पूर्ववत् । वृधन्वन्ता-
 वाज्यभागौ सप्रैषौ । मैत्रावरुणस्य सर्वमग्नौषोमौयवत् । विशेषस्तु
 वपायाः पुरोनुवाक्याः । हिरण्यगर्भः समवर्तताये० विधेम । ओम् ।
 होता यक्षप्रजापतिं उपांशु कागस्य वपाया मेदसो जुषतां हवि-
 र्हीतयज । ये ३० यस्येमे हिमवन्तो महिषा० विधेम वौ ३ षट्
 उच्चैः । पशुपुरोडाशे ध्रुवा असदस्त्रित्यभिमर्शनं । पशुपुरोडाशस्य
 पुरोनुवाक्या । य अत्तदा बलदा यस्य० धेम । ओम् । होता
 यक्षप्रजापतिमुपांशु पुरोलाशस्य जुषतां हविर्हीतयज । ये ३ यजा-
 महे येन द्यौरुपा पृथिवी च दृष्ट्वा० धेम । वौ ३ षट् । इलोप-
 क्काने सर्वेषां मयीदमिति जपः । होतुस्तु उपहृतो ऽयं यजमान
 इत्यतः प्राङ्मयीदमिति जपः । द्वियजमानके० उपहृताविमौ यज-
 मानावुत्तरस्थां देवयज्यायामुपहृतो भूयसि हविष्करण इदं मे
 देवा हविरजुषन्तामिति तस्मिन्नुपहृतः । वज्रयजमानके० उपहृता
 इमे यजमाना उत्तरस्थां इत्यादि । अंच केचिदूहान्तरं कुर्वते ।
 तद्वाय्विषद्वत्त्वादस्माभिर्नाद्रियते । अग्न पितृस्त्रेणादि सर्वे यजमाना
 बर्हिषदं पुरोलाशमभिमृशेयुः । अच पितर इनि गृहपतिः कुर्यात् ।
 अमीमदन् इति च । इदयादीनामासादनोत्तरकां ध्रुवा अषट्

दक्षित्यादिनोहितयज्ञपतिशब्दकेन गृहपतिः सर्वाणि हृदयादी-
 न्यालभते । ततः सर्वे यजमानाः पाहि मां यज्ञन्यमिति मन्त्रेणा-
 त्मानमभिमृशेयुः । पशोः पुरोनुवाक्या । यः प्राणतो निमिषतो
 महित्वा० धेम । ओम् । होता यच्चप्रजापतिं उपांशु० कागस्य
 हविषः करदेवं प्रजापतिः उपांशु० जुषतां हविर्हीतयंज । ये ३०
 हे यं क्रन्दसी अवसा तस्तभाने० धेम उपांशु० वौषट् । देवेभ्यो
 वनस्पतेः पुरोनु० होता यच्चदनस्पतिं यच्च प्रजापतेः उपांशु
 कागस्य० यज । ये ३० वनस्पते रश्मनया निधूयेत्यादिका याज्या ।
 ततः सर्वे यजमानाः अग्ने वायो विद्युदिति ध्यानं कुर्वते । अनुप-
 दस्मिति च० पिप्रीहि पु० होता यच्चदग्निं खिष्टकृतम० सोमस्य
 प्रिया धामान्यथाट्० प्रजापतेः उपांशु कागस्य हवि० अग्ने यद्-
 द्येति याज्या दस्तायां पूर्ववत् । ब्रह्मणो देवं सवितरित्यत्र द्वियज-
 मानके यज्ञपती बह्वयजमानके यज्ञपतीनित्यूहः । देवी जोहो०
 वसु वार्याणि यजमानाभ्यां द्वियजमानके० यजमानेभ्य इति बह्व-
 यजमानके । व्यूहनं सर्वं सह कुर्युः । अशक्वेऽत्वारभेयुर्मन्त्रं ब्रुवाणाः ।
 प्रजापतेर्वनस्पतेरुष्मितिमिति प्रजापतिर्वनस्पतिस्तमित्यादे । द्विय-
 जमानके अग्निमद्य होता रमटणीतामिमौ१ यजमानौ पचन्तौ पक्तीः
 पचन्तौ पुरोडाशं बध्नन्तौ० प्रजापतये उपांशु० कागं । सूपस्था०
 रभवत्० प्रजापतये कागेन० नपादटणीतामिमौ१ यजमानौ
 बह्वभ्य-आ संगयेभ्यः (वा० सं० ११. ६०) । एष-मे देवेषु० न्यदु-
 क्षान्याभ्यामा च शा० ब्रूहि । बह्वयजमानके अग्निमद्य होता रम-

१ and * १ C (in marg.) या (after यो) ।

दृष्टीतेने यजमानाः पचन्तः पक्तीः पचन्तः पुरोडाशं वर्धन्तः प्रजा-
 पतये उपांशुं ह्यगं । सूप० वत्० प्रजापतये० ह्यगेन० नैपाद-
 दृष्टीतेने यजमाना वज्रभ्य आ संगथेभ्यः । एष मे देवेषु० न्यदुस्तान्येभ्यः
 आ च शास्त्रा० ब्रूहि । सूक्तवाके । इदं द्यावापृथिवी० ओमन्वती
 वामस्मिन्यज्ञे यजमानौ द्यावापृथिवी स्तामिति । अग्निर्हवि० सोमो
 हवि० प्रजापति० उपांशुं हवि० वनस्यतिर्हवि० देवा इत्यादि०
 देवंगमायामाशासते इमौ यजमानौ । द्योर्नचचनामनी शर्मान्ते
 उच्चार्यावसानं । अमुकशर्मा अमुकशर्माणविति । ततो द्योरपि द्वे
 व्यावहारिकनामनी शर्मान्ते उच्चार्य उत्तरां देवयज्यामाशासते
 भूयो हविष्करणमाशासते आयुर्माशासते सुप्रजास्त्वमाशासते
 दिव्यं धामाशासते यदनेन हविषाशासते तदश्वास्तं तदृध्यास्तं
 तदाभ्यां देवा रासन्ताम्० मानुषाः । उभे चैनौ^१ द्यावापृथिवी
 इत्यादि द्वियजमानके । वज्रयजमानके ओमन्वती वो ऽस्मिन्यज्ञे
 यजमाना द्यावापृथिवी स्तां अग्निर्हवि० सोमो हवि० प्रजापतिः
 उपांशुं हवि० वनस्यतिर्हवि० देवा इत्यादि देवंगमायामाशासत
 इमे यजमानाः । गृहपत्यादीनां सप्तदशानां सप्तदश नचचनामानि
 शर्मान्तान्युच्चार्यावसानं । अमुकशर्मा अमुकशर्मा अमुकशर्मा अमुकश-
 र्माण इति । ततस्तेषामेवं सप्तदश व्यावहारिकनामनि शर्मान्ता-
 न्युच्चार्यामुकशर्मा अमुकशर्मा अमुकशर्मा अमुकशर्माण उत्तरां देव-
 यज्यामाशासते भूयो हविष्करणमाशासते सुप्रजास्त्वमाशासते दिव्यं
 धामाशासते यदनेन हविषाशासते तदश्वासुस्तदृध्यासुस्तदेभ्यो देवा

^१ ८ (orig.) उभे च नो; in marg. उभे चैनाविति वा चैनानिति वा ।

रासन्तां० मानुषाः । उभे चैनान् द्यावापृथिवी इत्यादि । ततः
 पक्षौर्षयाजेषु गृहपतिः अग्निष्टे गृहपतौ गार्हपत्ये सुवेण जुहोति ।
 वं वां देवा इति । होतुर्हृदयशूलोपस्थानं । गृहपतिराप्यायतां ध्रुवा
 हविषा दृतेन ध्रुवामाप्याययति । गृहपतिरेव समिष्टयजुर्ह्वयमान-
 मन्वारभते । पूर्णपात्राभिमर्शनादि प्राशनान्तं सर्वं सर्वे यजमानाः
 क्षुर्युः । प्राज्ञामत्ये पशौ शिष्टमग्नीषोमीयवत् । तत उखासंभरणा-
 दियजुर्वेदिककर्मणो ऽन्ते यथासंप्रकीर्णमग्नीनां समारोपः । ततः
 सर्वेषां मन्थनं । ततो दीक्षाकाले पुनर्गृहपत्यरण्योः संवदन्ते । य
 इतो ऽग्निर्जनिष्यते० य इतो ऽग्निर्जनिष्यते० पशुबन्धस्थाने अनेन
 सूत्रेणेति विकारः । ततः पुनः सप्तदशाम्यायतनानि गोमयेनोप-
 क्षिप्तानि कृत्वा पूर्वं गृहपतिगार्हपत्यं स्थापयति । तदुत्तरेण पूर्वा-
 तेन ब्रह्मादयः खान्खानग्नीन् स्थापयन्ति ततो गृहपतिः प्रथमं
 भूमिसंस्कारपूर्वकमाहवनीयमुद्धृत्य स्वकीययोररण्योः स्वावग्नी समा-
 रोहयते । एवमितरे ब्रह्मादयो यथाक्रमं गृहपत्यरण्योः स्वौस्वावग्नी
 समारोहयन्ति । निर्मथ्याग्नी विहृत्य दैविकवरणं । तत्र गृहप-
 तिश्चन्द्रमां नो देवौ ब्रह्मा इति उपांशु त्वं मानुष इत्युच्चेरेवं
 क्षुर्यात् । तथा आदित्यो नो देव उद्गाता त्वं मानुषः । अग्निर्नो
 देवो होता जं मानुषः । वायुर्नो देवो ऽध्वर्युस्त्वं मानुषः । प्रजा-

१ G (orig.) उभे च नो ; in marg. उभे चैनानिति वा । २ C in marg.
 चन्द्रमा नो देवो ब्रह्मा । उपांशु । उचैस्त्वं मानुषः । आदित्यो नो देवः । अग्निर्नो देवः ।
 वायुर्नो । देवो प्रजापतिर्नो देवः । अतनो नो देवाः । द्विषजमानके वक्ष्यजमानके
 गृहपतिः ।

पतिर्नो देवः सदस्यः त्वं मानुषः । अतवो नो देव्या होषाशंसिनो
 धूयं मानुषाः । देविकवरणानन्तरं पठितत्वाद्वैविकवरणाङ्गत्वान् सर्वे
 वृता भर्गभर्गं म इत्यादिकं मन्त्रं जपन्ति । ततो देवयजनजोषणं ।
 ते पुरस्तादेव दौक्षाः प्रसवाक्कल्पयन्त इति श्रुतेः । प्रागेव दौक्षा-
 प्रसवकल्पनं । इष्टाशनं । अशु दौक्षा । ततो दौक्षणीया । प्रथम-
 मग्न्यन्वाधानं । बद्ध्वा संस्कारादि करोति । पञ्चदश्रु सामिधेन्यः ।
 अथ्यभिव्याहरणादि इष्टकापग्नौ व्याख्यातं । आवाहने । अग्निमग्न
 आवह । सोममावह । अग्नाविष्णू आवह । वैश्वानरमावह । आदि-
 त्यानावह । देवाँ इत्यादि । ये ३० हे स्वाहाग्निं स्वाहा सोमं स्वाहा-
 ग्नाविष्णू स्वाहा वैश्वानरं स्वाहा आदित्यान् स्वाहा देवा इत्यादि ।
 वार्चस्नावाज्यभागौ । प्रधानस्य पुरो० अग्नाविष्णू महि तत्० ण्यत्
 ओम् ये ३ अग्नाविष्णू मयि धाम० ण्यत् । वौषट् । अतावानं
 वैश्वानरं० मीमहे । ओं । ये० वैश्वानरं नाभिं यजानां० देवा ३
 वौषट् । त्यान् तु चक्षियाँ अवः० ण्ये । ओम् । ये ३० हे आदि-
 त्यान्वायन्त आदित्यासो जगत्० अणानि । वौषट् । नित्यः
 स्विष्टकृत् १ इत्यायां उपहृताविमौ यजमानौ द्वियजमानके बद्ध-
 यजमानके उपहृता इमे यजमाना इत्यस्य स्थाने अस्य यज्ञस्यागुर
 उदुचमशीयेति^१ तस्मिन्नुपहृताः । सूक्तवाके । ^२देवंगमयामाशासाते
 इमौ यजमानौ अस्य यज्ञस्यागुर उदुचमशीयेत्याशासाते^३ द्विय-
 जमानके । देवंगमयामाशासत इमे यजमाना अस्य यज्ञस्यागुर उदु-

१ C (orig.) उदुचमशीयेति तस्मिन्नुपहृतः in marg. शिषीवही तस्मिन्नुपहृतः...

२ C adds in marg, यजमानो यथाशिवी साम् । ३ C in marg. शिषीवही

चमग्रीयेत्याग्रासते • वज्रयजमानके । अन्यत्सर्वं पशूना व्याख्यातं ।
 सध्वर्युमन्वारभ्यौद्वभैणानि जुक्तं गृहपतिप्रमुखाः सर्वे यजमाना
 मनो मे मनसा दीक्षतामित्यादिभिः पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चाङ्गतीरनु-
 मन्त्रयेरन् । प्रायणीयेष्टिः प्रकृतिवत्^० क्रयश्च । आतिथ्यपि प्रकृति-
 वत् । सोमाप्यायने सुत्ये उदृचमग्रीयेति सुत्यादित्वे^० सुत्या उदृच-
 मग्रीयेति सुत्यावज्जले । अग्रीषोमीयस्य पशुपुरोस्ताग्रमनु देवसूभ्यो
 हवींषि निर्वपन्ति । यजप्रेषाणि । श्लाशुकानां सवित्रे सत्यप्रसवा-
 याशूनामग्नये गृहपतये श्यामाकः सोमाय वनस्पतये नैवारो रुह-
 स्पतये वाचस्पतये हायनानामिन्द्राय ज्यैष्ठ्याय रुद्राय पशुपतये
 नाम्बो^१ मित्राय सत्याय वरुणाय धर्मपतये इत्यष्टौ हवींषि ।
 श्लाशुकाः पुनःप्रकृताः ग्रीहयः । आश्रवः पञ्चयपाकिनो ग्रीहयः ।
 उत्तरे चरवः हायना रक्तशालयः । स्वयंजता ग्रीहयो नाम्बाः^१ ।
 तेषां याज्यापुरोनुवाक्याः । आ विश्वदेवं न प्रमिये^० अग्निर्हता
 गृहपतिर्हव्यवाल्गमिः^० त्वं च सोम नो वशो ब्रह्मा देवानां पदवीः
 कवीनां^० बृहस्पते प्रथमं वाचो अग्रं हंसैरिव सखिभिर्वावदक्षिः^० ।
 इन्द्रं वयं महाधनं^० उरुं नः^० यथा नो अदितिः करतु उप ते
 सोमान्यश्रुपा इवाकरं^० मित्रस्य चर्षणीधृतो मह्यं आदित्यः^० इमं
 मे वरुण शूची हवं यत्किं चेदं वरुण दैव्ये जने । अग्रीषोमीये
 सर्वमिष्टकापशुवत् । इक्षोपकानसूक्तवाकयोर्दीक्षणीयावत् । सवाज-
 पेयज्ञादशाहकरणकाले पदार्थसुखावबोधार्थं कृतां पद्धतिं प्रदर्श्य
 प्रकृतमनुसरामि ।

^१ the first letter is indistinctly written.

८. अथ पूर्णकुम्भा अपो बिभ्रत्यो मार्जालीयं परिचन्तीत्यपे
वक्ष्यते । तास्य दास्यो भवन्तीति कात्यायने । मार्जालीयं दास्यः
परिचन्ति । ताभ्यस्तदर्थं प्रत्येकं यावत्यस्ता भवन्ति तावत्संख्याकान्
नवान् शूतनान् कलशान् घटान् उपकल्पयन्ति उपस्थापयन्ति यज-
मानाधिकारिणः ।

५.

१. विततो वित्तीर्णो वरूयः संनाहो यस्मिन् तं विततवरूय-
मश्वरयमश्वयुक्तं रथमुपकल्पयन्ति संनिधौ कुर्वन्ति यजमानपुत्राः ।

२. धनुः प्रसिद्धम् । दशवक्ष । तानुपकल्पयन्तीति ।

३. उपकल्पयन्तीति शेषः । राजानं देशाधिपतिं । राजमात्रं
चक्षियमात्रम् । तं कीदृशमिति । आजेरस्तारं । आजिः संयाम-
स्तत्रेषुष्वसनसमर्थम् । व्यत्ययो वज्रलमित्यनेनाजेरिति सप्तम्यर्थं षष्ठी ।

४. राज्ञो ऽस्त्राभे राजमात्रस्यास्त्राभे वैश्यो ऽन्यो वा य एतत्कर्म
'कर्तुं जानाति स एव कुर्यात् ।

५. आग्नीध्रायतनादुत्तरस्मिन् संनिहितप्रदेशे प्राच्यौ प्रक्षे-
प्राग्निद्वन्मनशीले स्थूणे शाखे विमिन्वन्ति निखनन्ति । किमर्थम् ।
आखणाय^१ वेधाय ।

६. तदाखणं चर्मणाभिवितन्वन्ति अभिवित्तुं कुर्वन्तीत्यर्थः ।
तत्कीदृशं कुर्वन्तीत्यपेक्षायां विशेषणत्वेनोच्यते । इलसंवर्तं वा । वेत्ती-

आविकर्षः । इत्था भूमिस्तथा संवतं तिरोहितं यथा स्यात् तथा
 भुर्वन्ति । स्थूणयोरन्तराले किञ्चित्खनित्वा भूमिखलमभिवितनुयुः ।
 इत्थाशब्दस्य उयापो संज्ञाकृन्दसोर्बलमिति (१. २. १२) वृत्तः ।
 अथ वोत्करमुत्थितं स्थूणयोरन्तराले भूमेरूर्ध्वमभिविततं कुर्व-
 न्तीति । एतद्विशेषणमर्थान्तरेणापि व्याख्यातुं शक्यते^१ । कथम् ।
 उद्गतं करात्^२ हस्तप्रमाणादूर्ध्वं गतमित्यर्थः । स्थूणयोरन्तराले
 भूमेः सकाशात् हस्तमात्रं मुक्तोर्ध्वं चर्मणाभिनिविद्धं^३ कुर्वन्तीति ।
 उत्करमिति कुगतिप्रादय इति (२. २. १८) समासः । कात्यायने
 तु उत्तरेण चालात्त्रं वशाचर्म कटे विशाखां^४ वास्तीर्णं वोष्णितं
 वा विध्यत्यनिष्पत्तमिति (१. ३. १२) वेध्यस्थानान्तरमस्ति तेषां
 नचैवास्तु । अस्माकं तु स्थानस्य कण्ठोक्तत्वादाग्रीभ्रमुत्तरेणैव वेध्य-
 करणं युज्यते ।

७. राजा वा राजमात्रो वा एतमाखणं^५ विध्यतीत्यग्रे (१. ७.
 १५. ४) वक्ष्यते । तत्कथं विध्यतीत्यपेक्षित उच्यते । तदाखणम् ।
 वेध्यं सपत्नेण शरेण नातिविध्यति । पक्षपर्यन्तं निर्गमयतीत्यर्थः ।

८. आग्नीध्रागारस्य करणमन्तर्वेध्यधमिति कात्यायनवचनादर्धं
 बहिर्वदि भवत्यर्धमन्तर्वदीति तस्मादाग्नीध्रागारस्य जघनप्रदेशे
 वेदेर्बहिःप्रदेशे ऽवटं खनन्ति ।

९. ऐन्द्रस्य ऋषभः प्राजापत्यस्याज उपालम्भ्यावित्यग्रे (१. ७. ७.
 ८) वक्ष्यते । तमेवटमेतस्य ऋषभस्य चर्मणा शर्माण्युत्तरस्त्रोमानि

^१ C आख्यायते । कर्तुं शक्यते । ^२ A उद्गतं करात् C उद्गतम् तं करात् ।

^३ C चर्मणाभिनिविद्धं । ^४ MSS ०५० ।

प्राग्दीवाणीत्युक्तत्वात् प्राचीनघीवेण वोदीचीनघीवेण वा उपरि-
लोक्षा चर्ममयेर्द्वारकैरभिषीद्यन्ति ।

१०. आहन्ति दुन्दुभिर्मित्यग्रे (१७. १४. ११) वक्ष्यते ।
तस्मिन्काले तं भूमिदुन्दुभिं तस्यैव ऋषभस्य उपालम्बस्य लाङ्गूले-
नाग्नन्ति । लाङ्गूलं पुष्पं तेन वादयन्ति ।

ई.

१. अथामन्तरं शूद्रजातिः स्त्री आर्यजातिः पुरुषः । ईदृग्ल-
क्षणौ स्त्रीपुमांसौ । बण्डः प्रजननासमर्थः । खलतिः खल्लाटः ।
ईदृग्लक्षणं पुरुषद्वयं उपकल्पयन्ति । रुग्निधौ कुर्वन्ति दीक्षितपुरुषाः ।
बण्डस्य खलतिश्च बण्डखलति^१ । सर्वो बन्धो विभाषा एकवद्भवती-
त्येकवद्भावः । स नपुंसकमिति (२. ४. १७) नपुंसकत्वाद्ब्रह्मता
बण्डखलति ।

२. एतस्मिन्समुपकृते महाव्रतसामग्र्यां तदेतद्यत्किञ्चिदाक्षिप्यते
तत्सर्वं पुराणं जीर्णमुत्सृज्य न कर्तव्यं वचनात् ।

३. दशमे ऽहनि पत्नीसंघाजान्संस्थाप्य^२ सदः हविर्धाने च
समूहन्ति संमार्जयन्ति ।

४. आग्नीभागारं पत्नीनां ग्राह्यां च समूहन्ति मर्जयन्ति ।
विभाषा सेनासुराह्याग्राह्यानिग्राममिति (२. ४. २५)
ग्राह्याग्रह्णान्तस्य^३ तत्पुरुषस्य नपुंसकता । नपुंसकत्वाद्ब्रह्मो नहुंसको
गतिपदिकस्येति (१. २. ४७) प्रतिपदिकस्य ब्रह्मः ।

^१ A बण्डखलति C बण्डखलतिश्च ईदृग्लक्षतिः । २ C ins. तस्य ।

५. अथ अनन्तरमेव नवेर्नूतनैः कुशैर्बर्हिभिर्बहुलं घनं सदसि
इविधानयोराग्नीध्रे पत्नीशालायां च शिष्टेष्वपि च 'महावेदेः प्रदे-
शेषु स्तरणं कुर्वन्ति अध्वर्यादयः ।

६. स्तरणवर्हिभ्यः कतिपयान् किंयतः कुशभारान् अपकृष्य
प्रातर्हसौकरणार्थं निदधति कुचचित्प्रदेशे स्थापयन्ति । हसौशब्देन
दर्भमयो वर्तुजाकार आसनविशेषो ऽभिधीयते ।

७.

१. अथानन्तरमध्वर्यवो महाराचे महाम्रतार्थं प्रातरनुवाकमु-
पाकुर्वन्ति देवेभ्यः प्रार्थ्यावभ्यो, ऽनुमूह्यैत्यनेन प्रेषेण ।

२. अनुक्तः प्रातरनुवाको यथा परिसहस्रं सहस्रपरिमितं
प्रातरनुवाकमनुब्रूयात् ।

३. सर्वमहः पञ्चविंशस्तोमकं भवतीति ।

४. माहेन्द्रस्तोत्रे राजनं साम भवतीति ।

५. अग्निष्टीमसंख्यमेतदहर्भवतीति ।

६. अथ एते स्तोमा राजनपृष्ठस्य परिष्टवनार्थं भवन्ति ।
एते के । चितृत्पञ्चदशः सप्तदश एकविंश इति ।

७. ऐन्द्रग्नः सवनौयो ऽन्वहमिति कात्यायनवचनादैन्द्राग्नौ वा ।
ऐकादग्निनानां वा यः कश्चिदेकः सवनौयो भवति ।

८. सवनौयस्यं पशोरेतावुपाख्यभ्यौ भवतः ।

* १ C ins. वेदेः and om. पत्नी च । २ A C एका० । ३ A ins. महेन्द्रः ।

८. उपालम्भयोरैन्द्र उच्चैर्भवतीति

१०. उपालम्भयोः प्राजापत्य उपांशु भवतीति ।

११. वपामार्जनान्तं पशुकर्म कृत्वा प्राक्स्वर्पणान्तदेतन्नेष्टुमिश्रं
प्रेङ्खन्वन्मनार्थं यत्किञ्चिद्रज्ज्वादि तत्सहितं बहिर्वेदि वेदेर्बहिःप्रदेशे^१
नदीतडागादौ प्रचाल्य अथवा चालाक्षात्पुरस्तादभ्युद्धृतैर्जलेः^२ प्रचा-
ल्यन्तरेण चालाक्षोत्करौ तीर्थेन प्रपद्योत्तरेणाग्नीध्रीयं धिष्यं
पर्याहृत्य पूर्वया द्वारा सदः प्रहृत्य^३ होतुर्धिष्यस्योत्तरतः पुरस्ता-
त्प्रागयं प्रेङ्खन्फलकं विशाखौ वंशं रज्जुं चोपस्थापयन्ति होत्रादयः ।

१२. प्रशास्त्रादौनां यस्यस्य वृथादि वेदेर्बहिर्भवति^४ तद-
येवमेव प्रचाल्य यथा संचरः संप्रसर्पणे भवति उत्तरेणाग्नीध्रीयं
धिष्यं गच्छन्ति ये प्रत्यक्षो धिष्यानतिक्रामन्तीत्यनया व्यवस्थया
(६. १२. १२) यावत्पशुद्वयपती एकाहे सदस्य दक्षिणेनाग्नीध्रीयं
धिष्यं गत्वा प्रशास्त्रादयो ऽच्छावाकपर्यन्ता धिष्यन्वन्तो यथो-
क्तेन संचरेणाग्नीध्रं प्रविश्योत्तरेणाग्नीध्रीयं धिष्यं कृत्वा पूर्वया द्वारा
सदः प्रविश्य धिष्यानग्रेण कृत्वाच्छावाकधिष्यमुत्तरेण कृत्वा [स्वस्य
स्वस्य धिष्यस्य पश्चादानीय उत्तरतो धिष्यं]^५ तत्रतत्र स्थापयन्ति ।
अच्छावाकस्त्वपरया द्वारा सदः प्रहृत्य उत्तरेण धिष्यं स्थापयति ।

१३. स्वमतस्थापनार्थं परमतं दर्शयति । तस्य महाम्रतस्य
पैश्वशुष्कभृत्प्रायश्चित्तं चैष्टुभं प्रातःसवनं स्यादिति ।

^१ C देशेन । ^२ A अभ्युद्धृतैः । ^३ C om. उत्तरतः । ^४ A वृथादिर्भवेत् ।

^५ C om. 1 ^६ A Om.

८.

१. यदुक्तं तस्य चैष्टुभं प्रातःसवनं स्यादिति तदनेन विरुध्यते ।
कृत्स्नित्यायात् । तस्य विशो विशो वो अतिथिमिति द्वादशर्चमाज्यं
द्वादश वै माषाः संवत्सरः संवत्सरस्यैवाष्टौ तस्मिन्वै द्वे छन्दसी
भवतो गायत्र्यस्यानुष्टुभश्चेति श्रुतेः ।

२. तस्य* विशो विशो वो अतिथिमित्येतस्य द्वादशं ऋचः
अर्धर्चावसानाः शस्त्राग्निं नरो दीधितिभिररण्योरित्येतत्सूक्तमाहाव-
रहितं शंसति । अग्निं नरो दीधितिभिररण्योरित्येतत्पञ्चविंशत्यृच-
सुपसंशंसति । तस्मिन्वै द्वे छन्दसी भवतो विराजश्च त्रिष्टुभश्चेति
श्रुतेः ।

* ३. तदग्निं नर इत्येतदादिष्टशस्त्रम् । आदिष्टं कथितं शस्त्रं
शंसनधर्मा यस्य । अर्धर्चशो वा प्रातःसवनमित्येतन्मा भूदित्येवमर्थं
सूत्रम् । विराजो ऽर्धर्चशः शस्यास्त्रिष्टुभः पञ्च इति ।

४. तस्य चैष्टुभं प्रातःसवनं स्यादित्येतस्मात्सूचाक्मण्डूकभुतिन्या-
येन तस्येत्येतत्पदमनुवर्तते । तस्य महाप्रतस्य चैष्टुभः प्रउगो भवतीति ।

५. चैष्टुभं प्रउगस्येत्यर्थः ।

६. कुविदङ्गेत्येतस्मादुत्तरं धावत्तर इति ।

७. विषुवति मध्यमच्छन्दोमात्त्रीणि तृषानि प्रथमे चोत्तमं च
(११. १२. १३) प्रथमात्त्रीणीति । अतश्चोदां चतुर्वर्णं सुप्र-
तीकमित्येतद्भवति ।

* १. A चैष्टुभस्य प्रउग इत्यर्थः C चैष्टुभः प्रउगस्येत्यर्थः । cf १७. ८. Comm.

८. एष वा उ कदांस्त्रैष्टुभस्तृचकृत्प्रो वामदेव्यः प्रउग इति श्रुतेः ।

९. त्रैष्टुभं प्रउगस्येति संबध्यते ।

१०. पूर्ववद्वाख्या ।

११. पूर्वाणि त्रीणि^१ तृचानि वासिष्ठानि । इदमपि वासिष्ठम् । तथापि वामदेव्यः प्रउग इत्युच्यते कृत्स्न्यायेन ।

१२. स त्रैष्टुभः प्रउगस्तृचकृत्प्रः । कृत्प्रानि तृचानि यस्य । यद्यपि निष्ठान्तस्य पूर्वनिपातः प्राप्नोति तथापि^२ वाहिताम्बादिषु पूर्वनिपातबाधः (१. ९. ३७) ।

१३. पञ्चस्त्रिंशुपूजगतीनामिति त्रैष्टुभं^३ पञ्चःशंसने ऽपि प्राप्ते वचनमर्धर्चशो वा प्रातःसवनमित्येतस्य बाधनार्थम् ।

१४. वाशब्दो ऽवधारणार्थः । ऐकाहिकमेव प्रातःसवनं स्यादित्यर्थः । तदाहुर्न त्रैष्टुभं प्रातःसवनं स्यान्मोक्षयति कृत्प्रच्छन्दसो यज्ञमुखमैकाहिकमेव स्यादिति श्रुतेः ।

१५. स्वमतपरमतभेदेन प्रातःसवनस्य कृत्प्रिर्जातेत्यर्थः ।

१. अथ प्रातःसवननिरूपणानन्तरं माध्यन्दिनं सवनं क्रमप्राप्तं निरूप्यत इत्यर्थः ।

२. आ त्वा रथं यथोतथ इत्येवमाद्यास्त्रिंशः शस्त्रप्रारम्भणीया प्रतिपद्भवन्ति ।

^१ C त्रैष्टुभः । ^२ C om. त्रीणि । ^३ C तथा वाहिताः । ^४ C त्रैष्टुभः ।

२. ईदं वसो सुतमन्त्र इत्येवमादिरनुचराख्यस्तृचो भवति ।

४. एष प्रतिपदनुचरलक्षणो विधिर्नित्यः प्राकृत एव एका-
हाप्रकृतिभूतादग्निष्टोमात्तायते । अत्रापि भवतीत्यर्थः । इन्द्रनि-
श्वादिवात् प्रकृतिविकृतिभावेन प्राप्तो ऽप्येष विधिर्विस्मृत्यार्थं कश्चि-
दनूद्यते ।

५. सूक्तविष्टुद्धावन्त्य इति (७. १८. २०) प्राप्तस्य पुनर्वचनं
विस्मृत्यार्थम् ।

६. पञ्चस्त्रिष्टुपुजगतौनामिति प्राप्ते वचनं प्राकृतधर्मस्मर-
णार्थम् ।

७. निष्केवल्यस्य महत्तया मरुत्वतीयस्य कस्यचिदतिरिक्तग्रहणा-
न्त्याच्छन्दोमवत् तस्मिन्त्यर्थं वचनम् । इति एतावदेव मरुत्वतीयं
नेतदधिकमिति ।

१०.

१. एतत्सूत्रमारभ्येति प्राप्तेति (१७. १७. १०) यावत्त-
दन्तर्गमस्य सकलस्य पदार्थकलापस्य निष्केवल्यप्राप्ताज्ञापनार्थमिदं
सूत्रम् । अथानन्तरं क्रमप्राप्तं निष्केवल्यसंबन्धि कर्माच्यत इत्यर्थः ।

२. कौषीतकिसंमतो ऽयं पक्षः स्थितिलिङ्गात् ।

३. मरुत्वतीयग्रसनानन्तरं द्योता प्रेङ्गावटौ खानयेदिति पैङ्गस्य
मतम् ।

४. दानवाचनाम्वारम्भणवरवरणव्रतप्रमाणेषु यजमानं प्रतीयादिति यजमानस्यैव प्रमाणं प्राप्नोति । अत्र तु समानकर्तृताविरोधाद्धोतुरेव प्रमाणाता । खं धिष्यं जघनेन खस्य धिष्यस्य पद्याङ्गागे चतुरङ्गुलाधिकं पदं होता प्रमिमौति ।

५. तस्य चतुरङ्गुलपदस्य पद्याग्रदेशे उदीचीनायं फलकं निदधाति ।

६. तस्य फलकस्य उभयतो दक्षिणप्रदेशे फलकादक्षिः^१ उत्तरप्रदेशे च खकीयदयोर्हस्तयोश्चतुरङ्गुले उपदधाति । सर्वत्र तु क्वाप्रत्ययान्तत्वात् खानयेदिति योज्यम् ।

७. हस्तद्वयनिहितचतुरङ्गुलाभ्यां^२ बहिःप्रदेशे खपरिजनेर्दक्षिणपूर्वं लेखादयं कारयित्वा प्रेङ्गवटौ दक्षिणपूर्वौ खानयति होता ।

८. उत्किरौ धूलितौ प्राञ्चौ वोदञ्चौ वा उत्किरन्ति निचिपन्ति खनितारः ।

९. तथोरवटयोस्ते विशाख्यौ ये पूर्वं तस्यैव अन्यस्य वा उदुम्बरस्य ऋक्षे ते दक्षिणपूर्वं आरोप्य उत्तरायं वंशं रज्जुबन्धनशाखां तयोर्विशाख्योरुपरि अभ्यादधाति होता ।

१०. यजमाननिवृत्यर्थं होदग्रहणं । भूमिस्थो होता शीर्षसंमितं वंशं करोतीत्यर्थः ।

११. अश्वीयसि होतयूर्ध्वबाहुसंमितं वंशं कार्यम् ।

१२. ते विशाख्यौ दृढपर्यृष्टे दृढनिखाते पर्यृषति परितो

दृढयति^१ यथा न व्यथेयाताम् । न कम्पेयाताम् । सुदृढे करो-
तौत्थैर्यः ।

१३. तच्चतुर्धान्तेषु वितर्दयतीत्युक्तम् (१७. १. १४) । तेषु
सच्छिद्रेषु अन्तेषु अधस्तात्फलकं रज्जुद्वये गन्धिद्वयं^२ बद्ध्वा रज्ज्वो-
सतुर्भिरनैस्यतुर्षु छिद्रेषु परिव्ययति यथा न संभ्रश्येत । रज्जुच्छि-
द्रेषु भ्रंशनमिया गन्धिचतुष्टयं कर्तव्यमित्यर्थादवसीयते ।

१४. दक्षिणरज्ज्वन्तद्वयं गृहीत्वा दक्षिणं प्रेङ्खन्त्यूणांमुत्तरेण
वंशस्थोपर्यन्योन्यनिर्गमनेन रज्ज्वन्तौ गृहीत्वा बध्नन्ति होतुः परिजनाः ।

१५. उत्तररज्ज्वन्तद्वयं गृहीत्वा उत्तरां प्रेङ्खन्त्यूणां दक्षिणेन
वंशस्थोपरि अन्योन्यनिर्गमनेन रज्ज्वन्तौ गृहीत्वा बध्नन्ति होतुः
परिजनाः ।

१६. तत्प्रेङ्खफलकं सुदृढं बद्ध्वा तथा प्रास्यति अधः प्रक्षिपति
यथा प्रक्षिप्तमुपरि भूमेः प्रादेशमात्रेण स्याद्भवतीति ।

१७. तस्य फलकस्याधस्तात्प्रदेशे प्रागयैरुदगयैश्च दर्भैरुपोहति ।

१८. तत्फलकमभिनिबद्धं^३ यथा भवति तथा पर्यृषति दृढी-
करोति । यथा न व्यथेत न प्रकम्पेत ।

१९. तत्फलकं संवाध्य सुदृढं बद्धोत्तरस्यां प्रेङ्खन्त्यूणां चामपा-
अयति^४ उत्तरस्यां विशाखां प्रतिमुञ्चतीत्यर्थः ।

२०. तत्फलकं मरुत्वतीयशंसनानन्तरं यथास्थानं स्थापयेद्भूमीता ।

१ A दृढयति । २ C ins द्वयं । ३ A अभिनिबद्धं । ४ A चामपाधयति ।

११.

१. स्वाहेन्द्रग्रहणानन्तरमध्वर्युः सदस्येति आगच्छति ।
२. होतृधिष्ण्यस्यागतो ऽध्वर्युः प्राङ्मुख उपविशति ।
३. तं होतृधिष्ण्यस्यागत उपविष्टमध्वर्युं होता आह अध्वर्युं
उप नु रमा३ इति ।

४. स होता 'उत्तरां प्रेङ्खस्यूणामध्वर्युं' च उत्तरेण गत्वा प्राग्द्वारेण निष्क्रम्य पूर्वद्वारेणाम्नीध्रगृहं प्रपद्य आग्नीध्रीयं धिष्ण्यमुत्तरेण पर्येति आवर्तनेन सर्वतो गत्वा पश्चात्प्राङ्मुख उपविश्य दक्षिणजान्वक्तः सन् सुवेणाज्यस्याख्याः सकाशादाज्यं गृहीत्वा वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैरेष्टावा-
ज्जतीर्जुहोति ।

१२.

१. अष्टानामाहुतीनामियं प्रथमा ।
२. मन्त्राणामव्याचरत्वान्तिष्ठणामाहुतीनामचोत्तरचापि^१ स-
होपादानम् ।
३. गवे स्वाहेत्येवमादिभिस्त्रिभिर्मन्त्रैः स्वाहाकारान्तेरपरा-
स्त्रिस्त्र आहुतयो ह्येतव्याः ।
४. यदिदमित्यादिना मन्त्रेणाष्टमीं ऊत्वा वक्ष्यमाणं करोति ।
५. सुवं स्यात्स्यं मुक्त्वा वक्ष्यमाणं करोति ।^२

६. उत्तरेणाग्नीध्रीयं^१ धिष्ठं पर्यत्याग्नीध्रगृहात्पूर्वथा द्वारा निःसृत्य सदसो ऽऽप्ये गत्वा^२ अन्तःपात्यादुत्तरवेदिपर्यन्तरेखा स्तुति-
संज्ञका । तामुत्तरेण प्राङ्मुखस्तिष्ठन्परिमादसंज्ञकान् जपाञ्जपति ।

७. अथैतान्परिमादाञ्जपाञ्जपति । कौटुशेषा परिमादसंज्ञे-
ति चिन्थते । कृडा वा^३ यौगिकी वेति । अत्र योगो न दृश्यते ।
अथ कथंचित् दृश्येत तथापि कृडिर्योगाद्वलीयसीति कृडिरेवा-
अयणीया ।

८. अथ परिमादाञ्जपादनन्तरमचैव^४ सदसः पुरस्तात् स्तुति-
मुत्तरेणैव तिष्ठन्पूर्वार्धपक्षं पुष्काद्यङ्गयुक्तमग्निचयनमुपतिष्ठते होता ।

१३.

१. नमस्त इत्यादिना मन्त्रेण चयनस्य पूर्वभागमुपतिष्ठते ।

२. नमस्ते रथन्तरायेत्येवमादिना मन्त्रेणाग्निचयनस्य दक्षिणं
पक्षमुपतिष्ठते ।

३. नमस्ते बृहत इत्येवमादिना मन्त्रेणाग्निचयनस्योत्तरं पक्ष-
मुपतिष्ठते ।

४. नमस्ते वामदेव्यानेत्येवमादिना मन्त्रेणाग्निचयनस्य मध्यमु-
पतिष्ठते ।

१. C दक्षिणेन instead of उत्तरेण । २ A •पश्येनं । ३ C •मित्रेवेति ।

४ C •मादाञ्जपादन्तः ।

५. नमस्ते यज्ञायज्ञीयायेत्येवमादिना मन्त्रेणाग्निचयनस्य पुष्क-
सुपतिष्ठते ।

६. यद्यपि यजुःशाखिनां महाव्रते चयनस्य नियमो ऽस्ति
तथाप्यस्मच्छाखायामेतस्मादेव सूचारम्भसामर्थ्यामहाव्रते चयनस्य
विकल्प इत्यनुमौयते । यदुत्तरवेदावग्निराहितो^१ भवति तथा
सति समिद्धस्य दौप्रस्थान्नेरेव पूर्वाधादिभागान् कृष्यचित्वा क्रमे-
णोपतिष्ठत इत्यर्थः ।

७. आदित्यदर्शनाय कुचचिद्गलोपस्थास्यत इति मत्वाचैव ति-
ष्ठन्नित्युच्यते । अथेत्यामन्तर्यं ।

८. केचिदेवं वदन्ति । सदसः पुरस्तात्सुतिमुत्तरेण स्थित
आदित्यमपश्यन् शाखाया आकाशं कृत्वा तदन्तरालेनादित्यं दृष्टो-
पतिष्ठते ।

९. शाखाभेदनस्यायुक्तत्वात् यस्मिन्देस आदित्यो ऽस्ति तद्दे-
शस्यमेवादित्यं ध्यालोपतिष्ठत इति सिद्धान्तः ।

१०. आदित्यमुपतिष्ठत इत्युक्तम् । तत्रायं मन्त्रः करणत्वेन^२
विनियुज्यते ।

११. अथ अनन्तरं दक्षिणेन बाहुनावृत्य सदः प्रविशेत् पूर्वो-
क्तेन संचरेण प्रेङ्गफलकस्य पश्चाद्गच्छेत् ।

१२. प्रेङ्गस्य पश्चात्प्राक्मुख उपविश्य तन्प्रेङ्गमन्वारभ्याविमुञ्च-
न्वागत्य आसीताय समधिसृष्येति (१७. १६. ५) यावत् ।

१. अग्निराहितो. पूर्वाधादिम्भ. २. ८ शाखाभेदे न युक्तमाह. ३. A मन्त्रकथनम्.

१४.

१. स होता पुरस्तात्प्रथमं कन्दोगैः शीर्षस्थान् शिरोरूपान्
दृष्ट्वाग्निगादयेत् । गापयति ।

२. स होता पुरस्तात्प्रथममेवाध्वर्युणा सह संवादं कुर्यात् ।
कथमित्याकाङ्क्षिते आह ।

३. इतिकरणः संवादानन्तर्गत एव संवादस्यार्थ उच्यते । ब्रह्म
जज्ञानं प्रथमं पुरस्तादित्यं पित्रे राज्ञेत्येते विधे देवा मम ब्रह्मण्यु
यज्ञिया इत्येतास्त्रिस्त ऋचः स तूष्णींशंस इत्येतस्य द्वादशसंख्याक-
पादसमुदयस्य तूष्णींशंसंज्ञा । हे अध्वर्यो तस्मिंस्तूष्णींशंसे प्रति-
पादं^१ द्वादश प्रतिगरास्त्वया देया इत्यर्थः । आत्मनो विद्वत्त्वा-
त्पदानुवक्तॄणां वैपरीत्येन शंसनात्प्रतिगरस्यापि^२ वैपरीत्यमाशङ्क्य
निराचष्टे^३ । होतेवमाह । हे अध्वर्यो अहं आत्मानं विद्वत् पदानु-
वक्तॄण्य विद्वतान् शंसिष्यामि तत्र त्वया अविद्वत् एव प्रतिगरो
दातव्यः ।

४. अत्रापि इतिकरणः संवादान्तताज्ञापनार्थः । अथ अनन्तरं
होता प्रक्षोतारमाह । हे प्रक्षोतः तव यदा सप्त स्तोत्रेभ्यः परि-
श्रियन्ते तदा नः अस्मान् प्रतिब्रूतात्^४ । अवसरो वक्तव्यः । तस्मि-
न्नावसरे मम इदं वक्ष्यमाणं सं महानित्यादि जप्त्वायमस्ति ।

५. परशास्त्रोक्तमपि क्रमज्ञापनार्थमुच्यते । अथानन्तरमध्वर्युः
पार्ष्टिकं स्तोत्रमुपाकरोति ।

१. A. ५५. इति । २. A. वैपरीत्यम् । ३. A. निराचिष्टे । ४. C. त्रिषी
A. भूवात् ।

૬. અથેતરે દૌષિતાઃ પ્રતિપુરુષં દૃષીઃ કુર્વન્ત ઇત્યુક્તમ્ । યષ કાલે તદ્ગ્રાતાસન્ધ્યારોહણં કરોતિ તદાનન્તરમેવ પ્રસોતાપ્રતિહર્તા-રાવેત્ર^૧ દૃષ્ટાવારોહયતઃ ।

૭. एतत्सूचकरणसामर्थ्यादेव दौषितानां दृषीकरणकाले उप-गातारो ऽपि प्रतिपुरुषं दृषीઃ ક્રત્વાસ્મિન્કાલે ડ્યારોહેયુરિતિ જ્ઞાયતે ।

૮. कदाचिदपि पत्न्यः प्रथमं न प्रवादयेयुरित्येतदर्थमिदं सूचम् । प्रथमं वीणावादनमुद्गातैव कुर्यात् ।

૯. તમુદ્ગાતારમનુ પસ્યાત્પત્ન્યો ડપિ વીણાવાદનં કુર્યુઃ ।

૧૦. पूर्वद्वारादिषु स्थापितान् दन्दुभीन् वादनेर्वादयन्ति यज-मानपुरुषाः ।

૧૧. તં તસ્યૈવ સ્થાપૂલૈન કાલે (૧૭. ૫. ૧૦) મુમિદુન્દુભિ-માગ્રન્તીત્યુક્તમ્ । અતો ડસ્મિન્નવસરે તં દુન્દુભિમૃષમસ્ય સ્થાપૂલેનાહન્તિ ।

૧૨. सोचोपाकरणकाले बहवो घोषाः कर्तव्या इति सूचा-न्तरम् । तस्मादस्मिन्नावसरे महावादिनो^૧ घोषान् कुर्वन्तीति ।

૧૩. अथ या मार्जालीयं पर्यव्यक्त्यो भवन्ति ताभ्यः प्रत्येकं नवान् कलशानुपकल्पयन्तीत्युक्तम् । अथानन्तरमुदकपूर्णान् घटान् विभ्रत्यो दास्यो मार्जालीयं परियन्ति परिभ्रमणं कुर्वन्तीत्यर्थः ।

૧૪. मार्जालीयं परिगच्छन्त्यो दास्यो हैमहा^૨ इदं मध्विदं^૩ મધુ ઇત્યેતાં વાચં વદન્તિ ।

૧૫. અપ્રાદલિષ્ઠેન ચિવાત્રં ભ્રમણં કુર્વન્તીતિ ।

૧. C નારાયણિ તાવેચ । ૨ A વજ્રજોઃ ।

१६. तत ऊर्ध्वमप्रदक्षिणगमनानन्तरं प्रदक्षिणं निरूपणीं
परिचयतीति ।

१५.

१. अथैतमश्वरथसुपकल्पयन्तीत्युक्तम् । अथ एतसुपकृतं रथ-
मस्मिन्नवसरे युञ्जन्त्यध्वर्यवः क प्रदेगे युञ्जन्तीत्यपेक्षिते उच्यते ।

२. दक्षिणवेशसस्य पुरस्ताद्भागे युञ्जन्ति ।

३. यथासंपन्नः क्षत्रियः संनद्धस्त्रीषु धनुरादाय तं रथमा-
तिष्ठति ।

४. स राजा वा राजमाचो वा अभितो वेदिं प्रदक्षिणं वर्त-
मानो भ्रमन्मुत्तरेणाम्नीध्रं प्राञ्च्यौ प्रहे लूथे (१७. ५. ५) विमि-
श्वन्माखाणाद्येत्युक्तलक्षणमेतमाखणं त्रिः कृत्वा विध्यतीति ।

५. तमाखणं पञ्चसहितेन शरेण नातिविध्येत । आखणसंलग्न-
मेव शरं करोतीत्यर्थः ।

६. त्रिः प्रदक्षिणं विध्यतीति वेधस्य त्रिले सिद्धे ऽपि द्वितीय-
द्वितीयशराभ्यां सपन्नवेधो मा भूदिति सूत्रात् आखणे चयो ऽपि
शराः संलग्ना एव कर्तव्याः ।

७. तं रथं प्राञ्चमुदक्षमुत्तरपूर्वस्थां दिशि अग्नन्ति त्रिपिस्त-
यन्त्यध्वर्यवः ।

८. तं रथं तत्रैव उत्तरपूर्वस्थामेव विमुञ्चन्ति योक्ताः ।

८. अथ यस्मिन्नावसरे प्रस्तोता स्तोत्रियाणां सप्तकं परिशिष्य वेलेत्याह तदा होवा किं कर्तव्यमित्युच्यते ।

१०. अथ प्रस्तोत्रा वेलेत्युक्ते होता दक्षिणेन प्रादेशेन भूमिष्वग्नाङ्गुष्ठेन प्रेङ्गफलकं भूमिं च सदैव संमृशन् संमृशान् महत्या दधादिति मन्त्रं जपति ।

११. अथ प्रेङ्गफलकस्योपरि प्रागद्यं प्रादेशं निधाय सं देवो देव्या दधादिति मन्त्रं जपति ।

१२. अथ प्रेङ्गफलकादुपरि प्रादेशमात्रे आकाशे प्रागद्यं प्रादेशं धारयन् सं ब्रह्मं ब्राह्मणा दधादिति मन्त्रं जपति ।

१३. अथ प्रेङ्गफलकमगतः समीपे कृत्वा तस्मिन्प्रेङ्गफलके ऽयतः स्थिते चिरभ्यन्य चिःकृत्वः श्वासं मुक्त्वा चिरभ्यवानिति चिःकृत्वः श्वासं प्रतिगृह्णातीत्यर्थः : .

१६.

१. अथ अनन्तरमेतत्प्रेङ्गफलकमुरसा हृदयेन संस्पृश्य संलग्नं कृत्वा प्रेङ्गफलकस्य दक्षिणं भागमात्मनो ऽतिहरन् हृदयात्पृथक् कुर्वन्नेकं ऽसौत्यादिकं मन्त्रं जपति । इतिकरणस्य मन्त्रान्त इति मन्त्रान्तज्ञापनार्थ इतिकरणः ।

२. अथ दक्षिणं भागमात्मसंलग्नं कृत्वा उत्तरभागमात्मनो ऽतिहरन् हृदास्तेत्यादिकं मन्त्रं जपति ।

३. अथोत्तरं भागमुरःसंलग्नं कृत्वा दक्षिणं भागं हृदयस्तनपदे-
शात्पृथक् कुर्वन्नेत्यादित्यास्तेत्यादिकं वास्राध्यायेत्येवमन्त्रं मन्त्रं जपति ।

४. अथ दक्षिणं भागमात्मसंख्यं^१ कृत्वा उत्तरं भागमात्मनो विधीयन् विश्वं त्वा देवा इत्यादिकं कामप्रायेत्येवमन्नं मन्त्रं जपति ।

५. अथ प्रेङ्गफलककरञ्ज् अन्तरेण समधिसृज्य आहव्यं प्रागसौ पादौ कृत्वा भूमौ सुस्थितौक रोति ।

६. कृतव्याख्यानम् ।

७. अथ भूमौ स्थापितौ पादौ प्रेङ्गफलकस्योपरि दक्षिणपूर्वी नीत्वा^२ उपेत्याद्यास्त्रिपुत्रादयस्त्रिहन्तीत्युक्तलक्षणदक्षिणभागोऽन्नसु-
पथं कृत्वा दक्षिणपार्श्वप्रदेशेन^३ प्रागघेण दक्षिणेन प्रादेशेन^४ प्रेङ्ग-
फलकस्य पश्चाद्भागमुपस्पृशति । प्रजापतिद्वैत्येवमादिना मन्त्रेण ।
• इतिकरणो मन्त्रान्तर्ज्ञापनार्थः ।

८. कृतव्याख्यानम् ।

१७.

१. अथ प्राञ्चमुभयद्वन्द्वसंनिवेशं कृत्वा^१ सं वागित्यादिकं स्मर्ग-
मित्यन्त्रित्वेवमन्नं मन्त्रं जपति ।

२. कृतव्याख्यानम् ।

३. स होता विस्तृष्टो वाचो मत्सरो ऽन्यशुभदेवो यथा^२

१. C संख्यं । २. C नीत्वा अर्थात् यजिन् । ३. C om. न । ४. C om. प्रादेशेन ।
• A ins. सं कृत्वा । ५. C (in marg.) ins. न ।

भवति तथा विनिनीषमाण उपवचनं^१ स्तुतिपर आस्ते^२ र्यावत्स्रोत्रं प्रवदन्ति ।

४. प्रस्तोहप्रतिहर्त्तुङ्गाह^३ अध्वर्युव्यतिरिक्ताः^४ सर्वे गृहपतिसहिता दीक्षिता अस्त्रिजो वा यच्च अथ समधिसृष्टेत्येतस्मिन्नवसरे होता प्रेङ्गनवरोहणं करोति तदा ह्यसौरधिसर्पेयुः धिष्यन्वन्तो धिष्यन्-संनिधौ अपरेण ह्येदुः पश्चादिति प्रकृतिसिद्धम् ।

५. यदा उङ्गाहणमुत्तमा स्तोत्रिया परिशिष्यते तदा स्तोत्रे स्त्रयमाने वाद्यमानान् दुन्दुभीनवहणन्ति । उपरमयति होता ।

६. स्तोत्रे स्त्रयमौने वाद्यमानं भूमिदुन्दुभिमुपरमयति ।

७. उङ्गाहुरासन्धारोहणकाले^५ कुर्वन्ति घोषं घोषकृत इत्यु-क्तम् । अस्मिन्नवसरे उत्तमस्तोत्रियापरिशेषे^६ ते ऽप्युपरमन्तीति ।

८. अथ अस्मिन्नवसरे^७ दास्यो मार्जालीयं परिभ्रमन्ति पूर्व-वदिति नोक्तत्वात्सकदेवेति गम्यते ।

९. ता दास्यस्तानुदकपूर्णान् घटान् मार्जालीये निनीय उप-निधाय तत्रैवमुक्ता यथागतं गच्छन्तीति ।

१०. वभ्यमनावध्यर्थं सूत्रम् ।

११. प्रस्तोत्रा एषेति प्रोक्ते होता वांग्यमनं करोति तावद् धावदनुवचद्धारं करोति ।

१२. प्रतिहारसंनिधावाहावं बुद्धिस्थं करोतीत्यर्थः ।

१३. उत्तमात्प्रतीक्षारादूर्ध्वमाह्वय (७. १००९.) ग्रंथतीक्ष्ण-कृत्वात्तदंगनार एव आहावो युक्तः ।

१ A. om. अ । २ C ins. तावत् । ३ C om. अध्वर्युः । ४ C स्तोत्रियाः ।

१४. यथास्य होतुर्वाक् वाणी सर्वा अन्या वाचो ऽतिक्रम्य^१
वदति तथातितरासुचैराह्वय चिरुपांश्च द्विजस्य दृष्णींशंशं शंसतीति
संबन्धः ।

१५. पूर्वसूत्रे आह्वावधर्मेऽपदेशः । अत्र तमेवाह्वायमनूय दृष्णीं-
शंस्यसंबन्धं विधाय तस्य दृष्णींशंस्यस्यातः परं विधिरुष्यत इति शेषः ।

द्विरभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ श्रिष्टाचारंस्तदाचरणं
चायुष्यमिति द्विरभ्यस्तम् ।

इति महाव्रतभाष्ये प्रथमोऽध्यायः
समाप्तः ।

अथाष्टादशोऽध्यायः ।

१. यथास्य वाक् सर्वा अन्या वाचो ऽतिवदेदित्यनेन प्रकारेण
उच्चेष्टारामाहावं कृत्वाहावाक्त्वेन प्रणवेन प्रथमस्य हिकारस्य प्राण-
संधानं कृत्वा मकारेणावसानं कार्यम् । ततो द्वितीयो हिकारो
मकारान्तः कर्तव्यः । ततस्तृतीयं हिकारं मकारान्तमेव कृत्वा प्राण-
संततं तृष्णींशस्य संधानं कार्यम् । श्रुतिरपि प्रथमस्य हिकारस्या-
हावेन सप्त प्राणसंधानं दर्शयति । हिकारेण प्रतिपद्यत एतदुक्तम्-
प्राणो वै हिकारः प्राणेभैवेतदुक्तं प्रतिपद्यत इति । प्रतिपदः प्राण-
रूपेण संस्तवाप्राणसंततमाहावस्य हिकारेण प्रथमेन गम्यते । ननु
आहावस्योच्चेष्टाङ्गिकारस्योपांशुत्वात्सहसंधानं न युज्यत इति चेत् ।
नत्यम् । न दोषः । आश्रयायने उपांशुत्वादे प्रणवयेयजामहवषट्-
काराणामुच्चेष्टे याज्यापुरोनुवाक्ययोरुपांशुत्वे प्राणसंधानस्य दर्शनात्
प्राणसंततः प्रणवः पुरोनुवाक्यायास्तथागूर्वषट्काराविति । आगूरिति
तेषां येयजामहस्य संज्ञा । एवमत्रापि उच्चेष्टाहावं कृत्वा उपसंशु-
धर्मकेण मकारान्तेन हिकारेणावसानं ततो ऽसंज्ञितमेव द्वितीयं
हिकारं मकारान्तं कृत्वा ततस्तृतीयेन मकारान्तेन हिकारेण संत-
तेन तृष्णींशसंपादस्य संधानं कार्यम् ।

२. ब्रह्म ज्ञानमित्याद्यानां तिस्रणामृषां तृष्णींशंसंज्ञा ।
तास्योपांशुधर्मकाः सप्रणवो द्वितीयस्य चतुर्थयेति (७. ११. ५)
प्राप्ते मणवमकुर्वन् पञ्चः शंसेत् । अथैतं तृष्णींशंसमुपांशुं शंसति ।
वाग्वा एतदहं मनस्तृष्णींशंसो मनसैव तदाचं समर्धयतीति श्रुतेः ।

३. मध्यमया माध्यन्दिनमुच्चैस्तरां भरततीयाभिष्केवस्त्वमिति
(८. १४. ३. ४) सकलस्य निष्केवस्त्वस्य भरततीयाग्रह्यादुच्चै-
स्तरां मध्यमस्तरे प्राप्ते ऽपि शस्त्रारम्भे आह्वावस्थोवैद्वान् तृष्णींशंस-
स्थोपांशुलादात्मने वाचमुत्सृजतीत्यात्मशब्देन सकलं परिधानीयानां
शस्त्रमुपलब्ध्य प्रकृतिप्राप्तो मध्यमस्तरो ऽनूद्यते ।

४. तस्य पञ्चविंशः स्तोमोराजं पृष्ठमित्युक्तम् (१७. ७. ३. ४) ।
तस्य पृष्ठस्थायं स्तोत्रियस्तृषः । ननु स्तोत्रियं शस्त्रानुरूपं शंसतीति
स्तोत्रियानुरूपयोः सर्वत्र सादृश्यम् । कथं तर्ह्येवानुरूपाभाव इति
कथं ज्ञायते ऽनुरूपाभाव इति । अनुक्तत्वादिति ब्रूमः । नैतद्युक्तम् ।
नवर्षमिदं सूक्तं तन्मध्ये प्रथमस्तृषः स्तोत्रियत्वेन विहितः सादृश्य-
दपरो ऽप्यनुरूपत्वेनानुमीयतां को दोष इति चेत् । न हि वचन-
मन्तरेण द्वितीयस्तृषा ऽनुरूपत्वेन भवितुमर्हति । अनुरूपाभावे ज्ञा-
पकमप्यस्ति चिरेवाङ्गयते स्तोत्रिये निविदे परिधानीयाया इति
(१८. २१. ३) । त्रिष्वेव स्थानेऽह्वाववचनात् ज्ञायते नात्र
‘कश्चित्तृषो’ ऽनुरूपत्वेन शस्यत इति चेच्छस्यते तर्ह्यह्वावेन भाष्यम् ।
स तु नास्ति तस्मात्तदभाव एव वैषम्यादपि द्वितीयस्तृषो ऽनुरूप-

१. C प्राप्ते । २. C (in marg.) संतमोयमने, कुर्वन् । ३. A एतदहमिति ।
४. C चतुर्थयेति । ५. A तदुच्चैस्तरां । ६. C तदुच्चैस्तरां ।

त्वेन न भवति । कथं वैषम्यम् । स्तोत्रियस्य प्रथमस्य त्वंस्त्रास्यो
ऽर्धर्चे उत्सृज्यते न द्वितीयस्य त्वस्य तस्मादपि द्वितीयसृष्टो भानु-
रूपत्वेन ग्रस्तव्य इति । पञ्चविंशात्मस्वरूपसिद्ध्यर्थमेव तस्य ग्रसनं
युज्यते । तस्मादभानुरूपाभाव इति मन्तव्यम् ।

५. पञ्चविंशात्मके आत्मनि प्रथमायाः सङ्कङ्गणे एता नवर्चः
संख्येयाः* ।

६. स एष आत्मा पञ्चविंश इत्यग्रे (१८. १. ११) वक्ष्यते ।
तस्मिन्नात्मनि एता अष्टौ संख्येयाः ।

७. पञ्चविंशात्मकमध्ये गण्यते ।

८. पञ्चविंशात्मनि मध्ये गण्यन्ते ।

९. प्रथमायाः सङ्कङ्गणेनेतास्त्रयोविंशतिसंख्याका भवन्ति ।

१०. संपद्यत इति श्रवः ।

११. तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठमिति एवमादिकः पञ्चविंशत्युक्-
संख्याकः पञ्चविंश आत्मसंज्ञको^१ भवति ।

• १२. तस्मात्मानं नदेन नदं व ओदतीनामित्येतया पादश
उपसृष्टं संयुक्तं शंसति ।

१३. पूर्वसूत्रे नदेनोपसृष्टं शंसतीत्युक्तम् । तच्च न ज्ञायते
नदशब्देन किमुच्यते इति । प्रदर्शनार्थं प्रतीकपक्षणम् । नदशब्दे-
नेयम्युच्यत इत्यर्थः ।

१४. तं नदेनोपसृष्टं शंसतीत्युक्तम् । उपसर्गसूत्रभयथापि अव-

तीति चैष्टुभानां पादानां पूर्वप्रयोगनियमार्थं वचनम् । तमेव प्रयोग-
प्रकारं विवरीतुमाह ।

१५. तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठं नृदं व ओदतीनाम् ।

१६. यतो जज्ञ उग्रस्त्वेषन्मृणो नदं योयुवतीनो इति ।

१७. सद्यो जज्ञानो नि रिणाति ग्रन्थ्यति वो अघ्नानामिति ।

१८. अनु यं विश्वे मदन्धूमा धेनूनामिषुध्यसोमिति ।

१९. एवं नदेन विहतामित्यर्थः ।

२०. प्रथमा व्यतिरिक्ता । उत्तरा द्वाविंशतिस्त्वचो नदेन
विहता^१ अनादृताः शंसति ।

२१. एवं नदेन विहतां तदिदासीयसूक्तस्य^२ या तृतीया
• चक् तस्या उत्तरमर्धर्षसुत्सृजति नदस्योत्तरम् । एवं द्वावर्धर्षावुत्सृ-
जति । स्नादोः स्नादौयः स्नादुना सृजा^३मं पतिं वो अघ्नानाम् ।
अदः सु मधु मधुनाभि योधीः धेनूनामिषुध्यसो इति ।

२२. तौ इत उद्धृतावर्धर्षौ द्विपदानामिमा नु कमित्याद्यानां
पुरस्ताच्छेत् ।

२३. पूर्वोक्तं पञ्चविंशाश्वमात्मानं शस्त्वा तदगन्तरं सूददोहसं
शंसत् । सूददोहःशब्देन^४ किमुच्यत इति प्रदर्शनार्थं प्रतीकपद्व्यं
ता अथ सूददोहस इति । अर्धर्षशःशंसनं प्राप्तमेवानूद्यते ।

• १. A. •तिर्धे C. •तिश्च. १. C om. नदं विहता च । २. C om. तदिदासीय
• A in marg. ३. C •दोहस इति ।

२.

१. अथो यमेवैतन्मन्त्रं यजुर्मयं साममयं पुरुषं संकुर्वन्तीति
श्रुतौ पुरुषरूपेण संस्तवात्तस्य^१ ग्रीर्वसंवन्धौनि ग्रीर्वणानि चीणि
वा अस्य ग्रीर्णाः कपाक्षानि भवन्तीत्यर्थवादास्त्रीष्वेव तानि भवन्ति ।

२. इन्द्रमिद्गायिन^२ इन्द्रो दधीच उद्देदभि श्रुतामघमुदु त्वं
जातवेदममित्येतेषु^३ सामगाः स्तुवन्ति । अत एतान्येव शंसेत् ।
तच्चेन्द्रमिद्गायिन इत्यत्र त्वचे प्रथमाद्वतौयाचतुर्थीषु स्तुवते अतः
ताः शंसेत् ।

३. छन्दोगवशात्पचान्तरमेतत् ।

४. ते छन्दोगा यदि तथा कुर्वन्ति तदास्माभिः किं कर्तव्यमि-
त्यत आह ।

५. नवर्चमिति शेषः ।

६. छन्दोगानां विकल्पो ऽस्ति नवर्चं स्तोतव्यं त्वचे वेति ।

७. छन्दोगैः प्रथमे त्वचे स्तुते ऽस्माभिः किं कर्तव्यमित्याह ।

८. इन्द्रमिद्गायिन इत्यादीनां पञ्चानां त्वचानां^४ मध्ये ये द्वे
त्वचे इच्छन्ते उदु त्वं जातवेदममित्येतस्मान्मृचात्परे शंसेत् ।

९. महति शस्त्रे विस्मृतिशङ्कया प्राप्त एव शस्त्रधर्मः^५ सर्वचा-
नूयते ।

१ A C (sec. h.) om. the vers इन्द्रेण सं चि contained in the text of
the Sūtra. C in marg. उभिद्वयोवसा । २ C (in marg.) पञ्चानां त्वचानां ।

३ A om. त्वचानां । ४ C शस्त्रधर्मः ।

३.

३.

१. पुरुषस्य घोवरूपमित्यर्थः ।
२. अस्य दृश्यस्य ग्राह्यान्तरौद्यत्वात्कक्षपाठः ।
३. तं देवं दृश्यमित्यर्थः ।

४.

१. अथैतामसां ग्रंथेति । सा वै विष्टुप् भवतीति श्रुतेः ।
 २. ग्रन्थधर्मः प्राप्त एवानुद्यते ।
 ३. अस्तोत्रिद्यत्वे ऽपि कक्षुपकारप्रापणार्थं वचनम् ।
 ४. अनाप्यननुरूपत्वात् कक्षुपकारप्रापणार्थं वचनम् ।
 ५. प्राप्त एव ग्रन्थस्यानुवादः ।
 ६. अर्धर्चग्रंथं प्राप्तमेवानुद्यते ।
 ७. तदिमौ पक्षौ व्यतिषज्यविवर्धयेति श्रुतेः ।
 ८. अथेतं प्रहस्तकं ग्रंथेति । ता वै तिस्रः पक्षौ भवन्ति^१ ।
- नीणि वा अष्ट पाथेः पर्वाणि भवन्तीति श्रुतेः ।
- मिगदय्याख्यानम् ।

५.

१. इत्थं द्वितीयाद्या । अचाग्रब्देन^१ बाहुतच्यते । अथा त
इन्द्र स्वविरस्य बाहु इति बाहोरभिरूपेति श्रुतत्वात् ।

९. कृतव्याख्यानम् ।

१०. पूर्ववद्वाख्यानम् ।

४. कृतव्याख्यानम् ।

५. ग्रन्थभेदाभावात् ।

६. कृतव्याख्यानम् ।

७. पक्षव्यतिषेन्नार्थम् ।

८. सुगतार्थम् ।

९. कृतव्याख्यानम् । .

१०. अथमपि प्राप्तानुवादः

११. प्रक्षस्तकसंशक्तं त्वमित्यर्थः ।

१. वक्ष्यमाणानीत्यर्थः । चतुस्तराणि चतुर्विंशत्यक्षरादीनि
चतुर्भिश्चतुर्भिरक्षरैरधिकानां सप्तानां छन्दसां सप्त त्वर्णानि ।

२. गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्धतीनामित्यर्थः ।

३. सुगतार्थम् ।

४. दाभ्यामवसायदाभ्यामवसायेकेन प्रशौतीति धर्मकम् ।
५. प्रथकंस्तुपकरणं ग्रस्यभेदात्^१ ।
६. गतार्थम् ।

७.

१. गायत्रीदृष्ट्युत्पिष्टमित्यर्थः ।
२. एतया चक्षुषा^२ अग्रीतिदृष्ट्यात्मके गायत्रीदृष्ट्युत्पिष्टस्य अग्रमणः प्रारभ्यते ।
३. अग्रीतिमध्ये गण्यन्ते ।
४. अग्रीतिमध्ये दृष्ट्या गण्यन्ते ।
५. अग्रीतिमध्ये गण्यन्ते ।
६. अग्रीतिमध्ये गण्यन्ते ।
७. तानि षमस्तानि परिगणितानि चत्वारिंशत्पदानि भवन्ति ।
८. पूर्वा भाग इत्यर्थः ।
९. अपरो भाग इत्यर्थः ।
१०. गायत्र्याग्रीतिमध्ये गण्यन्ते ।
११. १०. ११. १२. १३. १४. १५. resp. अग्रीतिमध्ये गण्यन्ते ।
१६. ग्रीर्विष्टदृष्ट्यमध्ये उत्तिष्ठन्नोजसेति दृष्टः श्रुतः । तस्मिन्विदा
ह्रस्ववेगाः स्तुवन्ति तदाच तमुद्धरेत् ।

^१ C ग्रस्यभेदात् । ^२ C चाक्षुषा instead of चक्षुषा ।

१७. यदि श्रीर्षण्यक्षमध्ये अस्मिन् मन्त्रे मशालीनीतिमञ्जे
उद्धरेद्देव ।

१८. अश्रीतिमध्ये गण्यन्ते ।

१९. तानि समस्तानि उत्तरभागसंबन्धीनि चत्वारिंशत्तृणानि
भवन्ति ।

२०. गायत्र्यश्रीत्या उत्तरो भागः । इत्यमेव दक्षिणं पार्श्वं
गायत्री सव्यमौष्णिही मध्यं बार्हतीत्यात्मनो ऽङ्गसंपादनं दृष्टम् ।
अतश्च कपलशब्दो भागवचन इति युक्तम् । पूर्वोत्तरभागकरणप्रयो-
जनं चिन्तयम् ।

२१. आह्वावरूपत्वादन्तराशंसनम् ।

८.

१. दृष्टतीसंबन्धिनीमश्रीतिं प्रारभत इत्यर्थः ।

२. दृष्टतीसहस्रं संपद्यत इति वक्ष्यते । तच्चेमाः प्रत्यक्षदृष्टयो
ऽन्याः संपादिताः ।

३. ता विंशतिः प्रत्यक्षदृष्ट्य इत्यग्रे (१८. १०. ४) वक्ष्यते ।
तच्चेतास्तिस्रो भवन्ति ।

४. विंशतिमध्ये गण्यन्ते ।

५. विंशतिमध्ये गण्यन्ते ।

६. चत्वारिंशत्तृणायामां पुरतः परतश्च विंशतिविंशतिः प्रत्यक्ष-
दृष्ट्यः गण्यन्ते । तच्च याः पुरतः गण्यन्ते ता एताः प्रत्यक्षदृष्ट्यः ।

७. ग्रस्यन्त इति वाक्यशेषः ।

८. ते चत्वारिंशत्प्रगाथा इत्येते (१८. १०. १३) गच्छन्ते ।
तच्चेते चत्वारो भवन्ति ।

९. रायस्क्राम इत्येतां द्विपदामुद्धृत्य सो षु त्वेत्यादिकाश्च-
त्वारः प्रगाथा भवन्ति ।

१०. चत्वारिंशन्मध्ये भवन्ति ।

११. चत्वारिंशति प्रतिप्रतीकं द्वौदौ भवतः ।

१२. चत्वारिंशन्मध्ये गच्छन्ते ।

१३. चत्वारिंशत्प्रगाथेषु गच्छन्ते ।

१४. चत्वारिंशन्मध्ये गच्छन्ते ।

१५. प्रगाथा भवन्ति ।

१६. यः शक्र इत्यादीनां षष्ठां प्रगाथानां मध्ये त्रयः प्रगाथाः
गच्छन्ते चोत्तरिंशति । उत्तरचत्वारिंशतः प्रारम्भणार्थम् ।

१७. ये निविदः पूर्वतः प्रत्यक्षदृष्टौ विंशतिद्वयमध्ये गच्छन्ते
त इमे चत्वारिंशत्प्रगाथाः ।

६.

१. अथ चत्वारिंशत्प्रगाथानन्तरमित्यर्थः ।

२. प्रत्यक्षदृष्टौ भवन्ति ।

१. महे चन त्वामित्यादीनां विंशतिं ब्रह्मणन्तरं सूददोहसं
ग्रंसति ।

४. निविद्वीयते यस्यां सा निविद्वानीया ।

५. तां निविद्वानीयां पच्छः शस्त्रा श्रोत्रावो१ इत्याहुय
निविदं दधाति ।

६. तां निविदं पच्छः पादेन व्यवष्टस्य समपस्त्रतां शस्त्रा
इत्यर्थः ।

७. निविदपदानां मध्ये यदुत्तममन्थं तेन प्रणवं कृत्वा सजाते-
भिर्हन्त्रा वेदु ह्येतिरित्येतां निविदा सप्त निवित्संश्रयां ग्रंसतीत्यर्थः ।

८. तां सजातेभिरित्येतां चिष्टुभावन्तरेण चिष्टुजेविदौ^१ वैशा-
मिष्यावर्कवत्यावभिरूपे इति श्रुतेः ।

१०.

१. यथा निविदः पूर्वभागे गायत्र्यश्रौतिः सूददोहा विंशतिः
प्रत्यक्षदृश्यः चत्वारिंशत्प्रगाथाः पुनर्विंशतिः प्रत्यक्षदृश्यः सूददोहा
निविद्वानीया निविद्वेत्येवं क्रमः तथा निविदुत्तरभागेऽपि निवि-
त्संश्रयनीया^१ सूददोहाः पञ्चविंशतिः प्रत्यक्षदृश्यः चत्वारिंशत्प्रगाथाः
पुनर्विंशतिः प्रत्यक्षदृश्यः सूददोहा औष्णिग्यश्रौतिरिति ।

२. महे चन त्वामद्रिव इत्यादिपञ्चविंशतेयाः पञ्च परिशि-
ष्टास्ताः^१ ग्रंसति ।

१ A चिष्टुजेविदि । २ A (in marg.) सजातेभिरिति । ३ A in marg.
सा त्वामद्रिव इत्याद्याः ।

३. प्रत्यषष्टहत्यो भवन्ति ।
४. परिशिष्टाभिः पञ्चभिः सहेत्यर्थः ।
५. उक्तार्थम् ।
६. तेषां चीनादक्त इत्युक्तम् । तान् प्रथमतः शंसति ।
७. चत्वारिंशति प्रगाथा भवन्ति ।
८. चत्वारिंशति भवति ।
९. चत्वारिंशति भवन्ति ।
१०. प्रगाथा भवन्ति ।
११. चत्वारिंशत्प्रगाथेषु गण्यन्ते ।
१२. सूक्तषट्के ऽष्टाविंशतिः प्रगाथास्तन्मध्ये द्वावुद्धृत्य षड्विंशति-
० प्रगाथान् शंसति ।
१३. पूर्वं चतुर्दश वासुखिख्यानां षड्विंशतिरेवमेते चत्वारिं-
शत्प्रगाथा भवन्ति ।

११.

१. सुगमम् ।
२. प्रत्यषष्टहत्यो भवन्ति ।
३. अस्मिन् सूक्तद्वये दश प्रत्यषष्टहत्यो भवन्ति ।
४. ते सूक्ते अर्धसंश्लेषे ग्रन्थाय वार्धत्यश्रौतिसमाप्यनन्तरं सू-
दोषसं शंसति ।

१२.

१. एतथोष्णिक्छन्दस्कामश्रीतिं प्रारभते ।
२. तानि षट्चिंशत्तृचानीत्यथे (१८. १२. ७) वक्ष्यते ।
- तन्मध्ये एतान्येकादश भवन्ति ।
३. एतस्मिन्नुद्धृते षट्चिंशत्तृचमध्ये दश तृचानि भवन्ति ।
४. षट्चिंशन्मध्ये भवन्ति ।
५. षट्चिंशन्मध्ये भवन्ति ।
६. षट्चिंशन्मध्ये भवतः ।
७. तानि सप्तसप्तानि षट्चिंशत्तृचानि भवन्तीत्यर्थः । एताः
षट्चिंशत्तृचौष्णिक्छन्दसाः (!) ।

१३.

१. औष्णिक्छन्दस्यश्रीतिसंपादनार्थम् ।
२. चतुःशतमध्ये गण्यन्ते ।
३. चतुःशतमध्ये गण्यन्ते ।
४. चतुःशतमध्ये सूक्ते भवतः ।
५. चतुःशतमध्ये सूक्ते भवतः । .
६. चतुःशतमध्ये सूक्ते भवतः ।
७. चतुःशतमध्ये भवन्ति ।

८. श्रौष्णिह्यश्रौतिमध्ये शंसतीत्यर्थः ।

९. श्रौष्णिह्यश्रौतिमध्ये शस्यन्ते ।

१०. दादश्रौष्णिह्यश्रौतिमध्ये भवन्ति ।

११. शस्यधर्मः प्राप्त एवानूद्यते ऽसंदेहार्थम् । इन्द्राय साम गायतेति तद्यदेतदन्ततः शंसति संसिद्धाभिरुष्णिग्भिर्विशं समारोहा-
णोति श्रुतेः ।

१४.

१. वशशब्देन वशर्विसंवन्धि सूक्तं लक्ष्यते । अर्धर्चशस्यश्रौत-
गिकम् ।

२. वशशब्देन किमुच्यत इति संदेश्युदासार्थं प्रतीकघट्टणं
त्वावतः पुरुवशो इति ।

३. विशेषस्त्वर्धर्चशस्यमपवदति । तस्य वशस्य सप्तदशी ऋग्
जगतीकन्दस्का । तां पच्छः शंसति ।

४. दाभ्यामवसायदाभ्यामवसायेकेन प्रणौति पङ्क्तीनामिति
(७. २६. २) पङ्क्तिर्गमनधर्म उक्तस्तद्धर्मकाः शंसन्तीत्यर्थः ।

५. दाभ्यामवसायदाभ्यामवसायेकेन प्रणौति पङ्क्तीनामित्यु-
क्तम् । तदिह न भवति वचनात् ।

६. अस्मिन्सूक्ते कन्दोवज्ज्वात्मातो ऽपि शस्यधर्मो ऽनूद्यते ।

७. तौ पुरस्ताद्विपदानां शंसतीत्युक्तम् (१८. १. २५) ।
अतो ऽत्र शंसनं वचनात् ।

८. अर्धर्चद्वयं मिलितं स्त्रीत्वविशिष्टेन तच्छब्देन परामृश्यते । सा
स्त्रादोः स्त्रादीयः स्त्रादुना सृजा सं पतिं वो अग्न्यानाम् ।-

अदः सुं मधु मधुनाभि योधीर्धनूनामिषुध्यसो ॥

इतीयमृक्^१ । तत आत्मन एवोत्सृज्यते । अतो ऽप ग्रस्तव्या एवे-
त्येतदर्थं वचनम् ।

९. सूददोहसः परिगणनमिदम् । आत्मनो ऽसंभवात् । ता
अस्य सूददोहस इत्येषा अत्र द्विपदानां प्राक्प्रसंगे चतुर्विंशति-
कालः ग्रस्ता भवति ।

१५.

१. अथेति वप्रप्रसंगानन्तरम् ।

२. ता एकविंशतिर्दिपदा इत्यपे (१८. १५. ७) वक्ष्यते ।

तत्रैताः पञ्च गण्यन्ते ।

३. ४. ५. resp. एकविंशतिमध्ये गण्यन्ते ।

६. आ धूर्वस्मै दधाताम्यान् । वज्रमेको विभर्ति हस्त आ-
हितम् । अथा वाजं देवहितं घनेमेत्येतास्त्रिस्त एकविंशतिमध्ये
गण्यन्ते ।

७. ता एता एकविंशतिर्दिपदा भवन्ति । ताः पञ्चः ग्रस्यन्ते ।

१६.

१. गायत्रीशंसमिति द्वाभ्यामवसायैकेन प्रणीति द्वाभ्यामवसा-
यैकेनाष्टाक्षरस्य प्रणवनीयः (७. १६. १०) इत्येतद्धर्मयुक्तम् ।

२. एकेनावसाय सप्तपदानां द्वाभ्यां प्रणीति द्वाभ्यामवसाय (७.
१६. ११) द्वाभ्यामित्येतद्धर्मव्याख्यर्थमिदं सूत्रम् । शंसं गायत्री-
सुत्तरामिति उत्तरा गायत्रीवच्छ्रुत्येत्यर्थः ।^१ द्वाभ्यामवसायैकेन
प्रणीति ।

३. विस्पष्टार्थं वचनम् ।

१७.

१. आवपनमिति छन्दसामर्थ्यशंङ्का । कियन्ति च्छन्दांस्यपो-
ष्यन्ते । जागतपाङ्गवेराजानुष्टुभानि । एकाधिकसूक्तद्वयानि शंसती-
त्यर्थः । चतुस्तत्तरद्वयेषु च्छन्दसामानुलोम्येन द्वयानि शस्यन्ते । अथ
तु तदैपरौत्यम् । अथो एतान्येव पुनरर्वाचोनि भवन्तीति श्रुतौ
बृहत्वात् ।

२. जगतीच्छन्दस्का ।

३. जगतीच्छन्दस्काः पञ्चैका त्रिष्टुप् ।

४. प्राप्त एव शस्यधर्माः श्रूयन्ते विस्पष्टार्थम् ।

५. द्वाभ्यामवसाय द्वाभ्यामवसायैकेन प्रणीति पङ्क्तीनामित्येत-
द्धर्मकम् ।^१

^१ C om. the last three words.

अत्रापि प्राप्त एव धर्माऽनूद्यते ।

७. एतानि चत्वारि ह्रन्दांस्वावपनसंज्ञकान्यवरोहिणः शस्तव्यानि ।

१८.

१. आनुष्टुभमिति समूहार्थे भिच्चादित्वादण् (पी० ४. १. ३७. ३८) । आनुष्टुप्समुदायं शंसतीत्यर्थः । समान्नायं समान्नाय-
क्रमविशिष्टम् । गायन्ति त्वेयारभ्य शास इत्येतत्पर्यन्तं समा-
न्नायक्रमेणानुष्टुप्समुदायं शंसतीत्यर्थः । गायन्ति त्वेत्यस्य प्रथमस्तृचश्च-
तुरुत्तरद्वयेषु शस्तत्वात्परित्यक्तः ।

२. आनुष्टुभे गण्यन्ते ।

३. आनुष्टुप्समुदाये गण्यन्ते ।

४. गण्यन्ते^१ । अस्मिन् सूक्ते षडेवानुष्टुभः ॥ मत्स्यपायि ते मह-
इत्येकपातिनीषु दशसु दहतीषु शस्तत्वादुत्सृष्टा । उभयोः सूक्तयोर-
न्यात्तिष्ठुबुत्सृष्टा ।

५. गण्यन्ते ।

६. अग्न्या पङ्क्तिरुत्सृष्टा ।

७. गण्येते ।

८. अग्न्या पङ्क्तिरुत्सृष्टा ।

९. अस्मिन्सूक्ते षडेवानुष्टुभः ।

^१Com. the first six words.

१०. अन्यस्तु गो गायत्रः परित्यक्तः ।

११. स प्रद्वेषा कविवृध इति त्वमर्कवत्तेन समृद्धं गायन्-
त्तमा तथा समृद्धमिति श्रुतेः ।

१२. गण्येते ।

१३. नव गण्यन्ते ।

१४. पृथ्व गण्यन्ते ।

१५. तत्सर्वमानुष्यमनुष्यमुदयो ऽर्धर्षगः शस्यते ।

१८.

१. अथामन्तरमेतत् वक्ष्यमाणं विष्टुभुं शतं शंसेत् ।

२. इन्द्रस्य तु वीर्याणि प्रवोचमित्येतत्पञ्चदशं त्रिष्टुप्शते
प्रथमं ग्रस्यते ।

१३. या त ऊतिरवमा या परमेत्येतस्त्रवर्णं शंसति ।

४. यो जात एव प्रथमो मनस्वानित्येतत्तद्वर्गम् । चकारः
सर्वत्र समुच्चये ।

५. द्वादशर्चं चेतत् ।

६. अष्टर्चपञ्चर्चे विद्यामित्रस्य प्रसेदिविद्यामित्रो ज्ञानदपम्यदिति
अतेः ।

७. विश्वामित्रस्य शंसेदित्युक्तम् ।

८. एकविंशत्तं वामदेवस्य ग्रंसेक्ष्मं ज्योतद्देवानामिति श्रुतेः ।

८. षडर्चं वसिष्ठस्य शंसेदामिष्ठं ह्येतद्देवानामिति श्रुतेः । एवं-
मेतत्परिधानीयासकृद्गणने त्रिष्टुभां श्रतम् ।

१०. तत्र त्रिष्टुप्श्रते वसिष्ठसूक्तद्वये^१ उदु ब्रह्माण्यैरत अवस्ये-
त्येतस्य सूक्तस्य पुरस्तात्पदानुषङ्गान्वक्ष्यमाणाऽङ्गं सति । तदर्थं यो
व्यतीरफाणयदित्येतस्मिन्तृचे प्रथमाया अर्धर्चं शस्त्रा उपरमति । यूथं
पात स्तस्तिभिः सदन्तो^२ यो व्यतीरफाणयत्सुयुक्तां उप द्युशुषे इति ।

२०.

१. तको नेता तदिदपुरतीदु शक ओहतो इति ।
 २. यथा उपमा यो अमुच्यतेन्द्रो विश्वा अति द्विष इति ।
 ३. यथा भिनत्कनीन ओदनमर्भको न कुमारको इति ।
 ४. यथा पच्यमानं परो गिराधि तिष्ठन्नवं रथमिति ।
 ५. यथा स पचन्महिषं मृगं पिबे माचे विभुक्तो^१ ।
- ब्रह्माण्यैरत अवस्या इति ।

६. शोश्मावो^२ एवेदिन्द्रं वृषणमिति ।
७. त्रिष्टुप्श्रते सकृद्गणितत्वात्संदेहव्युदासीयं प्राप्तार्थानुवादः ।
८. नितरां परिधानीयां शस्त्रा सघ्नालसौत्यादि जपित्वा
महदसौत्यादि जपति ।

२१.

१. चतुर्विंशतिहवः शस्तापि सूददोहास्ता अस्य सूददोहस इत्येषां सहदेव गण्यते । यावच्चर्त्तं शस्त्रे यावत्य चरः शस्यन्ते तावतीनां सहस्रं वृहत्यः संपद्यन्त इत्यन्वयः । तं नदेनोपसृष्टं शंस-
तीत्युक्तम् । अतो नदं व ओदतीनामित्येषा ऋगुपसर्जनी । सा
'पञ्चविंशतिहवः शस्तापि वृहतोसंपत्त्यर्थं गण्यते' एव । ऋते तूष्णीं
शंसमिति ब्रह्म अज्ञानमित्येतास्तिस्त्रिंशदो वृहतोसंपत्त्यर्थे न
गण्यन्ते ।

२. स्तोत्रियाद्याहावो ऽनुरूपाय धाव्यायै प्रगाथाय सूक्ताय
निविदे परिधानौघाये चेत्यनेन सप्तसु स्थानेषु प्राप्त आहावस्तिथ्येव
'नियस्यते' ।

३. स्थाननियमार्थं सूत्रम् ।

४. पिबा सोममिन्द्र मन्दतुलेति ।

५. होवा याज्याया वषट्कारे सजपेन कृते प्राक् अनुवषट्कारात् ।
प्राभर्पकाः प्रेङ्क्षं अश्रुन्ति ईषद्विसुञ्चन्ति ।

६. आगच्छन्तमध्वर्युः [समाहृतभक्षहस्तं ज्ञात्वा प्रेङ्क्षाग्राङ्]१
प्रेङ्क्षसंनिधावेवारोहति२ । न तु धिष्योपरि ।

७. धिष्यस्य पश्यात्सुखामनार्थम् ।

८. यत् प्रतिगृह्यन् यमिमं प्रजयमिति मन्त्रं जपति ।

१. A ins. आह्वानं प्रत्युच्यते इति चो । २. A संपत्त्ये C संपत्त्ये । ३. C om.
the words enclosed in brackets. ४. A चररोहति ।

८. प्रकृत्यनुवादः क्रमार्थः ।

१०. अस्मिन्नहनि भवतौत्यर्थः ।

११. तस्यातिग्राह्यस्य उप मा यन्तु मज्जय इत्येवमादिना मन्त्रेण भवः कार्यः ।

१२. क्रमार्थोऽनुवादः ।

१३. प्रकृत्यनुवादसहितविशेषेण सम्यक् प्रोक्तमिति ।

२२.

१. अथ माध्यन्दिनमवनकृप्तेरनन्तरम् । अतो हेतोर्यतो मा-
ध्यन्दिनं सवनं कृप्तमित्यर्थः । अतस्तृतीयसवनं कल्पते ।

२. प्रकृत्यनुवादो विस्फष्टार्थः ।

३. एष प्रतिपदनुचरलक्षणो विधिर्नित्य^१ एकाहात्प्रकृतिभृता-
दग्निष्टोमात्तायते^२ । अत्रापि क्रियते ।

४. सुगमार्थम् ।

५. इदमपि तथा ।

६. इदमपि तथा ।

७. एतस्मिन्सूक्ते एतावान्विशेषः । ऋग्द्वयमर्धर्चशः शस्यं कन्दो-
विशेषत्वात् । इतरांशं पञ्चोऽविशेषात्^३ ।

^१ A नित्य एव यत एकाहात्प्र । ^२ A om. तायते । ^३ A ऽविशेषात् ।
A adds the following passage. इदं च सूक्तं सलिलसंबन्धि गौरिभिर्माष सखि-
समीति^४ तपत्याषास्त्वभिधानात्, सलिलस्थानापन्नलवि सूक्तस्य तथा च अग्निः^५
सलिलं चोत्तरं यजामिति ।

८. ऐकारिके निविदं दधातीति श्रुतेः ।

९. यद्यपि पञ्चजनीया परिधानीया सर्वत्र वैश्वदेवस्येत्युक्तं
।यापि विस्पष्टार्थमनूयते ।

१०. इतिशब्देन तत्प्रवितुर्वृणीमश् इत्यादि सर्वं परामृश्यते ।
।वविधमत्र वैश्वदेवशस्त्रं भवति ।

२३.

१. अथानन्तरमाग्निमासुतं शस्त्रं वक्ष्यत इति शेषः ।

२. सुगीमार्थमेतत् ।

३. इदमपि विस्पष्टार्थम् ।

४. ते सामगा यदि यज्ञायज्ञीयमग्निष्टोमसाम कुर्वन्ति ।

५. यज्ञा यज्ञा वो अग्नये देवो वो द्रमिणोदा इति स्तोत्रि-
यानुरूपौ प्रगाथौ यज्ञायज्ञीयस्येत्युक्तम् (८. ६. ५) ।

६. प्रगाथानां ककुप्कारशंभनमुक्त्वा सर्वत्र यज्ञायज्ञीयस्येत्यु-
क्तम् ।

७. 'यदि सामगा इत्यादिमंजकमग्निष्टोमसाम कुर्युरिति शेषः ।
तथा नति किं स्यादित्याह ।

८. मंजकौ स्तोत्रियानुरूपावित्यर्थः ।

९. हन्द्वागोपेक्षया विकल्पः ।

१०. [अथ तवेत्यादीनां दादशानामृचां शंभनप्रकार इत्यर्थः ।

विति करस्वशब्दो बाहुवचनसंज्ञाय च तदवयवभूतानां नखानां
वाचकः करस्वानिति बहुवचनानुपपत्तेः^१ । करे स्नान्ति रुहन्तीति^२
करस्वा^३ नखा धातूनामनेकार्थत्वात् । बहुकरस्वसंज्ञेयप्रयोजनम-
दृष्टोत्पत्तिरेव ।

४. ते दीक्षिता गवामथनस्य प्रथमे मासे दीक्षितवसनानि
दीक्षाकाले यानि^४ धृतानि तान्येव वसते वसनार्थं धारयन्ति ।
वाशब्दो ऽनावधारणे ।

५. तानि प्रथममासधृतानि दीक्षितवसनानि नवराचार्यं कस्मिं-
सिप्रदेशे स्थापयन्ति ।

६. यानि दीक्षितवसनानि प्रथममासि धृतानि नवरत्नार्थं
निक्षिप्तानि तान्युत्तममासे परिधानार्थं धारयन्ति । केचिदुत्तराय
च मासायेत्येवं पठन्ति । तद्युक्तम् । उत्तरमासस्य नवराचान्तर्ग-
तत्वादिविवृतः परेषु चतुर्विंशः पुनर्विधानं व्यर्थं स्यात् । तथा
पूर्वोत्तरपटलयोर्दीक्षितवसनपरिधाने वैषम्यं स्यात् । यथा^५ प्रथमप-
टले प्रथममासे दीक्षितवसनानि धृतानि पुनश्च विषुवतः पूर्वेषु
चतुर्विंशः नवराचैकदेशभूतेषु एवमेवोत्तरपटले ऽपि विषुवतः परेषु
चतुर्विंशः दीक्षितवसनानि धृत्वा उत्तममासे द्वाविंशद्वरात्मके
धारयितव्यानि । उत्तराय च मासायेत्येतस्मिन्पाठे एवं न स्यात् ।
अतश्च वैषम्यम् । तस्मादुत्तमाय च मासायेत्ययमेव पाठः सार्धो-
द्यान् ।

१ A. ० पञ्च ।

२ C ins. न ।

३ C om. वे and यानि ।

४ C₂ ins. वि ।

७. अथेतराग्र्यमोत्तममासनवराचवर्जितान् दश मासान् अ-
जिनानि पावित्र्यात्^१ कृष्णाजिनानि दीक्षाधृतव्यतिरिक्तानि परि-
धानयोग्यानि^२ कृत्वा वा वसते परिधत्ते । अथवा आर्द्राण्युदककृ-
ष्णानि वसनानि वसते परिधत्ते । एवं मासविशेषे वसनविधौ^३
बृहत्प्रयोजनाभावादद्बृहत् कल्पनीयम् ।

८. तस्मिन्नुदयनौधातिरात्रे संक्षिप्तकर्माणि समाप्तिबंधनीनि
कर्माणि क्रियन्ते ऽध्वर्यादिभिः ।

९. अहर्गणे व्युत्क्रामताद्यन्वहं वसतौवरीयहणं चेत्युक्तं (१३.

४. २७. २८) कातीयसूत्रे । तदेतस्मिन् भवति ।

१०. इह मद^४ एव मघवक्षित्यतिप्रपमाह द्वितीयप्रभृतिव्यति
(१०. १. ११) यदुक्तं तदिह न भवति ।

११. सन्निष्ठा इति शेषः । सर्वेषां यागाधिकाराहउपवनम् ।

१२. सन्निष्ठासमसाध्यवस्य ।

१३. सन्निभिरिति शेषः ।

१४. ते दीक्षिता यदि यज्ञागारेषु समवाज्रतं सन्नान्तरं
प्रारभ्युत्क्रामा भवेयुस्तथा सति प्रेङ्गमिश्रमादधत एव । बुधाम्
धारणपोषणयोरिति धारणार्थं दधातिरिह ज्ञातव्यः ।

१५. यदि सन्नान्तरमारभ्यमाना न^५ भवेयुस्तथा सत्यादीय^६
प्रविशन्तीत्युक्तत्वात्प्रविश्यागारानग्निमात्कुर्वते । तथा सति प्रेङ्ग-
मस्तकमपि तत्रैव प्रचेष्टव्यमित्यर्थः ।

* १ A पावित्र्यात् । २ C वसनविशेषविधौ । ३ C इहमघ ।

४ C om. न । ५ A आदिह ।

CORRECTIONS.

P. 7,	line 8	read	५. बीषा०	instead of	बीषा०
„ 13	„ 21	„	C	„ „	A C om.
„ 14	„ 16	„	५. बीषा०		
„ 38	„ 4	„	संयमन् सं मयान्		
„ 61	„ 18	„	कुषा०		

